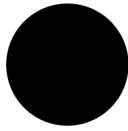

ІЛЮЗІЯ БОГА

ЦЮ КНИЖКУ МАЄ ПРОЧИТАТИ КОЖЕН
THE ECONOMIST

РІЧАРД
ДОКІНЗ

КЛАС
СВІТОВОЇ
ДОСЛІДНИ

RICHARD
DAWKINS

THE
GOD
DELUSION

РІЧАРД
ДОКІНЗ

ІЛЮЗІЯ
БОГА

УДК 575
Д63

Жодну з частин цього видання
не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі
без письмового дозволу видавництва

Перекладено за виданням:

Dawkins R. The God Delusion / Richard Dawkins. — New York : Houghton
Mifflin Company, 2008. — 416 p.

Переклад з англійської *Тараса Цимбала*

Дизайнер обкладинки *Аліна Ачкасова*

ISBN 978-617-12-5698-9 (PDF)

© Richard Dawkins, 2006
© Richard Dawkins, preface, 2008
© Nemiro Ltd, видання українською мовою, 2018
© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», переклад і художнє оформлення, 2018

Присвячується пам'яті
Дугласа Адамса
(1952—2001)

*«Хіба не досить того, що сам сад прекрасний?
Для чого нам шукати в ньому фей?»*

ЗМІСТ

Передмова.....	9
1. ГЛИБОКО РЕЛІГІЙНИЙ БЕЗБОЖНИК.....	17
Гідні поваги.....	17
Незаслужена повага.....	27
2. ГІПОТЕЗА ПРО БОГА.....	36
Політеїзм.....	37
Монотеїзм.....	42
Секуляризм, батьки-засновники й американська релігія.....	44
Злиденність агностицизму.....	52
НОМА.....	61
Великий молитовний експеримент.....	68
Еволюціоністська школа імені Невілла Чемберлена.....	73
Маленькі зелені чоловічки.....	77
3. ДОКАЗИ ІСНУВАННЯ БОГА.....	82
«Докази» від Томи Аквінського.....	82
Онтологічний доказ та інші апіорні докази.....	85
Доказ краси.....	91
Доказ особистого «досвіду».....	93
Доказ Святого Письма.....	98
Доказ знаменитих релігійних науковців.....	104
Ставка Паскаля.....	111
Баєсівські докази.....	113
4. ЧОМУ БОГА МАЙЖЕ НАПЕВНО НЕМАЄ.....	118
Надсучасний авіалайнер.....	118
Теорія природного добру як інструмент прозріння.....	120
Неспрощувана складність.....	125
Культ білих плям.....	133
Антропний принцип у планетарному масштабі.....	143
Антропний принцип у космічному масштабі.....	151
Кембриджська конференція.....	162
5. ВИТОКИ РЕЛІГІЇ.....	171
Еволюційний імператив.....	171
Безпосередні вигоди релігії.....	175
Груповий добір.....	179
Релігія як побічний продукт.....	181
Психологічна налаштованість на релігію.....	190

Ступай легенько — на мої ступаєш меми	203
Карго-культи.....	215
6. ВИТОКИ МОРАЛІ: ЧОМУ МИ ДОБРІ?	221
Чи має моральність еволюційне походження?	225
Джерела моралі у світі експериментальних даних	234
Для чого бути добрим, якщо Бога немає?	239
7. «ДОБРА» КНИГА ТА МІНЛИВА МОРАЛЬ ЧАСУ	248
Старий Заповіт.....	249
Думаєте, Новий Заповіт кращий?	262
Люби ближнього свого.....	266
Моральний дух часу.....	276
А хіба Гітлер і Сталін не були атеїстами?	286
8. ЧИМ НЕ ДОГОДИЛА РЕЛІГІЯ? ДЛЯ ЧОГО НА НЕЇ НАПАДАТИ?	294
Фундаменталізм і підривання науки.....	296
Темний бік абсолютизму.....	300
Віра й гомосексуальність.....	303
Віра та святість людського життя.....	306
Облудна маніпуляція Бетховеном	314
Як «помірквана» віра живить фанатизм.....	318
9. НАРУГА НАД ДІТЬМИ ТА ВТЕЧА ВІД РЕЛІГІЇ	326
Фізичне та психічне насильство.....	331
На захист дітей.....	343
Скандал в освіті	349
І знову пробуджуємо свідомість.....	356
Релігійна освіта як частина літературної культури	359
10. НЕОДМІННА ПРОГАЛИНА?	364
Боня.....	365
Втішання	370
Натхнення.....	379
Над усіма паранджами паранджа.....	381
Додаток.....	396
Цитована й рекомендована література	401
Алфавітний покажчик	408
Примітки	424

ПЕРЕДМОВА

У дитинстві моя дружина терпіти не могла свою школу й найбільше хотіла її покинути. Коли їй було за двадцять, вона поділилася цим секретом із батьками, через що її мати дуже засмутилася: «Люба, чому ж ти нам не сказала?» Відповідь Лали слугує чудовим відправним пунктом для моїх роздумів: «Але ж я не знала, що можна».

Я не знала, що можна.

Підозрюю, ба навіть упевнений, що в світі безліч людей, вихованих у тому чи іншому віросповіданні, яким воно не до вподоби, які не вірять у нього або переймаються тим злом, яке коїться в його ім'я; людей, які відчувають туманний потяг відмовитися від віри батьків і навіть готові так учинити, але не усвідомлюють, що такий варіант можливий. Якщо ви належите до них, то ця книга для вас. Її мета — допомогти читачам усвідомити ту річ, що бути атеїстом — реалістична можливість, смілива й велична водночас. Атеїст може бути щасливою, зрівноваженою, моральною та інтелектуально самодостатньою людиною. Це перша думка, яку я хочу до вас донести. Крім неї, є ще три важливі тези, які розвіюють поширені стереотипи, але про них поговоримо дещо пізніше.

У січні 2006 року на «Четвертому каналі» британського телебачення я представив двосерійний документальний фільм «Корінь усього зла?». Мені з самого початку не подобалася його назва. У релігії не корениться *все* зло, адже жодну річ не можна назвати причиною всього іншого. Проте мені припала до душі реклама, яку канал розмістив на шпальтах загальнонаціональних газет. На ній був краєвид Мангеттена з написом: «Уявіть світ без релігії». Спитаєте, як пов'язана ілюстрація з фільмом? Річ у тім, що на фотографії було умисно залишено вежі-близнюки Всесвітнього торгового центру.

Уявімо, разом із Джоном Ленноном, світ без релігій. У ньому немає терористів-смертників, не було 11 вересня 2001 року в Нью-Йорку, не було 7 липня 2005 року в Лондоні, не було хрестових походів, полювання на відьом, «порохової змови», поділу Індії, воєн між Ізраїлем та Палестиною, різанини між сербами, хорватами й мусульманами, гонінь проти євреїв за

христовбивство, північноірландської «проблеми», «убивств честі» та телевізійних євангелістів у лискучих костюмах, які, розмахуючи своїми кучерями, стрижуть грошенята з легковірних слухачів (адже «Бог заповідав віддати все до останнього»). Уявіть, що немає Талібану, який підриває стародавні монументи, не відбуваються прилюдні страти за святотатство чи шмагання жінок батогами за те, що показали сантиметр оголеної шкіри. Якимось мій колега Десмонд Морріс розповів, що в Америці чудову пісню Джона Леннона інколи виконують, перефразовуючи рядок «і без релігії теж». В особливо обурливому випадку навіть співають «і з однією-єдиною релігією».

Можливо, комусь із вас здається, що агностицизм — цілком обґрунтована позиція, тоді як атеїзм так само догматичний, як і релігійна віра? Якщо так, то другий розділ переконає вас у протилежному. У ньому буде доведено, що «гіпотеза про існування Бога» — це звичайна наукова гіпотеза про природний світ, яку слід перевіряти не менш скептично, ніж будь-яку іншу. Можливо, ви чули, що філософи й богослови навели цілу низку причин, чому слід вірити в Бога. Якщо вам цікаво розібратися в них, то читайте третій розділ «Докази існування Бога». У ньому буде показано, що ці докази мають на диво хитку основу. Якщо вам здається, що ніяк інакше, крім діянь Бога, неможливо пояснити появу світу та життя в усьому його розмаїтті, де кожен біологічний вид має такий вигляд, наче його «продумано» до дрібниць, щиро сподіваюся, що після прочитання четвертого розділу «Чому Бога майже напевно немає» ваші сумніви розвіються. Ілюзія продуманості всього живого значно простіше й економніше пояснюється дарвінівським природним добром, який усуває потребу вигадувати якого-небудь надприродного «творця». І хоч теорія природного добору стосується лише світу живих організмів, вона наштовхує на думку, що існують не гірші пояснювальні «схеми», за допомогою яких можна зрозуміти весь світ загалом. Потенціал пояснювальних схем на кшталт теорії природного добору — це друга з чотирьох тем, обізнаність з якими я прагну підвищити.

А може, вам здається, що існування бога чи богів підтверджується повсюдною вірою в них, характерною для всіх люд-

ських культур, про що нам відомо від антропологів та істориків? Якщо цей аргумент вас переконує, почитайте, будь ласка, п'ятий розділ «Витоки релігії», у якому пояснено, чому релігія настільки поширена. Чи, може, ви думаєте, що без релігії не можуть існувати непохитні моральні норми? Хіба ми можемо бути добрими, не маючи Бога в серці? У шостому та сьомому розділах доводиться, що й у цьому питанні ми можемо обійтися без Бога. А якщо ви самі втратили віру в релігію, але все-таки вважаєте її корисною для світу, то у восьмому розділі будуть наведені міркування про те, що користь від неї дуже сумнівна.

Якщо вам важко вирватися з тенет релігії, у лоні якої ви вирости, варто задуматися, чому ви потрапили в її пастку. Найімовірніше, вам її прищепили змалечку. Якщо ви сповідуєте якусь релігію, то дуже ймовірно, що це віросповідання ваших батьків. Якщо ви, народившись в Арканзасі, переконані в істинності християнства та облудності ісламу, але при цьому усвідомлюєте, що дотримувалися б прямо протилежних уявлень, якби народилися в Афганістані, то ви в дитинстві стали жертвою індоктринації. Звісно, те саме можна сказати, якщо ви народилися в Афганістані.

Проблемі релігії та дитинства присвячений дев'ятий розділ, у якому я звертаюся до третьої теми, щодо якої хочу підвищити вашу обізнаність. Як феміністок пересмикує, коли вони чують «він» замість «він або вона» чи «панове» замість «пані та панове», хотілося б, щоб усі ніяковіли, коли лунають фрази на кшталт «діти-католики» або «діти-мусульмани». Якщо вже хочуть, хай кажуть «дитина батьків-католиків», але коли чуєте, що хтось говорить про «дітей-католиків», перепросіть і зазначте, що діти надто молоді, аби мати власні переконання в питаннях релігії — так само, як вони ще не доросли до того, щоб мати свою усталену позицію в питаннях економіки та політики. Оскільки моя мета — підвищити обізнаність, я не стомлюватимуся повторювати цю думку при кожній нагоді. Забагато не буває. Тому повторюся знову: не дитина-мусульманин, а дитина батьків-мусульман. Дитина ще замала, щоб розуміти, вірить вона в іслам чи ні. Не існує такого явища, як дитина-мусульманин. Так само, як не існує дітей-християн.

Цю книгу відкривають та увінчують перший і десятий розділи. Кожен із них по-своєму показує, що надихати нас у житті може краса реального світу, яка не має нічого спільного з релігією. Релігія тут зовсім не обов'язкова, хоч вона неправомірно присвоїла собі роль джерела натхнення.

Четверта тема, щодо якої я хочу підвищити обізнаність, — це гордість за атеїстичні переконання. Нема чого соромитися, що ти атеїст. Якраз навпаки — цим слід пишатися і, високо тримаючи голову, сміливо вдивлятися за далекий горизонт, адже атеїзм майже завжди свідчить про здорову самостійність вашого розуму, про ваш сильний здоровий глузд. Багато людей у глибині душі відчувають, що вони атеїсти, але не наважуються зізнатися в цьому перед рідними, а часом навіть перед собою. Частково цей страх пов'язаний із тим, що за словом «атеїст» умисно закріплювали страхітливий й відразливий сенси. У дев'ятому розділі переповідається трагікомічна історія комедійної актриси Джулії Свіні, чиї батьки дізналися зі статті в газеті, що вона стала атеїсткою. Вони ще могли змиритися з тим, що Джулія не вірить у Бога, але що вона — атеїстка! *АТЕЇСТКА?* (На цьому слові голос її матері зривався на істеричний вереск.)

Хочу окремо звернутися до американських читачів, адже рівень релігійності сьогоденної Америки по-справжньому зашкалює. Юристка Венді Камінер не дуже перебільшувала, зазначаючи, що жартувати з релігії в США так само небезпечно, як спалити державний прапор у штаб-квартирі Асоціації американських ветеранів війни¹. Статус атеїстів у США в наш час десь такий самий, як статус гомосексуалів п'ятдесят років тому. У наші дні завдяки тривалій боротьбі руху за права сексуальних меншин, гомосексуалам усе-таки вдається, хоч і не без проблем, обиратися на державні посади. 1999 року агенція «Gallup» провела опитування серед американців, чи готові вони проголосувати за компетентну особу, яка претендує на певну посаду, якщо вона жінка (і 95 % відповіли «так»), католик (94 % готові), євреїв (92 %), чорний (92 %), мормон (79 %), гомосексуал (79 %) або атеїст (49 %). Як бачимо — нам іще працювати й працювати. Проте атеїстів значно більше (а надто серед добре освіченої еліти), ніж багато хто думає. Так було ще в ХІХ столітті, коли

Джон Стюарт Мілл писав: «Світ буде вражений, якщо дізнається, яка частка його найяскравіших умів, зокрема тих, кого найбільше поважає широкий загал за їхню мудрість та чесноти, повністю розчаровані в релігії».

Ця теза ще доречніша в наш час, докази чого я наведу в третьому розділі. Багато людей не помічають атеїстів винятково через небажання останніх відкритися. Сподіваюся, моя книга заохотить їх відкрито говорити про свої переконання. Щоб сталося так само, як із рухом геїв: що більше людей відверто зізнавалися в своїй орієнтації, то легше було іншим зробити такий самий крок. Щоб започаткувати ланцюгову реакцію, потрібна критична маса.

Опитування свідчать, що серед американців атеїстів і агностиків значно більше, ніж набожних юдеїв та представників будь-якої іншої окремо взятої релігійної групи. Проте, на відміну від юдеїв, відомих своїм ефективним політичним лобізмом у США, та євангелічних християн, котрі здобули ще більшу політичну владу, атеїсти й агностики не мають власної організації, а тому майже не справляють помітного впливу. Спроби організувати атеїстів інколи порівнюють з утриманням котів у зграї, адже кожен із них має самостійну думку й не схильний коритися владі. Тож починати слід із нарощування критичної маси людей, готових публічно «зізнатися» в своїх атеїстичних переконаннях і тим самим заохотити інших піти цим самим шляхом. Хоч котів не можна зібрати у зграю, однак їх велика кількість зчинить таку бучу, що не почути їх буде важко.

Проти слова «ілюзія», яке я виніс у назву книги, виступили кілька психіатрів, для яких воно має конкретне вузькоспеціальне значення. Троє з них запропонували інший вузькоспеціальний термін на позначення релігійної ілюзії — «релюзія»². Можливо, колись він приживеться. Але поки що я залишу в назві слово «ілюзія». Словник англійської мови видавництва «Penguin» визначає цей стан як «хибне уявлення про дійсність або хибне сприйняття дійсності». Цікаво, що наведений у словнику приклад уживання цього слова взято з праці Філіпа Джонсона: «Дарвінізм — це історія звільнення людства від ілюзії, нібито його долю визначає якась вища сила». Невже це той самий Філіп Джонсон, який зараз в Америці

очолює хрестовий похід креаціоністів проти дарвінізму? Важко повірити, але так, це він. А цитату, як можна здогадатися, вирвано з контексту. Маю надію, що креаціоністи звернуть увагу на мою доброчесність, адже самі вони часто відмовляють мені в аналогічній люб'язності, умисно й облудно цитуючи в своїх текстах мої вирвані з контексту слова. Хоч би що хотів сказати Джонсон, я схвально ставлюся до його слів у тому вигляді, як їх наведено в словнику. У словнику, вбудованому в «Microsoft Word», ілюзію характеризують як «уперту хибну віру, яка не зважає на переконливі докази протилежного й часто виступає симптомом психічного розладу». Перша частина цього означення бездоганно описує релігійну віру. А щодо психічного розладу, то тут я солідарний із Робертом Пірсігом, автором книги «Дзен і мистецтво догляду за мотоциклом»: «Якщо ілюзії з'являються в однієї людини, то це божевілля. Коли ж вони захоплюють багатьох, то це релігія».

Якщо ця книга спрацює так, як я задумав, то релігійні читачі, дочитавши її, навернуться до атеїзму. Звісно, це надмірний оптимізм із мого боку. Зашкарублі бузувіри не чують аргументів, адже їхні оборонні укріплення вибудовувалися довгими роками індоктринації, методи якої відточувалися століттями як еволюції, так і свідомого творення. Один із найдієвіших імунологічних засобів, до якого вдаються креаціоністи, — суворо забороняти своїм прибічникам навіть брати до рук книги на кшталт цієї, буцімто вони вийшли з-під пера самого Сатани. Та я переконаний, що в світі багато людей, відкритих до нового, — людей, яким не надто наполегливо нав'язували релігійні погляди в дитинстві, яких ці погляди чомусь не «зацепили» або чий вроджений розум виявився достатньо міцним, щоб їх відкинути. Таким волелюбним умам потрібен лише невеликий поштовх, щоб повністю подолати релігійне каліцтво. Щонайменше я сподіваюся на те, що ніхто після прочитання цієї книги не скаже: «Я не знав, що можна».

За допомогу в підготовці книги хочу подякувати багатьом друзям та колегам. Перелічити їх усіх просто неможливо, але це, зокрема, мій літературний агент Джон Брокмен та редактори Селлі Гемінара (з видавництва «Transworld») й Імон До-

лен (з видавництва «Houghton Mifflin»). Вони обоє вдумливо й уважно прочитали книгу, дуже допомігши мені критичними зауваженнями та порадами. Мене вельми надихала їхня щира й сповнена ентузіазму віра в цю книгу. Взірцем літературного редагування для мене стала робота Джилліен Сомерскейлз, завжди конструктивної в порадах та прискіпливої в правках. Серед інших, хто читав чорновий текст і допоміг порадами, я дуже вдячний Джеррі Койну, Дж. Андерсону Томсону, Р. Елізабет Корнвел, Урсулі Гудено, Латі Менон, а особливо — Карен Овенз, критику з надзвичайним хистом, котра скрупульозно обстежила кожен знак у цьому тексті.

Книга частково повторює двосерійний документальний фільм «Корінь усього зла?», який був показаний у січні 2006 року на «Четвертому каналі» британського телебачення. Дякую всім учасникам його виробництва, зокрема Деборі Кід, Расселу Барнзу, Тіму Крегу, Адаму Прескоду, Алену Клементсу та Гемішу Майк'юрі. Дякую компанії «IWC Media» та «Четвертому каналу» за дозвіл використовувати цитати з фільму. «Корінь усього зла?» пройшов із великим успіхом у Британії, після чого права на його показ придбала Австралійська телевізійна корпорація. Залишається побачити, чи наважиться якийсь з американських каналів показати його своїм глядачам*.

Ця книга назривала в моїй голові протягом кількох років. За цей час деякі з її ідей я виклав у лекціях, наприклад Тенерівських лекціях, які прочитав у Гарвардському університеті, та в статтях, опублікованих у різних газетах і журналах. Постійним читачам моєї рубрики в журналі «Free Inquiry» деякі сторінки книги можуть видатися знайомими. Щиро дякую Тому Флінну, редакторові цього чудового періодичного видання, за те, що стимулював мене до роботи над книгою, замовивши ведення постійної колонки. Дописавши книгу, я планую після невеликої паузи поновити колонку, зокрема скористаюся нею як можливістю відповідати на питання читачів.

* Піратські копії постійно завантажують з американських веб-сайтів. Зараз тривають переговори щодо продажу легальних DVD-дисків. На момент здавання книги в друк переговори ще не завершені. Про їх результат зможете дізнатися з веб-сайту www.richarddawkins.net. — Тут і далі прим. авт., якщо не зазначено інше.

Із різних приводів хочу також подякувати Дену Деннету, Марку Гаузеру, Майклу Стіррету, Сему Гаррісу, Гелен Фішер, Маргарет Довні, Ібн Ворреку, Герміон Лі, Джулії Свіні, Дену Баркеру, Джозефін Велш, Яну Бейрду, а найбільше — Джорджу Скейлзу. У наш час книга такого роду не буде повноцінною, якщо її не супроводжуватиме активно наповнюваний веб-сайт, на якому розміщуватимуться додаткові матеріали, відгуки, обговорення, питання, відповіді та все інше, що тільки може подарувати нам майбутнє. Сподіваюся, що з цією роллю впорається веб-сайт Фонду підтримки розуму та науки Річарда Докінза www.richarddawkins.net. Окремо дякую Джошу Тімонену за художню майстерність, професіоналізм та просто наполегливу працю, завдяки яким цей сайт існує.

Понад усе я вдячний дружині Лалі Ворд, яка терпляче допомагала мені долати вагання і сумніви — і не тільки добрим словом і розумними порадами, а й прочитавши мені вголос книгу від початку до кінця на двох різних етапах роботи, щоб я міг на власному досвіді оцінити, як вона сприйматиметься іншими читачами. Сміливо рекомендую цей метод іншим авторам, але попереджаю, що начитувати має професійний актор, чий голос і слух чутливі до мелодики мови.

1

ГЛИБОКО РЕЛІГІЙНИЙ БЕЗБОЖНИК

Я не малюю в уяві людиноподібного Бога;
мені вистачає благоговіння перед світобудовою,
хай навіть сприйнятою через наші
недосконалі органи чуття.

Альберт Ейнштейн

ГІДНІ ПОВАГИ

У траві, підпираючи підборіддя руками, долілиць лежав хлопчик. Він із зачудуванням розглядав плетиво стебел і корінців, своєрідний ліс у мініатюрі, населений мурахами й жуками, а також — хоч він тоді про це не знав — мільярдами земляних бактерій, які тихо й непомітно підтримували господарське функціонування цього мікросвіту. Раптом йому здалося, що мікросвіт перед його очима з грудки землі розрісся до розмірів усього великого світу й заповнив собою всю його палку уяву. Щойно пережите викликало в хлопчика трепетне благоговіння, яке згодом спонукало його обрати духовний шлях і зрештою стати священиком. Здобувши англійський духовний сан, він працював капеланом у моїй школі, де став моїм найулюбленішим учителем. Лише завдяки таким

порядним вільнодумним священикам, як він, я можу зараз сказати, що мене силоміць не нашіпиговували релігією*.

В інший час і в іншому місці таким самим хлопчиком був і я, коли мружився від сяйва Оріона, Кассіопеї та Великої Ведмедиці, плакав від беззвучної музики Чумацького Шляху і п'янів від нічних ароматів плюмерії та брутмансії. Чому однакові переживання штовхнули нашого капелана на один шлях, а мене на інший? Відповісти на це питання дуже важко. Серед науковців і прибічників раціоналізму напівмістичне ставлення до природи та всесвіту — не рідкість, але воно не має нічого спільного з вірою в надприродне. У дитинстві наш капелан, мабуть, не знав (як і я) про останні рядки «Походження видів» — знаменитий абзац про «зарослий берег, укритий численними різноманітними рослинами, з птахами, які співають у кущах, з комахами, які пурхають навколо, з червами, що повзають у сирій землі»**. Якби він прочитав ці слова, вони б глибоко запали йому в душу й, можливо, з нього виріс би не священик, а науковець, який би по-дарвінівському пояснював природу «законами, які ще й тепер діють навколо нас»:

Таким чином із цієї війни, яка лютує у природі, з голоду та смерті безпосередньо випливає найвищий результат, який розум спроможний уявити, — утворення вищих форм тваринного життя. Є велич в цьому погляді на життя з його різними силами, спочатку вкладеними в незначне число форм або тільки в одну; і тоді як наша планета описувала й продовжує описувати в просторі свій шлях відповідно до незмінних законів тяжіння, з такого простого начала виникали та продовжують розвиватися незліченні форми, надзвичайно досконалі й чудові.

* Під час уроків ми розважалися тим, що відволікали його від Святого Письма на захоптиві розповіді про повітряні бої за Лондон під час війни, яку він пройшов у лавах Королівських повітряних сил. Він досі живе в моєму приятельному ставленні до англіканської церкви (принаймні порівняно з її конкурентами) та неодмінно зринає в уяві, коли я читаю вірш Джона Бетджемена:

Наш падре — старий вовк небес,
І його крила вже не ті,
Та все ж він міцно несе хрест
В захмарній неба висоті...

** Тут і далі всі цитати з «Походження видів» Чарльза Дарвіна наводяться за українським виданням 1949 року із виправленнями, що відповідають сучасному слововжитку та правопису: Дарвін Чарльз. Походження видів. — Київ—Харків: Державне видавництво сільськогосподарської літератури УРСР, 1949. — 444 с. — Прим. перекл.

Карл Саґан у «Блакитній цятці» писав:

Чому проповідники жодної великої релігії, ознайомившись із наукою, не визнали: «Ми її недооцінили! Виявляється, Всесвіт значно більший, ніж говорили наші пророки, величніший, складніший і витонченіший»? Натомість від них чути тільки: «Ні, ні, ні! Хай наш бог і малий, іншого нам не треба». Релігія — байдуже, стара чи нова, — яка прийме велич Всесвіту, відкритого сучасною наукою, викличе повагу й захват, про які звичайним віросповіданням годі й мріяти.

Усі книги Саґана сповнені зачудуванням перед дивовижністю світу, яке в останні століття монополізувала за собою релігія. У своїх книгах я також намагаюся описати це почуття, тому про мене часто говорять як про глибоко релігійну людину. Якось мені надійшов лист від студентки зі США, котра розповіла, що попросила у свого викладача висловити свою думку про мене. «Звісно, — відповів професор, — його позитивна наука не сумісна з релігією, але він постійно впадає в екстаз перед природою та всесвітом. На мою думку, це і є релігія!» Та чи доречно тут слово «релігія»? Я так не думаю. Повністю згоден із лауреатом Нобелівської премії з фізики (і водночас атеїстом) Стівеном Вайнберґом, котрий у книзі «Мрії про остаточну теорію» написав:

Для деяких людей слово «Бог» має настільки широке й розмите значення, що вони неодмінно знаходять його в усьому, на що дивляться. Можна почути, що «Бог — це все, що існує», «Бог — це наша краща сторона» або «Бог — це всесвіт». Слово «Бог», поза сумнівом, як і будь-якому іншому слову, можна приписати будь-яке значення, яке нам до вподоби. Якщо ви вважаєте, що «Бог — це енергія», то знайдете його в шматку антрациту.

Вайнберґ має рацію в тому, що це слово слід уживати в загальновизнаному сенсі, бо інакше воно стане абсолютно беззмістовним: на позначення надприродного творця, якому «ми можемо поклонятися».

Чимало плутанини виникає, коли віру в надприродне не відрізняють від так званої «ейнштейнівської релігії». Ейнштейн час від часу згадував про Бога (і він не єдиний атеїст, хто це робив), даючи привід прихильникам віри в потойбічне, охочим бачити такого видатного мислителя в своїх лавах, хибно тлумачити його слова. Так само горезвісною стала остання фраза «Короткої історії часу» Стівена Гокінга, котрий підступно написав: «Тоді ми збагнемо думку Бога»*, — спровокувавши численні перекручення своїх слів. Багато хто після цієї фрази подумав (помилково, ясна річ), що Гокінг вірить у Бога. Ще набожніше, ніж Гокінг та Ейнштейн, звучать слова клітинного біолога Урсули Гудено в книзі «Священні закутки природи». У багатьох місцях цієї книги вона висловлює захват церквами, мечетями й храмами та просто-таки напрошується, щоб її слова вирвали з контексту й узяли на озброєння прибічники віри в надприродне. Мало того, вона не зупиняється навіть на цьому, називаючи себе під кінець «набожним натуралістом». Однак уважне прочитання її книги не залишає і тіні сумніву, що авторка — непохитний атеїст того самого стибу, що і я.

«Натураліст» — слово неоднозначне. Від його згадки в моїй уяві зринає мій улюблений персонаж дитинства з книг Г'ю Лофтінга доктор Дулітл (котрий, до речі, аж ніяк не випадково схожий на філософа-натураліста, що подорожував на кораблі «Бігель»). У ХІХ—ХХ століттях слово «натураліст» мало те саме значення, яке ми в нього вкладаємо зараз: дослідник природи. У цьому розумінні натуралістами часто-густо бували духовні особи, починаючи з Гілберта Вайта. Та що говорити, коли сам Дарвін замолоду планував стати священником, сподіваючись, що обов'язки сільського пастора залишатимуть йому вдосталь часу, аби займатися улюбленою справою — колекціонувати жуків. Однак для філософів слово «натураліст» має дуже відмінне значення і протиставляється вірі в надприродне. Джуліан Баджині в книзі «Дуже короткий вступ до атеїзму» так пояснює причини вірності атеїстів натуралізму: «Більшість атеїстів переконана в тому, що всесвіт складається з однієї-єдиної субстанції, з якої по-

* Див.: Гокінг Стівен. Коротка історія часу. — К.: «К.І.С.», 2015. — С. 190. — Прим. перекл.

ходить усе багатство явищ, які наповнюють людське життя — думки, краса, емоції, моральні цінності».

Наші думки та емоції *постаютъ* із надзвичайно складних взаємодій між фізичними елементами нашого мозку. Атеїсти у філософському плані ідентифікують себе з натуралізмом у тому сенсі, що, на їхню думку, у світі не існує нічого іншого, крім фізичної природи. Зокрема ніякого *надприродного* розумного творця, який ховається за межами видимого всесвіту; ніяких душ, які живуть довше за тіло; і ніяких чудес, за винятком, звісно, явищ природи, яким ми ще не знайшли пояснення. Якщо здається, що щось виходить за межі нашого недосконалого розуміння природи, то ми сподіваємося, що з часом знайдемо ключ до цього явища й пояснимо його звичайними законами природи. Але коли ми знаходимо фізичне пояснення веселки, то вона не стає від цього менш чарівною.

Навіть коли видатні науковці нашого часу висловлюють релігійні міркування, достатньо ретельніше ознайомитися з їхніми поглядами, аби зрозуміти, що про віру в Бога в їхньому випадку не може бути й мови. Це стосується як Ейнштейна, так і Гокінга. Нинішній королівський астроном і голова Королівського товариства Мартін Ріс розповів мені, що ходить до церкви як «англіканець-безбожник... просто щоб бути з усіма». У Бога він не вірить, хоч і дотримується поетичного натуралізму, який краса всесвіту навіювала іншим уже згадуваним науковцям. Недавно під час телевізійної дискусії я спробував переконати мого друга гінеколога Роберта Вінстона, одного зі стовпів сучасного британського юдейства, визнати, що його відданість юдаїзму має такий самий характер і що він насправді не вірить в існування надприродного. Він майже визнав цей факт, але ухилився від прямої його констатації (чесно кажучи, в цьому випадку він проводив зі мною інтерв'ю, а не навпаки)³. У відповідь на мої розпитування він зізнався, що юдаїзм прислужився йому як джерело дисципліни в житті, завдяки якій він підтримував порядок у своїх справах і вів добропорядне життя. Хай навіть так, але ж із корисності юдаїзму зовсім не впливає істинність його догматів про надприродне. Серед інтелектуалів-атеїстів чимало таких, котрі гордо називають себе юдеями й дотримуються юдейських обрядів, щоб таким чином виказати свою

повагу до стародавньої традиції або до замордованих родичів, при цьому сплутуючи релігію з пантеїстичним благоговінням перед природою, яке багато хто з нас поділяє з його найвідомішим адептом — Альбертом Ейнштейном. У Бога вони не вірять, але, якщо скористатися фразою Дена Деннетта, «вірять у віру»⁴.

З усіх фраз Ейнштейна найчастіше цитують таку: «Наука без релігії кульгава, а релігія без науки — сліпа». Проте він також писав:

Те, що писали про мою набожність, чистісінька брехня, хоч її часто повторюють. Я не вірю в персоніфікованого Бога; ніколи цього не приховував, ба навіть заявляв чітко й відкрито. Якщо в мені і є щось релігійне, то тільки безмежне захоплення світобудовою, наскільки вона відома сучасній науці.

Чи означає цей уривок, що Ейнштейн суперечить сам собі? Хіба не можна з його слів насмикати цитат, які підтримають будь-яку зі сторін у дискусії про Бога? У слово «релігія» Ейнштейн вкладав зовсім не той сенс, до якого більшість із нас звикли. Перш ніж ми перейдемо до подальшого розрізнення віри в надприродне та айштайнівської релігії, запам'ятайте, будь ласка, що ілюзорними я вважаю тільки *надприродних* божеств.

Ось ще кілька цитат, які дозволять відчутти присмак ейнштейнівської релігії:

Я глибоко релігійний безбожник. Це такий новий різновид релігії.

Я ніколи не приписував Природі жодної мети, призначення чи будь-чого іншого, що характерне для людини. Природа для мене — це величне утворення, яке ми не можемо повністю збагнути, а тому відчуваємо перед ним смиренність. Це істинно релігійне відчуття, яке не має нічого спільного з містицизмом.

Думка про існування персоніфікованого Бога для мене повністю чужа й навіть наївна.

Відтоді, як Ейнштейн пішов із життя, ще більше прибічників релігії намагалися довести, що він один із них. Однак сучасни-

ки дивилися на нього зовсім іншими очима. 1940 року Ейнштейн написав знамениту статтю, щоб пояснити свою заяву: «Я не вірю в персоніфікованого Бога». Вона зумовила бурхливий потік листів від затятих прихильників традиційної релігії, багато з яких нагадували йому про його юдейське походження. Наведені нижче цитати з цих листів узяті з книги Макса Джеммера «Ейнштейн і релігія» (з якої взято й більшість цитованих мною слів Ейнштейна на тему релігії). Католицький єпископ із Канзас-сіті писав: «Сумно спостерігати, як чоловік, що походить із народу, який створив Старий Заповіт та його учення, заперечує велику традицію свого народу». До нього приєднувався інший католицький церковник: «Не існує іншого Бога, крім персоніфікованого Бога... Ейнштейн не розуміє, що говорить. Він глибоко помиляється. Деякі люди схильні думати, що якщо досягли високого рівня вченості в одній галузі, то можуть висловлювати компетентні думки в усіх інших». Цікаво, чи взагалі можна релігію вважати такою галуззю, у якій можлива компетентна думка? Було б цікаво дізнатися, наскільки серйозною цей церковник вважав би компетентну думку якого-небудь визнаного «феезнавця» щодо конкретної форми та кольору крил фей. Він та єпископ гадали, що оскільки Ейнштейн не отримав спеціалізованої богословської освіти, то хибно розуміє природу Бога. Проте Ейнштейн чудово розумів, що саме він заперечує.

Один юрист-католик від імені якогось екуменічного товариства писав:

Нам дуже прикро з приводу вашої заяви,.. у якій висміяно гумку про персоніфікованого Бога. За останні десять років ніщо інше не давало людям вагоміших підстав схвалювати гітлерівські гоніння проти євреїв, ніж ця ваша заява. Навіть пам'ятаючи про ваше право на свободу слова, мушу визнати, що через свою заяву ви стали одним із найбільших джерел незгоди в Америці.

Рабин із Нью-Йорка зазначив: «Ейнштейн, поза сумнівом, видатний учений, але його релігійні погляди діаметрально протилежні юдаїзму».

«Але»? Чому «але», а не «і»?

Голова одного історичного товариства з Нью-Джерсі написав листа, який настільки красномовно розкриває всю убогість релігійного мислення, що його варто перечитати:

Ми шануємо ваш розум, докторе Ейнштейн, але ви не спромоглися збагнути однієї речі: Бог — це дух, який не можливо побачити в телескопи чи мікроскопи, як не можливо побачити людські гумки чи емоції, вивчаючи мозок. Як відомо кожному, релігія базується на Вірі, а не знанні. Буває, що в душу кожної розумної людини закрадаються сумніви щодо релігії. Навіть моя віра зазнала багатьох випробувань. Однак я ніколи не говорив іншим про мої духовні вагання з двох причин: (1) боячись, що, лише висловивши таку гумку, можу порушити спокій і завдати шкоди життю та надіям якоїсь близької людини; (2) бо я згоден із письменником, який сказав: «Піглий той, хто руйнує віру іншого»... Сподіваюся, докторе Ейнштейн, що вас неправильно процитували та що ви ще скажете щось приємніше величезній масі американців, які вас глибоко шанують.

Це просто лист-одкровення, яке розставляє всі крапки над «і»! Тут із кожного речення променіє інтелектуальне та моральне боягузтво.

Менш жалюгідним, але ще більш приголомшливим був лист від засновника Товариства молитовного дому Голгофи з Оклагоми:

Вірю, професоре Ейнштейн, що кожен християнин Америки відповість вам: «Ми не зречемося віри в нашого Господа та сина його Ісуса Христа, але пропонуємо вам, якщо ви не поділяєте віри народу цієї країни, повернутися туди, звідки ви прибули». Я зробив усе possible заради народу Ізраїлевого, а потім з'явилися ви й однією заявою свого блюзнірського язика звели нанівець усі зусилля християн, котрі з любові до народу Ізраїлевого борються проти антисемітизму в нашій країні. Професоре Ейнштейн, кожен християнин Америки

без жодних роздумів відповість вам: «Забирайтеся геть зі своєю божевільною і брехливою теорією еволюції назад у Німеччину або припиніть розхитувати віру людей, які люб'язно надали вам притулок, коли вам довелося тікати з батьківщини».

Єдине, що всі ці критики-боголюбці зрозуміли правильно, — це те, що Ейнштейн не один із них. Він кожного разу вибухав обуренням, коли звучала думка, що він теїст. То, може, Ейнштейн — деїст на кшталт Вольтера чи Дідро? Або пантеїст, як Спіноза, філософію якого він обожнював: «Я вірю в бога Спінози, який проявляється у злагодженій гармонії всього, що існує, а не в бога, який переймається долею та діяннями людей»?

Давайте уточнимо нашу термінологію. Теїсти вірять у надприродний розум, який не тільки сотворив світ, а й продовжує опікуватися подальшою долею свого дітища та впливати на нього. У багатьох теїстичних віруваннях божество активно втручається в людські справи. Воно відгукується на молитви; прощає або карає за гріхи; втручається у земні справи, здійснюючи чудеса; переймається добрими й поганими вчинками та знає, коли ми збираємося їх скоїти (чи навіть *подумуємо* про них). Деїсти також вірять в існування надприродного розуму, але їхній Бог лише на самому початку встановлює закони, які керують світом. Деїстичний бог ніколи не втручається у світ після початкового акту сотворіння, а отже, не переймається людськими справами. Пантеїсти ж узагалі не вірять в існування надприродного Бога, а просто використовують слово «Бог» як звичайний синонім Природи, Всесвіту чи характерної для їх функціонування впорядкованості. Бог деїстів, на відміну від Бога теїстів, не реагує на молитви, байдужий до гріхів та сповідей, не читає наші думки й не втручається в перебіг подій за допомогою своїх свавільних чудес. Деїсти відрізняються від пантеїстів тим, що уявляють Бога як своєрідний всесвітній розум, тоді як для пантеїстів Бог — це лише метафоричний чи поетичний *синонім* законів всесвіту. Пантеїзм — це прикрашена форма атеїзму, тоді як деїзм — це розбавлений теїзм.

Є всі підстави вважати, що знамениті висловлювання Ейнштейна на кшталт: «Бог хитрий, але не лихий», «він не грає в кості» або «чи був у Бога вибір, коли він створював Всесвіт?» — пантеїстичні, а не деїстичні, а тим паче не теїстичні. «Бог не грає в кості» на звичайну мову слід перекласти так: «Випадковість не лежить в основі всього». Коли Ейнштейн питав: «А чи був у Бога вибір, коли він створював Всесвіт», то мав на увазі: «Чи міг всесвіт утворитися якимось по-іншому?» Для Ейнштейна «Бог» — винятково метафора, поетичний зворот. Так само використовує це слово Стівен Гокінг та більшість фізиків, які час від часу вдаються до мови релігійних метафор. Десять посередині між ейнштейнівським пантеїзмом і туманним деїзмом лежить книга Пола Дейвіса «Думка Бога», за яку він був удостоєний Темплтонівської премії (це дуже велика сума грошей, яку щороку видає Фонд Темплтона зазвичай науковцеві, готовому сказати щось позитивне про релігію).

Узагальнити кредо ейнштейнівської релігії можна за допомогою його власних слів: «Відчуття, що поза тим, що ми переживаємо своїми органами чуття, існує реальність, яку не може досягнути наш розум і яка долинає до нас лише у вигляді непрямого й слабкого відлуння, і є релігійністю. У цьому сенсі я релігійна людина». У цьому сенсі релігійним себе можна назвати і я, лише застерігши, що «не може досягнути» не означає «ніколи не зможе досягнути». Та я намагаюся взагалі уникати епітета «релігійний», бо його неправильно зрозуміють. Він повністю збиває з пантелику, адже для переважної більшості людей «релігія» нерозривно пов'язана з «надприродним». Влучно з цього приводу висловився Карл Саган: «Якщо під "Богом" розуміти сукупність фізичних законів, які керують всесвітом, то такий Бог, звісно, існує. Але це не те, що задовольняє емоційні потреби людей,.. адже безглуздо молитися законові всесвітнього тяжіння».

Кумедно, що останню думку Сагана 1940 року передвістив професор Католицького університету Америки отець і доктор Фултон Шин під час лютих нападок на Ейнштейна за його критику персоніфікованого Бога. Шин саркастично питав, чи готовий хтось накласти головою за Чумацький Шлях. При цьому він думав, що наводить аргумент проти

Ейнштейна, адже далі додавав: «У цій космічній релігії тільки один недолік — у слово "космічна" помилково закралася літера "с"». В Ейнштейнових переконаннях не було нічого комічного, та все одно мені хотілося б, щоб фізики припинили використовувати слово «Бог» у метафоричному значенні. Метафоричного чи пантеїстичного Бога фізиків розділяє нездоланна прірва з Богом-заступником, чудотворцем, всезнавцем, чуйним правдолюбом Біблії, про якого просто-рікують священники, мулли й рабини і який міцно закріпився в побутовій мові. Умисне сплутування цих понять рівноцінне, на мою думку, інтелектуальній зраді.

НЕЗАСЛУЖЕНА ПОВАГА

Назва моєї книги «Ілюзія Бога» стосується не ейнштейнівського Бога чи Бога інших видатних науковців, які згадувалися в попередньому підрозділі. Мені довелося почати з роз'яснення суті ейнштейнівської релігії через те, що вона, як уже доведено, здатна викликати замішання. На подальших сторінках книги йтиметься винятково про *надприродних* богів, серед яких мої читачі найбільше чули про Ягве, Бога Старого Заповіту. До нього ми невдовзі повернемося. Але, перш ніж закінчувати цей попередній розділ, слід порушити ще одну тему, яка інакше може завадити правильному сприйняттю всієї книги. Ідеться про правила етикету. Цілком можливо, що релігійних читачів образять мої висловлювання. Їм може здатися, що я не виказую достатньої *поваги* до їхніх переконань (або до переконань інших). Буде прикро, якщо відчуття образи завадить їм читати книгу далі, тому я хочу з самого початку розкласти все по полицках.

У нашому суспільстві майже всі, зокрема й атеїсти, погоджуються, що релігійні переконання дуже вразливі до образ, а тому до них слід ставитися з особливою повагою, яка значно перевищує повагу, якої очікують у звичайному спілкуванні між людьми. Дуглас Адамс настільки влучно описав цей феномен у своїй імпровізованій промові в Кембриджі,

виголошеній незадовго до смерті⁵, що мені ніколи не набридне цитувати його слова:

В осерді релігії лежать деякі ідеї, які ми називаємо священними, сакральними й так далі. Ось що це означає: «Це ідея чи уявлення, про яке ти не смієш сказати нічого поганого. Не-смі-єш. Чому? Бо не можна!» Якщо хтось голосує за партію, яку ти не любиш, про це можна сперечатися скільки заманеться: у кожного будуть свої аргументи, але ніхто не образиться. Якщо хтось заявляє, що податки слід підвищити або знизити, про це теж можна посперечатися. Проте якщо хтось каже: «У суботу мені не можна перемикати світло», — ваша реакція: «Так, звісно».

Чому в нас дозволено підтримувати аргументами лейбористів або консерваторів, республіканців або демократів, одну модель економіки чи іншу, «Макінтош» або «Віндовз», але озвучувати свою гумку про виникнення всесвіту, про те, хто його створив... ні-ні, це священне?.. Ми звикли делікатно оминати релігійні ідеї, але погляньте, який зчинився галас, коли Річард зважився їх по критикувати! Усі просто знавісніли, адже так не прийнято говорити вголос. Але якщо добре вдуматися, то немає жодної причини, чому б цим ідеям не бути таким самим предметом дискусії, як будь-яким іншим, крім нашої безмовної згоди обходити їх мовчанкою.

Наведу один із прикладів надмірної поваги нашого суспільства до релігії. Щоб під час війни отримати статус відмовника за ідейними міркуваннями, найлегший шлях — послатися на релігійні переконання. Навіть якщо ви блискучий філософ-мораліст, відзначений численними преміями за докторську дисертацію, в якій розкрито жахи війни, вам буде нелегко переконати призовну комісію, що ви маєте підстави для такого статусу. Зате, якщо ви можете сказати, що один чи обоє ваших батьків квакери, жодних питань до вас не виникне попри ваші туманні уявлення чи навіть повне невігластво щодо теорії пацифізму та самого квакерства.

Якщо перейти від пацифізму до його прямої протилежності, то натрапляємо на сором'язливе уникання релігійних назв

на позначення протиборчих сторін у збройних конфліктах. Скажімо, коли йде мова про конфлікт у Північній Ірландії, католиків і протестантів евфемістично називають націоналістами й лоялістами відповідно. Дуже часто слово «віросповідання» камуфлюють під словом «етнічна група», зокрема коли йдеться про «міжетнічне насильство». Наприклад, Ірак після англо-американського вторгнення 2003 року скотився до міжконфесійної громадянської війни між сунітами та шиїтами. І цей відверто релігійний конфлікт у заголовку статті на першій сторінці газети «Independent» за 20 травня 2006 року було названо «етнічною чисткою». Прикметник «етнічний» у цьому випадку — це теж підміна понять, адже в Іраку відбувалася відверта релігійна чистка. Саме поняття «етнічна чистка» з'явилося на позначення подій у колишній Югославії, де воно також використовувалося як евфемізм, яким прикривали релігійну чистку, що розгорнулася між православними сербами, хорватами-католиками та боснійцями-мусульманами⁶.

Раніше я вже звертав увагу на привілейоване становище, яке відводять релігії під час публічних обговорень етичних питань у ЗМІ та в урядових відомствах⁷. Щойно виникає моральна полеміка щодо сексуальних чи репродуктивних питань, можна не сумніватися, що релігійні лідери кількох різних віросповідань будуть запрошені до складу впливових комісій або до участі в публічних дискусіях на радіо та телебаченні. Я не виступаю за введення цензури на погляди цих людей. Але чому наше суспільство оббиває їхні пороги, наче вони мають якісь експертні знання, які можуть зрівнятися зі знаннями філософа-мораліста, сімейного юриста чи лікаря?

Ось ще один дивний приклад привілейованого статусу релігії. 21 лютого 2006 року Верховний Суд Сполучених Штатів виніс постанову, якою звільнив одну церкву в штаті Нью-Мексико від дотримання обов'язкового для всіх закону, який забороняє вживання галюциногенних речовин⁸. Вірні послідовники релігійної громади «Centro Espirita Beneficiente Uniao do Vegetal» вважали, що можуть зрозуміти Бога тільки після того, як вип'ють напій аяаска, до складу якого входить заборонена галюциногенна речовина диметилтриптамін. Зауважте: достатньо було, щоб вони *вважали*, що цей напій

дозволяє їм зрозуміти Бога. Від них не вимагали доказів. Зате, з іншого боку, хоч доведено, що марихуана пом'якшує нудоту та дискомфорт у хворих на рак пацієнтів, які проходять курс хіміотерапії, той самий Верховний Суд 2005 року постановив, що всі пацієнти, які використовують марихуану в медичних цілях, можуть бути притягнуті до відповідальності федеральною владою (навіть у невеликій групі штатів, які раніше легалізували таке специфічне використання цього наркотику). Релігія, як завжди, виявилася козирною картою. Уявіть товариство поціновувачів образотворчого мистецтва, які звернулися до суду з вимогою дозволити їм уживати галюциногенну речовину, бо вважають, що вона допомагає їм розуміти полотна імпресіоністів або сюрреалістів. Зате, коли церква виступає з такими вимогами, вона отримує схвалення найвищої судової інстанції в країні. Ось такою пошаною оточена релігія, наче талісман.

Сімнадцять років тому я потрапив до списку 36 письменників і митців, до яких журнал «New Statesman» звернувся з проханням написати листа на підтримку видатного письменника Салмана Рушді⁹, який тоді отримав смертний вирок за свій роман. Обурившись «співчуттям», яке деякі християнські релігійні й навіть світські лідери висловлювали щодо «кривд» і «образ», які письменник нібито завдав почуттям мусульман, я провів таку паралель:

Якби прибічники апартеїду мали голову на плечах, вони б заявили (і це було б правдою, наскільки мені відомо), що не можуть допустити змішування рас через свої релігійні переконання. І значна частина їхніх опонентів мусила б відразу тихенько позадкувати до виходу. І не кажіть мені, що це недоречна паралель, бо апартеїд не має раціонального обґрунтування. Уся суть релігії, її могутність і слава зводиться до того, що вона відкидає раціональне обґрунтування. Усі інші повинні обґрунтувати свої упередження. Але попросіть релігійну особу обґрунтувати свою віру — і відразу почувсте, що зазіхнули на її «свободу віросповідання».

Тоді я не міг навіть подумати, що в ХХІ столітті хтось наважиться висунути такі аргументи. Проте на шпальтах газети

«Los Angeles Times» за 10 квітня 2006 року з'явилася розповідь про те, що в університетських містечках усєї країни численні християнські групи подають до суду на свої університети за впровадження антидискримінаційних правил, зокрема за заборону ображати й нападати на гомосексуалів. Ось типовий приклад таких позовів. 2004 року Джеймс Ніксон, 12-річний хлопчик з Огайо, відстояв у суді право ходити до школи в футболці з написом: «Гомосексуальність — це гріх, іслам — це брехня, аборт — це вбивство. У деяких питаннях є чорне й біле!»¹⁰ У школі йому не дозволили з'являтися в такій футболці, за що батьки хлопця притягли заклад до суду. Батьки вчинили б порядно, якби свою вимогу обґрунтували Першою поправкою до Конституції, яка гарантує свободу слова. Але ні, їм би тоді не вдалося виграти процес, адже свобода слова обмежується там, де починається «розпалювання ненависті». Зате якщо довести, що ненависть випливає з *релігійних* переконань, то вона вже перестає бути ненавистю. Тому замість свободи слова юристи Ніксонів послалися на конституційне право на свободу *віросповідання*. Заручившись підтримкою Об'єднаного фонду захисту Аризони, який має на меті «вести юридичну боротьбу за свободу віросповідання», вони виграли процес.

Підтримуючи хвилю схожих позовів із боку християн, які використовували віросповідання як юридичне обґрунтування дискримінації проти гомосексуалів та інших груп, отець Рік Скарборо назвав її боротьбою за громадянські права у ХХІ столітті: «Християнам доведеться відстоювати своє право бути християнами»¹¹. І знову: якби ці люди відстоювали своє право на свободу слова, їх ще можна було б якось зрозуміти. Але вони домагалися в суді введення дискримінації проти гомосексуалів як засобу проти вигаданої ними дискримінації їхнього віросповідання! І закон із повагою поставився до їхньої позиції. Тобто вам не зійде з рук заява: «Заважаючи мені ображати гомосексуалів, ви обмежуєте мою свободу упередження». Зате вам усе зійде з рук, якщо скажете: «Це порушує мою свободу віросповідання». Якщо вдуматися, яка різниця в наслідках? І знову релігія на коні.

Наприкінці цього розділу наведу особливий приклад, який красномовно демонструє перебільшену повагу нашого

суспільства до релігії, яка виходить за рамки звичайної поваги до людини. Цей скандал розгорівся в лютому 2006 року з безглуздої події, яка по черзі переростала то в комедію, то в трагедію. У вересні 2005 року данська газета «Jyllands-Posten» опублікувала дванадцять карикатур, на яких був зображений пророк Мухамед. Протягом трьох наступних місяців невелике угруповання мусульман Данії під проводом двох імамів, які отримали притулок у цій країні, систематично роздувало обурення з приводу цих зображень по всьому ісламському світу¹². Наприкінці 2005 року ці двоє озлоблених вигнанців відвідали Єгипет, привізши з собою досьє, матеріали якого були скопійовані та поширені по всіх ісламських країнах. Потрапили вони, зокрема, і в Індонезію. Досьє містило різного роду фальсифіковані документи про приниження мусульман у Данії та відверту брехню про те, що «Jyllands-Posten» — офіційне видання уряду. Серед них були дванадцять карикатур із газети, до яких імами додали ще три ілюстрації невідомого походження, не пов'язані з Данією. На відміну від дванадцяти оригінальних ілюстрацій, ці три додаткові картинки були по-справжньому образливими. Точніше, їх можна було б вважати образливими, якби на них, як стверджували пропагандисти-фанатики, справді зображувався Мухамед. Особливо принизливими були не карикатури, а передана факсом фотографія бородатого чоловіка з карнавальним свинячим носом на обличчі. Згодом з'ясувалося, що це була знята агентством «Associated Press» фотографія француза, який під час сільського ярмарку у Франції брав участь у змаганні зі свинячого кувікання¹³. Фотографія, таким чином, не мала жодного зв'язку ні з пророком Мухамедом, ні з ісламом, ні з Данією. Та мусульманських активістів, які зі зловмисними намірами вирушили до Каїра, така дрібниця не зупиняла. Тож вони самі додумали всі ці зв'язки... з легко передбачуваними наслідками.

Через п'ять місяців після публікації дванадцяти карикатур старанно роздута істерія довкола «кривд» і «образ», завданих ісламу, досягла вибухової кульмінації. Учасники демонстрацій у Пакистані й Індонезії спалювали данські прапори (цікаво, де вони їх дістали?), істерично вимагаючи від данського уряду вибачень. (Вибачатися за що? Члени уряду не малю-

вали й не публікували ці карикатури. Просто данці живуть у країні, де діє свобода преси, про яку в багатьох ісламських країнах люди не мають зеленого уявлення.) Норвезькі, німецькі, французькі й навіть американські газети (але, зверніть увагу, не британські) також передрукували карикатури на знак солідарності з «Jyllands-Posten», чим лише підкинули дров у багаття. Данські посольства й консульства громили, данські товари бойкотували, а данським громадянам (а заодно й громадянам інших західних держав) погрожували фізичною розправою; у Пакистані спалили християнські церкви, які не мали жодного зв'язку ні з Данією, ні з Європою загалом. Дев'ять осіб загинуло під час нападу лівійських заворушників на італійське консульство в Бенгазі, а саме консульство спалили. Жермен Грір влучно зазначила, що ці люди найбільше люблять і вміють створювати пекло¹⁴.

Якийсь пакистанський імам оголосив винагороду за голову «данського карикатуриста» розміром 1 млн доларів США, явно не здогадуючись, що карикатури малювали дванадцять різних художників і що три найобразливіші картинки взагалі нічого спільного з Данією не мали (цікаво, до речі, звідки міг узятися цей мільйон доларів?). У Нігерії учасники протестів проти данських карикатур спалили кілька християнських церков і до смерті порубали на вулицях кількох християн (чорних нігерійців). Одного християнина силоміць заплітали в гумову шину, облили бензином і підпалили. У Британії фотографі зафіксували демонстрантів, які йшли з плакатами: «Убивайте тих, хто ображає іслам», «Смерть за глум над ісламом», «Європа ще заплатить: кінець близько» та, мабуть, не усвідомлюючи іронічного підтексту, «Голову з пліч тим, хто каже, що іслам — релігія насильства».

Коли ця буря вщухла, журналіст Ендрю Мюллер узяв інтерв'ю в лідера британських мусульман «поміркованого» сера Ікбала Сакрані¹⁵. Поміркованим назвати його можна хіба за сучасними мусульманськими мірками, оскільки в розмові з Мюллером вражає його коментар щодо смертного вироку Салману Рушді за написання роману: «Смерть — це ще м'яке покарання для нього». Цей коментар звучить нищо на тлі його відважного попередника у званні найвпливовішого мусульманина Британії — покійного доктора Закі Бадаві, котрий

запропонував Салману Рушді сховатися у своєму будинку. Сакрані зізнався Мюллеру, що його дуже занепокоїли данські карикатури. Мюллер відповів, що вони його теж стривожили, але з іншої причини: «Мене турбує, що настільки безглузда, непропорційна реакція на якісь нікчемні малюнки в якійсь нікому не відомій скандинавській газеті може означати, що... іслам і Захід фундаментально несумісні». Сакрані ж далі гнув свою лінію, вихваляючи британські газети, які утрималися від передруку карикатур, на що Мюллер висловив думку більшості громадян, що «стриманість британських газет пов'язана не так із повагою до почуттів мусульман, як із небажанням склити розбиті вікна».

Сакрані пояснив, що «мусульмани настільки глибоко шанують особу Пророка, хай покоїться він у мирі, що їхню любов і прив'язаність до нього неможливо описати словами. Вона вища навіть за любов до найрідніших людей, бо це частина віри. Крім того, ісламське вчення забороняє зображувати Пророка». З цього випливає, як зауважує Мюллер,

що цінності ісламу вищі за цінності інших людей — і саме так вважають послідовники ісламу, як і будь-якої іншої релігії, для яких їхня віра — це єдиний шлях, єдина істина та єдине світло. Якщо людям кортить любити проповідника, який жив у VII столітті, сильніше за свою родину, то це їхня особиста справа, але ніхто інший не зобов'язаний наслідувати їх...

Проте якщо ти не наслідуєш їх і не віддаєш їм очікуваної шани, то тобі погрожують такою непропорційною розправою, до якої не наважувалася вдатися жодна релігія з часів Середньовіччя. Важко зрозуміти, який сенс у такій розправі, адже, як дотепно коментує Мюллер, «якщо ваші клоуни справді мають рацію, то карикатуристи в будь-якому разі потраплять до пекла — хіба цього не достатньо? А якщо в них з'явиться вільний час і захочеться погаласувати з приводу принижень, яких зазнають мусульмани, хай почитають звіти Міжнародної амністії про Сирію та Саудівську Аравію».

Багато хто звернув увагу на різкий контраст між істеричною «образою», на яку скаржилися мусульмани, та охотою,

з якою арабські медіа публікували стереотипні антисемітські карикатури. У натовпі пакистанських демонстрантів, які протестували проти данських карикатур, фотографи вихопили жінку в чорній паранджі, яка тримала в руках плакат «Боже, благослови Гітлера».

Коментуючи всю цю божевільну істерію, поважні ліберальні газети засуджували насильство й повторювали заявлені фрази про свободу слова. А потім висловлювали «повагу» та «співчуття» до тих глибоких «кривд» і «образ», яких було завдано мусульманам. Нагадаю, що «кривдою» і «образою» було не якесь реальне насильство чи фізичний біль, завданий мусульманинові, а всього-на-всього якась мазанина з друкарської фарби на шпальтах газети, про яку за межами Данії ніхто б ніколи й не почув, якби не умисна кампанія з розпалювання ненависті.

Я не прибічник, щоб когось ображали чи кривдили заради розваги. Та мене дивує і жахає необґрунтована привілейованість релігії в наших загалом секуляризованих суспільствах. Усім політикам доводиться змиритися зі зневажливими карикатурами на їхні обличчя — і ніхто не влаштовує погромів через це. Що такого надзвичайного в релігії, що ми її наділяємо унікальними привілеями? За словами Генрі Луїса Менкена, «ми повинні шанувати релігію ближнього в тому самому сенсі й тією самою мірою, що й поділяти його уявлення про те, що його дружина гарна, а діти — розумні».

У світлі безпрецедентної презумпції поваги, яка вимагається до релігії, хочу зробити одне уточнення щодо цієї книги. Я не намагаюся будь-кого образити, але й не панькатимуся з релігією, ставлячись до неї з більшою делікатністю, ніж до будь-якої іншої теми чи предмета дослідження.

2

ГІПОТЕЗА ПРО БОГА

Релігія однієї епохи стає
літературним сюжетом для наступної.

Ральф Волдо Емерсон

Бог Старого Заповіту — мабуть, найнеприємніший персонаж усієї художньої літератури: задрісний, дріб'язковий, несправедливий і безжальний деспот; мстивий і кровожерливий ксенофоб; жінконенависник, гомофоб, расист, дітогубець, братовбивця, кат і моритель цілих народів, гігантоман і садомазохіст, капризний і злобний забіяка. З дитинства наслухавшись історій про його діяння, ми втратили здатність критично оцінювати його звірства. Інакше подивиться на нього новачок, якому пощастило ближче ознайомитися з подвигами Бога лише в дорослому віці. Одним із таких був син Вінстона Черчилля Рендолф, котрий залишався в блаженному невіданні про зміст Святого Письма, поки Івлін Во та ще один колега-офіцер, намагаючись втихомирити невгамовного молодика під час перебування на військовій службі, не уклали з ним парі, що він не зможе здолати всю Біблію за два тижні: «На жаль, результат виявився не таким, як ми сподівалися. Він ніколи раніше не зазірав у Біблію, а тепер не міг стримати своєї відрази. Без кінця-краю смікаючи нас, він зачитував цитати зі словами: "Та я впевнений, ви не знали, що таке написано в Біблії..." Або просто плескав себе по стегну й давився сміхом: "О Боже, ну хіба Бог — не лайно"»¹⁶. Більш начитаний Томас Джефферсон дотримувався схожої думки: «Християнський Бог — істота з жадливим характером: жорстокий, мстивий, вередливий і несправедливий».

Але з нашого боку було б нечесно нападати на таку легку жертву. Гіпотезу про Бога не слід підтверджувати чи спростовувати за її найменш привабливим утіленням — Ягве, чи навіть його прісним християнським антиподом — «лагідним, сумирним і покірним Ісусом Христом». Для справедливості варто зазначити, що такий безхарактерний образ більшою мірою завдячує вікторіанським християнам, ніж самому Христу. Чи може щось викликати більшу нудоту, ніж віршик Сесіл Александер: «Дітки-християни, слід бути вам / Добрими й слухняними, як Він сам»? Я не критикую конкретних якостей Ягве, Ісуса, Аллаха чи будь-якого іншого окремо взятого бога — Ваала, Зевса або Одіна. Об'єктом моєї критики виступає гіпотеза про Бога, яку можна сформулювати таким чином: *існує наглядський, надприродний розум, який умисно задумав і створив всесвіт та все, що є в ньому, зокрема й нас. У цій книзі відстоюється альтернативний погляд: будь-який творчий розум, достатньо вишуканий, аби що-небудь задумувати, може з'явитися лише в результаті тривалого процесу поступової еволюції.* Появі творчого розуму повинен передувати довготривалий розвиток, тож він міг з'явитися лише на пізніших етапах формування всесвіту, а отже, не міг його створити. Таким чином, Бог у вищеозначеному розумінні — це ілюзія. Причому, як покажуть подальші розділи, шкідлива ілюзія.

Враховуючи, що гіпотеза про Бога ґрунтується не на емпіричних доказах, а на локальних традиціях приватних одкровень, анітрохи не дивує, що вона має багато різних версій. Дослідники історії релігії виявили в її розвитку прогресивний рух від найпростішого племінного анімізму до політеїзму греків, римлян, норманів та інших народів і далі до монотеїстичних релігій на кшталт юдаїзму та похідних від нього християнства й ісламу.

ПОЛІТЕЇЗМ

Не зовсім зрозуміло, чому перехід від політеїзму до монотеїзму вважається прогресивним і позитивним процесом.

Але так усі стверджують, що спонукало Ібн Воррека (автора книги «Чому я не мусульманин») дотепно зауважити, що якщо продовжувати цю логіку, то монотеїзм приречений позбутися останнього бога та стати атеїзмом. «Католицька енциклопедія» відкидає політеїзм і атеїзм однією недбалою відмашкою: «Формальний догматичний атеїзм суперечить сам собі й ніколи де-факто не приваблював значної кількості людей. Політеїзм хоч і легко заволодіває народною уявою, але ніколи не задовольняв філософської думки»¹⁷.

Донедавна монотеїстичний шовінізм був закріплений в англійському та шотландському законодавстві про добродійні товариства, яке відмовляло політеїстичним релігіям у звільненні від податків, але давало зелене світло добродійним товариствам, які ставили за мету популяризацію монотеїстичної релігії, звільняючи їх від прискіпливих перевірок, що їх повинні проходити аналогічні світські організації. Мені дуже кортіло переконати представника шанованої в Британії індуїстської спільноти виступити з цивільним позовом проти цієї зверхньої дискримінації політеїзму.

Значно краще було б, на мою думку, взагалі позбавити релігію статусу юридичної підстави для ведення неоподаткованої добродійної діяльності. Такий крок приніс би велику користь суспільству, особливо у Сполучених Штатах, де розмір звільнених від податків коштів, які поглинає церква та які набивають без того роздуті кишені гладких телевізійних євангелістів, сягає рівня, який справедливо можна назвати непристойним. Якось один із них з промовистим ім'ям Орал Робертс заявив своїм глядачам, що Господь умертвить його, якщо вони не пожертвують 8 млн доларів. Важко повірити, але він отримав цю суму. І податки за неї платити не потрібно! Справи Робертса досі успішні. Він навіть заснував Університет Орала Робертса в місті Талса, що в штаті Оклахома. Усі споруди цього закладу вартістю 250 млн доларів особисто замовив сам Господь, звернувшись до нього з такими словами: «Учи вихованців своїх чути Мій голос і йти за ним туди, де світло Моє тьмяне, де голосу Мого не чують і де про цілющу силу Мою не знають — навіть на край Землі. Їхня праця перевершить твою, і цьому Я буду радий».

Якщо подумати, мій уявний індуїст-позивач цілком міг обрати стратегію «якщо не можеш їх здолати, стань одним із них». Для цього йому достатньо лише заявити, що його політеїзм — не справжній, а лише замаскований монотеїзм. Існує лише один Бог, а Господь Браhma-творець, Господь Вішну-заступник, Господь Шива-руйнівник, богині Сарасваті, Лакшмі та Парваті (дружини Браhma, Вішну та Шиви), Господь Ганеша з головою слона та сотні інших — це все різні уособлення або втілення одного-єдиного Бога.

Християн має потішити така софістика. У часи Середньовіччя вони пролили ріки чорнила, не кажучи вже про кров, на беззмисловні дискусії про «загадку» Трійці й на придумання аріанської єресі. Усе почалося з того, що проповідник з Александрії Арій у IV столітті заявив, що Ісус не був *єдиносуцним* із Богом (тобто не мав тієї самої суті, що Бог). Мабуть, у вас напрошується питання: що це взагалі означає? Суть? Що за «суть»? Що конкретно вони мали на увазі під «суттю»? «Майже нічого», — лише такою може бути єдина притомна відповідь. Але дискусія навколо цього питання розколола християнський світ навпіл майже на ціле століття, а імператор Костянтин навіть розпорядився спалити всі примірники праці Арія. Розколювати християнський світ через дрібницю — у цьому богослови споконвіку були мастаками.

І все-таки в нас один Бог у трьох формах чи три Боги в одній формі? «Католицька енциклопедія» все роз'яснює у ще одному шедевральному прикладі богословської логіки:

У єдності Бога суміщаються три відмінні одна від одної особи: Отець, Син і Святий Дух. Так, в Афанасіївському символі віри йдеться: «Отець є Бог, Син є Бог, Дух Святий є Бог, однак не існує трьох Богів, а один Бог».

А якщо вам іще щось не зрозуміло, то енциклопедія наводить цитату богослова III століття, святого Григорія Чудотворця:

У Трійці, таким чином, немає нічого похідного чи підпорядкованого огню одному. Немає в ній нічого доданого,

що б не існувало від початку, а догалося пізніше. Тож ні Отець ніколи не був без Сина, ні Син ніколи не був без Святого Духа. Була лише незмінна та непорушна огна й та сама Трійця.

Хай за які чудеса Григорій заслужив своє прізвисько, та серед них не було чуда чітко та прозоро висловленої думки. У його словах відчувається туманний і заплутаний стиль богослов'я, яке, на відміну від науки та інших галузей знання, не просунулося вперед за останні вісімнадцять століть. Томас Джефферсон, як часто бувало, мав рацію: «Висміювання — єдина зброя проти безглуздих висловлювань. Перш ніж до справи візьметься розум, ідеї мають бути точно сформульовані; але ніхто ніколи не запропонував чіткого означення трійці. Це просто абракадабра ошуканців, які називають себе служниками Христа».

Не можу оминати увагою ту абсолютну впевненість, із якою релігійні уми говорять про найдрібніші деталі, щодо яких не мають і не можуть мати жодних емпіричних доказів. Можливо, саме відсутність доказів на підтримку богословських ідей викликає в них характерну драконівську ворожість навіть до найменших відхилень у поглядах, особливо в питаннях про Трійцю.

Джефферсон висміював учення про «трьох Богів» у контексті критики кальвінізму. Але не кальвінізм, а католицька течія християнства доводить загравання з політеїзмом до майже нестримного роздування. У ній до Трійці додається Марія, «цариця небесна», богиня за всіма ознаками, крім назви, яка за кількістю молитов, звернених до неї, поступається хіба що Богові. Далі пантеон роздувається від сили-силенної святих, здатність яких заступатися за людей робить їх якщо не напівбогами, то принаймні адресатами молитов із приводу питань, що входять до їхньої компетенції. На форумі католицької спільноти наводиться зручний список із 5120 святих¹⁸ разом із переліком їхніх сфер компетенції, серед яких можна знайти: біль у животі, допомогу жертвам насильства, втрату апетиту, продаж зброї, ковалів, переломи кісток, виготовлення вибухівки та розлади травлення — і це тільки до літери «В» латинської абетки.

Не слід забувати про чотири чини ангелів, які впорядковуються в дев'ять ступенів: серафими, херувими, престולי, панування, влади, сили, начала, архангели (начальники всього війська небесного) та просто ангели, до яких належать і наші найближчі друзі — невсипущі ангели-охоронці. Найбільше в католицькій міфології мене вражає її невигадлива примітивність, а також незворушна безтурботність, із якою ці люди на ходу вигадують подробиці. Це ж неприхований і безсовісний вимисел.

Папа Іван Павло II створив більше святих, ніж усі його попередники разом узяті за кілька останніх століть. Особливу прихильність він відчував до Діви Марії. Свої політеїстичні нахили він промовисто виказав 1981 року після невдалого замаху на його життя в Римі, коли свій порятунок він пояснив втручанням Матері Божої Фатимської: «Її материнська рука відвела від мене кулю». Дивно тільки, що вона не відвела кулю від нього повністю. Здається, група хірургів, які неперервно оперували його протягом шести годин, також заслужили на визнання; але ж ні, їхніми руками також керувала Мати Божа. Однак мова не про це. Привертає увагу, що від кулі папу захистила не просто Мати Божа, а конкретно Мати Божа *Фатимська*. Напевно, Лурдська, Гваделупська, Меджугорська, Акітська, Зейтунська, Гарабандальська та Нокська Богоматері виконували в цей час інші доручення.

А як греки, римляни та нормани давали раду таким богословським головоломкам? Венера — це просто інше ім'я Афродіти, чи дві різні богині любові? Тор із молотом — це лише один з образів Одіна чи окремих богів? Та кому це потрібно? Життя надто коротке, аби марнувати його на уточнення відмінностей між одним витвором уяви та іншим. Сподіваюся, цього побіжного огляду політеїзму вистачить, щоб мене не звинуватили в недбальстві, але надалі я до нього не повертатимуся. Для лаконічності я надалі називатиму всіх божеств (як із політеїстичних, так і з монотеїстичних систем) просто «Богом». Оскільки Бог авраамівських релігій має (м'яко кажучи) агресивні маскуліні ознаки, я за традицією використовуватиму чоловічий рід, коли писатиму про нього. Більш просунуті богослови заявляли про

безстатевість Бога, а деякі богослови-феміністи навіть намагалися виправити історичну несправедливість і перевести його в жіночий рід. Але яка, зрештою, різниця, якого роду була істота, якої ніколи не існувало? Якщо, звісно, на незбагненному перетині богослов'я і фемінізму існування не вважається другорядним атрибутом порівняно зі статтю.

Я добре розумію, що критикам релігії можуть дорікнути за недостатню увагу до широкого розмаїття релігійних традицій і світоглядів. В антропологічних дослідженнях від «Золотої гілки» сера Джеймса Фрейзера до «Пояснення релігії» Паскаля Буае та «У богів ми віруємо» Скотта Етрена зібрано величезну енциклопедію релігійних забобонів та ритуалів. Читайте їх і дивуйтеся бездонності людського легковір'я.

Але моя книга присвячена іншому. Я виступаю проти віри в надприродне в будь-яких її формах, і найзручніший спосіб донести цю думку — через розгляд тієї її форми, про яку найкраще знають читачі цієї книги; форми, яка становить найбільшу загрозу для всіх наших суспільств. Більшість моїх читачів були виховані в лоні однієї з трьох «великих» монотеїстичних релігій нашого часу (або чотирьох, якщо окремо рахувати мормонство). Усі вони ведуть своє походження від міфологічного патріарха Авраама. Тому в цій книзі йтиметься насамперед про цю групу традицій.

Зараз саме слушний момент запобігти одному запереченню проти моєї книги, яке з такою самою неминучістю, як день настає після ночі, обов'язково зрине в рецензіях: «Я теж не вірю в Бога, про якого говорить Докінз — у сивобородого літнього чоловіка, який сидить на хмарі». Цей образ — лише полуда, за допомогою якої приховують значно серйознішу проблему. Його викликають у нашій уяві, щоб відвернути увагу від того факту, що людина, яка звернулася до нього, вірить у не менш безглузді речі. Я прекрасно знаю, що ви не вірите в сивобородого старця, який урочисто всівся на хмарі. Тож не марнуймо на ці порожні розмови час одне одного. Я критикую не якусь конкретну версію Бога чи богів. Моя критика спрямована проти Бога, всіх богів, усього й уся надприродного, хоч би коли його вигадали чи вигадують.

МОНОТЕЇЗМ

У самісінькому серці нашої культури залягло велике й замовчуване зло — монотеїзм. Із тексту, написаного в епоху бронзи й відомого під назвою Старий Заповіт, розвинулися три антигуманні релігії: юдаїзм, християнство та іслам. Ці три релігії сповідують поклоніння небесному богові. Усі вони в прямому сенсі патріархальні, адже Бог у них виступає всемогутнім Отцем.

Цим і пояснюється зневажливе ставлення до жінок протягом двох тисячоліть у країнах, де закріпилася влада небесного Бога та його земних представників чоловічої статі.

Гор Вігал

Юдаїзм — найдавніша з трьох авраамівських релігій, від якої походять дві інші. Він зародився як племінний культ одного дуже неприємного Бога, який хворобливо переймався сексуальними заборонами, насолоджувався запахом смаженої плоті, одержимо прагнув довести свою вищість над іншими богами та винятковість обраного ним кочового племені. Християнство виділилося з юдаїзму під час римської окупації Палестини зусиллями Павла з Тарса, котрий відмовився від суворого монотеїзму та зробив нове віросповідання відкритішим до інших народів. Кілька століть по тому Мухамед зі своїми послідовниками повернувся до безкомпромісного монотеїзму, характерного для старозаповітного юдаїзму, але не відмовився від відкритості. Таким чином, уклавши нове святе письмо — Коран, — він започаткував іслам, додавши до нього войовничу ідеологію, яка закликала до насильницького поширення нової віри. Християнство також поширювалося мечем, який спершу потрапив у римські руки, коли імператор Костянтин проголосив цей чудернацький культ офіційною релігією. Потім він перейшов до рук хрестоносців, конкістадорів та інших європейських завойовників і колоністів, яких супроводжували місіонери. Більшість завдань, які стоять перед цією книгою, не вимагають розрізнення трьох авраамівських релігій, тому я про них говоритиму узагальнено. Окрім

спеціально застережених випадків, зазвичай ітиметься про християнство, але тільки через те, що з ним я знайомий найкраще. Для цілей цієї книги подібності між трьома авраамівськими релігіями мають більше значення, ніж відмінності. Крім того, я взагалі не звертатимуся до таких релігій, як буддизм та конфуціанство. Їх узагалі можна вважати не релігіями, а етичними системами або життєвими філософіями.

Щоб урахувати важливі особливості авраамівського Бога, нам слід конкретизувати формулювання гіпотези про Бога, яке я запропонував на початку. Цей Бог не тільки творець всесвіту; він ще й персоніфікований Бог, який продовжує перебувати у всесвіті або за його межами (хоч би що це означало) і наділений непривабливими людськими якостями, про які я згадував раніше.

Особисті якості (як привабливі, так і огидні) не притаманні дійстичному богові Вольтера й Томаса Пейна. Порівняно із забіякою-психопатом, якого ми зустрічаємо на сторінках Старого Заповіту, дійстичний бог просвітників — велична істота, яка гідна свого космічного творіння: він підноситься над людськими справами, байдужий до наших думок і розрахунків, брудних гріхів та плутаних розкаянь. Дійстичний Бог — це фізик, яким починається і закінчується фізика, альфа й омега математиків, апофеоз творчого мислення; архіінженер, який встановив і з надзвичайною точністю й завбачливістю налагодив функціонування законів і констант природи, влаштував те, що ми зараз називаємо Великим вибухом, після чого відійшов від справ.

Під час періодів, коли релігійна віра міцніла, дійств переслідували на рівних з атеїстами. У книзі «Вільнодумці: Історія американського секуляризму» Сьюзен Джейкобі наводить вибірковий перелік прокльонів, які лунали на адресу бідолошного Томаса Пейна: «юда, гадюка, свиня, скажений собака, п'яниця, воша, архітварюка, скотина, брехун і, звісно ж, безбожник». Пейн помер у злиднях, покинутий усіма колишніми соратниками, яких насторожували його антихристиянські погляди (за шляхетним винятком Джефферсона). У наш час обставини змінилися настільки, що дійств частіше протиставляють атеїстам і згруповують із теїстами, адже вони все-таки вірять в існування вищого розуму, який створив всесвіт.

СЕКУЛЯРИЗМ, БАТЬКИ-ЗАСНОВНИКИ Й АМЕРИКАНСЬКА РЕЛІГІЯ

Прийнято вважати, що батьки-засновники Американської республіки сповідували деїстичні погляди. Багатьом із них вони дійсно близькі, але висловлювалися аргументи, що найвидатніші з них насправді були атеїстами. Їхні тогочасні заяви про релігію не залишають у мене сумнівів, що в наш час більшість із них називали б себе атеїстами. Та хай якими були їхні особисті релігійні переконання, усі вони поділяли прихильність до секуляризму, до якого я хочу звернутися в цьому підрозділі. Розпочати пропоную дещо несподівано зі слів сенатора Баррі Голдвотера, виголошених 1981 року, які промовисто демонструють, наскільки послідовно цей кандидат у президенти й оплот американського консерватизму підтримував секулярну традицію засновників Республіки:

Важко знайти тему, в якій люди менш поступливі, ніж у питанні релігійних вірувань. Не існує могутнішого союзника, до якого можна звернутися за підтримкою під час дискусії, ніж Ісус Христос, Бог, Аллах чи будь-яка інша вища істота. Проте апелювати до імені Бога на свою підтримку, як і користуватися будь-якою потужною зброєю, слід обачно. Релігійні секти, які множаться нашою країною, нерозумно розмахують своєю релігійною зброєю. Вони домагаються від уряду беззастережного отримання своїх переконань. Достатньо висловити незгоду з ними в якомусь конкретному питанні моралі, як вони починають ремствувати, погрожувати втратою фінансової підтримки та голосів. Щиро зізнаюся, що мене нудить від політичних проповідників, які розвелися в цій країні й повчають, що, аби бути високоморальним громадянином, я повинен вірити в А, В, С та D. За кого вони себе мають? І що дає їм право нав'язувати свої моральні переконання мені? Ще більше мене дратує, що в законодавчій діяльності доводиться вислуховувати погрози кожній релігійній групі, яка вважає, що наділена божественним правом вирішувати, за що я маю голосувати

в Сенаті. Хочу попередити їх прямо зараз: я буду боротися з ними на кожному кроці, якщо вони намагатимуться диктувати свої моральні переконання всім американцям, прикриваючись ідеалами консерватизму¹⁹.

Релігійними поглядами батьків-засновників США в наш час особливо цікавляться ідеологи правих сил, намагаючись нав'язати свою версію історії. Та всупереч їхнім поглядам Сполучені Штати *не* були засновані як християнська держава, що, зокрема, чітко заявлено в договорі з Тріполі, укладеному 1796 року за президентства Джорджа Вашингтона, а підписаному 1797 року вже Джоном Адамсом:

Оскільки уряд Сполучених Штатів Америки жодним чином не побудований на засадах християнської релігії, оскільки він не дотримується ворожого ставлення до законів, релігії та громадських порядків мусульман та оскільки вищеозначені Штати ніколи не вступали в стан війни й не здійснювали ворожих дій проти будь-якої ісламської держави, сторони договору заявляють, що ніякий привід, який випливає з релігійних переконань, не повинен порушувати гармонії у відносинах між нашими двома державами.

Уже перші слова цього уривку повинні викликати галас серед сучасного вашингтонського істеблішменту. Проте Ед Бакнер переконливо продемонстрував, що свого часу²⁰ вони не викликали жодних заперечень ні в політиків, ні в громадян.

Часто звертають увагу на парадокс, що Сполучені Штати, створені на засадах секуляризму, в наш час перетворилися на найбільш релігійну країну християнського світу, тоді як Англія, в якій існує навіть державна церква на чолі з конституційним монархом, — одна з найменш релігійних. Мені постійно доводиться чути це питання, але я не знаю на нього відповіді. Можливо, Англія стомилася від релігії після моторошного періоду міжконфесійного насильства, під час якого протестанти й католики по черзі здобували перевагу й винищували одне одного. Інше пояснення виникає, зважаючи на той факт, що США — це країна іммігрантів. Один мій колега висловив думку, що іммі-

гранти, втрачаючи стабільність і затишок, які їм забезпечувала розширена сім'я в Європі, шукали замітника їй у церкві, коли прибували на нову батьківщину. Це цікава гіпотеза, яку варто вивчити ґрунтовніше. Немає сумніву, що місцева церква становить важливий компонент ідентичності для багатьох американців і в певному сенсі має ознаки розширеної сім'ї.

Ще одна гіпотеза в парадоксальний спосіб пояснює релігійність Америки секулярністю її конституції. Оскільки в законодавстві США закріплена секулярність держави, у релігійній сфері фактично діють правила вільного підприємництва. Конкурентні церкви змагаються за паству (а ще більше за щедрі грошові пожертви, які від неї можна отримати), вдаючись при цьому до всього арсеналу агресивних методів комерційних компаній. Те, що допомагає продати пральний порошок, цілком добре підходить і для реклами Бога. Як наслідок, менш освіченим групам населення була нав'язана маніакальна релігійність. Натомість в Англії релігія під егідою офіційної церкви перетворилася на не більше ніж спосіб проведення вільного часу в приємній компанії з іншими, у якому навіть важко впізнати власне релігію. Цю англійську традицію на шпальтах газети «Guardian» гарно описав англіканський священник Джайлз Фрейзер, котрий паралельно викладає філософію в Оксфордському університеті. У статті з підзаголовком «Англіканська церква витруїла Бога з релігії, але більш послідовний підхід до віри тягне за собою небезпеку» він писав:

Колись сільський священник був центральною постаттю англійського громадського життя. Цей чемний дивак і любитель почаювати — завжди в начищених черевиках і з гарними манерами — втілював релігійну позицію, яка не створювала незручностей тим, хто не поділяв релігійних поглядів. Він не вибухав релігійним шалом і не намагався витрясти з вас зізнання, чи вірите ви в своє спасіння, а тим паче не закликав із кафедри нищити невірних і закладати на дорозі бомби в ім'я вищої сили²¹.

(Відчуваєте паралелі з віршем «Наш падре» Бетджемена, який я цитував на початку першого розділу?) Головна теза Фрейзера полягала в тому, що «цей сільський священник по

суті прищепив величезній масі англійців імунітет до християнства». Наприкінці статті він висловлює занепокоєння новою тенденцією в англіканській церкві, яка знову вимагає серйозного ставлення до релігії. Тому стаття завершується застереженням: «Тривожить те, що ми можемо випустити духа англійського релігійного фанатизму з клітки усталених уявлень, в якій він дрімав протягом останніх століть».

Розгул релігійного фанатизму в сьогоденній Америці нагнав би жаху в серця батьків-засновників цієї країни. Приймаємо ми чи ні парадоксальне пояснення релігійності Америки її секулярною конституцією, але батьки-засновники безсумнівно дотримувалися секуляризму й думки, що релігію не слід допускати в сферу політики. Цього достатньо, щоб зарахувати їх до потенційних противників ідеї показового розміщення Десяти заповідей у громадських місцях загальнодержавного значення. Але цікаво дізнатися, чи були серед них такі, які виходили навіть за межі деїзму. Чи можна знайти серед них агностиків або навіть переконаних атеїстів? Ось ці слова Джефферсона практично неможливо відрізнити від того, що ми сьогодні називаємо агностицизмом:

Розмови про нематеріальних істот — це балачки ні про що. Сказати, що людська душа, ангели й бог нематеріальні, означає сказати, що вони — ніщо, тобто що бога, ангелів і душі не існує. Я не бачу іншої логіки,.. яка б не затягувала в бездонну прірву марень і фантазій. Мене цілком задовольняють і достатньою мірою переймають реальні речі, щоб не терзати себе тими, які, можливо, існують, але доказів їх існування я не маю.

Крістофер Гітченз у біографічній книзі «Томас Джефферсон: Творець Америки» висловлює думку, що його герой не вірив у Бога навіть у той час, коли бути атеїстом було значно важче:

До питання, чи був він атеїстом, слід підходити обережно, пам'ятаючи про обачність, якої Джефферсон мусив дотримуватися, щоб не зруйнувати собі політичну кар'єру. Не пізніше 1787 року він писав своєму племінникові Пітеру Карру, що людина не повинна боятися

відкриттів, які чекають на неї у цьому питанні. «Якщо зрештою з'ясується, що Бога немає, то бути доброчесним вас спонукатимуть утіха й задоволення, що їх приносить доброчесність, а також любов інших, яку вона вам забезпечить».

Особливо зворушує така порада Джефферсона, висловлена в тому самому листі до Карра:

Струсіть із себе всі страхи запопадливості, від яких плазують слабкі духом. Дозвольте розумові головувати над усім і виносьте на його суд кожен факт і кожну думку. Сміливо ставте під сумнів навіть існування Бога, бо якщо він таки існує, то йому більше припаде до вподоби повага розумних, аніж страх сліпих.

Ремарки Джефферсона на кшталт: «Християнство — найпотворніша система, з якою будь-коли стикалося людство», — сумісні як з деїзмом, так і з атеїзмом. Те саме можна сказати про переконаний антиклерикалізм Джеймса Медісона: «Цілих п'ятнадцять століть ми випробовували правові інститути християнства. Який результат випробування? Загалом — пиха й ледарство духівництва; невігластво й догідливість мирян; забобонність, бузувірство та переслідування інакодумства в тих та інших». Схожі нотки звучать у фразах Бенджаміна Франкліна: «Маяки дають більше користі, ніж церкви», — та Джона Адамса: «Світ став би майже ідеальним, якби в ньому не було релігії». Адамс бувало виголошував цілі блискучі тиради проти християнства, зокрема: «Наскільки я розумію християнську релігію, вона була й залишається одкровенням. Але чому в результаті змішування мільйонів байок, оповідок і легенд із юдейським та християнським одкровенням виникла найкривавіша релігія в історії?» А в іншому листі, цього разу адресованому Джефферсону, він писав: «Я здригаюся, коли згадую про найбільш кричущий приклад глуму зі страждань, відомий історії, — хрест. Пригадайте, скільки лих приніс світові цей інструмент страждання!»

Хоч би ким був Джефферсон та його товариші — теїстами, деїстами, агностиками чи атеїстами, — усі вони послідовно

дотримувалися секуляризму, вважаючи, що релігійні переконання президента республіки (чи їх брак) повинні залишатися його особистою справою. Попри розмаїття особистих релігійних переконань, усі батьки-засновники вжахнулися б, прочитавши відповідь Джорджа Буша-старшого журналістові Роберту Шерману на питання, чи вважає він атеїстів справжніми американськими патріотами та гідними статусу громадянина: «Ні, мені не відомі причини, чому атеїстів слід вважати громадянами чи патріотами. Уся наша країна ходить під Богом»²². Якщо повірити Шерманові (на жаль, він не користувався диктофоном і жодна інша газета не продублювала інтерв'ю), уявіть, що зчинилося б, якби замість «атеїстів» стояли «юдеї», «мусульмани» або «чорні». Тепер і робіть висновки про рівень упередженості та дискримінації, з яким доводиться стикатися американським атеїстам у наш час. Опубліковані в газеті «New York Times» «Сповіді самотнього атеїста» Наталі Ендж'єр пропонують сумний і зворушливий опис її почуття ізольованості як атеїста в сьогоденній Америці²³. Проте ця ізольованість оманлива й підживлюється старанно культивованими упередженнями. Атеїстів в Америці значно більше, ніж здається більшості людей. Як я вже згадував у вступі, американські атеїсти чисельно значно перевищують правовірних євреїв, але єврейське лобі в Вашингтоні знамените своїми зв'язками та впливами. Уявіть, чого могли б досягти американські атеїсти, якби належним чином організувалися*!

Дейвід Мілс у захопливій книзі «Атеїстичний всесвіт» розповідає історію, в яку важко повірити — настільки карикатурний вигляд має в ній сліпий фанатизм поліції, — якби вона не була правдою. Щороку в рідне містечко Мілса навідувався християнський знахар, який зцілював людей за допомогою віри, влаштуовуючи «чудотворний хрестовий похід». Зокрема цілитель спонукав діабетиків відмовлятися від інсуліну, а хворих на рак — від хіміотерапії, і вдаватися натомість до молитов. Керуючись голосом розуму, Мілс вирішив провести мирну демонстрацію, щоб попередити людей про небезпеку. Та він припустився помилки, пішовши до поліції, щоб розповісти про

* Редактор журналу «Free Inquiry» Том Флінн прямо про це заявив («Secularism's breakthrough moment», «Free Inquiry» 26: 3, 2006, 16—17): «Атеїсти самі винні, що вони самотні й зневажені. Нас насправді багато. Час уже починати налягати своєю вагою».

свій намір та попросити захисту від можливого нападу з боку прибічників цілителя. Перший з офіцерів, до якого він звернувся, запитав: «Ти, тее, виступати будеш за нього чи проти нього?» Коли Міллс відповів: «Проти нього», — офіцер сказав, що сам планує прийти до цілителя, а коли проходитиме повз Міллсову демонстрацію, то плюне йому в обличчя.

Міллс вирішив пошукати щастя в другого полісмена. Цей офіцер відповів, що якщо хтось із прихильників цілителя нападе на Міллса, то він заарештує саме Міллса за «намагання втрутитися в діяння Бога». Не зустрівши розуміння, Міллс повернувся додому та спробував зателефонувати в поліційну дільницю, щоб поговорити зі старшими чинами. Коли його врешті-решт з'єднали зі сержантом, той відповів: «Іди ти до біса, друже! Ніякий полісмен не захоче захищати клятого атеїста. Щоб тобі морду розквасили». Цій дільниці бракувало не тільки володіння культурною мовою, а й елементарної людської ввічливості та почуття обов'язку. Міллс стверджує, що спілкувався того дня з сімома чи вісьмома полісменами. Усі відмовилися допомогти, а більшість відверто погрожувала йому фізичною розправою.

Схожих бувальщин про упереджене ставлення до атеїстів багато, а Маргарет Доуні з Товариства вільнодумства Великої Філадельфії веде систематичний облік таких випадків²⁴. Її реєстр інцидентів, поділених на категорії «громада», «школа», «робота», «ЗМІ», «родина» та «державні органи», містить випадки переслідування, звільнення з роботи, вигнання з родини й навіть убивства²⁵. Задокументовані нею прояви ненависті й несприйняття атеїстів переконують, що в Америці щирому атеїсту, який не приховує своїх поглядів, майже нереально перемогти на відкритих виборах. До складу Палати представників обираються 435 парламентарів, а також 100 сенаторів до Сенату. Враховуючи, що більшість із цих 535 осіб отримали добру освіту, можна зі статистичною впевненістю говорити, що значна частина з них не вірить у Бога. Тож вони брехали або приховували свої справжні переконання, щоб бути обраними. Хіба їх можна засуджувати, знаючи, до якого електорату вони зверталися? Усім добре відомо, що зізнання в атеїзмі означатиме політичне самогубство для будь-якого кандидата на посаду президента.

Такий політичний клімат сучасних Сполучених Штатів та його наслідки, поза сумнівом, приголомшили б Джефферсона, Вашингтона, Медісона, Адамса та всіх їхніх соратників. Хоч би ким вони були — атеїстами, агностиками, деїстами чи християнами, ці люди відразливо відсахнулися б від вашингтонських теократів початку ХХІ століття. Натомість їх би привабив секуляризм батьків-засновників постколоніальної Індії, особливо релігійного Ганді («Я — індуїст, я — мусульманин, я — юдей, я — християнин, я — буддист!») та атеїста Неру:

Те, що називається релігією або принаймні організованою релігією в Індії та деінде, викликає в мене вігразу та осуд. Як би хотілося, щоб від неї не залишилося ані сліду. Майже завжди вона означає сліпу віру й реакціонізм, догматизм і фанатизм, забобонність, визиск і прикриття корисливих інтересів.

Таке враження, що наведений Неру опис секулярної Індії, про яку мріяв Ганді (якби ж то він став реальністю, а не поділ країни в результаті міжконфесійної різанини), вийшов з-під пера Джефферсона:

Ми говоримо про побудову світської Індії... Дехто гадає, що вона буде ворожою до релігії. Та це відверте заблудження. Секулярність означає, що в цій державі на рівних шануватимуться всі віросповідання і всім надаватимуться рівні можливості; Індія може похвалитися довгою історією віротерпимості... У такій багатоконфесійній країні, як Індія, життєздатний націоналізм може встояти, тільки якщо триматиметься на фундаменті секулярності²⁶.

Деїстичний Бог, безперечно, — це крок уперед порівняно з біблійним чудовиськом. На жаль, імовірність його існування нічим не вища ніж в останнього. Гіпотеза про Бога в будь-якій її формі наддишкова*. Крім того, гіпотеза про Бога — головний кандидат на спростування з погляду законів імовірності. Я по-

* «Сер, у мене не виникло потреби в такій гіпотезі», — відповів Лаплас, коли Наполеон поцікавився, як цей знаменитий математик примудрився написати цілу книжку, жодного разу не згадавши в ній Бога.

вернуся до цього в четвертому розділі після того, як у третьому розгляну докази, які буцімто доводять існування Бога. А поки що звернімося до агностицизму та його хибної думки, нібито існування або неіснування Бога має бути закритим питанням, на яке наука ніколи не зможе знайти відповідь.

ЗЛИДЕННІСТЬ АГНОСТИЦИЗМУ

Кремезний християнин, який проповідував із-за кафедри моєї старої шкільної каплиці, визнавав існування атеїзму. Атеїсти принаймні мають сміливість дотримуватися хибних переконань. Та цей проповідник не міг стерпіти агностиків: ні те, ні се, ні сич, ні сова, слабодухі, безхребетні боягузи. Частково він мав рацію, але із зовсім інших причин. У цьому самому руслі, згідно з Квентіном де ла Бедуаєром, католицький історик Г'ю Росс Вільямсон «поважав відданих вірян, а також відданих атеїстів. Зате він зневажав хитких, безхребетних посередностей, які теліпалися посередині»²⁷.

Позицію агностика ще можна зрозуміти, якщо бракує доказів на користь будь-якої зі сторін дискусії. У такому разі це розумна стратегія. Карл Саґан із гордістю відповів на запитання про існування позаземного життя, що в цьому питанні він агностик. Відмовившись таким чином від прямої відповіді, він почув від свого співрозмовника наступне запитання: а що він «відчуває нутром» із цього приводу? На що Саґан дав знамениту відповідь: «Я намагаюся не думати нутром. Немає нічого страшного в тому, що ви притримуєте свою думку, доки не з'являться надійні докази»²⁸. Питання про існування позаземного життя залишається відкритим. Аргументи можна знайти як за, так і проти, але нам поки що бракує доказів, щоб вийти за межі незначних коливань імовірності то в один, то в інший бік. Агностицизм такого роду цілком прийнятний у багатьох наукових питаннях, наприклад у питанні про причини найбільшого в геологічній історії планети масового вимирання видів наприкінці пермського періоду. Можливо, його спричинило падіння метеорита на кшталт того, який пізніше змів з лиця

землі динозаврів, про що ми на сьогодні вже маємо достатньо переконливі докази, щоб говорити з високою мірою впевненості. Але за цією подією могли стояти й інші причини або їх поєднання. Бути агностиком у питанні про причини обох цих вимирань цілком розумно. А як щодо питання про існування Бога? Чи слушно займати позицію агностика щодо нього? Багато хто вважає, що однозначно так, часто висловлюючи цю думку з упевненістю, яка звучить, наче протест. Чи мають вони рацію?

Спершу нам слід виділити два види агностицизму. Перший — тимчасовий практичний агностицизм (ТПА) — це правомірна вичікувальна позиція в питаннях, на які насправді може бути однозначна відповідь, але, щоб знати її, нам поки що бракує доказів (або ми їх не розуміємо чи ще не мали часу, аби належно оцінити). ТПА — цілком розумна позиція в питанні про пермське вимирання. На нього є істинна відповідь, яку ми сподіваємося колись дізнатися, але цей час іще не настав.

Проте існує також одна версія безвихідної вичікувальної позиції, яку я називаю постійним принциповим агностицизмом (ППА). Цей вид агностицизму стосується питань, на які неможлива остаточна відповідь, хоч би скільки доказів ми зібрали, оскільки сама ідея доведення тут не спрацьовує. Ці питання існують у цілком іншій площині чи в іншому вимірі, поза зоною досяжності доказів. За приклад може правити знаменитий філософський мотив про те, чи бачите ви червоний колір так, як бачу його я. Можливо, я бачу зелений там, де ви бачите червоний або взагалі якийсь зовсім інший колір, котрий мені годі уявити. Філософи наводять це питання як таке, на яке неможлива відповідь, хоч би які нові докази з'явилися в майбутньому. Деякі науковці та інші інтелектуали переконані (надто квапливо, як на мене), що питання про існування Бога теж належить до категорії ППА. Із цього вони часто роблять нелогічний висновок, що гіпотеза про існування Бога та гіпотеза про його неіснування мають однакові шанси на істинність. Я доводитиму зовсім іншу позицію: що агностицизм у питанні про існування Бога незаперечно належить до категорії тимчасово не розв'язаних питань, тобто ТПА, незалежно від того, існує Бог насправді чи ні. Це питання входить до сфери компетенції науки, і ми здатні з'ясувати остаточну відповідь на нього, хоч поки що мусимо вдовольнитися лише вагомими аргументи щодо того, якою ця відповідь вірогідно буде.

В історії ідей траплялися випадки, коли науковці знаходили відповідь на питання, які раніше вважалися недосяжними для людського пізнання. Знаменитий французький філософ Огюст Конт 1835 року писав про зірки: «Ми ніколи не зможемо з'ясувати їхній хімічний склад та мінералогічну будову». Але ще до того, як Конт передав ці слова паперу, Йозеф Фраунгофер почав використовувати спектроскоп для вивчення хімічного складу Сонця. У наш час спектрологи щодня спростовують думку Конта, проводячи точний хімічний аналіз складу навіть найвіддаленіших зірок²⁹. Хай там що Конт хотів сказати своїм астрономічним агностицизмом, ця історія повинна навчити нас, що слід добре подумати, перш ніж гучно заявляти про принципову нерозв'язність якоїсь проблеми. Та коли мова заходить про Бога, дуже багато філософів і науковців раді сховатися в затишку ППА, починаючи з автора терміна «агностицизм» Томаса Генрі Гакслі³⁰.

Гакслі пояснив, чому створив це слово, коли відповідав на нападки, які ним спровокував. Директор лондонського Королівського коледжу отець доктор Вейс вилив ріки зневаги на Гакслі за його «боягузливий агностицизм»:

Може, йому більше подобається називати себе агностиком, але його справжнє ім'я має значно давніше походження — він невірний, тобто безбожник. Слово «невірний» містить неприємний відтінок. Мабуть, так і повинно бути. Людині має бути неприємно, коли вона прямо говорить, що не вірить в Ісуса Христа.

Гакслі був не з тих, хто проковтнув би таку провокацію, тож 1889 року дав різку й нищівну відсіч (при цьому ні на крок не відступивши від добрих манер: зуби цього «Дарвінового бульдога» були добре відточені в словесних сутичках вікторіанської епохи). Порвавши доктора Вейса на шматки й поховавши його прах, Гакслі нарешті повернувся до слова «агностик» і пояснив, чому його створив. Дехто, писав він

упевнений, що досягнув якогось «гнозису», тобто більш чи менш успішно розв'язав проблему існування; я ж був упевнений, що мені цього не вдалося, ба навіть, що

проблема ця нерозв'язна. Маючи Г'юма й Канта на своєму боці, я не вважаю, що поводитимуся самовпевнено, якщо й далі дотримуватимуся цієї гумки... Поміркувавши, я вигадав відповідну назву для такої позиції — «агностик».

Далі в своєму монолозі Гакслі пояснив, що в агностиків немає ніяких переконань, навіть переконань про помилковість інших переконань.

Агностицизм у своїй суті — не переконання, а метод, який полягає в послідовному застосуванні одного принципу... Щоб досягти результату, цей принцип вимагає в процесі роздумів слухатися винятково голосу розуму, хоч би куди він вас заводив, нехтуючи при цьому будь-якими іншими міркуваннями. Якщо ж результату досягнуто, то він вимагає не вгавати, нібито отримані висновки гостемненні, якщо цього наочно не продемонстровано або не можливо продемонструвати. Це і є моє агностичне віросповідання. Людині, яка дотримується його повністю й неухильно, не соромно глянути в очі всесвіту, хоч би що чекало на неї в майбутньому.

Гідні слова на вустах науковця, і покритикувати його за них не просто. Проте Гакслі, зосередившись на абсолютній неможливості доведення або спростування існування Бога, забув про градації *імовірності* кожної з цих альтернатив. Із того, що ми не можемо ні довести, ні спростувати існування чого-небудь, не випливає, що ймовірність його існування та неіснування однакова. Не думаю, що Гакслі став би сперечатися зі мною. Мало того, підозрюю, що навіть коли він нібито заперечував цю думку, це був лише крок назад в одному питанні, щоб зробити два кроки вперед у іншому. Всі ми так робили хоча б раз у житті.

Наперекір Гакслі я вважаю, що існування Бога — така сама наукова гіпотеза, як і будь-яка інша. Попри складність практичної перевірки, вона належить до тієї самої категорії тимчасового практичного агностицизму, що й дискусії довкола вимирання біоти під час пермського та крейдового періодів.

Існування чи неіснування Бога — це характеристика всесвіту, яку можна науково перевірити принаймні в теорії, якщо не на практиці. Якби Бог існував і захотів показати нам це, він би поставив остаточну крапку в дискусії, промовисто й недвозначно схиливши її на свій бік. Але навіть якщо його існування не буде переконливо доведено або спростовано, наявні докази та логічні міркування можуть істотно порушити рівновагу цих двох альтернатив на користь вищої імовірності однієї з них.

У такому разі розгляньмо весь спектр імовірностей, позначивши різні судження людей про існування Бога між двома протилежними полюсами, які втілюють абсолютну впевненість. Цей спектр має неперервний характер, але його можна розбити на такі сім головних позицій:

1. Переконані теїсти. На 100 % переконані в існуванні Бога. За словами Карла Юнга, їхнє кредо: «Я не вірю, а *знаю*».

2. Імовірність існування Бога надзвичайно висока, але не стовідсоткова. Це фактичні теїсти: «Не можу знати напевно, але непохитно вірю в Бога та живу відповідно до віри в його існування».

3. Імовірність вища за 50 %, але не набагато. Це фактично агностики, які тяжіють до теїзму: «Дуже вагаюся, але все-таки схильюся до віри в Бога».

4. Імовірність дорівнює 50 %. Абсолютно безсторонні агностики: «Існування й неіснування Бога однаково ймовірні».

5. Імовірність нижче 50 %, але не набагато. Фактично агностики, які тяжіють до атеїзму: «Не знаю, чи існує Бог, але схильний сумніватися в цьому».

6. Імовірність дуже низька, але не нульова. Фактичні атеїсти: «Не можу знати напевно, але вважаю, що існування Бога дуже малоімовірне, тож я живу, виходячи з припущення, що його немає».

7. Переконаний атеїст: «Я знаю, що Бога немає, з такою самою впевненістю, як Юнг "*знав*", що він існує».

Сумніваюся, що багато людей належать до сьомої категорії, але додав її для симетрії з першою, наповненість якої висока. Сама природа віри передбачає здатність дотримуватися переконань, для яких немає достатніх розумних підстав — як це робив Юнг (він також вірив, що книги на його полиці можуть із гучним тріском самочинно вибухати). Атеїсти відкидають

віру; а розум, яким вони керуються, не дає абсолютної впевненості в тому, що чогось однозначно не існує. Ось чому на практиці сьома категорія завжди майже порожня на противагу своїй протилежності — першій категорії, у якій багато непохитних прибічників. Я зараховую себе до шостої категорії, але тяжію до сьомої — у питанні про існування Бога я агностик лише тією мірою, що й у питанні про існування фей.

Наведений спектр імовірностей добре впорядковує різні варіанти ТПА (тимчасового практичного агностицизму). На перший погляд може здатися, що ППА (постійний принциповий агностицизм) можна розмістити посередині цього спектра, ідентифікувавши його з п'ятдесятивідсотковою ймовірністю існування Бога, проте ця думка помилкова. Згідно з ППА, ми взагалі нічого не можемо сказати про існування чи неіснування Бога. Агностики в душі ППА вважають, що на це питання не може бути відповіді взагалі, тому вони відкидають саму думку про розміщення на спектрі ймовірностей. Якщо я не можу знати, чи об'єкт, який мені здається зеленим, для вас не має вигляд червоного, це не означає, що ймовірність такого варіанта дорівнює 50 %. У цьому питанні бракує змісту, щоб воно заслуговувало на кількісну оцінку ймовірності. А проте такої помилки часто припускаються (і ми в цьому далі переконаємося), коли, вважаючи, що на питання про існування Бога в принципі не може бути відповіді, роблять висновок, нібито його існування та неіснування однаково ймовірні.

Ця характерна помилка особливо помітна в контексті вимоги підкріплювати думку доказами, яку красномовно виклав Бертран Рассел, скориставшись метафорою небесного чайника³¹.

Багато правовірних вважають, що саме на скептиках лежить обов'язок спростовувати утверджені догми, тоді як догматики не зобов'язані нічого доводити. Вони, безумовно, помиляються. Якщо я скажу, що десь між Землею і Марсом по еліптичній орбіті навколо Сонця обертається порцеляновий чайник, ніхто не зможе спростувати моєї тези, якщо до неї додати, що надзвичайно малий розмір чайника не дозволяє побачити його навіть у наші найпотужніші телескопи. Якщо ж я, керуючись тим, що мою тезу неможливо спростувати, за-

явлю, що розумним людям не личить у ній сумніватися, всі подумують, що я верзу нісенітницю. Зате якби існування такого чайника згадувалося в прадавніх книгах, які щонегілі декламують як джерела священних істин та вбивають у голови дітей у школах, то скептичне ставлення до цієї заяви сприймалося б як дивацтво й підстава передати скептика до рук психіатра в нашу просвічену епоху або до вмілих рук інквізитора в давніші часи.

Не марнуватиму зусиль на таку заяву, адже ніхто в наш час, принаймні наскільки мені відомо, не поклоняється чайникам*; проте, якщо доведеться, всі ми готові не вагаючись заявити, що впевнені у відсутності такого чайника на орбіті. Хоча в строгому сенсі нам слід дотримуватися *чайникового агностицизму*, адже ми не в змозі неспростовно довести, що небесного чайника не існує, на практиці ми відразу стаємо на позицію *безчайниковості*, тобто заперечуємо існування чайника.

Один мій друг, вихований у юдейській традиції, досі дотримується шабату та інших юдейських звичаїв із поваги до своєї культурної спадщини, але при цьому називає себе «фейним агностиком». На його думку, існування Бога не більш імовірно за існування зубної феї. Жодну з цих гіпотез неможливо спростувати, і вони обидві однаково неймовірні. Він однаковою мірою а-теїст і а-феїст, хоч в обох питаннях зберігає децицію агностицизму.

Расселів чайник можна замінити незліченною кількістю інших речей, існування яких можна уявити, але не можливо спростувати. Якось видатний американський юрист Кларенс Дарроу зазначив: «Я не вірю в Бога так само, як не вірю в матінку Гуску». Журналіст Ендрю Мюллер дотримується думки, що присвятити себе якійсь релігії «не менш дивно, ніж повірити, що світ має форму ромба, який проноситься всесвітом у клішнях двох величезних зелених лобстерів на ім'я Есмеральда й Кейт»³². Філософи полюбляють обговорювати невидимого для ока, невідчутного на дотик і нечутного для слуху

* Мабуть, я поклавився з висновком. У газеті «Independent on Sunday» за 5 червня 2005 року з'явилася стаття під заголовком: «Малайзійські чиновники заявляють, що секта, яка збудувала священний чайник розміром із будинок, порушила будівельні норми». Див. також новину про цю секту на веб-сайті BBC: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/asia-pacific/4692039.stm>

однорога, спростувати існування якого щороку намагаються діти в літньому таборі «Camp Quest»*. Останнім часом в інтернеті набуло популярності божество, існування якого так само важко спростувати, як існування Ягве, — Летюче Локшинне Чудовисько, дотик макаронних щупальців якого вже відчули на собі багато людей³³. Мене дуже потішила публікація та значний успіх Євангелія від Летючого Локшинного Чудовиська³⁴. Я не читав його, але хіба потрібно читати благу вість, якщо знаєш, що все в ній — свята правда? До речі, як і мало статися, в Церкві Летючого Локшинного Чудовиська вже відбувся розкол — відокремилася її реформаторська гілка³⁵.

Головна думка, яку я намагався донести в наведених вище прикладах, полягає в тому, що існування вигаданих істот неможливо спростувати, але при цьому ніхто не вважає, що ймовірність їх існування та неіснування однакова. Бертран Рассел зазначав те, що тягар доведення повинні брати на себе віряни, а не безбожники. Я ж додаю до цього, що шанси існування небесного чайника (або локшинного чудовиська, Есмеральди та Кейт, однорога тощо) не дорівнюють шансам їх небуття.

Жодна розумна людина не погодиться, щоб неможливість спростувати існування небесних чайників або зубних фей виступила вирішальним аргументом у важливій дискусії. Ніхто з нас не вважає обов'язковим спростовувати мільйони вигадок, породжених багатою або грайливою фантазією. Мені кумедно спостерігати за реакцією людей, які поцікавилися, чи я атеїст, а у відповідь почули, що вони теж атеїсти щодо Зевса, Аполлона, Амона Ра, Мітри, Ваала, Тора, Одіна, Золотого Теляти та Летючого Локшинного Чудовиська. Просто я маю в своєму атеїстичному активі на одного бога більше.

Усі ми маємо право висловлювати глибокі сумніви аж до цілковитої невіри в існування однорогів, зубних фей, богів Греції, Риму, Єгипту та Скандинавії, хоча в наш час у цьому немає потреби. А ось у випадку авраамівського Бога така потреба є, адже значна частина людей, з якими ми живемо на

* «Camp Quest» вдихнув нове життя в американську традицію літніх таборів для дітей. На відміну від таборів, які дотримуються скаутського або релігійного духу, в «Camp Quest», заснованому Едвіном і Гелен Кейджин у штаті Кентуккі, тон задають світські гуманісти, а дітям під час звичайних забав прищеплюють навички самостійного мислення (www.camp-quest.org). У Теннесі, Міннесоті, Мічигані, Огайо та Канаді з'явилися аналогічні табори, які підхопили ініціативу «Camp Quest».

одній планеті, твердо вірять у його існування. Расселова аналогія з небесним чайником показала, що поширеність віри в Бога (порівняно з вірою в небесні чайники) на рівні логіки не усуває потреби в наведених доказах, хай навіть у практичному політичному житті може здаватися інакше. У неможливості довести відсутність Бога немає нічого надзвичайного хоча б тому, що ми не можемо з абсолютною переконливістю довести неіснування будь-чого іншого. Має значення не те, чи можливо довести неіснування Бога (бо це неможливо), а те, яка ймовірність його існування. А це вже зовсім інша річ. Деякі припущення, які неможливо раціонально спростувати, бувають значно менш ймовірними, ніж інші. Немає жодних підстав відмовлятися від оцінки ймовірності існування Бога. А тим паче підстав вважати, що оскільки його існування не можна ні підтвердити, ні спростувати, то він існує з п'ятдесятивідсотковою ймовірністю. Усе якраз навпаки.

НОМА

Як колись Томас Гакслі робив реверанси на адресу абсолютно безстороннього агностицизму, розміщеного прямо посередині мого спектра з сімома градаціями, те саме роблять і теїсти, рухаючись із його протилежного кінця, але керуючись тими самими міркуваннями. Цим, зокрема, займається богослов Алістер Мак-Грат у своїй книжці «Бог Докінза: Гени, меми й походження життя». Після сумнісного й чесного огляду моїх наукових праць у нього залишився тільки один закид — незаперечний, але ганебно слабкий аргумент, що існування Бога неможливо спростувати. Читаючи сторінку за сторінкою працю Мак-Грата, я раз у раз писав слово «чайник» на полях тексту. Згадавши про Томаса Гакслі, Мак-Грат стверджував: «Набивши оскому безнадійним догматизмом теїстів і атеїстів, якому бракує адекватних емпіричних доказів, Гакслі заявив, що питання про існування Бога неможливо розв'язати за допомогою наукового методу».

Далі він у тому ж дусі цитує Стівена Джея Гулда: «Повторю для всіх колег стомільйонний раз (від першоккурсників до

авторів наукових трактатів): наука просто неспроможна своїми перевіреними методами дати відповідь на питання про те, чи керує Бог природою. Ми не заперечуємо й не підтверджуємо цю тезу, а утримуємося від будь-яких коментарів про неї». Та попри впевнений і навіть повчальний тон Гудда, чи обґрунтовує він свою тезу? Чому ми, науковці, не можемо давати наукові коментарі існуванню Бога? Або чому чайник Рассела чи Летюче Локшинне Чудовисько можна, на відміну від Бога, піддавати сумніву? Невдовзі я продемонструю, що всесвіт, яким заправляє творчий розум, істотно відрізняється від всесвіту, в якому такого керівника немає. Чому ж це питання не можна аналізувати по-науковому?

Гудд довів мистецтво догідливості до небувалих висот в одній зі своїх найменш вдалих книг — «Скелі непорушні». На її сторінках він вводить аббревіатуру NOMA від англійського вислову «non-overlapping magisteria», що означає «недотичні царини»:

Цариною науки є емпірика. Вона вивчає, з чого складається всесвіт (факти) і чому він побудований так, а не інакше (теорія). До царини релігії входять питання сенсу буття та моральних цінностей. Ці дві царини не перетинаються між собою, а також не вичерпують усіх тих пошуків, які веде людство (згадаймо, приміром, царини мистецтва та краси). Якщо скористатися давнім висловом, то наука займається віком скель, а релігія — скелями віків; наука вивчає, як побудовані небеса, а релігія — як потрапити на них.

Звучить переконливо, доки не вдумаєшся в ці слова. Про який такий сенс ідеться, займатися яким може тільки релігія, а наука повинна шанобливо скинути капелюха та вклонитися?

Видатний кембриджський астроном Мартін Ріс, якого я вже згадував, починає книгу «Наша космічна домівка» двома запитаннями, які претендують потрапити в категорію сенсу буття, і дає на них відповідь у дусі NOMA: «Найголовніша таємниця — чому взагалі все існує? Що вдихнуло життя у фізичні формули та створило з них реальний всесвіт? Однак такі питання виходять за межі науки — це царина філософів і богословів». Я б натомість сказав, що якщо вони виходять за межі

науки, то за межами царини богослов'я вони лежать і поготів. (Сумніваюся, що філософи подякують Мартіну Рісу за те, що помістив їх у компанію з богословами.) Ба навіть хочеться піти ще далі та спитати, чи можна взагалі вважати, що в богословів є окрема царина? Я досі з усмішкою пригадую слова колишнього директора мого оксфордського коледжу, коли йому подали на розгляд кандидатуру одного молодого богослова на посаду молодшого наукового співробітника. Ознайомившись із його дисертацією, присвяченою християнському богослов'ю, директор відреагував: «Маю дуже глибокі сумніви, чи можна це взагалі називати *предметом* дослідження».

Якими додатковими експертними знаннями порівняно з науковцями можуть богослови збагатити наше розуміння фундаментальних питань космології? В іншій своїй книзі я перерахував слова знайомого оксфордського астронома, сказані у відповідь на одне з таких фундаментальних питань: «Е-е-е, це ми виходимо за межі науки. Тут я здаю справи нашому добродругові капелану». На жаль, тоді мені не вистачило кмітливості озвучити запитання, яке я пізніше поставив у книзі: «А чому капеланові? Може, краще садівникові або кухареві?» Чому науковці демонструють таку малодушну поступливість перед амбіціями богословів у питаннях, на які останні не більше кваліфіковані відповідати, ніж самі науковці?

Є ще одне заявлене кліше (на відміну від багатьох інших, хибне), нібито наука займається питанням «як» і лише богослов'я має потрібні інструменти, щоб відповідати на питання «чому». Що ж на світі білому *належить* до категорії питань «чому»? Не кожне речення, яке починається зі слова «чому», можна до неї зарахувати. Чому однороги порожністі? Деякі питання просто не заслуговують на відповідь. Якого кольору абстракція? Який запах у надії? Навіть якщо питання сформульовано в граматично правильний спосіб, це ще не робить його змістовним і вартим серйозної уваги. Ба навіть якщо питання має реальний зміст, нездатність науки дати відповідь на нього не означає, що це до снаги релігії.

Можливо, якісь по-справжньому основоположні та змістовні питання назавжди залишаться недосяжними для науки. Але може бути, що квантова теорія вже стукає у двері незбагненого. Проте якщо наука не може відповісти на якісь

фундаментальні питання, то з якого дива це має бути до снаги релігії? Припускаю, що ні кембриджський, ні оксфордський астрономи насправді не думали, що богослови знають щось більше за них, аби відповісти на питання, занадто складні для науки. Мені здається, що вони обидва просто демонстрували запопадливу тактовність: якщо богослови ні про що не можуть сказати нічого корисного, давайте дамо їм подачку й хай ламають голови над кількома питаннями, на які ніхто не може або й не зможе відповісти. На противагу друзям-астрономам, я вважаю, що навіть подачку давати не слід. Спершу хотілося б почути обґрунтування, що богослов'я (на відміну від, скажімо, біблієзнавства) взагалі має предмет дослідження.

З іншого боку, важко не погодитися, що право науки вчити нас моральних цінностей щонайменше сумнівне. Але чи справді варто, слідом за Гудом, повністю передати релігії право вирішувати, що таке добро і зло? Якщо вона *більш нічого* корисного не може дати людству — це ще не підстава дозволяти їй вирішувати, що нам робити. Зрештою, якій із релігій? Тій, у лоні якої нам випадково випало вирости? Тоді до якого розділу та якої книги Біблії звертатися, адже вони далеко не однастайні в багатьох питаннях, а деякі з них — відверто огидні за будь-якими моральними мірками. Чи всі прихильники дослівного прочитання Біблії знають, що в ній вимагається смертна кара за перелюб, збирання хмизу в шабат і лихослів'я в присутності батьків? Якщо ж відкинути деякі книги, наприклад Повторення Закону та Левита (так, як пропонують усі просвітлені сучасники), постає запитання: а звідки беруться критерії, на підставі яких ми вирішуємо, які моральні цінності релігії *прийнятні*? Чи, може, краще перебрати всі віросповідання світу, доки не знайдемо такого, чиє моральне вчення нас найбільше влаштовує? Якщо так, то знову зринає питання: за яким критерієм обирати? А якщо в нас є незалежні критерії вибору релігійної моралі, то чому б не відсторонити від справ посередника й не зайнятися моральним вибором без участі релігії? До цих питань я повернуся в сьомому розділі.

Мені здається, що Гудд не мав на увазі того, що сам же написав у «Скелях непорушних». Усі ми в тих чи тих обставинах грішили незаслуженою ввічливістю на адресу могутнього опонента, тож не бачу нічого дивного в тому, що й Гудд не без-

доганий. Він міг умисно зробити категоричну заяву про недотичність науки до питання про існування Бога: «Ми не заперечуємо й не підтверджуємо цю тезу, а утримуємося від будь-яких коментарів про неї». Звучить вона в душі постійного й непорушного агностицизму (ППА), і з неї випливає, що наука не може говорити навіть про ймовірність різних відповідей на питання про існування Бога. Ця надзвичайно поширена хибна думка, яку багато хто повторює, наче заклинання, при цьому не задумуючись про її зміст, втілює те, що я називаю «злиденністю агностицизму». До речі, Гулд не належав до безсторонніх агностиків, а недвозначно схилився до фактичного атеїзму. Як можна обґрунтувати таку позицію, якщо про існування Бога не можливо нічого сказати?

З гіпотези про Бога випливає, що в нашій реальності, крім нас, існує надприродний діяч, який задумав і сотворив всесвіт, а також (принаймні згідно з деяким версіями цієї гіпотези) продовжує підтримувати його функціонування і навіть час від часу втручається в нього, здійснюючи чудеса — тимчасові порушення встановлених ним самим великих і незмінних законів. На диво чіткий виклад цієї думки знаходимо в книзі «Чи існує Бог?» Річарда Свінберна — одного з провідних богословів Британії:

Теїсти стверджують, що Бог має силу створювати, зберігати та знищувати будь-що, як велике, так і мале. Він також може приводити речі в рух чи змусити їх виконувати будь-які інші дії... Саме він змусив планети рухатися згідно з тим порядком, який відкрив Кеплер, а порох — вибухати, коли до нього підносять сірник; але він може змусити планети рухатися зовсім по-іншому, а хімічні речовини — вибухати чи ні в зовсім інших умовах, ніж ті, за яких це стається зазвичай. Бог не підпорядковується законам природи; він їх створює, а також може змінювати чи призупиняти їх дію, якщо йому заманеться.

Як усе просто! Називайте це як завгодно, але це не НОМА. І хай там що кажуть науковці, які підписуються під ідеєю про «недотичні царини», вони мають визнати, що всесвіт, який створив надприродний розумний творець, має відрізнятися від всесвіту, який з'явився без участі автора. У теорії різниці

між цими двома гіпотетичними всесвітами колосальна, хоч її важко виявити на практиці. І вона підриває основи спокливо-догідливої народної мудрості про те, що наука повинна замовкати, коли йдеться про фундаментальні питання буття. Присутність або відсутність творчого надрозуму у всесвіті — однозначно наукове питання, хай навіть на практиці (поки що) не розв'язане. Те саме стосується істинності чи хибності незліченної кількості оповідей про чудеса, за допомогою яких релігія захоплює уяву широких мас вірян.

В Ісуса був біологічний батько чи його мати на момент народження сина залишалася незайманою? Є докази чи немає, проте це строго наукове питання, яке потенційно має однозначну відповідь: так або ні. Чи підняв Ісус Лазаря з мертвих? Чи воскрес він сам через три дні після розп'яття? На всі ці питання існує відповідь, навіть якщо ми її досі не знаємо, причому строго наукова відповідь. Якщо раптом нам стануть доступні відповідні речові докази, ми зможемо за допомогою суто наукового методу встановити істину. Щоб моя думка була зрозумілішою, уявімо, що за якимось дивовижним збігом обставин археологи-судмедексперти знайшли фрагмент ДНК, який свідчить, що в Ісуса справді не було біологічного батька. Чи багато апологетів релігії відвернуться від цієї знахідки та скажуть щось на кшталт: «Яка різниця? Наукові докази не мають жодного стосунку до богословських питань. Це зовсім інша царина! Нас цікавлять тільки фундаментальні питання та моральні цінності. Ніяка ДНК чи будь-які інші наукові докази ніколи не матимуть жодного значення в цих справах»?

Смішно навіть таке подумати. Можете поставити останню копійчину на те, що якщо з'являться наукові докази їхньої позиції, богослови будуть сурмити про них до небес. Ідея НОМА популярна в них лише тому, що зараз немає жодних доказів, які б підтверджували гіпотезу про Бога. Але тільки-но зрине мізерний натяк на докази, які підтверджують релігійні переконання, апологети релігії тишком-нишком викинуть НОМА на смітник. За винятком просунутих богословів (хоча й вони не гребують історіями про чудеса, коли треба збільшити паству своєї церкви), саме так звані чудеса спонукають більшість вірян вірити в свого Бога; а чудеса в самій своїй суті суперечать науковим законам.

Католицька церква, з одного боку, інколи апелює до NOMA, але з іншого, вважає чудеса неодмінною умовою для канонізації. Зараз на статус святого претендує покійний король Бельгії за своє ставлення до абортів. Тривають ретельні пошуки доказів того, що звернені до нього молитви зумовлюють чудодійне зцілення. Я не жартую. Так завжди роблять, коли готують канонізацію. Можу тільки уявити, наскільки ніяково почувуються через цю практику представники просунутіших кіл церкви. Чому представники кіл, які заслуговують називатися просунутими, досі залишаються в лоні церкви — для мене не менша, загадка ніж ті, над якими сушать голову богослови.

Якщо в Гудда запитати про чудеса, він би викручувався приблизно так. Суть NOMA полягає в тому, що це обопільна домовленість. Коли релігія переступає межу й зазіхає на територію науки, нав'язуючи реальному світу свої чудеса, вона припиняє бути релігією в тому сенсі, який вкладає в це поняття Гудд, а запропонована ним джентльменська угода втрачає чинність. Однак зверніть увагу на те, що релігію без чудес, яку захищає Гудд, більшість теїстів на практиці не приймає. Така релігія їх би глибоко розчарувала. Якщо перефразувати коментар Аліси про книжку сестри, яку вона побачила до падіння в Дивокрай: «А що за користь із Бога, який не творить чудес і не відгукується на молитви?» Згадайте дотепне означення дієслова «молитися», яке запропонував Емброуз Бірс: «Просити, щоб закони всесвіту були скасовані заради одного прохача, який сам визнає себе негідним такої честі». Деякі спортсмени вірять, що Бог дарує їм перемоги над суперниками, яких вони вважають не менш гідними його ласки. Деякі водії переконані, що Бог приборіг для них місце на паркувальному майданчику, не давши його іншим. Теїзм такого роду надзвичайно поширений, і дуже сумнівно, щоб думку його послідовників змінило щось настільки раціональне (хай навіть лише поверхово), як NOMA.

Але давайте спробуємо піти за аргументами Гудда та звести релігію до мінімуму, в якому немає місця втручання в функціонування всесвіту, тобто жодних чудес, ніякого особистого спілкування між Богом і нами, жодних пустощів із законами фізики та жодних набігів на територію науки. У крайньому разі — лише скромна участь у створенні початкових умов, із яких виник всесвіт із його часом, зірками, хімічними

елементами, планетами та життям, тобто приблизно те, що приписують Богові деїсти. Здається, це задовільне розділення царин і така скромна й непретензійна релігія відповідає принципу NOMA, хіба не так?

Так справді може здатися. Однак я вважаю, що навіть Бог, який шанує принцип NOMA і не втручається у функціонування всесвіту, якщо бути чесним і послідовним, залишається науковою гіпотезою, хай навіть він не такий буйний і безцеремонний, як авраамівський Бог. Нагадаю свою початкову тезу: всесвіт, у якому ми єдині (хіба за винятком інших істот, чий розум також поступово еволюціонує), дуже відрізняється від всесвіту, започаткованого надприродним творцем, чиему розумному задумові він завдячує існуванням. Згоден, що на практиці розрізнити ці два варіанти всесвіту не просто. Проте в своєму сухому залишку гіпотеза про розумного творця містить дещо дуже специфічне, що робить її абсолютно несумісною з єдиною відомою альтернативою — теорією поступової еволюції в широкому сенсі. На відміну від усіх інших підходів, теорія еволюції здатна пояснити існування утворень, імовірність появи яких за інших обставин була б практично нікчемною. За своїми наслідками цей висновок, як буде показано в четвертому розділі, можна вважати смертним вирокком гіпотезі про Бога.

ВЕЛИКИЙ МОЛИТОВНИЙ ЕКСПЕРИМЕНТ

Цікавою, хоч і дещо сміховинною спробою дослідити феномен чудотворного впливу був великий молитовний експеримент, у якому намагалися відповісти на питання: чи допомагають молитви за хворих їхньому одужанню? За хворих заведено молитися — як приватно, так і в офіційних культових установах. Двоюрідний брат Дарвіна Френсіс Гальтон був першим, хто здійснив науковий аналіз ефективності молитов за інших людей. Зокрема він відштовхувався від того факту, що кожної неділі по всій Британії всі парафіяни колективно моляться за здоров'я королівської родини. Якщо молитва справді дієва, то королівська родина повинна вирізнятися своїм добрим

здоров'ям порівняно з рештою людей, за яких моляться лише найближчі й найдорожчі особи*. Гальтон копнув це питання глибше й не виявив ніякої статистичної відмінності. Іншого він і не чекав, як і тоді, коли молився за випадковим чином обрані ділянки поля, щоб перевірити, чи ростимуть на них рослини швидше (нічого такого не спостерігалось).

Ближче до нашого часу фізик Рассел Стенард (один із трьох найвідоміших релігійних науковців Британії) підтримав вагою свого авторитету проведення експерименту, спонсорованого (хто б сумнівався?) Фондом Темплтона, з метою перевірки твердження про вплив молитви за хворих пацієнтів на їх одужання³⁶.

Належна процедура вимагає, щоб експеримент проводився наосліп, і цієї вимоги було дотримано. Пацієнтів випадковим чином розділили на дві групи: експериментальну (за яких молилися) та контрольну (за них не молилися). Ні пацієнти, ні лікарі, ні родичі, ні дослідники під час експерименту не знали, за кого саме читаються молитви. Особи, перед якими стояло завдання читати молитви, звісно, знали імена пацієнтів, за яких молилися, бо інакше молитви були б безадресними, але їм повідомили лише ім'я та першу літеру прізвища. Для Бога цього мало бути достатньо, щоб правильно ідентифікувати ліжко в лікарняній палаті.

Уже сама ідея такого експерименту напрошується на висміювання, яким цей проект і був щедро винагороджений. Я не чув, щоб Боб Ньюгарт спародіював його в одному зі своїх комедійних скетчів, але мені так і чується його голос:

Що ти кажеш, Господи? Не можеш зцілити мене, бо я потрапив у контрольну групу?.. Ах, розумію: молитов моєї тітоньки недостатньо. Але ж, Господи, у сусідній палаті лежить містер Еванс... Що ти говориш, Господи?.. Містер Еванс отримав тисячу молитов за день? Але ж, Господи, містер Еванс не має тисячі друзів... Вони ж називали його просто «Джон Е.» — звідки тобі, Господи, знати, чи не мали вони на увазі Джона Елсворті? ..Авжеж

* Коли в моєму оксфордському коледжі було обрано вже згадуваного директора, члени Ради коледжу три вечори поспіль публічно піднімали тости за його здоров'я. На третьому застіллі він сам узяв слово, подякувавши їм і зазначивши, що йому вже стало краще.

так, ти скористався своїм всезнанням, щоб зрозуміти, про якого Джона Е. йдеться. Але, Господи...

Якщо ж без насмішок, то група дослідників під керівництвом доктора Герберта Бенсона, кардіолога з Медичного інституту душі й тіла, розташованого під Бостоном, не побоялася такого виклику, доблесно освоївши 2,4 мільйона доларів Фонду Темплтона. Ще до того в прес-релізі Фонду цитувалася заява доктора Бенсона, що «в медичних установах зростає кількість доказів ефективності молитви за здоров'я хворого». Отже, дослідження доручили правильній людині, не отруєній духом скепсису. Команда доктора Бенсона регулярно обстежувала 1802 пацієнтів, які лежали на стаціонарі в шести лікарнях і перенесли операцію з коронарного шунтування. Їх розбили на три групи. За пацієнтів першої групи читалися молитви, але вони про це не знали. Друга група була контрольною — за них не молилися, і вони теж про це не знали. Нарешті, за пацієнтів третьої групи молилися з їх відома. Перші дві порівнювалися для з'ясування ефективності молитви, а на третій перевірявся можливий психосоматичний вплив знання пацієнтів про те, що за них моляться.

Молитви читали парафіяни трьох церков: по одній у Міннесоті, Массачусетсі та Міссурі. Усі вони розташовані далеко від лікарень. Учасники молебнів знали ім'я та першу літеру прізвища кожного пацієнта, за якого молилися. Крім того, в експериментах важливо, щоб дії були стандартизовані, тому всіх їх просили додати до молитви однакову фразу: «За успішну операцію та швидке й повне одужання без ускладнень».

Результати експерименту, опубліковані в «American Heart Journal» за квітень 2006 року, свідчили самі за себе. Жодної різниці між пацієнтами, за яких молилися і за яких не молилися, виявлено не було. Хто б міг подумати! Натомість була зауважена відмінність між тими, хто *знав*, що за них моляться, і тими, хто не знав, проте не така відмінність, як очікувалося. Ті, хто знав, що за них читаються молитви, пережили значно більше післяопераційних ускладнень, ніж інші. Мабуть, Бог розгнівався через цей безглуздий експеримент і захотів продемонструвати своє несхвалення. Найімовірніше ж, що пацієнти, які знали про молитви за себе, зазнавали додаткового стресу через так

звану «акторську тривогу», як написали у звіті. Один із науковців доктор Чарльз Бетей пояснив: «Їх гризли сумніви: невже мої справи настільки кепські, що потрібні молитви?» Чому б пацієнтам, які зазнали післяопераційних ускладнень, бо знали, що за них моляться, не подати колективний позов на Фонд Темплтона з вимогою компенсації? Це було б цілком у дусі сучасного суспільства, одержимого судовими позовами.

Не дивно, що проти експерименту виступили богослови, мабуть, стривожившись, що він дасть підстави для насмішок над релігією. Оксфордський богослов Річард Свінберн після провального завершення експерименту розкритикував його на тій підставі, що Бог відгукується тільки на ті молитви, за якими стоять вагомі мотиви³⁷. Молитва за ту чи іншу особу тільки на тій підставі, що так випав жереб, закладений у програму сліпого експерименту, не вважається вагомим мотивом. Бог розкусив цей виверт — саме цю думку я вклав у вигадану мною сатиру Боба Ньюгарта, і Свінберн цілком очікувано нею скористався. Проте деякі інші думки Свінберна йдуть далі сатири. Уже не вперше він намагається обґрунтувати страждання у світі, якими керує Господь:

Страждання дають мені можливість проявити мужність і витривалість. Вони створюють вам нагоду продемонструвати співчуття і полегшити мій біль. А для суспільства це можливість обдумати, чи слід вкладати великі гроші у пошук ліків від тієї чи іншої недуги... Бог добрий і співчуває нашому болю, але найбільше його турбує, щоб кожен із нас демонстрував терпіння, співчуття і щедрість, виховуючи в собі праведні якості характеру. Деяким людям вкрай потрібно захворіти, щоб стати кращими, тоді як іншим вкрай потрібно захворіти, щоб поставити важливий життєвий вибір перед іншими. Лише в такий спосіб можна змусити деяких людей зробити серйозний вибір, якого роду людиною вони хочуть бути. Ще для інших хвороба може й не бути настільки потрібною.

Цей гротескний зразок мислення, яке неможливо викоренити з голови богословів, нагадав мені про одну мою телевізій-

ну дискусію зі Свінберном та нашим оксфордським колегою професором Пітером Еткінсом. На якомусь етапі розмови Свінберн спробував обґрунтувати Голокост тим, що він давав євреям чудову нагоду проявити мужність і шляхетність. Тоді Пітер Еткінс не стримався і пробурчав: «А щоб тобі горіти в пеклі!»*

Ще далі в статті Свінберна натрапляємо на інший типовий приклад богословської логіки. Він цілком слушно зазначає, що якби Бог хотів продемонструвати своє існування, то знайшов би промовистіший спосіб, ніж розходження в статистичних показниках пацієнтів контрольної та експериментальної груп. Якби Бог існував і хотів нас у цьому переконати, то «наповнив би світ надзвичайними чудесами». І тут Свінберн дістає свій шедевр: «Але доказів існування Бога й без того багато, а якщо їх стане забагато, це може нашкодити нам». Забагато доказів можуть нашкодити нам! Вчитайтесь ще раз. *Забагато доказів можуть нашкодити нам*. Річард Свінберн недавно пішов на пенсію з найпрестижнішої професорської посади з богослов'я у Британії і залишається членом Британської академії. Якщо вам потрібен богослов, то не знайдете більш титулованого. Мабуть, краще обійтися без богослова.

Він не єдиний, хто відмовився визнавати провальний експеримент. Отцеві Реймонду Лоренсу газета «New York Times» щедро відвела місце поруч із редакційною статтею, щоб він пояснив, чому серйозні релігійні лідери «зітхнули з полегшенням», коли експеримент не продемонстрував впливу молитви³⁸. Цікаво, яку б пісеньку він заспівав, якби дослідження Бенсона таки підтвердило силу молитви? Та навіть якби його пісенька не була іншою, то решта пасторів і богословів не змарнували б такої нагоди. Стаття отця Лоренса найбільше запам'яталася таким одкровенням: «Нещодавно колега розповів мені про одну набожну, добре освічену жінку, котра звинуватила лікаря в недогляді під час лікування її чоловіка. В останні дні чоловікового життя, за її словами, лікар не спромігся помолитися за нього».

* Обидві репліки були видалені з остаточної версії передачі, яка пішла на телеекрани. Проте, що Свінбернова репліка типова для його богословських поглядів, свідчить схожий коментар, який він зробив у книзі «Існування Бога» (2004) на с. 264 про Хіросіму: «Уявіть, що від атомної бомби в Хіросімі загинуло на одну людину менше. Від цього у світі поменшало б можливостей, щоб проявити мужність і співчуття...»

Інші богослови підхопили мотив апологетів NOMA, заявляючи, що проведене дослідження молитви — просто викидання грошей на вітер, адже надприродні сили в своїй суті недосяжні для науки. Проте навіть сам Фонд Темплтона, виділивши кошти на фінансування проекту, тим самим цілком слушно визнав, що гіпотетична сила молитви принаймні в теорії входить у компетенцію науки. Сліпий експеримент над нею можна провести — і його було проведено. Зрештою, він міг дати й позитивний результат. А якби так сталося, можете уявити, щоб бодай один апологет релігії відкинув його на тій підставі, що наукові дослідження не мають значення у релігійних справах? Звичайно, ні.

Не варто й говорити, що негативні результати експерименту не похитнуть віри правовірних. Духовний лідер молитовного дому Міссурі Боб Барт, під керівництвом якого читалися молитви в рамках експерименту, заявив: «Людина з вірою в серці скаже, що це цікаве дослідження, але ми молимося віддавна й бачили на власні очі, що молитва допомагає, що вона працює. Просто дослідження моління та духовного життя поки що перебуває на зачатковій стадії». О так, звісно: ми знаємо зі своєї *віри*, що молитва працює, тому якщо емпіричні докази цього не підтвердили, слід набратися терпіння і шукати далі, доки не отримаємо потрібного результату.

ЕВОЛЮЦІОНІСТСЬКА ШКОЛА ІМЕНІ НЕВІЛЛА ЧЕМБЕРЛЕНА

Можливо, науковці, які дотримуються принципу NOMA (непідвладності гіпотези про Бога науковій перевірці), керуються ще одним прихованим мотивом — специфічно американськими політичними реаліями, в яких велику загрозу для суспільства становить популістський креаціонізм. У деяких частинах Сполучених Штатів наука зазнає сильного тиску з боку добре організованої та фінансованої опозиції з впливовими політичними зв'язками, яка накидається в першу чергу на викладання теорії еволюції в навчальних закладах. Полювання науковців зрозуміти можна: більшість коштів, які

виділяються на наукові дослідження, надходять від держави, а виборні посадовці мусять відповідати на запити як освіченої, так і неосвіченої частини електорату.

У відповідь на небезпеку з'явилися організації, які лобіюють теорію еволюції. Найпомітнішу роль серед них відіграє Національний центр наукової освіти (НЦНО) під керівництвом невтомного захисника науки Юджени Скотт, котра недавно опублікувала книгу «Еволюція проти креаціонізму». Одне з головних політичних завдань НЦПО — налагодити зв'язки та організувати «розумну» частину релігійної аудиторії — церковних діячів, яких не лякає теорія еволюції і які вважають її недотичною до своєї віри (або навіть корисною для неї). Еволюційне лобі намагається апелювати до духовництва, богословів та неортодоксальних вірян, котрих хвилює, що креаціонізм шкодить репутації релігії. Один зі способів досягти порозуміння з ними — підтримувати принцип НОМА, щоб переконати, що наука зовсім не становить для них загрози, оскільки повністю відірвана від релігійних питань.

Ще один яскравий представник напрямку, який можна назвати «еволюціоністською школою імені Невілла Чемберлена», — філософ Майкл Рус. Цей невтомний борець проти креаціонізму³⁹ брав участь у баталіях на сторінках періодичних видань та в судовій залі. Він стверджує, що дотримується атеїзму, але в статті, опублікованій у журналі «Playboy», заявляє:

Нам, прибічникам науки, слід засвоїти одну річ: ворог нашого ворога — наш друг. Дуже часто еволюціоністи завдають образ потенційним союзникам. Особливо до цього схильні світські еволюціоністи. Атеїсти витрачають більше часу, щоб розтоптати прихильних до них християн, ніж на боротьбу з креаціоністами. Коли папа Іван Павло II написав звернення, у якому підтримував дарвінізм, Річард Докінз назвав його лицеміром, який приховує свої справжні погляди на науку, і заявив, що краще папа був би щирим ортодоксом.

Із суто тактичного погляду я розумію поверхову аналогію, яку проводить Рус між боротьбою проти креаціонізму та військовою боротьбою проти Гітлера: «Вінстону Черчиллю та Франкліну Руз-

вельту не подобався ні Сталін, ні комунізм. Але, борючись проти Гітлера, вони збагнули, що мусять співпрацювати з Радянським Союзом. Так само й еволюціоністи всіх течій повинні спільними зусиллями боротися з креаціонізмом». Але я все-таки стою на боці мого колеги з Чикаго генетика Джеррі Койна, котрий відзначив, що Рус

не розуміє природи цього конфлікту. Це не просто зіткнення теорії еволюції з креаціонізмом. Із погляду науковців на кшталт Докінза та Вілсона [знаменитого гарвардського біолога Егварга Осборна Вілсона], триває справжня війна між раціоналізмом і забобонністю. Наука — лише одна з форм раціоналізму, а релігія — найпоширеніша форма забобонності. Креаціонізм — лише вершина великого айсберга, якого вони вважають своїм ворогом — релігії. Якщо релігія може існувати без креаціонізму, то креаціонізм без релігії приречений⁴⁰.

Мене об'єднує з креаціоністами тільки одна річ. На відміну від «школи Чемберлена», ми, як і вони, не панькаємося з ідеями на зразок НОМА та її недотичних царин. Замість того, щоб поважати недоторканність наукового терену, креаціоністи ні від чого не отримують більшого задоволення, ніж від топтання своїми брудними чоботями по доглянутих грядках науки. До того ж вони не гребують брудними методами. Юристи, які представляють інтереси креаціоністів на судових процесах в американській провінції, спеціально вишукують еволюціоністів, котрі відкрито стоять на позиціях атеїзму. На своєму гіркому досвіді знаю, що моє ім'я використовували таким чином. Ця тактика часто спрацьовує, оскільки серед набраних випадковим чином присяжних неодмінно будуть особи, яким змалечку вбивали в голову, що атеїсти — це дияволи в плоті та крові, не кращі за педофілів або «терористів» (сьогоденні відповідники салемиських відьом та маккартистських «комуняк»). Будь-який юрист креаціоністів, якому вдасться притягнути мене на місце свідка, блискавично заручиться прихильністю присяжних, лише запитавши мене: «Чи спонукало вас знання теорії еволюції стати атеїстом?» Мені доведеться чесно відповісти «так», і наче за помахом чарівної палички я втрачу прихильність присяжних. Хоч із юридичного

погляду правильно було б відповісти так: «Мої релігійні переконання або їх відсутність — це моя приватна справа, яка жодним чином не пов'язана з цим судовим процесом та з моєю науковою діяльністю», — але я не можу так кривити душею, а чому саме — розповідь про це в четвертому розділі.

Журналістка газети «Guardian» Мадлен Бантінг написала статтю під назвою «Чому прибічники "розумного задуму" мають подякувати Богу за Річарда Докінза»⁴¹. Вона жодним словом не згадує про інших осіб, із якими консультувалася, крім Майкла Руса, тому можна припустити, що над цією статтею витає його дух*. У відповідь Ден Деннетт влучно процитував дядечка Рімуса:

Кумедно, що двоє британців — Мадлен Бантінг і Майкл Рус — потрапили в огню з найвідоміших в американському фольклорі пасток (стаття «Чому прибічники "розумного задуму" мають подякувати Богу за Річарда Докінза» від 27 березня). Коли лис нарешті спіймав Братика Кролика, той почав благати: «Роби зі мною, що хочеш, Братику Лисе, лише, будь ласка, не кидай мене в той терновий кущ», — де він зрештою опинився цілим і неушкодженим, коли лис вирішив вчинити йому на зло. Коли американський пропагандист Вільям Дембскі уїдливо звернувся до Річарда Докінза, дякуючи йому за багаторічну працю на благо вчення про розумний задум, Бантінг і Рус ухопилися за цю ідею! «Ой, Братику Лисе, твоє щире визнання, що еволюційна біологія відкидає ідею творця, ставить під сумнів викладання біології в науковому класі, адже її викладання порушує відокремлення церкви від держави!» Усе правильно. Також треба відмовитися від фізіології, яка вважає неможливим непорочне зачаття...»⁴²

Це саме питання (разом зі ще однією згадкою про Братика Кролика й терновий кущ) обговорюється у дотепному блозі «Pharyngula», який веде біолог Пол Захарі Маєрз⁴³.

* Те саме можна сказати про статтю «Зіткнення космологій» у газеті «New York Times» за 22 січня 2006 року, що вийшла з-під пера поважної журналістки Джудіт Шулевіч. Першим правилом війни для генерала Монтгомері було: «Не нападай на Москву». Мабуть, першим правилом наукового журналізму має бути: «Поспілкуйся хоча б зі ще кимось, крім Майкла Руса».

Я не стверджую, нібито мої колеги з угодовського табору кривлять душею. Хтось із них щиро вірить у NOMA, хоч у мене постійно напрошується питання, чи достатньо добре вони осмислили цей принцип і як розв'язують у своїх головах характерні для нього внутрішні суперечності. Немає сенсу зараз далі заглиблюватися в це питання, але всім, хто хоче зрозуміти публічні заяви науковців на релігійні теми, не слід забувати про їх політичний контекст: запеклу війну культур, яка роздирає сучасну Америку. Про угодовство в душі NOMA ми ще поговоримо в останньому розділі. А зараз я повернуся до агностицизму та можливих шляхів подолання нашого незнання та суттєвого зниження невизначеності в питанні про існування чи неіснування Бога.

МАЛЕНЬКІ ЗЕЛЕНІ ЧОЛОВІЧКИ

Давайте припустимо, що Бертран Рассел у своїй метафорі говорить не про небесний чайник, а про позаземне *життя* — те саме, яке змусило Карла Саґана відмовитися думати нутром. Як я вже писав, ми не можемо відкинути можливість його існування, тож єдиною по-справжньому раціональною позицією в цьому питанні залишається агностицизм. Але гіпотеза про його існування вже більше не спекулятивна. Хоч ми не можемо наперед вгадати, в який бік у кінцевому підсумку схияться терези, але маємо підстави у вигляді часткових доказів для цікавої дискусії та складання списку потенційних доказів, які зменшать нашу невизначеність. Ми б не тямали себе від люті, якби уряд виділив величезні кошти на будівництво телескопів із єдиною метою — знайти чайники, які обертаються навколо Сонця. Але з розумінням ставимось до видатків на програму SETI, тобто пошук позаземного розуму, в рамках якої здійснюється обстеження космосу радіотелескопами з метою виявлення сигналів, створених розумними істотами.

Я повністю підтримую Карла Саґана за відмову керуватися «нутром» у питанні позаземного життя. Крім цього, Саґан тверезо оцінив, що нам потрібно, щоб розрахувати ймовір-

ність його існування. Для початку можна просто перелічити потрібні нам величини, яких ми ще не знаємо, як у знаменитому рівнянні Дрейка, яке Пол Дейвіс назвав просто зібранням імовірностей. Згідно з цим рівнянням, щоб вирахувати кількість цивілізацій, які незалежно розвинулися у всесвіті, потрібно помножити сім величин: кількість зірок, кількість землеподібних планет, яка припадає на кожну зірку, та ймовірність трьох подій, які я не буду розписувати докладно, оскільки ведуть лише до того, що всі вони нам не відомі або розраховані в межах великого інтервалу похибки. Коли всі ці частково або повністю невідомі нам величини перемножити, отриманий добуток — гіпотетична кількість позаземних цивілізацій — матиме похибку такого колосального розміру, що агностицизм здасться не тільки доречною, а й навіть єдиною допустимою позицією в цьому питанні.

Про деякі величини з рівняння Дрейка зараз відомо вже більше, ніж 1961 року, коли воно з'явилося. На той час науковці знали про існування тільки однієї системи планет, які обертаються навколо центральної зірки, — нашої сонячної системи, а також про її мініатюрні локальні версії у вигляді супутникових систем Юпітера та Сатурна. Найкращі оцінки кількості орбітальних систем у всесвіті базувалися на теоретичних моделях та неформальному «принципі посередності», винесеному з гірких уроків історії, пов'язаних з іменами Коперника, Габбла та інших: немає нічого надзвичайного в тому конкретному місці всесвіту, в якому нам випало жити. На жаль, принцип посередності розходиться з «антропним принципом» (див. четвертий розділ): якби наша сонячна система справді була єдиною у всесвіті, то саме на ній нам як істотам, здатним замислюватися над такими питаннями, довелося б жити. Сам факт нашого існування заднім числом робить це місце надзвичайно унікальним.

Проте сучасні оцінки поширеності сонячних систем уже не потребують принципу посередності; для цього є прямі емпіричні дані. Спектроскоп — бич контівського агностицизму — знову прийшов на поміч. Наші телескопи ще недостатньо потужні, щоб безпосередньо спостерігати планети навколо інших зірок. Проте розташування зірки змінюється під впливом сили тяжіння навколишніх планет, які обертаються довкола неї, а спектроскоп може вловлювати доплерівське змі-

щення частоти у спектрі випромінювання зірки — принаймні, якщо планета, що викликає зміщення, достатньо велика. На момент, коли я пишу ці рядки, цей метод дозволив виявити 170 екзопланет, які обертаються навколо 147 зірок⁴⁴, але ця цифра, без сумніву, збільшиться на той час, коли ви читатимете мою книгу. Поки що виявити можна тільки масивні «юпітери», оскільки лише їхнього розміру достатньо, щоб вивести зірку в зону чутливості сучасних спектроскопів.

Отже, ми зуміли покращити принаймні кількісну оцінку однієї з раніше невідомих величин рівняння Дрейка. Цього вже достатньо, щоб помітно, хоч і частково, розвіяти агностицизм щодо кінцевого результату рівняння. Ми досі залишаємося агностиками в питанні про позаземне життя, але вже на децицію менше, тому що на цю децицію скоротили своє незнання. Наука може поступово розвіювати агностицизм того штибу, який із надривом обґрунтовував Гакслі, і спростовувати думку про непереверюваність гіпотези про Бога. Я стверджую, що, попри політкоректність Гакслі, Гудда та багатьох інших, гіпотеза про Бога навіки й принципово не перебуває за межами компетенції науки. Як у випадку будови зірок (усупереч Конту) та ймовірності існування життя на навколосоряних планетах, наука в змозі здійснювати принаймні ймовірнісні рейди на територію агностицизму.

У формулюванні гіпотези про Бога я використав слова «надлюдський» і «надприродний». Щоб зрозуміти різницю, уявіть, що радіотелескоп проекту SETI вловив сигнал із далекого космосу, який недвозначно свідчить, що ми не самі у всесвіті. До речі, не так просто окреслити критерії сигналу, який може переконати нас, що має розумне походження. Це питання доречно сформулювати навпаки. Що ми можемо зробити умисно, щоб повідомити про своє існування позаземним слухачам? Ритмічне пульсування не підійде. Радіоастроном Джоселін Белл Бернелл, першовідкривач пульсарів, 1967 року була вражена їхньою 1,33-секундною періодичністю настільки, що жартома назвала їхній сигнал LGM (скорочення від англ. «маленькі зелені чоловічки»). Пізніше на іншій ділянці неба вона виявила другий пульсар з іншою періодичністю сигналу, з чого стало зрозуміло, що ніякі чоловічки їх не відправляють. Рівномірні ритми можуть виникати з багатьох різних явищ, які

не мають зв'язку з розумом: від погойдування гілки до крапання води, від часових затримок у саморегульованих контурах зворотного зв'язку до обертання небесних тіл навколо осі та по орбіті. У нашій галактиці вже виявлено понад тисячу пульсарів. Вважається, що всі вони являють собою нейтронну зірку, яка, обертаючись, випромінює потік вузькоспрямованих радіохвиль, наче проблісковий маяк. Важко навіть уявити, щоб зірка оберталася навколо осі за лічені секунди (що було б, якби наш день тривав не 24 години, а 1,33 секунди?), але майже все, що нам відомо про нейтронні зірки, уявити важко. Головне те, що феномен пульсара сьогодні вважають продуктом простої фізики, а не розумної діяльності.

Отже, ритмічність не допоможе нам розповісти припиншеному всесвіту про існування нашого розуму. Як варіант часто пропонують скористатися простими числами, оскільки важко уявити суто фізичний процес, який міг би їх згенерувати. Хай за допомогою простих чисел чи інших критеріїв, але уявіть, що проект SETI знайшов неспростовні докази існування позаземного розуму, після чого розпочалася масштабна передача знань і досвіду приблизно так, як описано в науково-фантастичних романах «"А" означає Андромеда» Фреда Гойла та «Контакт» Карла Саґана. Як ми відреагуємо на цю подію? Цілком зрозумілою реакцією буде щось на кшталт поклоніння, адже цивілізація, здатна передавати сигнал на таку величезну відстань, значно випереджає нас у розвитку. Навіть якщо вона не дуже випереджала нас у момент відправлення сигналу, колосальна відстань між нами дозволяє припустити, що на момент прийому сигналу вона попереду нас уже на цілі тисячоліття (якщо, звісно, не загинула, як часто буває).

Незалежно від того, дізнаємося ми про них чи ні, є значна ймовірність існування позаземних цивілізацій, які досягли надлюдського рівня і чий можливості перевершують навіть те, що богослови приписують богам. Їхні технічні досягнення можуть здатися нам настільки ж надприродними, як наші сучасні — середньовічному селянинові, перенесеному в XXI століття. Уявіть його реакцію на ноутбук, мобільний телефон, водневу бомбу або гігантський авіалайнер. Артур Кларк так сформулював свій Третій закон: «Будь-яка достатньо розвинена технологія не відрізняється від магії». Наші технологічні

дива здаватимуться стародавнім людям не меншими чудесами, ніж історії про розступання води перед Мойсеєм чи Ісусове ходіння по воді. Чужинці, чий сигнал уловив SETI, будуть для нас такими самими богами, як наші місіонери були (незаслужено скориставшись цим) у суспільствах із кам'яними технологіями, коли прибували туди зі своїми рушницями, телескопами, сірниками й таблицями, які дозволяли прогнозувати затемнення з точністю до секунди.

Як же тоді відрізнити найрозвиненіших чужинців від богів? Чи є різниця між надлюдським і надприродним? Так, є. І дуже принципова для головної ідеї цієї книги. Ключова відмінність між богами та богоподібними інопланетянами полягає не в їхніх ознаках, а в їхньому походженні. Організми, які досягли достатнього рівня складності, щоб стати розумними, можуть сформуватися тільки в результаті еволюційного процесу. Хоч як вони нагадуватимуть нам богів на момент зустрічі, вони не були такими з самого початку. Деякі письменники-фантасти, наприклад Деніел Галує у романі «Світ-підробка», вже припускали, що ми живемо в комп'ютерній програмі-симуляції, створеній значно розвиненішою цивілізацією (досі не знаю, як це спростувати). Проте розробники програми самі мали з'явитися звідкись. Закони ймовірності не припускають, щоб вони зненацька вигулькнули в своєму теперішньому стані, не маючи простіших попередників. Мабуть, своїм існуванням вони завдячують якійсь (ще не знаній нам) формі дарвінівської еволюції: своєрідному самопідйомному крану, а не «небесному гаку», якщо скористатися термінологією Деніела Деннетта⁴⁵. Усі «небесні гаки», зокрема всі боги, — це лише магічні заклинання. Вони не дають справжньої пояснювальної користі й часто потребують більше пояснень, ніж самі пояснюють світ. А «крани» — це пояснювальні засоби, які справді багато що пояснюють. Природний добір — це кран-чемпіон усіх часів. Він підняв життя з його первинної простоти до запаморочливих висот складності, краси та позірної продуманості, яка досі спантеличує нас. Про це піде мова в четвертому розділі «Чому Бога майже напевно немає». Але перш ніж перейти до мого головного мотиву не вірити в існування Бога, вважаю за потрібне спростувати ствердні аргументи, якими на різних етапах історії апологети релігії підкріплювати гіпотезу про його існування.

3

ДОКАЗИ ІСНУВАННЯ БОГА

Посади професора богослов'я
не повинно бути в нашому закладі.

Томас Джефферсон

Як богослови, так і прості приборчники самими ними ж означеного «здорового глузду» протягом багатьох століть збирали та впорядковували докази існування Бога.

«ДОКАЗИ» ВІД ТОМИ АКВІНСЬКОГО

П'ять «доказів», наведених у XIII столітті Томою Аквінським, насправді не доводять нічого, а їх безпідставність продемонструвати досить легко, хай навіть зважитися на цей крок не просто, враховуючи авторитет цього богослова. Перші три з них просто трьома різними способами повторюють ту саму думку, тому їх можна розглядати як один. У всіх трьох Тома покликається на нескінченний ланцюжок питань, у якому відповідь на одне питання породжує наступне питання і так до нескінченності.

1. *Першорушій*. Ніщо в світі не рухається, поки до нього не буде докладено рушійну силу. Ставлячи одне за одним питання про рушійну силу всіх речей, ми отримуємо довжелезний ланцюжок питань, який матиме початок, тільки якщо

існує Бог. Щось повинне було дати початковий поштовх, і це «щось» ми називаємо Богом.

2. *Безпричинна причина.* Ніщо в світі не спричинює саме себе. У кожного явища є своя причина, яка йому передує. Так ми знову отримуємо довгий ланцюжок питань, який переривається лише тоді, коли досягається першопричина, яку ми називаємо Богом.

3. *Космологічний доказ.* Був час у минулому, коли фізичні об'єкти не існували. А оскільки вони існують зараз, то мало існувати щось нефізичне, що покликало їх до життя. Це і є Бог.

У всіх трьох випадках Тома покликається на нескінченний ланцюжок питань, які передбачають одне одного, і стверджує, що всі ці ланцюжки починаються з Бога. Абсолютно не зрозуміло, з чого він узяв, що перед Богом немає інших елементів ланцюжка. Але навіть якщо дозволити собі сумнівну розкіш вигадати початковий пункт нескінченного ланцюжка питань і для зручності дати йому назву, немає жодних підстав приписувати цьому початковому пункту ті якості, якими зазвичай наділяють Бога: всемогутність, всезнання, доброту, творче мислення, а тим паче такі людські атрибути, як чутливість до благань, прощення гріхів та читання найпотаємніших думок. До речі, логіки зауважили, що всезнання і всемогутність — несумісні ознаки. Якщо Бог обізнаний з усім, він повинен знати наперед, як втручатиметься у земні справи, щоб змінити перебіг історії, користуючись своєю всемогутністю. Але це означає, що він не може змінити своїх планів щодо втручання, а отже, він не всемогутній. За мотивом цього прихованого парадокса Карен Овенз написала потішний віршик:

А чи здатен Бог-усезнавець,
Знаючи майбутнє бездоганно,
Своїм всесиллям звести нанівець
Усе, що задумає завтра спонтанно?

Повертаючись до нескінченного ланцюжка питань та безпідставності звернення до Бога, щоб ланцюжок перервати,

чи не було б ошаддивіше вигадати «сингулярність Великого вибуху» або якесь інше нове фізичне поняття? Назвавши його Богом, ми в кращому разі не отримуємо жодної користі, а в гіршому — збиваємо себе на небезпечні манівці. Едвард Лір в одному зі своїх безглузвих рецептів так пропонує готувати «крихотні котлети»: «Запасіться шматком яловичини і, посікши його на найдрібніші частини, посічіть ще разів вісім-дев'ять». Деякі нескінченні ланцюжки все-таки мають природний початок. Наприклад, науковців здавна цікавило, що буде, якщо розрізати шматок золота на найменші можливі шматочки. Чому не можна розрізати ще раз навпіл кожен із них, щоб отримати ще крихітніші крупинки? Тому що прогресивне розрізання в цьому випадку наштовхується на остаточну межу — атом. Найкрихітніший можливий шматочок золота — це ядро, яке складається з 79 протонів і трох меншої кількості нейтронів, навколо якого рояться 79 електронів. Якщо «розрізати» цілісний атом золота, то отриманий результат уже не буде золотом. Тобто атом становить природну межу для неперервного розрізання речовини за рецептом «крихотних котлет». Аж ніяк не самозрозуміло, що природним початком ланцюжків Томи Аквінського є Бог. І це ще м'яко сказано, як побачимо далі. Тепер же продовжимо розгляд його доказів.

4. *Доказ найвищої міри.* Ми знаємо, що все в світі різниться за мірою прояву тієї чи іншої якості. Наприклад, за мірою доброти або досконалості. Ми можемо уявити ці рівні тільки через їх співвіднесення з максимальним значенням. Оскільки люди можуть бути як добрими, так і поганими, то максимальне значення доброти задається не ними. Таким чином, повинен існувати якийсь інший носій максимального значення, який виступає еталоном досконалості. Цей максимум ми називаємо Богом.

Це був доказ? Так само можна сказати, що люди різняться за мірою смердючості. Ми їх можемо порівнювати лише через зіставлення з досконалим максимумом смердючості, який тільки можна уявити. А отже, повинен існувати незрівнянний, абсолютний смердюк, якого ми називаємо Богом. Замініть цю

ознаку будь-якою іншою, за якою можна порівнювати, і отримаете такий самий безглуздий висновок.

5. *Телеологічний доказ, або доказ про наявність задуму.* Речі, які існують у світі, а особливо живі істоти, мають такий вигляд, наче їхню будову добре продумано. Ніщо з відомого нам не видається продуманим, якщо його не було задумано. А отже, повинен існувати творець, який їх задумав і якого ми називаємо Богом*. Сам Тома проводив аналогію зі стрілою, яка летить у мішень, але ще краще йому підійшов би сучасний приклад зенітної ракети з системою теплового самонаведення.

Аргумент про наявність задуму — єдиний, який досі широко використовується і багатьом здається убивчим за своєю переконливістю. Під його вплив потрапив навіть молодий Чарльз Дарвін, коли під час навчання в Кембриджському університеті прочитав «Природниче богослов'я» Вільяма Пейлі. На превеликий жаль для останнього, зрілий Дарвін не залишив від цієї книги каменя на камені. Навряд чи в історії можна знайти інший приклад більш нищівного розгрому популярних уявлень силою логічних аргументів, ніж спростування Дарвіном доказів про наявність задуму. І сталося це, як грім серед ясного неба.

Завдяки Дарвіну сьогодні вже не заведено говорити, нібито все, що має вигляд продуманого, було задумане творцем. Еволюція шляхом природного добору вміє блискуче маскуватися під задум, коли створює організми надзвичайної складності та вишуканості. Серед її найвидатніших псевдозадумів — нервові системи, які, крім своїх інших скромніших можливостей, здатні породжувати цілеспрямовану поведінку, яка (навіть у найкрихітнішої комахи) схожа на надсучасну самонавідну ракету більше, ніж проста стріла, яке летить до цілі. До доказу про наявність задуму ми повернемося в четвертому розділі.

* Не могу не згадати незабутній виверт, до якого вдався мій шкільний друг, намагаючись розв'язати задачу з Евклідової геометрії: «Трикутник ABC виглядає, як рівнобедрений. А отже...»

ОНТОЛОГІЧНИЙ ДОКАЗ ТА ІНШІ АПРІОРНІ ДОКАЗИ

Усі докази існування Бога можна поділити на дві категорії — апріорні й апостеріорні. П'ять доказів Томи Аквінського належать до останньої категорії, позаяк вони базуються на спостереженні за світом. Серед апріорних доказів, тобто таких, що отримані в результаті кабінетних роздумів, найзнаменитіший (так званий *онтологічний доказ*) 1078 року сформулював святий Ансельм Кентерберійський. Відтоді його в різних версіях повторювала сила-силенна філософів. Дивакуватість Ансельмового доказу починається з того, що він був початково адресований не людям, а самому Богові в формі молитви (цікаво, для чого переконувати істоту, здатну дослухатися до молитви, в тому, що вона існує?).

Згідно з його міркуваннями, можна уявити те, вище чого не можна вже нічого помислити. Навіть атеїст може уявити таку досконалу істоту, хоч і заперечує її існування в реальному світі. Але, продовжує Ансельм, істота, яка не існує в реальному світі, з огляду на цей факт уже не є абсолютно досконалою. Таким чином, ми стикаємося з суперечністю, а отже, Бог існує!

Дозвольте перекласти цей дитячий аргумент відповідною йому мовою, а саме мовою дитячого майданчика:

— Споримо, я доведу, що Бог існує?

— Та куди тобі!

— Ну добре, уяви найнайнайгосконалішу істоту, яка тільки може існувати.

— Уявив, і що?

— А тепер скажи: ця найнайнайгосконаліша істота реальна? Вона справді існує?

— Ні, вона існує тільки в моїй голові.

— Але якби вона була реальною, то була б ще досконалішою, бо по-справжньому досконала річ повинна бути кращою, ніж стара, безглузда вигадка. А отже, я довів, що Бог існує. Трам-та-та! Усі атеїсти — безумці!

Я умисно вклав у уста свого героя-розумника слово «безумці». Ансельм теж цитує перший рядок Псалма 14: «Безумний говорить у серці своїм: Нема Бога!»* — і йому не забракло нахабства назвати «безумцем» (*lat. insipiens*) свого уявного атеїста:

Таким чином, навіть безумець переконується, що принаймні в розумі існує щось, вище чого нічого не можливо помислити, бо коли він чує про це, то розуміє, про що йдеться. А те, що можна зрозуміти, існує в розумі. І, звичайно ж, те, вище чого нічого не можна помислити, не може існувати в самому тільки розумі. Адже, якщо уявити, що воно існує в самому тільки розумі, тоді його можна помислити в реальності, а це вже більше, ніж існування тільки в розумі.

Сама думка, що з такого словоблуддя можна виводити якісь серйозні висновки, ображає мої естетичні почуття, тож мені доведеться робити зусилля над собою, щоб утриматися від обміну образами на кшталт «безумець». Бертран Рассел, якого аж ніяк не назвеш безумцем, якось сказав цікаву річ: «Набагато легше відчувати, що [онтологічний доказ] помилковий, ніж знайти, де саме в нього закралася помилка». Він і сам замолоду якийсь час вважав його переконливим:

Точно пам'ятаю день 1894 року, коли я, йгучи по Трінті-лейн, на власні очі (або так мені здалося) переконався, що онтологічний доказ слушний. Я вийшов, щоб купити пачку тютюну; дорогою назад я зненацька підкинув її вгору й вигукнув, коли спіймав: «Побий мене грім, онтологічний доказ таки має підставу!»

Мене дивує, що він не сказав: «Побий мене грім, онтологічний доказ має правдоподібний вигляд. Але хіба не підозріло, що велику істину про будову всесвіту виведено з гри слів? Візьмусь-но я до роботи й спробую розплутати цей логічний

* Тут і далі всі цитати з Біблії, крім окремо зазначених випадків, наводяться за українським перекладом Івана Огієнка. — Прим. перекл.

клубок, схожий, вочевидь, на парадокс Зенона». Греки довго сушили голову, як спростувати «доказ» Зенона, що Ахілл ніколи не наздожене черепаха*. Але їм вистачило глузду не робити висновку, нібито Ахілл справді не зможе перегнати тварину. Натомість вони зарахували цю проблему до категорії парадоксів і відклали на майбутнє, доки пізніші покоління математиків знайдуть на неї відповідь (за допомогою теорії нескінченних рядів, які прямують до скінченної величини). Рассел, певна річ, не гірше за інших розумів, чому не слід підкидати пачку тютюну, радіючи поразці Ахілла в змаганні з черепахою. Чому ж він не проявив аналогічної обачності щодо успіху святого Ансельма? Підозрюю, він був надміру чесним атеїстом, завжди готовим відмовитися від переконань, якщо цього вимагала логіка**. Або ж пояснення слід шукати в його словах, написаних 1946 року, через багато років після того, як він розібрався з онтологічним доводом:

Насправді формулювати питання потрібно так: чи достатньо того, що ми щось можемо помислити, аби на підставі його існування в нашій уяві вважати доведеним його існування за її межами? Кожен філософ залюбки відповів би «так», бо така робота філософа: здобувати нові знання про світ шляхом розмислів, а не спостережень. І якщо це правильна відповідь, то між гумками та речами існує місток. Якщо ні, то ні.

Зі свого боку, я б одразу відчув глибоку недовіру до будь-якого ходу думок, який приводить до таких масштабних ви-

* Парадокс Зенона добре всім відомий, тому примітки вистачить, щоб нагадати про його суть. Ахілл бігає в десять разів швидше за черепаха, тому тварині дають 100-метрову фору. Коли Ахілл пробіг 100 метрів, до черепахи йому залишилося 10 метрів. Коли він пробіг ще 10 метрів, до черепахи залишилося 1 метр. Здолав він ще 1 метр, тепер черепаха попереду на 1/10 метра... і так до нескінченності. Тож Ахілл ніколи не пережене черепаха.

** Щось схоже в наш час відбулося з широко розтиражованою зміною поглядів філософа Ентоні Флу, котрий на старості заявив, що увірвав у якесь божество (викликавши шквал публікацій в інтернеті). З іншого боку, Рассел був видатним філософом, нагородженим Нобелівською премією. Може, Флу за зміну поглядів удостаєть Темптонівської премії. Перший крок у цьому напрямі він уже зробив, скандально погодившись 2006 року прийняти «Премію Філіпа Джонсона за сприяння свободі та істині». Першим володарем цієї премії був Філіп Джонсон — юрист, якому приписують розробку «стратегії клину» для популяризації вчення про розумний задум. Флу стане другим її володарем, а присуджує премію BIOLA — Біблійний інститут Лос-Анджелеса. Напрошується питання: чи розуміє Флу, що його використовують? Див.: Victor Stenger, 'Flew's flawed science', *Free Inquiry* 25: 2, 2005, 17—18; www.secularhumanism.org/index.php?section=library&page=stenger_25_2.

сновків на підставі мізерної інформації про реальний світ. Можливо, в мені говорить науковець, а не філософ. Останні протягом багатьох століть серйозно сприймали онтологічний доказ, наводячи аргументи за і проти нього. Атеїстичний філософ Джон Леслі Мекі детально розглянув цю дискусію в книзі «Диво теїзму». Називаючи філософами тих, хто не керується здоровим глуздом у пошуках відповіді, я вважаю, що роблю їм комплімент.

Найвичерпніше спростування онтологічного доказу зазвичай приписують філософам Дейвіду Г'юму (1711—1776) та Іммануїлу Канту (1724—1804). Кант показав, що Ансельм змахлював, коли безпідставно назвав «існування» більш «досконалим», ніж неіснування. Американський філософ Норман Малколм так сформулював цю думку: «Заява про те, що існування означає досконалість, дуже дивна. Цілком слушно й справедливо сказати, що мій майбутній будинок буде досконалішим, якщо його утеплити. Але що означає, що він буде кращим будинком, якщо існуватиме, ніж якщо не існуватиме?»⁴⁶ Ілюструючи цю думку, австралійський філософ Даглес Гескінг жартома запропонував аналогічні «докази» того, що Бог не існує (Ансельмів сучасник Гауніло висував схоже спростування):

1. Створення світу — найдивовижніше досягнення, яке тільки можна уявити.

2. Величність цього досягнення визначається (а) його власною якістю та (б) можливостями його творця.

3. Що більші обмеження (або перешкоди) доводиться долати творцеві, то неймовірнішим буде його досягнення.

4. Найбільшою перешкодою для будь-якого творця було б його неіснування.

5. А отже, якщо ми вважаємо, що всесвіт створив творець, який існує, то ми цілком можемо помислити ще досконалішого творця — такого, який створив усе, але сам при цьому не існував.

6. Таким чином, творця, який існує, не можна вважати істотою, вище якої ми нічого не можемо помислити, адже ще видатнішим і неймовірнішим творцем буде Бог, який не існує.

А отже,

7. Бог не існує.

Мабуть, не варто навіть говорити, що Гескінг цим ланцюжком умовиводів аж ніяк не довів, що Бог не існує. Але так само слід визнати, що Ансельм теж не довів його існування, адже користувався тією самою логікою. Відмінність між ними лише в тому, що Гескінг свідомо збиткувався. Він прекрасно розумів, що існування або неіснування Бога — занадто масштабне питання, яке не розв'язується за допомогою «діалектичного жонглювання». Крім того, не думаю, що сумнівне використання існування як індикатора досконалості — найслабша ланка в логіці онтологічного доказу. Вже не можу пригадати всіх деталей, але якось я дорікнув богословам і філософам на одному зібранні, що за допомогою онтологічного доказу можна довести навіть, що свині літають. Їм довелося вдатися до модальної логіки, щоб спростувати це.

Онтологічний доказ, як і всі апіорні докази існування Бога, нагадує мені старого чоловіка з роману Олдоса Гакслі «Контрапункт», котрий математично довів існування Бога:

Знаєш формулу: m поділити на нуль дорівнює нескінченності, де m — будь-яке додатне число? А давай спростимо це рівняння, помноживши обидві його сторони на нуль. У результаті отримаємо: m дорівнює нескінченності, помноженій на нуль. А це означає, що будь-яке додатне число є добутком нуля на нескінченність. Хіба з цього не випливає, що всесвіт створила нескінченна сила з нічого? Вдумайся!

Або ж можна навести горезвісний приклад дискусії, яку в XVIII столітті влаштувала Катерина II між швейцарським математиком Ейлером та французьким енциклопедистом-просвітником Дідро. Завівшись не на жарт, набожний Ейлер із голосом абсолютної переконаності кинув виклик атеїсту Дідро: «Мсьє, $(a + b^n)/n = x$, а отже, Бог існує. Ваша черга!» Кажуть, у Дідро відібрало мову й він мусив тікати з поля бою. За однією версією історії, тікав він через усю Європу аж до Франції.

Той хід, до якого вдався Ейлер, можна назвати «замилуванням очей за допомогою науки» (у цьому випадку — математики). Дейвід Мілс у книзі «Атеїстичний всесвіт» пере-

казує інтерв'ю, яке він дав на радіо набожному ведучому, котрий невдало спробував замилити йому очі за допомогою науки, зокрема скориставшись законом збереження маси й енергії: «Оскільки ми всі складаємося з маси й енергії, хіба цей науковий закон не обґрунтовує віру в вічне життя?» Мені б не вдалося відповісти настільки стримано й ввічливо, як це зробив Мілс, оскільки в перекладі на нормальну мову те, що сказав ведучий, звучить так: «Коли ми помираємо, жоден атом нашого тіла (і енергія, з якої воно складається) не зникає. А отже, ми безсмертні».

Навіть я зі своїм чималим досвідом ніколи не стикався з настільки примітивним видаванням бажаного за дійсне. Проте мені відомі інші дивовижні «докази», які зібрано на сторінці <http://www.godlessgeeks.com/LINKS/GodProof.htm>. Це довгий комічний список «Понад трьохсот доказів існування Бога». Ось кілька сміховинних прикладів із нього, починаючи з доказу № 36:

36. *Доказ неповного знищення.* В авіакатастрофі загинуло 143 пасажирів й члени екіпажу. Вижила тільки одна дитина з опіками третього ступеня. А отже, Бог існує.

37. *Доказ можливих світів.* Якби раніше все було інакше, зараз усе теж було б інакше. А це не так. Отже, Бог існує.

38. *Доказ чистої волі.* Я вірю в Бога! Я вірю в Бога! Я вірю, вірю, вірю, вірю. Я вірю в Бога! А отже, Бог існує.

39. *Доказ невір'я.* Більшість населення світу не вірить у християнство. Це саме те, чого хотів Сатана. А отже, Бог існує.

40. *Доказ посмертного досвіду.* Особа така-то померла, не вірячи в Бога. Тепер вона усвідомила свою помилку. А отже, Бог існує.

41. *Доказ емоційного шантажу.* Бог тебе любить. Із твого боку безсердечно не вірити в нього. А отже, Бог існує.

ДОКАЗ КРАСИ

Інший персонаж згаданого роману Олдоса Гакслі доводив існування Бога, програючи на грамофоні струнний квартет

№ 15 ля мінор Бетховена («Heiliger Dankgesang»^{*}). Попри всю непереконливість, цей аргумент зажив широкої популярності. Не можу навіть порахувати, скільки разів на мене накидалися з питанням на зразок: «Ну добре, а як ви тоді поясните поезію Шекспіра?» (або, відповідно до смаків співрозмовника, музику Шуберта, картини Мікеланджело й так далі). Цей доказ наскільки відомий, що додаткові приклади будуть зайві. Але логіки, яка лежить у його основі, ніхто й ніколи не потрудився роз'яснити. І що більше про нього думаєш, то більш порожнім він здається. Пізні квартети Бетховена, поза сумнівом, натхненні. Сонети Шекспіра — теж. Але вони однаково натхненні, незалежно від того, є Бог чи його немає. Його існування вони не підтверджують; усе, що вони підтверджують, — це існування Бетховена та Шекспіра. Одному видатному диригенту приписують такі слова: «Якщо можна послухати Моцарта, то для чого потрібен Бог?»

Якось мене запросили взяти участь у британській радіопередачі «Музичні диски на безлюдному острові». Її учасників просять обрати вісім музичних композицій, які вони готові взяти з собою на безлюдний острів. Серед обраних мною була арія «Mache dich, mein Herze, rein»^{**} зі «Страстей за Матвієм» Баха. Ведучий ніяк не міг утямити, як я, не вірячи в Бога, міг обрати духовну музику. А як тоді читачам можуть подобатися «Буреверхи» Емілі Бронте, якщо вони добре знають, що Кеті й Гіткліфа ніколи не було?

Коли релігії приписують якесь високе художнє досягнення, наприклад Сікстинську капелу або Рафаелеве «Благовіщення», потрібно враховувати одну річ. Навіть великим митцям потрібно заробляти на хліб, тож вони приймають замовлення від тих, хто їх робить. Я анітрохи не сумніваюся, що Рафаель і Мікеланджело були християнами (у той час вони й варіантів інших не мали), але це другорядний факт. Завдяки своїм колосальним багатствам церква стала головним покровителем мистецтва того часу. Думаєте, якби історія пішла іншим шляхом і Мікеланджело замовили розмалювати стелю в Музеї науки, то він би не зумів створити щось настільки ж сповне-

^{*} «Пісня глибокої вдячності» (нім.).

^{**} «Від гріхів, душа, звільнись» (нім.).

не натхнення, як Сікстинська капела? Шкода, що перебіг історії не дозволив нам насолоджуватися «Мезозойською симфонією» Бетховена або оперою Моцарта «Розширення всесвіту». Яка прикрість, що нам не судилося слухати «Еволюційну ораторію» Гайдна, але це не заважає нам насолоджуватися його «Створенням світу». Можна подивитися на це і з іншого боку. А що, якби, як з острахом уявила моя дружина, Шекспіру довелося виконувати замовлення церкви? Тоді майже напевно світова література втратила б «Гамлета», «Короля Ліра» та «Макбета». А що ми отримали б натомість? Які-небудь видіння? Вдумайтеся.

Навіть якщо існує логічний аргумент, який встановлює зв'язок між піднесеним мистецтвом та існуванням Бога, то поки що його не було озвучено. Цей зв'язок просто вважають очевидним, хоч таким він явно не є. У певному сенсі його можна розглядати як одну з версій доказу про наявність задуму: мовляв, музичний геній Шуберта — це чудо, поява якого ще менш імовірна, ніж поява ока в хребетних. Або його можна пояснити більш приземлено заздрістю до генія: хіба могла інша людина створити таку прекрасну музику/поему/картину, якщо я не можу? Мабуть, за неї зробив її Бог.

ДОКАЗ ОСОБИСТОГО «ДОСВІДУ»

Один мій глибоко релігійний однокурсник, якому, втім, не відмовиш у розумі та самостійності мислення, якось вирушив у мандри на шотландські острови. Посеред однієї ночі його з подругою розбудив у наметі голос диявола — це був сам Сатана, в чому не було сумнівів, оскільки голос звучав дуже по-диявольському. Цей голос згадувався моєму другові все життя і став однією з причин, чому він пізніше прийняв священницький сан. Мою юнацьку душу глибоко вразила його історія, тож я її одного разу розповів групі зоологів, які зупинилися в оксфордському готелі «Rose and Crown». Серед них виявилися двоє орнітологів, які відразу покотилися зо сміху. «Буревісник малий!» — ледве видушили вони з себе.

Заспокоївшись, один із них пояснив, що сатанинський вереск і гелготання цього птаха дали йому в різних частинах світу й у різних мовах побутову назву «диявольського птаха».

Багато людей вірять у Бога, бо переконані, що на власні очі бачили його або ангела чи Діву Марію в блакитному вбранні. Або чули в голові його голос. Докази особистого досвіду зазвичай найпереконливіші для людей, які його пережили. Але вони найменш переконливі для будь-кого іншого, а тим паче для людей, знайомих із функціонуванням психіки.

Кажете, ви бачили Бога? Трапляються люди, які бачили рожевого слона, але хіба ви їм повірите? Пітер Саткліф, відомий як йоркширський різник, якось чітко чув голос Ісуса, який наказував йому вбивати жінок, за що до кінця життя закримів за ґрати. Джордж Буш-молодший стверджував, що Бог наказав йому напасти на Ірак (шкода, що Господь забув відкрити президентові істину, що в Іраку немає зброї масового знищення). Нерідко в лікарнях для психічнохворих можна знайти пацієнтів, які вважають себе Наполеонами чи Чарлі Чаплінами або гадають, що весь світ змовився проти них чи що вони здатні передавати свої думки напряду в голови інших людей. Ми підігруємо їм, але самі не приймаємо їхніх переконань зазвичай через те, що дуже мало людей їх дотримуються. Релігійні досвіди відрізняються від цих випадків тільки тим, що людей, які нібито їх пережили, значно більше. З цього погляду не так уже цинічно звучать слова Сема Гарріса в книзі «Кінець віри»:

Ми маємо різні назви для людей, чия віра не має раціонального обґрунтування. Коли їхні вірування дуже поширені, їх називають «релігійними»; в інших випадках використовуються слова на кшталт «божевільний», «псих» або «лунатик»... Кількість послідовників такої віри не має значення. Проте інакше як історичною випадковістю не назвеш те, що в нашому суспільстві прийнято вірити, нібито Творець всесвіту чує наші думки, тоді як намагання прочитати його послання, передане абеткою Морзе, у постукуванні дощу по віконній шибці, вважаються симптомом божевілля. Тож навіть якщо релігійні люди не зовсім божевільні, то їхні засадничі переконання заслуговують на таку характеристику.

Про галюцинації ми ще поговоримо в десятому розділі.

На нашому мозку встановлено першокласне програмне забезпечення для проведення симуляцій. Наші очі не передають у мозок ідеальний відбиток зовнішньої реальності чи бездоганну кінострічку про те, що відбувається з плином часу навколо нас. Натомість наш мозок здійснює постійне оновлення сформованої ним моделі зовнішньої реальності, живлячись новою інформацією з сигналів, які проносяться зоровим нервом, але однаково ця модель сконструйована. Оптичні ілюзії нагадують нам про це⁴⁷. Значна частина ілюзій, за приклад яких може слугувати куб Некера, виникає через те, що сенсорна інформація, яка надходить у мозок, сумісна з двома можливими альтернативними моделями реальності. Не маючи вирішального підтвердження на користь однієї з них, мозок вагається, а ми раз у раз метаємося від однієї моделі до іншої. Картинка, на яку ми дивимося, майже на очах перевертається і ми вже бачимо щось зовсім інше.

Особливо добре симуляційному програмному забезпеченню нашого мозку дається конструювання облич і голосів. У мене на підвіконні стоїть пластмасова маска Ейнштейна. Коли дивитися на неї спереду, вона має вигляд опуклого обличчя, що й не дивно. Дивно те, що якщо подивитися на неї ззаду (з увігнутого боку), то вона теж має вигляд опуклого обличчя, тож щось дивне відбувається з нашим сприйняттям цього об'єкта. Якщо рухатися навколо неї, складається враження, що обличчя повертається за вами, причому не в тому наївному сенсі, що, як кажуть, очі Мони Лізи переміщуються за глядачем, а по-справжньому. Увігнута маска, здається, *справді* за вами повертається. Люди, які вперше переживають таку ілюзію, затамовують подих від здивування. Ще дивовижніше те, що коли маска стоїть на обертальній підставці, то, поки дивитися на неї з вигнутого боку, здається, що вона повертається в правильному напрямку, але, коли перед очима нарешті з'являється увігнута сторона, складається враження, що маска різко почала рух у *протилежному* напрямку. Тому, коли спостерігаєш за переходом від вигнутої сторони до увігнутої, здається, що сторона, яка з'являється, поглинає сторону, яка зникає з поля зору. Приголомшлива ілюзія, цілком варта зусиль, щоб її побачити. Буває так, що, наблизившись

упригол до увігнутої сторони, ви не бачите, що вона увігнута. А коли нарешті помічаєте, то зміна зображення відбувається різко й може знову повторитися.

Чому так відбувається? У конструкції маски немає ніякої хитрості. Цю ілюзію можна повторити з будь-якою об'ємною маскою. Уся магія криється у мозку спостерігача. Його внутрішнє симуляційне програмне забезпечення отримує сигнал про присутність обличчя — можливо, лише зображення пари очей, носа й рота у більш-менш правильному взаєморозміщенні. Отримавши такі загальні штрихи, мозок виконає решту роботи самотужки. Відразу запрацює програма симуляції обличчя, яка вибудує об'ємну модель обличчя, хоч насправді перед очима була лише об'ємна маска. Ілюзія обертання в неправильному напрямку виникає через те, що зворотнє обертання — єдиний спосіб збагнути оптичну інформацію від обертання вигнутої маски-оболонки, яка сприймається як об'ємне обличчя (зрозуміти походження цієї ілюзії може бути важко, але ви переконаєтеся в такому поясненні, якщо добре його обміркуєте)⁴⁸. Така сама ілюзія виникає під час спостереження за обертанням радіолокаційної антени, які інколи можна побачити в аеропортах. Поки мозок не перемкнеться на правильну модель обертання, перед очима буде хибна модель, у якій антена обертатиметься в протилежному напрямку, але по перекошеній траєкторії.

Усі наведені приклади демонструють надзвичайну потужність симуляційного програмного забезпечення нашого мозку. Йому цілком під силу створювати «видіння» та «навідування» надприродних істот, які не відрізниш від реальності. Для програм такого рівня симулювати привида, ангела або Діву Марію — дитяча забавка. Те саме стосується не тільки зору, а й слуху. Почутий нами звук не передається в бездоганному вигляді через слуховий нерв до мозку, як у високоточній апаратурі фірми «Bang and Olufsen». Так само, як із зором, мозок конструює звукову модель, відштовхуючись від постійно оновлюваної інформації, що надходить через слуховий нерв. Саме через це звук труби для нас лунає як одна нота, а не складна комбінація обертонів, яка породжує дзвінке звучання цього інструмента. Зате, якщо цю саму ноту зіграти на кларнеті, вона звучатиме більш глухо, а на гобої — пронизли-

віше, тому що її створюватиме вже інша комбінація оберто-нів. Якщо вміло налаштувати звуковий синтезатор, по черзі вводячи обертони в звукоряд, то мозок спершу сприйматиме їх окремо, поки не запрацює симуляційне програмне забезпечення, після чого ми вже чутимемо цілу ноту у виконанні труби, гобоя чи якогось іншого інструмента. Так само мозок розпізнає голосні та приголосні звуки, а також (на вищому рівні) фонемі та слова.

Якось у дитинстві я почув голос привида, який чоловічим голосом бурмотів чи то вірш, чи то молитву. Мені навіть здалося, що я розчув деякі слова, вимовлені серйозним і урочистим тоном. Згадавши історії про схованки, в яких від переслідувань переховувалися священики і які збереглися в старих будинках, я заціпенів від страху, але все ж таки, набравшись духу, зліз із ліжка й пішов на звук. Мірою мого наближення звук гучнішав, а потім в одну мить у моїй голові щось «перемкнулося». Річ у тім, що я вже був достатньо близько, щоб розпізнати походження звуку. Пролітаючи крізь замкову щілину, пориви протягу створювали звуки, з яких симуляційна програма мого мозку вибудовувала модель чоловічого голосу, який говорив урочистим тоном. Була б у мене багатша уява, цілком можливо, що мені «почулося» б не просто нерозбірливе бурмотіння, а конкретні слова чи навіть речення. А якби до багатшої уяви додалося релігійне виховання, то можна навіть здогадатися, якого роду слова прошепотів би мені протяг.

Десь у тому самому віці мені одного разу здалося, що з вікна звичайного будинку на березі моря на мене з виразом глибокої злости виріячилося величезне кругле обличчя. Я неспіливо підкрався ближче, аж поки не зрозумів у чому річ: схожі віддалік на обличчя обриси утворювала своїми хвилями недбало завішена штора. Саме ж обличчя та його зловна міна з'явилися вже в моїй полохливій дитячій уяві. 11 вересня 2001 року набожні люди догледіли в клубах диму, які здіймалися над вежами-близнюками, обличчя Сатани. Правдоподібності цьому забобону додала фотографія, опублікована й широко розтиражована в інтернеті.

Людський мозок має неабиякий хист до побудови моделей. Коли ми спимо, вони називаються снами; коли ні — уявою, а особливо яскраві — галюцинаціями. У десятому розділі ми

побачимо, що діти, які вигадують собі «уявних друзів», інколи бачать їх дуже чітко з багатьма реалістичними деталями. Більш легковірні з-поміж нас сприймають галюцинації та яскраві марення за щирю правду, стверджуючи, що бачили примару, ангела, Бога або (особливо це характерно для молодих католичок) Діву Марію. Таких видінь і знамень явно не достатньо, щоб переконатися в існуванні привидів чи ангелів, богів чи дів.

На перший погляд, масові видіння, наприклад у місті Фатима в Португалії, де 1917 року 70 тисяч паломників бачили, як сонце «зірвалося з небес і врізалось в натовп»⁴⁹, пояснити важче. Не так просто збагнути, як 70 тисяч людей пережили однакову галюцинацію. Проте ще важче пояснити, як така подія могла відбутися, але ніхто в світі за межами Фатими її не помітив, а тим паче не відчув її руйнівних наслідків для Сонячної системи, зокрема впливу сили прискорення, від якої всіх людей мало змести з Землі в космос. Спадає на думку простий тест, запропонований Дейвідом Г'юмом для перевірки чудес: «Для підтвердження чуда достатнім буде лише таке свідчення, неправдивість якого буде ще більш неймовірною, ніж той факт, про який воно свідчить».

Важко уявити, щоб 70 тисяч осіб пережили одночасне запаморочення або змовилися про таку масштабну брехню. Так само неймовірно, щоб в історичних документах з'явився помилковий запис про свідчення 70 тисяч людей, які нібито бачили брикання сонця в небі. Або що всі вони одночасно побачили міраж (навіть якщо їх переконали одночасно витріщитися на сонце, що не пішло б їхнім очам на користь). Проте будь-яка з цих надзвичайно малоймовірних ситуацій усе-таки значно ймовірніша, ніж альтернативна версія: нібито Земля раптово злетіла з орбіти, Сонячна система була знищена, але ніхто за межами Фатими цього навіть не помітив. Усе-таки Португалія не так далеко від решти світу*.

Це все, що можна сказати про особистий «досвід» зустрічі з богами чи іншими надприродними істотами. Якщо ви

* Хоч хто його знає: батьки моєї дружини колись зупинялися в паризькому готелі, який називався «Hôtel de l'Univers et du Portugal» — «Готель Всесвіту та Португалії».

пережили таку зустріч, можете собі твердо вірити, що вона відбулася насправді. Але не очікуйте, щоб усі інші сприймали ваші розповіді серйозно, а особливо якщо ці люди мають хоч якесь уявлення про дивовижні можливості та функціонування людського мозку.

ДОКАЗИ СВЯТОГО ПИСЬМА

У світі досі є люди, яким вселяють довіру біблійні аргументи на користь віри в Бога. Згідно з поширеним аргументом, який інколи приписують Клайву Стейплзу Льюїсу (кому ж знати, як не йому?), Ісус, називаючи себе Сином Божим, міг бути божевільним, брехуном або міг мати рацію: «Безумець, поганець або Бог». Або, якщо говорити більш поетично: «Безумець, брехунець або творець». Історичних доказів того, що Ісус претендував на статус Бога, мізер. Але навіть якби їх вистачало, то запропонований щойно вибір між трьома альтернативними версіями відверто недостатній. Зокрема, напрошується четвертий варіант, що Ісус щиро помилявся. З ким не буває? Хай там як, нам бракує історичних доказів навіть того, що він сам вважав себе Богом.

Наявність запису в письмовому джерелі часто буває переконливим доказом для людей, які не звикли задаватися питаннями на кшталт: «Хто й коли це написав?», «Звідки автори запису отримали інформацію?», «Чи вони, пишучи в свою епоху, мали на увазі те саме, що ми вбачаємо в їхніх словах у наш час?», «Ці особи були неупередженими чи дотримувалися переконань, через які їхній переказ подій набував тенденційності?» Починаючи з XIX століття, вчені-богослови переконливо продемонстрували, що євангелія — ненадійні розповіді про історичні події реального світу. Їх написали через багато років після смерті Ісуса й після послань апостола Павла, у яких чомусь і словом не згадується абсолютна більшість фактів, які приписують біографії Ісуса. Усі ці євангелія копіювали й переписували багато разів, тож на їхньому рахунку багато циклів «зіпсованого телефона» (див. п'ятий

розділ), коли по-людському небездоганні писці-копіїсти додавали до них свої випадкові помилки або коригували їх відповідно до своїх релігійних поглядів.

Гарний приклад впливу релігійних поглядів на історичну достовірність знаходимо в зворушливому переказі про народження Ісуса в Віфлеємі та про подальше винищення немовлят за наказом царя Ірода. Євангелія були написані через багато років після смерті Ісуса, коли вже ніхто не знав, де саме він народився. Проте пророцтво зі Старого Заповіту (Михея 5:2) наштовхувало євреїв на думку, що довгоочікуваний месія міг народитися тільки у Віфлеємі. Тому в Євангелії від Івана навіть конкретно говориться, як Ісусові послідовники дивувалися, дізнаючись, що він народився *не* у Віфлеємі: «Інші казали: Він Христос. А ще інші казали: Хіба прийде Христос із Галілеї? Чи ж не каже Писання, що Христос прийде з роду Давидового, і з села Віфлеєму, звідкіля був Давид?»

Автори Євангелій від Матвія та Луки розв'язали проблему по-іншому, самочинно постановивши, що Ісус *повинен* був народитися у Віфлеємі, хоче він того чи ні. Але привели вони його до цього села різними шляхами. Матвій поселив Марію та Йосипа у Віфлеємі, стверджуючи, що в Назареті вони опинилися, уже коли Ісус підріс, повертаючись із Єгипту, де перебувалися від царя Ірода, поки той винищував немовлят. Натомість Лука визнав, що Ісусові батьки до народження сина жили в Назареті. Як же тоді заманити їх у Віфлеєм саме в ту вирішальну мить, коли народився Ісус, щоб пророцтво все-таки підтвердилося? Для цього Лука вигадує таке пояснення: мовляв, коли намісником Сирії був Квіріній, імператор Август видав наказ провести податковий перепис населення, під час якого «всі йшли записатися, кожен у місто своє». Оскільки ж Йосип «походив із дому та з роду Давидового», він пішов «до міста Давидового, що зветься Віфлеєм». Здається, всі кінці сходяться. За винятком одного: з історичного погляду, ця вигадка — повна нісенітниця, як показали Ендрю Норман Вілсон у книзі «Ісус» та Робін Лейн Фокс у книзі «Неканонічна версія» (а також інші автори). Цар Давид, якщо такий справді був, жив майже за тисячу років до Марії та Йосипа. З якого дива римлянам заманулося, щоб Йосип ішов

до міста, де за тисячу років до того жив його далекий предок? За цією логікою, якби я з'ясував, що моїм предком був сеньйор де Докейн, який прибув в Англію разом із Вільгельмом Завойовником, то в переписній анкеті я мав би вказувати своїм рідним містом осідок цього сеньйора, наприклад містечко Ешбі-де-ла-Зуш.

Крім того, Лука дав маху з датуванням, легковажно прив'язавши свою оповідь до подій, час яких історики можуть перевірити. За правління намісника Квірінія справді проводився податковий перепис населення (але не загальноімперський за наказом імператора Августа, а локальний), проте сталося це надто пізно — 6 року н. е., коли Ірод уже давно покоївся в могилі. Лейн Фокс робить висновок, що «оповідь Луки історично неможлива та внутрішньо суперечлива», проте співчуває авторові, котрий доклав неабияких зусиль, щоб пророцтво Михея здійснилося.

У грудні 2004 року редактор чудового журналу «Free Inquiry» Том Флінн опублікував добірку статей, в яких висвітлювалися суперечності та прогалини біблійної історії. Сам він навів великий перелік розходжень між Матвієм та Лукою — двома євангелістами, котрі розповідають про народження Ісуса⁵⁰. Роберт Гіллулі показав, що всі важливі елементи легенди про Ісуса — зокрема, зоря на сході, непорочне зачаття, поклоніння мудреців, чудеса, розп'яття, воскресіння і зішестя на небо — запозичені (всі до останнього) з інших релігій, які на той час практикувалися в Середземномор'ї та на Близькому Сході. Флінн висловив думку, що прагнення Матвія продемонструвати здійснення пророцтв (про походження Ісуса від Давида та його народження у Віфлеємі) було розраховане на єврейську аудиторію і через це вступало в суперечність із бажанням Луки пристосувати християнство до поглядів неєвреїв, яке вимагало використання привабливих для останніх сюжетів із поганських елліністичних релігій (на кшталт непорочного зачаття, поклоніння мудреців тощо). У результаті між їхніми оповідями виникли кричущі розходження, що їх уперто не помічають віряни.

Прогресивним вірянам немає потреби нагадувати слова Джорджа Гершвіна: «Не все, що випаде простому/ Вичитати в Письмі Святому,/ Обов'язково так було». Проте багато

легковірних людей думають, що все обов'язково так і було, як написано. Вони серйозно вважають Біблію дослівним і точним викладом історичних подій, знаходячи в них підтримку своїм релігійним переконанням. Невже ці люди ніколи не відкривали книгу, яку вважають незаперечною істиною? Чому вони не помічають її кричущих суперечностей? Чому, наприклад, таких буквалістів не турбує той факт, що Матвій виводить родовід Йосипа від Давида через 28 проміжних поколінь, тоді як Лука наводить іншу кількість — 41? Мало того, в цих двох списках майже не зустрічаються однакові імена! Та й взагалі, якщо Ісус народився від незайманої жінки, хіба має хоч якесь значення родовід Йосипа й хіба може Ісус бути тим спасителем, котрий, згідно зі старозаповітним пророцтвом, мав вийти з роду Давидового?

Американський біблієзнавець Барт Ермен у книзі з підзаголовком «Історія про тих, хто й чому переписав Новий Заповіт» демонструє, наскільки туманні й невизначені тексти Нового Заповіту*. У вступі він зворушливо розповідає про власну пізнавальну еволюцію від біблійного фундаменталіста до вдумливого скептика, рушійною силою якої було усвідомлення величезної кількості недоліків у тексті Святого Письма. Зокрема в ній цікаво, що на кожному щаблі університетської кар'єри, яка почалася з самісінького дна американської освітньої системи — Біблійного інституту Муді, продовжилася в уже серйознішому Вітонському коледжі (заплямованому тим, що його закінчив Біллі Грем) і увінчалася одним із кращих університетів світу — Принстоном, його застерігали, що дотримуватися фундаменталістського християнства йому буде дедалі важче, стикаючись із небезпечними прогресивними ідеями. Так і сталося, від чого дуже виграли читачі його книги. Заслуговують на увагу ще дві революційні книги з біблієзнавства — уже згадувана «Неканонічна версія» Робіна Лейна Фокса та «Світська Біблія: Чому атеїстам слід серйозно ставитися до релігії» Жака Берлінерблау.

* Я вказую лише підзаголовок, бо це єдине, в чому впевнений. Назва мого примірника, виданого лондонським видавництвом «Continuum», — «Хто сказав Слово Боже?» Я не знайшов у ньому підтвердження, чи це та сама книга, яку видало американське видавництво «Harper San Francisco» під назвою «Перекручуючи Ісуса» і примірника якої я не тримав у руках. Підозрюю, це одна книжка, але для чого видавництва вносять таку плутанину?

Чотири євангелія, які ввійшли до християнського канону, були обрані досить довільно з-поміж більш ніж десятка інших, серед яких були Євангелія від Хоми, Петра, Никодима, Пилипа, Варфоломія та Марії Магдалини⁵¹. Саме про ці додаткові євангелія писав у листі до племінника Томас Джефферсон:

Забув написати, що якщо йдеться про Новий Заповіт, то вам слід прочитати всі життєписи Христа — як тих, кого церковні собори визначили для нас псевдоєвангелістами, так і тих, кого вони зарахували в євангелісти. Ажже як перші, так і останні однаково претендували на натхнення, і розбиратися в цих претензіях слід силою власного розуму, а не покладаючись на розум церковників.

Напевно, до переліку обраних не потрапили євангелія, в яких, на думку церковників, містилися оповіді, які мали вигляд ще менш правдоподібних, ніж чотири канонічні тексти. Наприклад, Євангеліє від Хоми наводить численні історії про те, як малий Ісус розважався своїми чудодійними силами, наче пустотливий чарівник, перетворюючи своїх друзів на цапів, а багно — на горобців, або допомігши батькові теслювати, коли чарівним чином подовжив дошку, розмір якої був недостатнім*. Можна сказати, що в наш час однаково ніхто не повірить у такі примітивні історії про

* Автор біографії Ісуса Ендрю Норман Вілсон висловлює сумніви, чи був Йосип теслею. Грецьке слово «tekton» справді позначає теслю, але його переклали з арамейського слова «paḡḡar», котре мало значення «ремісник» або «вчений муж». Це лише один із кількох прикладів конструктивних хиб перекладу, які перекручують зміст Біблії. А найзнаменитіший приклад знаходимо в книзі пророка Ісаї, де староврейське слово на позначення дівчини (almah) було хибно перекладене грецькою мовою як незайманиця (parthenos). Зрозуміло, що припуститися такої помилки легко (згадаймо хоча б схожість слів «дівчина» та «діва», які мають відповідні значення), але цей невинний огріх перекладача розрісся до неймовірних масштабів, спричинивши появу несусвітньої легенди про те, що мати Ісуса була незайманою! За чемпіонське звання серед конструктивних хиб перекладу всіх часів із нею може позмагатися хіба лише ще один огріх, який також стосується незайманиць. Ібн Воррек із ноткою гумору доводить, що в знаменитій обіцянці, що кожен мусульманин, який прийме мученицьку смерть за віру, отримає 72 незайманих дівчат (гурій) на тому світі, слово «незайманиці» з'явилося випадково як хибний переклад фрази «білі родзинки кришталіної чистоти». Якби про цю помилку знало більше людей, скількох невинних жертв терористів-смертників можна було б уникнути? (Ibn Warraq, 'Virgins? What virgins?', *Free Inquiry* 26: 1, 2006, 45—46).

чудеса, які переповідаються в Євангелії від Хоми. Проте чотири канонічні євангелія дають аж ніяк не більше підстав для довіри. Усі вони в своїй суті легенди з такою самою сумнівною достовірністю, як оповідки про короля Артура та його лицарів круглого столу.

Більша частина інформації, яку можна знайти в усіх чотирьох канонічних євангеліях, походить зі спільного джерела, яким було Євангеліє від Марка або якийсь утрачений текст, найдавніший уцілілий переказ якого міститься в цьому євангелії. Хоч нікому не відомо, хто написав чотири канонічні євангелія, майже з повною упевненістю можна говорити, що їх автори особисто не зустрічалися з Ісусом. Написані ними тексти не можна вважати сумлінними спробами відтворення історичних подій. Це були просто переробки уривків зі Старого Заповіту, адже євангелісти щиро вірили, що життя Ісуса — це здійснення старозаповітних пророцтв. Можна навіть зібрати серйозні історичні докази того, що Ісуса просто вигадали. Ця теза не зажила широкої підтримки, але її доводить, серед інших, професор Лондонського університету Джордж Альберт Веллз у кількох книгах, зокрема «Чи існував Ісус?»

Така людина, як Ісус, все-таки напевно була, але поважні біблієзнавці загалом не розглядають Новий Заповіт (а Старий і поготів) як надійний переказ реальних історичних подій. Погоджуючись із ними, я надалі не вважатиму Біблію доказом існування хоч якогось божества. У листі до свого попередника Джона Адамса Томас Джефферсон висловив далекоглядну думку: «Ще настане час, коли таємниче народження Ісуса від надприродної істоти, якою був його батько, із лона незайманої матері опиниться на одному звалищі з легендою про народження Мінерви з голови Юпітера».

Роман Дена Брауна «Код да Вінчі» та знятий на його основі фільм викликали гостру полеміку в церковних колах. Християн закликали бойкотувати фільм і пікетувати кінотеатри, в яких його показували. Його сюжет — чистісінька вигадка від початку до кінця, повністю вимислена небилеця. У цьому сенсі він нічим не відрізняється від євангелій із тією лише відмінністю, що євангелія — це художня література стародавнього світу, а «Код да Вінчі» — нашого часу.

ДОКАЗ ЗНАМЕНИТИХ РЕЛІГІЙНИХ НАУКОВЦІВ

Абсолютна більшість видатних інтелектуалів не вірять у християнську релігію, але приховують цей факт від громадськості, щоб не втратити джерел доходу.

Бертран Рассел

«Ньютон вірив у Бога. Ти вважаєш себе розумнішим за нього, Галілея, Кеплера та інших? Якщо їх та їм подібних вдовольняв Бог, що ти про себе думаєш, заперечуючи його існування?» Не можу сказати, що цей кепський доказ стане від того переконливішим, але деякі апологети додають до списку навіть ім'я Дарвіна, про якого уперто ширяться чутки, хибність яких легко продемонструвати, нібито він уже на смертельному ложі увірував у Бога*. Розповзаючись, наче міазми, ці чутки походять зі слів такої собі «леді Гоуп» (або «пані Надія»), котра наспітала зворушливу історію про упокоєння Дарвіна, котрий, зіпершись на подушки, нібито гортав Новий Заповіт і в відблисках вечірнього світла визнавав хибність теорії еволюції. У цьому підрозділі я говоритиму переважно про науковців, бо саме їх із легкозрозумілих причин полюбляють згадувати ті, хто розсипається іменами знаменитостей, коли потрібні приклади набожних людей.

Ньютон справді говорив, що вірить у Бога. Мало того, так робили майже всі аж до (що знаменно) XIX століття, коли пом'якшилися суспільні та юридичні вимоги щодо зовнішніх проявів релігійності та зросла кількість наукових доказів на користь відмови від релігії. Звичайно, винятки траплялися і з одного, і з іншого боку. Навіть до Дарвіна не всі вірили в Бога, як показав Джеймс Гот у книзі «2000 років невір'я:

* Навіть мені пророкували, що на смертельному ложі я розкаюся за свій атеїзм. Мало того, ці пророцтва лунають із завидною регулярністю (див., наприклад, Steer 2003), кожного разу створюючи ілюзію дотепності та новизни аргументу. Боюся, що для запобігання хибним чуткам, мені доведеться тримати при собі увімкнений диктофон, щоб у випадку смерті захистити свою подальшу репутацію. Лала Ворд до цього додає: «Для чого вся ця морока зі смертельним ложем? Якщо хочеш продатися, зроби це краще зараз, щоб прибрати до рук Темплтонівську премію, а потім виправдатися старечим маразмом».

Знамениті люди, які насмілилися засумніватися». А деякі поважні науковці продовжують вірити й після Дарвіна. Зокрема, немає підстав сумніватися в щирій набожності Майкла Фарадея навіть після того, як він ознайомився з працями Дарвіна. Він належав до сендеменської секти, члени якої сприймали Біблію дослівно (пишу в минулому часі, бо ця секта вже фактично зникла), омивали ноги новонаверненим членам і кидали жереб для з'ясування Божої волі. Фарадей став старійшиною секти 1860 року, через рік після публікації «Походження видів», і помер її членом 1867-го. У науці він займався експериментальною роботою, а його колега-теоретик Джеймс Максвелл також був щирим християнином, як і інший стовп британської фізики ХІХ століття Вільям Томсон (лорд Кельвін), котрий навіть намагався продемонструвати, що еволюційні механізми не здатні пояснити розмаїття життя, адже їм буцімто бракувало часу, щоб його створити. Великий дослідник термодинаміки схибив із розрахунком часу, який мала в розпорядженні еволюція, бо вважав Сонце вогняною кулею, палива в якій вистачить лише на десятки, а не тисячі мільйонів років. Це й не дивно, адже Кельвін не міг знати про існування ядерної енергії. Цікаво, що на засіданні Британської наукової асоціації 1903 року саме серу Джорджу Дарвіну (другому синові Чарльза) випало захищати теорію свого незаслужено обділеного лицарським званням батька та спростовувати коротку оцінку віку Землі лордом Кельвіном, посилаючись на відкритий подружжям Кюрі хімічний елемент радій.

Великих науковців, які зберігають вірність релігії, стало важче знайти в ХХ столітті, та все одно це не рідкість. Підозрюю, що останнім часом більшість із них релігійні лише в ейнштейнівському, переносному сенсі, про який я писав у першому розділі. Проте все-таки можна знайти рідкісні екземпляри хороших науковців, котрі щиро вірять у Бога в повному, традиційному сенсі. Серед сучасних британських науковців у цьому контексті найчастіше фігурують три прізвища, які стали такими нерозлучними, як імена партнерів у назві діккенсівської юридичної фірми: Пікок, Стенард і Полкінгорн. Усі троє вже здобували Темптонівську премію або входять до складу комітету, що її присуджує. У спілкуванні з ними, яке в нас бувало як у закритому колі, так і на людях,

мене завжди спантеличувала не так їхня віра в існування космічного законодавця, як їхня віра в окремі деталі християнського вчення: воскресіння, прощення гріхів тощо.

Відповідні приклади можна знайти і в Сполучених Штатах, скажімо, адміністративного директора американського відділення проекту «Геном людини» Френсіса Коллінза*. Проте, як і в Британії, вони трапляються рідко й в академічній спільноті сприймаються як диваки. 1996 року в садах кембриджського коледжу Клер я записував інтерв'ю з геніальним засновником проекту «Геном людини» Джеймсом Вотсоном. Ми готували документальний фільм для ВВС, присвячений іншому генієві — Грегору Менделю, засновникові генетики. Мендель, звісно, був релігійною людиною, ченцем-августинцем; але жив він у ХІХ столітті, коли прийняття чернецтва було найпростішим шляхом для молоді людини реалізувати свій інтерес до наукової діяльності — приблизно тим самим, що отримання дослідницького гранту в наш час. Я запитав у Вотсона, чи багато зараз релігійних осіб серед науковців. «Майже немає, — відповів він. — Час від часу такі зустрічаються, але для мене вони дивакуваті (*сміється*). Важко збагнути, як люди вірять в істину через одкровення».

Френсіс Крік, котрий разом із Вотсоном здійснив революцію в молекулярній генетиці, свого часу пішов із посади професора в кембриджському коледжі Черчилля, коли там на вимогу мецената вирішили спорудити церкву. Під час інтерв'ю з Вотсоном у коледжі Клер я умисно заговорив про те, що деякі люди, на відміну від нього та Кріка, не бачать суперечності між наукою і релігією, мовляв, наука пояснює, як функціонує світ, а релігія — для чого він існує. «Не думаю, що ми існуємо *заради* якоїсь мети, — відрізав Вотсон. — Ми просто продукт еволюції. Хтось може поспівчувати мені: "Друзяко, твоє життя, мабуть, дуже безрадісне, якщо ти не маєш мети". Але, наприклад, зараз я планую смачно пообідати». І ми з ним справді смачно пообідали.

У намаганні непохитних захисників релігії нашкрябати серед видатних науковців нашого часу бодай дешиццю

* Не слід плутати з неофіційним проектом розшифрування людського геному, який очолював блискучий (і нерелігійний) «пірат» у науці Крейг Вентер.

набожних осіб відчуваються непомильні нотки відчаю, а від їхніх розпачливих зусиль чути тільки дзвінки звуки дряпання по дну порожньої бочки. Єдиний веб-сайт зі списком «християн-науковців серед нобелівських лауреатів», який мені вдалося знайти, наводив перелік із шести осіб з-поміж кількох сотень науковців, удостоєних Нобелівської премії. Серед цих шести чомусь опинилися чотири особи, які взагалі не отримували премії, а одна, як мені достеменно відомо, в Бога не вірить, а церкву відвідує лише, щоб догодити оточенню. Більш систематичне дослідження провів Бенджамін Бейт-Галамі, з'ясувавши, що «серед нобелівських лауреатів як із науки, так і з літератури рівень нерелігійності значно вищий, ніж у країнах, які вони представляють»⁵².

На сторінках впливового журналу «Nature» 1998 року з'явилися результати дослідження, проведеного Ларсоном і Віттемом, згідно з яким серед американських науковців, обраних колегами за свої видатні досягнення до Національної академії наук (а це аналогічно обранню в члени Королівського товариства в Британії), лише близько 7 % вірять у персоніфікованого Бога⁵³. Таке засилля атеїстів становить дзеркальну протилежність американського населення загалом, серед якого понад 90 % вірять у яку-небудь надприродну істоту. Якщо брати менш видатних науковців, котрі не потрапили до Національної академії, то кількість атеїстів серед них скромніша. Як і серед членів академії, набожні становлять тут меншість, але вже не таку крихітну — 40 %. Саме такого результату я й очікував: що американські науковці менш набожні за американську громадськість загалом, а найвидатніші з-поміж них є одночасно й найменш набожними. Насторожує в цій статистиці діаметральний контраст між релігійністю американського суспільства загалом та атеїзмом його інтелектуальної еліти⁵⁴.

Після цього не дивно, що провідний креаціоністський веб-сайт «Відповіді про Буття» (Answers in Genesis) посилається на дослідження Ларсона й Віттема, але не для того, щоб критично подивитися на релігію, а щоб використати його як аргумент у внутрішній війні проти тих вірян, які вважають, що теорія еволюції сумісна з релігією. У статті під заголовком «Національна академія наук невиліковна у своїй безбожності»

ті»⁵⁵ веб-сайт цитує завершальний абзац із листа Ларсона й Вітгема до редакції журналу «Nature»:

Поки ми збирали інформацію, Національна академія наук видала брошуру, в якій закликає викладати теорію еволюції в державних школах. Це питання провокує постійні чвари між науковою спільнотою та деякими консервативними християнами США. Брошура запевняє читачів: «У питанні про існування Бога наука займає нейтральну позицію». А президент академії Брюс Альбертс заявляє: «Серед найвидатніших членів Національної академії наук багато глибоко релігійних людей, із них багато біологів, котрі вірять у еволюцію». Проте наше дослідження свідчить про протилежне.

Складається враження, що Альбертс скористався принципом НОМА з причин, викладених у підрозділі «Еволюціоністська школа імені Невілла Чемберлена» (див. другий розділ). Але редакція веб-сайту «Відповіді про Буття» стоїть на радикально протилежній позиції.

У Британії (а також інших країнах Співдружності, зокрема Канаді, Австралії, Новій Зеландії, Індії, Пакистані, англомовній Африці тощо) роль національної академії наук виконує Королівське товариство. Поки я готував цю книгу до видання, мої колеги Елізабет Корнвел і Майкл Стеррет провели схоже, але ґрунтовніше дослідження релігійних поглядів членів Королівського товариства. Його остаточні результати вони опублікують дещо пізніше, але люб'язно дозволили мені навести попередні дані. Вони скористалися стандартним методом оцінювання думки респондента за допомогою семибальної шкали Лайкерта. Анкету розіслали всім 1074 членам Королівського товариства, які мали електронну пошту (таких була переважна більшість), а відповіді надійшли від 23 % із них (це добрий результат для таких досліджень). Учасникам опитування пропонували твердження на зразок такого: «Я вірю в персоніфікованого Бога, який переймається життєвими справами людей, дослухається до молитов, стежить за гріхами й переступами та судить за них». Кожне з тверджень пропонувалося оцінити за шкалою від 1 («повністю не згоден»)

до 7 («повністю згоден»). Формат отриманих результатів важко порівняти з дослідженням Ларсона й Вітгема, позаяк останні пропонували академікам лише трибальну шкалу, але в загальних рисах окреслюється та сама тенденція. Абсолютну більшість серед членів Королівського товариства, як і серед американських академіків, становлять атеїсти. Лише 3,3 % учасників опитування повністю погодилися з існуванням персоніфікованого Бога (тобто обрали пункт 7 на шкалі), тоді як 78,8 % висловили повну незгоду з цим твердженням (обравши пункт 1 на шкалі). Якщо «вірянами» називати тих, хто обрав пункти 6—7, то серед опитаних налічується 213 атеїстів і всього лише 12 вірян. Слідом за Ларсоном і Вітгемом, Корнвел і Стеррет підтвердили слабку, але значущу тенденцію, яку зауважували Бейт-Галамі й Аргайл: біологи більш схильні до атеїзму, ніж фізики. З деталями дослідження та багатьма іншими цікавими висновками можна буде ознайомитися в статті Корнвел і Стеррета, коли вона вийде друком⁵⁶.

А якщо вийти за межі кола елітних науковців Національної академії та Королівського товариства, чи є якісь докази того, що серед усього населення атеїстами частіше стають краще освічені й розумніші люди? Статистичний зв'язок між релігійністю та рівнем освіти, а також релігійністю та інтелектом (IQ) вивчався у кількох дослідженнях. Наприклад, Майкл Шермер у книзі «Як ми віримо: Пошуки Бога в наукову епоху» розповідає про масштабне опитування, яке він разом із колегою Френком Салловеєм провів на випадковій вибірці американців. Вони отримали багато цікавих результатів, зокрема з'ясували, що релігійність має зворотний зв'язок з освітою (що вища освіта в людини, то менш імовірно, що вона релігійна). Також релігійність негативно пов'язана з інтересом до науки й має сильно виражений негативний зв'язок із політичним лібералізмом. Загалом, у цьому немає нічого дивного, як і в тому, що рівень релігійності особи позитивно корелює з релігійністю її батьків. Вивчаючи британських дітей, соціологи з'ясували, що лише одна особа з дванадцяти зрікається релігійних переконань своїх батьків.

Різні дослідники по-різному вимірюють досліджувані ними явища, тому порівнювати отримані ними результати часто буває непросто. Метааналіз — це підхід, який передбачає

порівняння всіх наукових статей, опублікованих на одну тему, шляхом підрахунку кількості тих, у яких зроблено один висновок, на противагу тим, автори яких отримали інший висновок. Мені відомий лише один метааналіз зв'язку між релігією та інтелектом — стаття Пола Белла в журналі «Mensa Magazine» за 2002 рік (Mensa — це спілка людей із високим показником IQ, тож не дивно, що статті в журналі переважно присвячені інтелекту)⁵⁷. Белл так підсумував результати аналізу: «З 43 досліджень зв'язку між релігійною вірою з одного боку та інтелектом або рівнем освіти з іншого, проведених починаючи з 1927 року, в усіх за винятком чотирьох було констатовано зворотний зв'язок. Тобто в людей із вищим інтелектом або рівнем освіти менша схильність до релігії або будь-яких інших "вірувань"».

Метааналіз за своєю природою не може бути конкретнішим, ніж окремі дослідження, які були в ньому використані. Будемо сподіватися, що в майбутньому з'явиться більше досліджень такого роду, зокрема на таких елітних групах, як інші національні академії та володарі всіляких престижних премій і медалей, як-от Нобелівської премії, премії Крафорда, медалі Філдса, премії Кіото, премії «Космос» та інших. Маю надію, що майбутні видання цієї книги вже міститимуть новіші результати досліджень. А на основі наявних даних можна зробити такий обґрунтований висновок: з боку апологетів релігії обачніше було б прикусити язика, а не розпускати його, як вони зазвичай роблять, коли йдеться про ставлення до релігії видатних геніїв світу, принаймні науковців.

СТАВКА ПАСКАЛЯ

Видатний французький математик Блез Паскаль зауважив, що, хоч шанси в питанні існування Бога розподілені надзвичайно асиметрично на користь його відсутності, ще більша асиметрія характеризує потенційні збитки від хибної відповіді на це питання. Краще вірити в Бога, бо, якщо він справді є, на вас чекає вічне блаженство, а якщо його немає, то ви

не постраждаєте. Зате якщо ви не віритимете в нього, але він таки існує, то на вас чекають вічні муки; звісно, якщо його немає, то ви навіть у цьому випадку не постраждаєте. Не обов'язково мати розуму понад голову, щоб зрозуміти, який варіант вигідніший. Слід ставити на віру в Бога.

Проте в цей аргумент закралося щось дуже підозріле. Хіба віра — це питання вигоди та корисливих міркувань? Хіба її обирають свідомо? Я можу свідомо вирішити, йти мені до церкви чи ні, читати нікейський символ віри чи ні, присягати на стосі Біблій, що я вірю кожному слову в них, чи ні. Але жоден із цих учинків не зробить із мене справжнього вірянину, якщо я не вірю. Паскалева ставка слугує аргументом хіба на користь того, щоб *вдавати* віру в Бога. І при цьому сподіватися, щоб Бог, віру в якого ви вдаєте, не виявився всезнавцем, бо інакше від легко розкусить вашу фальсифікацію. Комічну думку про те, що вірити можна за вибором, смачно висміює в романі «Холістичне детективне агентство Дірка Джентлі» Дуглас Адамс, на сторінках якого ми зустрічаємо робота під назвою «Електричний чернець» — це працеощадний прилад, який люди купують, щоб він «вірив замість них». Преміальна модель приладу рекламувалася під гаслом: «Можу вірити в таке, у що не вірять навіть у Солт-Лейк-Сіті».

Але чому ми поквапом вирішили, що, аби догодити Богові, ми обов'язково маємо *вірити* в нього? Що такого надзвичайного в вірі? Хіба не так само ймовірно, що Бог винагородить доброту, щедрість або смиренність? А щирість? А що, коли Бог схожий на науковця, для якого найвища чеснота — добросовісний пошук істини? А й справді, ким іще повинен бути творець всесвіту, як не науковцем? Колись у Бертрана Рассела запитали, що він скаже, якщо після смерті зустрінеться з Богом і той зажадає відповіді, чому Рассел не вірив у нього за життя: «Замало доказів, Боже, замало доказів», — такою була (мало не сказав «безсмертна») відповідь Рассела. Чому б Богові не проїнятися більшою повагою до відважного скептицизму Рассела (а тим паче до його відважного пацифізму, за який він заgrimів за ґрати під час Першої світової війни), ніж до слабодухого пристосуванства Паскаля? І хоч ми не можемо знати, в який бік понесе Бога, нам це й не потрібно *знати*, щоб розвінчати ставку Паскаля. Пам'ятаймо, що ми говоримо лише

про ставку, яка, за визнанням самого Паскаля, відкриває кращі шанси, але ще не вказує на істину. А ви б *поставили* на те, що Богові більше припаде до смаку лицемірна фальшива віра (чи навіть щира віра), ніж чесний скептицизм?

Або уявіть, що, пішовши з життя, ви опиняєтеся віч-на-віч із Ваалом — не менш заздрісним богом, ніж його споконвічний суперник Ягве. Чи не краще було б Паскалю в такому разі поставити на відсутність бога, ніж на неправильно вибраного бога? І взагалі, хіба самé незліченне розмаїття потенційних богів і богинь, на яких можна ставити, не розхитує всю Паскалеву логіку? Мабуть, Паскаль просто жартував, коли заявляв про свою ставку — так само, як я зараз жартую, розвінчуючи її. Проте мені зустрічалися люди, наприклад, у лекційних аудиторіях, які серйозно сприймали Паскалеву ставку як аргумент на користь віри в Бога, тому я мусив приділити їй коротку увагу.

Чи можемо ми, зі свого боку, запропонувати контрпаскалівську ставку? Припустимо, є якась незначна ймовірність того, що Бог існує. Навіть попри це можна стверджувати, що ви проживете краще й багатше життя, якщо поставите на його неіснування, а не віритимете в нього, марнуючи свій цінний час на поклоніння йому, на жертви, битви та війни за нього. Не буду зараз заглиблюватися в цю тему, але раджу читачам не забувати про неї, коли ми перейдемо до подальших розділів, присвячених згубним наслідкам релігійної віри та ритуалізму.

БАЄСІВСЬКІ ДОКАЗИ

На мою думку, найхімернішою з усіх відомих мені спроб довести існування Бога, було застосування баєсівських доказів у книзі Стівена Анвіна «Імовірність Бога». Я довго сумнівався, чи взагалі варто починати з ним полеміку, позаяк цей доказ слабший і менш освячений авторитетом старовини, ніж інші. Проте книга Анвіна крім того, що з часу публікації 2003 року привернула значну медійну увагу, ще й дає можливість зв'язати докупи кілька пояснювальних ланцюжків. Ідея Анвіна мені

подобається, адже, як говорилося в другому розділі, я переконаний, що існування Бога — це звичайна наукова гіпотеза, яка в принципі може бути перевірена. До того ж чудернацька спроба Анвіна дати кількісну оцінку ймовірності існування Бога не може не повеселити.

Схоже, підзаголовок книги — «Простий розрахунок, який доводить абсолютну істину» — був пізніше доданий видавництвом, позаяк тексту Анвіна не притаманна наскільки зухвала самовпевненість. Книга являє собою щось на кшталт пояснення теореми Баєса на пальцях, тому цілком слушно могла бути названа «Теорема Баєса для початківців», у якій існування Бога просто використано як напівжартівливий приклад. Анвін так само міг скористатися прикладом вигаданого вбивства, щоб продемонструвати, як працює теорема. Детектив збирає докази. Відбитки пальців на пістолеті вказують на місіс Пікок. Переведемо цю підозру в кількісний формат, надавши їй числову ймовірність. Однак у професора Плама був мотив підставити її. Відніmemo від імовірності провини місіс Пікок відповідну цифру. За результатами судмедекспертизи стало відомо, що з 70-відсотковою імовірністю постріл зробили з великої відстані й при цьому влучили точно в ціль. Така майстерність вимагає військової підготовки. Додамо відповідну кількісну величину до ймовірності провини полковника Мастарда. Проте найпереконливіший мотив для вбивства був у отця Гріна*, тож підвищимо ймовірність його провини. Але ж довга біла волосина на одязі жертви могла належати тільки міс Скарлет... і так далі. У голові детектива закручується клубок більш-менш суб'єктивно оцінених імовірностей провини різних осіб, які змушують його метатися то в один, то в інший бік. Теорема Баєса дає йому змогу звести все воедино. Це математичний інструмент, який дозволяє поєднати багато різних оцінкових імовірностей і отримати остаточний результат, імовірність якого матиме власну кількісну оцінку. Проте, зрозуміло, якість остаточного вердикту визначається якістю початкових чисел, підставлених у формулу. Зазвичай їх отримують шляхом суб'єктивної оцінки

* Отець Грін фігурує як один із персонажів настільної гри «Cluedo», яка продається в Британії (де, власне, гра і з'явилася), Австралії, Новій Зеландії, Індії та всіх інших англomовних країнах. Проте в Північній Америці він раптом став «містером Гріном». Що б це означало?

з усіма потенційними недоліками цього методу. Тут спрацювує принцип «що посієш, те й пожнеш», або GIGO («Garbage In, Garbage Out» — «сміття на вході, сміття на виході»), який особливо слухний (і це м'яко кажучи) для Анвінового прикладу з існуванням Бога.

Анвін займається консультуванням з управління ризиками, пропагуючи метод Баєсового висновування на противагу іншим статистичним методам. Теорему Баєса він ілюструє не прикладом убивства, а за допомогою найскладнішого з відомих випробувальних завдань — існування Бога. План автора такий: розпочати з цілковитої невизначеності, яку він кількісно інтерпретує як рівну 50-відсоткову ймовірність існування та неіснування Бога. Далі він наводить шість дотичних до цього питання фактів, яким присвоює числову вагу, вводить усі шість чисел у Баєсову формулу та дивиться, що з цього вийшло. Заковика в тому, що (повторюся) шість Анвінових коефіцієнтів утворені не в результаті вимірювання, а на основі його особистих міркувань, яким він присвоїв числові значення суто заради прикладу. Ось ці шість фактів:

1. У нас є поняття добра.
2. Люди можуть чинити зло (Гітлер, Сталін, Саддам Хусейн).
3. Природа може чинити зло (землетруси, цунамі, урагани).
4. Бувають дрібні чудеса (я загубив ключі, а потім знайшов їх).
5. Бувають великі чудеса (Ісус, можливо, постав із мертвих).
6. У людей бувають релігійні досвіди.

Хай там що все це означає (нічого, на мою думку), у кінці баєсівського штукарства Бог, який спершу був вирвався вперед, потім відстав, далі знову підтягнувся до 50-відсоткового значення, з якого починав, після чого остаточно вийшов у лідери, врешті-решт закінчив перегони з 67-відсотковою ймовірністю існування. Далі Анвіну здалося, що баєсівський 67-відсотковий вердикт якийсь замалий, тож він вирішив терміново вколоти Богові допінг «віри», який відразу підкинув його результат до 95 %. Хоч це звучить комічно, але саме таких процедур дотримується автор книги. Хотілося б розповісти, як він обґрунтовує такі дії, але, на жаль, розповідати тут

нічого. Я стикався з таким безглуздям і раніше, коли просив релігійних, але безумовно розумних науковців обґрунтувати свою віру, враховуючи визнаний ними факт, що доказів для неї немає. У відповідь чув: «Визнаю, доказів немає. Ось чому це називається вірою» (остання фраза звучить категорично й без будь-якого натяку на виправдання чи примирливість).

Цікаво, що в Анвіновому списку шести фактів не знайшлося місця ані доказу про наявність задуму, ані будь-якому з п'яти «доказів» Томи Аквінського, ані якій-небудь версії онтологічного аргументу. Він повністю від них відмовляється, позаяк вони абсолютно безплідні для кількісної оцінки ймовірності існування Бога. Побіжно згадавши про них, автор як досвідчений статистик відкинув ці докази як беззмістовні, за що йому можна поаплодувати, хоч причини його відмови від доказу про наявність задуму відрізняються від моїх. Однак аргументи, які він вводить у баєсівську формулу, здаються мені не менш слабкими. Тобто я б їм присвоїв зовсім інші суб'єктивні оцінки ймовірності, хоча кого взагалі переконують суб'єктивні судження? Анвін вважає, що наявність у людей понять добра та зла помітно схиляє шальки терезів у бік існування Бога, тоді як, на мою думку, цей факт ніяк не змінює початкову рівновагу між шальками. У шостому та сьомому розділах ми переконаємося, що наші уявлення про правду й кривду не мають жодного однозначного зв'язку з існуванням надприродного божества. Як і наша здатність насолоджуватися квартетом Бетховена, уявлення про добро (але не обов'язково мотиви чинити його) було б таким самим що з Богом, що без Бога.

З іншого боку, Анвін вважає, що існування зла, зокрема природні лиха на кшталт землетрусів і цунамі, свідчить *проти* існування Бога. Тут його думка розходиться з моєю, але цілком суголосна позиції багатьох невгамовних богословів. «Теодицея» (узгодження божественного провидіння з існуванням зла) не дає спокою богословам ні вдень, ні вночі. Авторитетний «Оксфордський путівник з філософії» називає проблему зла «найсерйознішим запереченням проти традиційного теїзму». Проте це аргумент лише проти існування доброго Бога, але ж доброта не згадується в нашому *формуванні* гіпотези про Бога, бо це лише бажаний, але не обов'язковий його атрибут.

Слід визнати, що люди з богословськими нахилами часто демонструють хронічну нездатність відрізнити бажане від дійсного. Проте рафіновані віряни завиграшки розв'язують проблему зла. Їм достатньо уявити злого Бога на кшталт того, про чий діяння розповідає Старий Заповіт. А якщо така ідея не до вподоби, то просто вигадайте окремого злого бога, назвавши його Сатаною, і зваліть на нього та його космічну борню з добрим богом усі ті лиха й кривди, які кояться в світі. Ще один — вишуканіший — варіант: постулювати відстороненого Бога, який займається вищими справами, ніж земні страждання. Або доброго бога, не байдужого до людських страждань, для якого вони — це ціна, яку людям слід платити за свободу волі в підпорядкованому законам всесвіті. Можна знайти богословів, які купилися на всі ці виправдання.

Ураховуючи вищесказане, якби я повторював Анвінів аналіз, то ні проблема зла, ні моральні уявлення загалом не змусли б мене змінити початкову ймовірність нульової гіпотези (Анвінові 50 %) ні в один, ні в інший бік. Однак не хочу далі обговорювати цей підхід, позаяк я не в захваті від використання в ньому суб'єктивних оцінок, хоч би кому вони належали.

Існує значно сильніший аргумент, який не вибудовується на суб'єктивних судженнях, — доказ неймовірності. Він різко порушує початковий агностичний баланс (50 %), схилиючи його далеко в бік крайнього теїзму, на думку багатьох вірян, але на мою думку — в бік крайнього атеїзму. Головна ідея цього доказу вибудовується на питанні: «Хто створив Бога?», яке рано чи пізно постає в голові більшості мислячих людей. Богом-творцем не можливо пояснити складну організацію всесвіту, позаяк Бог, здатний задумати щось настільки складне, сам повинен бути достатньо складним, що своєю чергою також вимагає пояснення. Таким чином, Богом не розв'язується проблема нескінченного ланцюжка питань. У наступному розділі я покажу, як із цього аргументу випливає те, що хоч повністю спростувати існування Бога методологічно не можливо, проте ймовірність його існування нікчемно мала.

4

ЧОМУ БОГА МАЙЖЕ НАПЕВНО НЕМАЄ

Успіхи науки вселяють страх священикам
усіх релігійних сект... так само, як на відьом наводить
жах наближення світанку. Вони зустрічають цих провіс-
ників свого кінця лютим завиванням,
передчуваючи неминуче розвінчання того
шарлатанства, на якому наживаються.

Томас Джефферсон

НАДСУЧАСНИЙ АВІАЛАЙНЕР

Доказ неймовірності зажив широкої популярності. Найбільш традиційною його версією стала теза про наявність задуму, яку можна упевнено назвати найуживанішим аргументом на користь існування Бога в наш час, котрий велика маса теїстів вважає вичерпним і остаточним. І це справді сильний і, гадаю, неспростовний аргумент, але веде він до прямо протилежного висновку, ніж думають теїсти. Якщо його належним чином проаналізувати, то доказ неймовірності майже однозначно доводить *відсутність* Бога. Для статистичної демонстрації того, що Бога майже напевно немає, я використовуватиму метафору надсучасного авіалайнера.

Цей образ запозичений у Фреда Гойла, який вигадав історію про «Боїнг-747» і сміттєзвалище. Не знаю, чи справді він автор цієї історії, але принаймні так стверджує його близький колега Чандра Вікрасінге, словам якого можна вірити⁵⁸. За словами Гойла, імовірність зародження життя на Землі не вища, ніж імовірність того, що ураган, пронісшись над сміттєзвалищем, випадково збудує новенький «Боїнг-747». Його метафору багато разів застосовували в дискусіях про еволюцію складних живих організмів, користуючись її оманливою правдоподібністю. Адже справді шанси створити життєздатного коня, жука чи страуса шляхом випадкового перетасовування елементарних частинок десь такі самі, що й у метафорі з авіалайнером. Це в загальних рисах і є улюблений аргумент креаціоністів. Висунути його могли лише люди, які нічого не тямлять у теорії еволюції, хибно вважаючи, що природним добром керує випадковість, тоді як (якщо в слово «випадковість» вкладати правильний сенс) усе зовсім не так.

Усі креаціоністи однаково перекидують аргумент про неімовірність, навіть ті, що маскують свої погляди під політкоректну і солідну вивіскою «розумного задуму»*. Вони вихоплюють якийсь видимий об'єкт — зазвичай живу істоту або якийсь із її складних органів, але інколи будь-що від молекули до всього всесвіту, — і починають слушно просторікувати про статистичну неімовірність його появи. Деякі з них принагідно пересипають своє просторікування апеляціями до теорії інформації: мовляв, чи може дарвінізм пояснити, звідки взялася вся інформація, зосереджена в живій матерії, яку розуміють у технічному значенні поняття «інформаційного вмісту» як характеристики імовірності події або її «несподіваності». Або ж інколи цитують заявлений афоризм економістів: дармовий сир буває тільки в мишоловці, — і звинувачують Дарвіна в тому, що він намагається вивести все з нічого. Насправді ж, як буде показано в цьому розділі, дарвінівський природний добір — єдине на сьогодні відоме розв'язання проблеми походження всієї цієї інформації. Виходить якраз навпаки: саме гіпотеза про Бога виводить усе з нічого, а Бог намагається поласувати шматком дармового

* Критики називають учення про «розумний задум» креаціонізмом у дешевій упаковці.

сиру, будучи при цьому самим цим сиром. Попри всю статистичну неймовірність всесвіту, який намагаються пояснити за допомогою творця, статистична імовірність існування самого творця ще менша. Тобто в такому поясненні сам Бог стає надсучасним авіалайнером, про який ідеться в метафорі Гойла.

Згідно з доказом неймовірності, складні утворення не можуть з'явитися в результаті випадковості. Проте багато людей хибно *розуміють* фразу «з'явитися в результаті випадковості» як «з'явитися за відсутності свідомого задуму», тож не дивно, що неймовірність вони сприймають як доказ наявності задуму. Дарвінова теорія природного добору переконливо демонструє, що в царині біології неймовірність не тотожна наявності задуму. І хоч ця теорія не була розроблена для опису світу неживих об'єктів — приміром, космічних тіл, — із неї можна винести цікаві ідеї для розуміння деяких галузей за межами сфери її прямого застосування.

Дарвінізм, по суті, навчив нас, що слід обережно ставитися до твердження, нібито задум — єдина альтернатива випадковості, показавши, що складність може зростати поступово, невеликими кроками. До Дарвіна філософи на кшталт Г'юма добре розуміли, що неймовірність життя не означає, що воно з'явилося в результаті розумного задуму, але їм не вдавалося уявити альтернативний сценарій. Дарвін вселив нам глибоку недовіру до самої ідеї задуму. Ілюзія задуму — це пастка, у яку ми вже потрапляли раніше, але він імунізував нас від неї своєю роз'яснювальною роботою. Шкода, що імунізація допомогла не всім.

ТЕОРІЯ ПРИРОДНОГО ДОБОРУ ЯК ІНСТРУМЕНТ ПРОЗРІННЯ

В одному науково-фантастичному романі астронавти на борту космічного корабля починають тужити за домівкою: «Тільки подумай, зараз на Землі весна!» Не кожен відразу помітить, що в цю фразу закралося підспудне упередження — несвідомий «північний шовінізм», характерний для мешканців Пів-

нічної півкулі (і не тільки). Причому саме «несвідомий». Ось у таких ситуаціях і виникає потреба стимулювати усвідомлення прихованих засновків, на яких базується наше мислення. Не просто так в Австралії та Новій Зеландії продаються карти світу, на яких південний полюс розташований угорі. Яким би розкішним засобом усвідомлення прихованих засновків могли стати ці карти, якби їх розвішували в класних кімнатах Північної півкулі. Вони б постійно нагадували учням, що «північ» абсолютно довільно опинилася у верхній частині карти, на яку вона не має жодних об'єктивних претензій. Така карта одночасно дивувала б їх і відкривала очі на приховані засновки, які лежать в основі нашого сприйняття світу. Вони б неодмінно розповідали про неї своїм батькам удома (а хіба може вчитель дати дітям щось краще за можливість здивувати своїх батьків?).

Я збагнув потенціал усвідомлення прихованих засновків завдяки феміністкам. Вони, певна річ, переборщили зі словом «herstory» («її історія») замість «history» («історія»), позаяк «his-» у слові «history» («історія») не має ніякого етимологічного зв'язку з присвійним займенником чоловічого роду «his» («його»). Це таке саме етимологічне безглуздя, як і звільнення з посади одного вашингтонського чиновника 1999 року за слово «niggardly» («скуп»), у якому догледіли образу на расовому ґрунті. Проте навіть такі абсурдні випадки сприяють зростанню обізнаності про приховані засновки. Якщо замість того, щоб скалити зуби, серйозно задуматися, то швидко усвідомиш, що «herstory» — це історія під іншим кутом зору. Сьогодні боротьба за усвідомлення прихованих засновків часто точиться довкола гендерно орієнтованих займенників. Йому або їй слід задуматися, чи він або вона готові прийняти такий стиль письма. Та якщо абстрагуватися від неоконирності та громіздкості цього речення, то воно привертає нашу увагу до ігнорування думки доброї половини людства в нашому повсякденному мовленні. «Man» («людина», але дослівно — «чоловік»), «mankind» («людство», але дослівно — «чоловіцтво»), «Rights of Man» («права людини», але дослівно — «права чоловіка»), «all men are created equal» («всі люди створені рівними», але дослівно — «всі чоловіки створені рівними»), «one man, one vote» («одна людина — один голос», але дослівно — «один чоло-

вік — один голос») — англійська мова надто часто схильна ігнорувати жінок*. Замолоду мені й на думку не спадало, що жінок може образити фраза на кшталт «the future of man» («майбутнє людства», але дослівно — «майбутнє чоловіцтва»). Але відтоді рівень нашої свідомості істотно зріс. Навіть ті, хто досі говорить «man» замість «human» на позначення всього людства, знають, що це не схвалюється, а роблять так чи то через те, що вперто захищають традиційну мову, чи то щоб подратувати феміністок. У всіх, кого торкнувся цей тренд, змінилася свідомість — навіть в осіб, які відреагували на нього негативно, зайнявши захисну позицію або посиливши свої нападки на нього.

Фемінізм розкрив великий потенціал усвідомлення прихованих засновків, тож я маю намір застосувати цей прийом і щодо природного добору. Адже теорія природного добору не тільки пояснює розвиток усіх живих організмів, а й сприяє нашому усвідомленню широких можливостей науки пояснити, як складноорганізовані форми життя могли виникнути з простого початкового матеріалу без будь-якого втручання з боку надприродних сил. Грунтовно зрозумівши природний добір, ми можемо сміливо заглиблюватися в інші галузі науки, адже він спонукатиме нас обачніше ставитися до різного роду облудних альтернатив, які в додарвінівські часи збивали біологію на манівці. Чи можливо було здогадатися до того, як Дарвін оприлюднив свою теорію, що така очевидно *спроєктована* річ, як крило бабки або око орла, насправді з'явилася в результаті розмотування довжелезного ланцюжка невидимих і суто природних причин?

Зворушливо-кумедна розповідь Дугласа Адамса про його власне навернення до радикального атеїзму — він наполягав на вжитку саме прикметника «радикальний», аби ніхто помилково не зарахував його в агностики, — слугує промовистим свідченням потенціалу дарвінізму відкривати очі на невидиму реальність. Сподіваюся, мені вибачать за самовихваляння, яке ви знайдете в наведеній нижче цитаті. Виправдаюся тим,

* Кращі можливості мали стародавні грецька та латинська мови. У латині було слово «homo» (а в грецькій — «anthropos»), яке означало «людина» на противагу парі слів «vir» («andros») і «femina» («gynе»), які означали «чоловік» і «жінка» відповідно. Тож антропологія вивчає все людство, тоді як андрологія та гінекологія — це окремі галузі медицини, які займаються представниками відповідних статей.

що навернення Дугласа до атеїзму під впливом моїх попередніх книг, перед якими не ставилася мета кого-небудь навертати, спонукало мене присвятити йому цю книгу та спробувати в ній переконати інших. В інтерв'ю, опублікованому після його смерті в книзі «Лосось сумніву», Адамса запитали, як він став атеїстом. Спершу він розповів, як прийшов до агностицизму, після чого продовжив:

І я думав, думав і думав. Проте мені просто бракувало знань, щоб до чого-небудь додуматися. Ідея бога згадалася вкрай сумнівною, однак я не знав про існування якогось-небудь іншого задовільного пояснення життя, всесвіту та всього, що існує, яке могло б зайняти її місце. Та я не здавався і все читав, читав і читав. І десь на початку четвертого десятка натрапив на еволюційну біологію, викладену в книгах Річарда Докінза «Егоїстичний ген» та «Сліпий годинникар». І тоді зненацька (здається, під час другого прочитання «Егоїстичного гена») все стало на свої місця. Така неймовірно проста ідея, але вона за допомогою природних чинників пояснює виникнення всієї неосяжної і приголомшливої складності життя. Щиро кажучи, благоговіння, яке викликають у деяких людей релігійні переживання, має жалюгідний вигляд на тлі того благоговіння, яке мені вселила ця концепція. Нізащо не промінюю благоговіння від розуміння на благоговіння від незнання⁵⁹.

Неймовірно проста ідея, яка так захопила Адамса, вийшла, звісно ж, не з-під мого пера. Це була Дарвінова теорія еволюції шляхом природного добору — найдосконаліший науковий інструмент для пробудження свідомості. Дугласе, як же мені тебе бракує! Ти мій найкмітливіший, найдотепніший, найвідкритіший, найрозумніший і, можливо, єдиний неофіт. Сподіваюся, що ти б щиро посміявся, читаючи мою книгу, хай навіть не настільки, як доводилося мені сміятися з твоїх.

Добре обізнаний із наукою філософ Деніел Деннетт зауважив, що теорія еволюції суперечить одній із найдавніших ідей, у яку ми віримо: «...думці про те, що створити меншу річ може тільки більша, вишуканіша й розумніша річ. Я називаю цей підхід "теорією перетікання користі від більшого до меншого"».

Хіба можна уявити, щоб спис виготовив зброяра, підкова створила коваля або глечик виліпив гончаря?»⁶⁰ Відкривши реалістичний процес, який, усупереч нашому здоровому глузду, здатен витворювати з простого складніше, Дарвін здійснив революцію в людському мисленні й дав нам до рук потужний інструмент, щоб пробуджувати свідомість інших людей.

Потреба в такому засобі насправді дуже сильна, навіть коли йдеться про найсвітліші уми різних галузей науки за межами біології. Фред Гойл був блискучим фізиком і космологом, але його глибоко помилкова метафора надсучасного авіалайнера та інші біологічні помилки, зокрема сприйняття викопних решток археоптерикса як містифікації, свідчать, що і його свідомість потребувала пробудження шляхом ознайомлення з теорією природного добору. Гадаю, що на інтелектуальному рівні він розумів, у чому полягає головна теза цієї теорії. Але, щоб осягнути її глибину та силу, потрібно, мабуть, зануритися в неї, просякнути нею, віддатися на волю її плину.

Інші науки також здатні викликати в нас прозріння. Наприклад, астрономія, якою займався Фред Гойл, у прямому й переносному сенсах указує нам на наше місце, втискаючи наше роздуте самолюбство у крихітну сцену, на якій розігрується наше життя і яка становить собою лише піщинку серед незліченної кількості інших уламків від величезного космічного вибуху. Геологія нагадує нам, наскільки коротке наше існування — і як індивідів, і як біологічного виду. Вона змінила свідомість Джона Раскіна й 1851 року викликала його незабутній крик душі: «Якби ж геологи залишили мене в спокої, моє життя було б прекрасним, бо його отруюють їхні пекельні молотки. Мені вчувається їхній дзенькіт у ритмі кожного біблійного вірша». Еволюція теж перевертає наше звичайне сприйняття часу, що й не дивно, адже вона розгортається в геологічних часових масштабах. Однак дарвінівська теорія еволюції, зокрема ідея природного добору, на цьому не зупиняється. Вона розвіює ілюзію задуму в галузі біології та вчить нас ставитися з недовірою до будь-яких гіпотез про задум у фізиці та космології. Мабуть, саме це мав на увазі фізик Леонард Саскінд, коли писав: «Я не історик, але наважуся висловити свою думку: насправді, сучасна космологія почалася з Дарвіна та Воллеса. На відміну від своїх попередників, вони запропонували пояснен-

ня нашого існування, яке повністю відкидало втручання надприродних суб'єктів... Ці двоє вчених задали зразок не тільки для наук про життя, а й для космології»⁶¹. Серед інших фізиків, яким немає потреби пробуджувати свідомість за допомогою теорії еволюції, можна згадати Віктора Стенджера, чия книга «Чи знайшла наука Бога?» (його відповідь — «ні») дуже рекомендую, та Пітера Еткінза, чия книга «Знову про креаціонізм» стала моїм улюбленим зразком наукової поезії в прозі.

У мене просто відбирають дар мови ті теїсти, котрі замість того, щоб пробудити свою свідомість в описаному мною сенсі, тріумфально заявляють, що природний добір — це просто «спосіб, яким Бог здійснює своє творіння», додаючи до цього, що еволюція шляхом природного добору — дуже легкий і простий спосіб наповнити світ живими організмами. Адаже в такому разі Богові взагалі нічого не потрібно робити! У вищезгаданій книзі Пітер Еткінз підхоплює цей хід думки й висуває гіпотезу про лінивого Бога, котрий прагне наповнити світ життям, доклавши до цього якнайменше зусиль, що зрештою приводить автора до посутньо безбожницького висновку. Еткінзів Бог любить байдикувати ще більше за дійсного Бога філософів-просвітників XVIII століття. Це *deus otiosus* — дослівно, розслаблене, бездіяльне, непотрібне й безплідне ледащо. Еткінз крок за кроком полегшує тягар лінивого Бога, поки тому нарешті не лишається ніякої іншої роботи, крім бити байдики. Такий Бог може навіть не завдавати собі клопоту існувати. На думку спадає влучне нарікання Вуді Аллена: «Якщо з'ясується, що Бог таки існує, не думаю, що він виявиться лиходієм. Усе буде значно гірше — він просто недотепа».

НЕСПРОЩУВАНА СКЛАДНІСТЬ

Неможливо перебільшити масштаб проблеми, яку розв'язали Дарвін і Воллес. Достатньо поглянути на анатомію, будову клітини, біохімію та поведінку майже будь-якого живого організму, щоб відчуті її складність. Проте найбільшими масштабами відшукувати різючі приклади, здавалося б, «розумного

здуму», зі зрозумілих причин, слід вважати креаціоністів. Тож я не без іронії скористаюся прикладом із креаціоністської книги «Життя — як воно тут з'явилося?», на якій не вказане ім'я автора, зате зазначений видавець — Товариство сторожової вежі та біблійних трактатів (Watchtower Bible and Tract Society), яке опублікувало її шістнадцятьма мовами накладом 11 мільйонів примірників. Ця книга стала моїм фаворитом, бо щонайменше шість її примірників надіслали мені як подарунок непрохані доброзичливці з різних кінців світу.

Відкривши навмання цей анонімний фоліант, який поширюють із такою небаченою щедрістю, натрапляємо на згадку про морську губку, відому під назвою «кошик Венери» (*Euplectella*), яку коментують словами — ні багато ні мало — сера Дейвіда Еттенборо: «Душа завмирає від приголомшення, коли роздивляєшся складний скелет губки "кошик Венери", який складається з крихітних кремнієвих голок. Як вдалося, здавалося б, незалежним одна від одної мікроскопічним клітинам досягти такого рівня співпраці, щоб створити мільйон склянистих голочок, які утворюють витончену й чарівну решітку цієї губки? Ми не знаємо». Автори книги довго не сушили голову над цією загадкою, відразу провівши жирну лінію: «Та одне нам добре відомо: творцем цієї краси не була випадковість». І вони мають рацію: навряд чи випадковість — автор цього шедевра. Не можу не погодитися з ними. Статистична неймовірність утворення на кшталт скелета цієї губки — головна проблема, якій повинна дати раду будь-яка теорія життя. Що вища статистична неймовірність, то менш імовірно, що маємо справу з результатом випадковості — ось що розуміється під статистичною неймовірністю. Існує хибна думка, що розв'язати проблему неймовірності може тільки розумний задум або випадковість. Претендентів справді два, але це розумний задум і природний добір. Не в випадковості тут річ, враховуючи високий рівень неймовірності будь-якого живого організму. Тому жоден притомний біолог ніколи не висував її в кандидати. Так само не може бути реалістичним розв'язанням проблеми й розумний задум, як ми згодом переконаємося. Проте поки що я продовжу заглиблюватися в проблему, яку повинна розв'язати будь-яка теорія життя: як позбутися випадковості?

Гортаючи книгу Товариства сторожової вежі, натрапляємо на розповідь про рослину, яка називається «люлькою голландця» (*Aristolochia trilobata*, інша назва — хвилівник), усі частини якої наче зумисне продумані так, щоб ловити комах, осипати їх пилом, а потім відпускати з миром до іншої люльки голландця. Витонченість будови квітки спонукала авторів поставити питання: «І все це створила випадковість? Чи розумний творець?» Повторюся знову: ні, *певна річ*, не випадковість; але й розумний задум не становить адекватної альтернативи випадковості. Природний добір — не тільки єдине економне, правдоподібне й елегантне розв'язання проблеми, а й насправді єдина дієва альтернатива, яка будь-коли висувалася на противагу випадковості. Проти розумного задуму можна висунути ті самі заперечення, що й проти випадковості: його не можна вважати правдоподібним розв'язанням проблеми статистичної неймовірності. Що вища неймовірність організму, то менш імовірно, що його створив розумний творець. По суті, ідея розумного задуму лише ускладнює проблему. Адже факт існування творця відразу породжує ще більшу проблему його власного походження. Будь-яка істота, здатна свідомо створити щось настільки неймовірне, як люлька голландця (або всесвіт), сама собою повинна бути ще більш неймовірною, ніж люлька голландця. Замість того, щоб розірвати безкінечний ланцюжок причин і наслідків, ідея Бога підступно подвоює складність завдання.

Перегорнімо ще кілька сторінок книги й натрапляємо на пишномовну розповідь про гігантську секвою (*Sequoiadendron giganteum*), до якої я маю особливі почуття, адже таке дерево росте в моєму саду. Хоч за всіма мірками це малюк (йому ледь більше 100 років), проте вже найвища рослина в околицях. «Стоячи біля стовбура секвої і дивлячись угору, людина відчуває свою малість перед величчю і могутністю дерева. Хіба можна сумніватися в тому, що цей величний гігант та крихітна насінина, з якої він виростає, були створені творцем?» Якщо ви вважаєте, що єдиною альтернативою випадковості є розумний задум, то так, сумніватися не має сенсу. Проте автори з невігластва або небажання зовсім забули згадати про реалістичну альтернативу — природний добір.

Щоб рости, всі рослини — від крихітного очного цвіту до гігантської секвої — потребують енергії, яку добувають завдяки

процесу, що називається фотосинтезом. Знову слово Товариству сторожової вежі: «Один біолог розповів: "Щоб відбувся фотосинтез, мають поєднатися близько сімдесяти різних хімічних реакцій. Це справжнє диво". Зелені рослини інколи називають "природними фабриками" — миловидими, безшумними, екологічними підприємствами, які виробляють кисень, очищують воду та годують світ. І їх створила випадковість? Чи можливо в таке повірити?» Звісно, неможливо; але якщо без кінця-краю наводити приклади, то ми зрештою нікуди не прийдемо. У креаціоністів завжди однакова «логіка»: вони обирають те чи те явище природи, демонструють його надмірну статистичну неймовірність, складність, красу й велич, а потім заявляють, що його не могла створити випадковість. А якщо не випадковість, то тільки творець. У науки теж є готова (і завжди однакова) відповідь на цю хибну логіку. Розумний задум — не єдина альтернатива випадковості. Значно кращою альтернативою є природний добір. Ба навіть задум не можна вважати справжньою альтернативою, позаяк він породжує ще більшу проблему: хто створив творця? Як випадковість, так і розумний задум не в змозі запропонувати задовільного розв'язання проблеми статистичної неймовірності, бо перша власне і становить проблему, а другий неминуче до цієї проблеми скочується. Реалістичне і до того ж єдине на сьогодні відоме розв'язання проблеми — природний добір. Мало того, це надзвичайно вишукане та дієве її розв'язання.

Що ж такого особливого в природному доборі, що дозволяє йому успішно розв'язати проблему неймовірності, перед якою з самісінького початку склали зброю випадковість та розумний задум? Річ у тім, що природний добір — це накопичувальний процес, який дробить проблему неймовірності на невеликі фрагменти. На кожен із них припадає невелика частка загальної неймовірності, яка не настільки значна, щоб робити подію неможливою. Якщо всі ці малоймовірні події вишикувати в ряд, то кінцевий результат усього ланцюжка надзвичайно неймовірний — неймовірний настільки, що не може бути досягнутий за допомогою випадковості. Саме з кінцевого результату креаціоніст робить свою заявлену платівку. Але тим самим він не схоплює самої суті еволюціоністської тези, позаяк розглядає (гадаю, цього разу жінки не образяться за чоловічий рід)

реалізацію всього статистично вкрай малоімовірного сценарію як одноразову, миттєву подію. Він так і не збагнув, яким потенціалом наділене поступове *нагромадження*.

У книзі «Сходження на пік Неймовірний» я продемонстрував цю думку за допомогою притчі про гору, яка з одного боку має вигляд прямовисної скелі, якою неможливо піднятися, а з іншого — пологого схилу, що веде до самісінької вершини. Не вершині розміщений складний орган, наприклад око або джгутиковий двигун бактерії. Абсурдна думка про те, що таке складне утворення має спонтанно скластися без стороннього втручання, аналогічна намаганням з одного стрибка піднятися з підніжжя гори на її вершину. Еволюція натомість підходить з іншого боку гори й поступово сходить до вершини пологим схилом — все просто! Принцип поступового сходження пологим схилом на противагу вистрибуванню на бескид настільки очевидний, що мимоволі дивуєшся, чому знадобилося так багато часу, щоб з'явився Дарвін і відкрив його. На момент Дарвінового відкриття минуло вже майже три століття від Ньютонового «року чудес», хоч відкриття останнього були значно менш очевидними.

Інша поширена метафора для демонстрації надзвичайно низької ймовірності — цифровий замок на банківському сейфі. Теоретично грабіжникові може пощастити й він випадково натрапить на правильну комбінацію цифр. Однак на практиці в банківські замки закладають настільки низьку ймовірність випадкового вгадування, що це майже неможливо, як і створення Гойлового надсучасного авіалайнера. Проте уявіть погано спроектований замок, який видає підказки мірою наближенням до правильної відповіді — своєрідний аналог дитячої гри «холодно-гарає». До цього додайте, що коли кожен із циферблатів замка встановлюється на правильну цифру, двері сейфа щоразу на децицію прочиняються і з нього висипається трохи грошей. За таких умов грабіжник швидко дістанеться до всієї суми.

Креаціоністи, які намагаються використати доказ неймовірності на свою користь, завжди виходять із думки, що біологічна адаптація відбувається у вигляді дилеми «все або нічого». Ще цю помилку називають «неспрощуваною складністю» (НС). Око бачить або ні. Крила дають змогу літати або ні.

Припускається, що між крайніми варіантами немає проміжних градацій. Але ж це чистої води нісенітниця. Проміжними варіантами рясніє наше повсякденне життя, як і передбачає теорія. Цифровий замок життя — це прилад, який постійно дає сигнали про «тепліше», «холодніше», «гаряче» — як у дитячій грі. Реальне життя завжди шукає пологі схили на дальньому боці піку Неймовірний, тоді як креаціоністи не бачать нічого іншого, крім прямовисного бескиду перед своїм носом.

У «Походженні видів» Дарвін цілий розділ присвятив «Утрудненням, на які натрапляє теорія походження видів шляхом модифікації», і до його честі слід зазначити, що в цьому короткому огляді він завбачив і спростував кожен з проблем, які відтоді й до наших днів приписували його теорії. Найбільшим викликом Дарвін вважав «органи вищого ступеня досконалості», які інколи помилково описують як «неспрощувано складні». Особливу увагу він звернув на око, загадка якого здавалася йому особливо складною: «Припущення, щоб око з усіма його непередаваними пристосуваннями для зміни фокусної відстані відповідно до віддалення речі, для пропускання потрібної кількості світла, для поправки на сферичну та хроматичну аберацию, припущення, щоб цей орган міг бути вироблений природним добром, може здатися, зізнаюся в тому відверто, надзвичайно безглуздим». Креаціоністи знаходять особливу втіху в цитуванні цього речення. Проте (хто б сумнівався?) вони ніколи не цитують продовження абзацу, з якого видно, що Дарвінове щире зізнання було всього лише риторичним прийомом. Він просто намагався якнайближче підпустити до себе опонентів, щоб потім завдати їм сильнішого й дошкульнішого удару. І ударом цим було послідовне й детальне пояснення еволюції ока шляхом поступових нагромаджувальних змін. Хоч Дарвін не користувався фразами на кшталт «неспрощуваної складності» або «пологого схилу піку Неймовірний», він дуже добре розумів їх ідею.

«Яка користь від половини ока?» та «Яка користь від половини крила» — обидва ці питання є прикладами аргументу «неспрощуваної складності». Функціональне ціле називають неспрощувано складним, якщо видалення однієї з його частин виводить із ладу все ціле. На перший погляд здається, що крило й око підпадають під це означення. Однак варто трохи

здуматися і відразу стає очевидною хибність цієї думки. Пацієнти з катарактою, які перенесли операцію з видалення кришталика, не можуть чітко бачити обриси предметів без окулярів, але їхній зір достатній, щоб не врзатися в дерево або не впасти зі скелі. Півкрила — не такий зручний орган, як ціле крило, але все-таки краще мати хоча б півкрила, ніж бути без крила взагалі. Половина крила може врятувати життя істоті, пом'якшуючи падіння з дерева певної висоти. А 51 % крила врятує життя під час падіння з трохи вищого дерева. Хоч який відсоток крила беріть за приклад, він завжди збільшуватиме шанси на виживання під час падіння з висоти порівняно з дещо меншим крильцем. Цей уявний експеримент із деревами різної висоти, з яких падає жива істота, дає теоретичне уявлення про те, що збільшення розміру крила від 1 до 100 % супроводжується плавним зростанням вигоди, яку воно приносить. А в лісах можна знайти підтвердження цієї думки, адже їх населяють багато тварин, які планерують або парашутуються з дерев, демонструючи кожний крок угору по пологому схилу піку Неймовірний.

Переносячи за аналогією експеримент із крилом та деревами різної висоти на око, можна легко уявити ситуації, в яких половина ока може врятувати життя тварини, тоді як навіть 49 % ока для цього не вистачить. Тільки плавним градієнтом тут буде вже не відстань до землі, а рівень освітлення та відстань, з якої ви можете побачити здобич або хижака. Так само, як в історії про площу крила, тут також можна знайти абсолютно реальні, а не уявні проміжні варіанти, на які багатий тваринний світ. Скажімо, око плаского черв'яка за будь-якими мірками поступається навіть половині людського ока. Наутилус (як, мабуть, і його вимерлі родичі-амоніти, якими кишіли моря палеозойської та мезозойської ер) має око, що за своїми можливостями займає позицію десь посередині між оком людини та плаского черв'яка. На відміну від ока плаского черв'яка, здатного лише розрізняти світло й тінь, око наутилуса побудоване за принципом камери-обскури й може створювати справжній образ об'єкта; проте образ цей розмитий і тьмянний порівняно з образами, які створює наше око. Приписувати якесь кількісне значення цьому вдосконаленню можна, звісно, лише умовно, але ніхто не заперечить,

що наведені вище приклади очей безхребетних тварин (і багато інших, які тут не згадані) дають значно кращі шанси на виживання, ніж цілковита відсутність ока, і що всі вони стоять на дедалі вищих позиціях пологого схилу піку Неймовірний, ближче до вершини якого (хоч і не на ній самій) розташовується наше око. У книзі «Сходження на пік Неймовірний» я присвятив по цілому розділу еволюції ока й крила, в яких показав, що немає нічого дивовижного в їхній повільній (ба навіть не дуже повільній) і поступовій еволюції, тож зараз не буду знову зупинятися на цій темі.

Таким чином, ми переконалися, що око й крило не є неспрощувано складними органами. Однак іще ціннішим за ці конкретні приклади для нас є загальний висновок, який із них можна зробити. Той факт, що настільки велика кількість людей так глибоко помилялися щодо цих очевидних прикладів, має насторожити нас щодо інших, менш очевидних прикладів, зокрема на клітинному та біохімічному рівнях, якими постійно козириють креаціоністи, котрі маскуються під політкоректним евфемізмом прибічників «теорії розумного задуму».

Тож маємо повчальну історію, мораль якої така: не кваптеся проголошувати будь-що неспрощувано складним; цілком можливо, що ви просто не достатньо ретельно обстежили всі деталі або не повністю їх осмислили. Але, з іншого боку, нам, представникам науки, не слід зазнаватися й захоплюватися власним догматизмом. А раптом у природі існує щось *по-справжньому* неспрощувано складне, що робить неможливим поступове сходження пологим схилом на вершину піку Неймовірний? Креаціоністи слушно заявляють, що якщо буде доведено існування по-справжньому неспрощувано складного утворення, то Дарвіновій теорії доведеться шукати заміну. Та й сам Дарвін визнавав цей факт: «Якби можливо було довести, що існує складний орган, який не міг утворитися шляхом численних послідовних слабих змін, моя теорія остаточно зазнала б краху. Але я не можу знайти такого випадку». І не тільки він не знайшов такого випадку — відгоді цього не вдалося жодному іншому дослідникові, попри прискіпливі, а часом навіть відчайдушні пошуки. На роль такого «святого грааля» креаціонізму висувалося багато кандидатів, але жоден не витримав випробування.

Проте навіть якщо буде знайдено неспрощувано складне утворення, яке не залишить каменя на камені від дарвінізму, хто сказав, що воно так само не знищить уцент теорію розумного задуму? Мало того, воно *вже* її зруйнувало, бо, як я неодноразово наголошував, хоч як мало нам відомо про Бога, достеменно відомо одне: він має бути надзвичайно й неспрощувано складним!

КУЛЬТ БІЛИХ ПЛЯМ

Вишукувати конкретні приклади неспрощуваної складності — засадничо ненауковий підхід до справи. Це лише окремих випадок аргументу про незнання, який базується на тій самій хибній логіці, що й стратегія «Бога білих плям», засуджена богословом Дітріхом Бонгеффером. Креаціоністи старанно вишукують прогалини в сучасних знаннях або розумінні природи. Якщо пошуки увінчуються успіхом, вони висувають *припущення*, що виявлена ними прогалина заповнюється Богом. Розважливих богословів на кшталт Бонгеффера непокоїло те, що мірою поступу науки кількість прогалин прогресивно зменшується, а перед Богом відкривається невтішна перспектива залишитися без роботи або без схованки. Науковців хвилює зовсім інше. Для них — звична річ визнавати своє незнання, ба навіть тішитися ним як викликом для подальших успіхів. Як написав мій друг Метт Рідлі: «Більшості науковців нудно від того, що вони вже знають. Їх якраз вабить невідоме». Містики знаходять насолоду в таємницях і хочуть, щоб вони й далі лишалися нерозкритими. Науковців же таємниці цікавлять з іншої причини: завдяки таємницям, їм є чим зайнятися. Якщо говорити більш загально, то одним зі справді негативних наслідків релігії є те, що вона звеличує невігластво як чесноту.

Справжня наука не соромиться визнавати, що на якісь питання, тимчасово оповиті серпанком загадковості, вона ще не має відповіді. У цьому світі мають убогий вигляд пропагандисти креаціонізму, чия головна стратегія — вишукувати прогалини в науковому знанні й пропонувати заповнити їх

«розумним задумом» без будь-яких позитивних аргументів на користь своєї пропозиції. Наведений далі приклад я вгадав сам, але він типовий для креаціонізму: «Ліктвовий суглоб дрібноплямистої жаби неспрощувано складний. Жодна з його частин не може бути корисною для тварини окремо від інших. Хіба можливо, щоб лікоть цієї жаби постав у результаті дрібних поступових змін?» Якщо науковець не готовий дати негайну та вичерпну відповідь, креаціоніст відразу озвучує *зазгалегіть готовий* висновок: «Ну добре. Отже, альтернативна теорія — "розумний задум" — виходить переможцем». Зверніть увагу на цю дефективну логіку: якщо теорія А не здатна відповісти на якесь конкретне питання, теорія В визнається істинною. Цікаво, що цю логіку чомусь не застосовують у зворотному напрямку. Нам пропонують прийняти альтернативну теорію, навіть не перевіряючи, чи здатна вона відповісти на те конкретне питання, перед яким відступила попередня теорія. Ученню про розумний задум (РЗ) дають карт-бланш, звільняючи від виконання всіх тих вимог, які висувуються до теорії еволюції.

Однак я зараз наголошую на іншому: підступи креаціоністів отруюють науковцям їхнє природне (ба навіть неодмінне) задоволення від (тимчасового) незнання. Суто політичні міркування можуть змусити сьогоденного науковця утриматися від заяви: «Гм, цікаве питання. А й справді, як у предків дрібноплямистої жаби сформувався ліктвовий суглоб? Я не спеціалізуюся на цих тваринах, тому мушу сходити в університетську бібліотеку, щоб ознайомитися з літературою про них. Із цього може бути чудова тема для дипломної роботи мого студента». Щойно він це скаже й не встигне ще студент сісти за дослідження, як з'явиться креаціоністський памфлет, який у своєму заголовку автоматично сурмитиме про перемогу неперевереної альтернативи: «Дрібноплямисту жабу міг створити тільки Творець».

Таким чином, між методологічною потребою науки шукати білі плями в знанні, щоб спрямовувати на них дослідницькі зусилля, та потребою РЗ знаходити такі білі плями, щоб автоматично проголошувати свою перемогу, встановився прикрий зв'язок. Саме через те, що РЗ не має самостійних доказів на свою користь, а просто, наче бур'ян, паразитує на ділянках, до яких не дійшли руки науковців, його прибічники

неоковирно стежать за науковцями, які знаходять прогалини в своєму знанні, щоб зайнятися їх вивченням. У цьому питанні наука об'єднується з просунутими богословами на кшталт Бонгеффера проти спільного ворога — наївного популістського богослов'я та культу білих плям, характерного для вчення про розумний задум.

Закоханість креаціоністів у «прогалини» палеонтологічного літопису втілює саму суть їхнього культу білих плям. В одній із праць я розпочав розділ про так званий «кембрійський вибух» із фрази: «Складається враження, нібито скам'янілості були штучно закладені в цей геологічний шар, не маючи ніякої еволюційної передісторії». Ясна річ, це був риторичний хід, щоб збудити в читача апетит і бажання знайти повну відповідь у подальшому тексті розділу. Зараз мені лишається тільки побиватися через свою тодішню недалекоглядність, адже було більш ніж очевидно, що креаціоністи виріжуть усе моє терпляче роз'яснення кембрійського вибуху, а риторичну увертюру до нього зловтішно цитуватимуть у відриві від її контексту. Креаціоністи обожають «прогалини» в палеонтологічному літописі, як і будь-які інші недомовки чи розриви.

Багато еволюційних переходів чудово задокументовані більш-менш неперервною послідовністю скам'янілостей, які відображають поступову зміну організмів. Однак є переходи, від яких знайдено мало слідів, — це і є знамениті «білі плями». Майкл Шермер якось дотепно зауважив, що якщо нова знайдена скам'янілість ділить прогалину в знаннях надвоє, то креаціоніст квапливо проголошує, що тепер кількість білих плям подвоїлася! І знову необґрунтовано застосується версія за замовчуванням: якщо не було знайдено скам'янілостей, які б документували той чи інший еволюційний перехід, автоматично приймається версія про те, що ніякого еволюційного переходу не було, а стрибок пояснюється діяннями Бога.

Узагалі-то кажучи, надзвичайно нелогічно вимагати бездоганної документації кожного кроку будь-якого процесу причому не тільки в еволюційній біології, а й у будь-якій іншій науці. Згідно з цією логікою, для засудження вбивці слід було б вимагати повного відеозапису кожного його кроку під час скоєння злочину без жодного пропущеного кадра. Фосилізація (скам'яніння) відбувається з незначною часткою живих орга-

нізмів, тож слід радіти наявності навіть тієї кількості проміжних скам'янілостей, які маємо. Їх могло взагалі не лишитися. Проте навіть за такої умови ми б однаково добули переконливі докази еволюції з інших джерел, зокрема молекулярної генетики та біогеографії. З іншого боку, еволюціоністи не приховують, що, якщо хоча б *одна* скам'янілість буде знайдена в *невідповідному* геологічному шарі, вся їхня теорія розпадеться. На питання прискіпливого послідовника Карла Поппера про те, як можна фальсифікувати теорію еволюції, Джон Голдейн пробурчав знамениту фразу: «Викопними кроликами з докембрію». Жодних аномальних скам'янілостей такого роду досі не було знайдено, хоч креаціоністи пробували роздувати галас навколо кількох спростованих легенд про людські черепи в вугленосних шарах та сліди ніг людей поруч зі слідами динозаврів.

Будь-які прогалини креаціоністи автоматично заповнюють Богом. Ту саму стратегію вони застосовують щодо будь-яких урвищ, які трапляються під час сходження на пік Неймовірний, коли не відразу вдається помітити обхідний пологий схил. Будь-які ділянки, щодо яких бракує інформації або її розуміння, вони автоматично передають під юрисдикцію Бога. Таке квапливе прикривання заявами про «неспрощувану складність» можна пояснити тільки браком уяви в них самих. Деякі біологічні органи — якщо не око, то джгутиковий двигун бактерії або біохімічний процес, — вони без будь-якого обґрунтування *проголошують* неспрощувано складними. І ця декларація не супроводжується жодними спробами *продемонструвати* їхню неспрощувану складність. Нехтуючи повчальними історіями ока, крила та багатьох інших органів, кожному новому кандидату присвоюють статус неспрощувано складного, ніби він самоочевидний, безсумнівний і потребує тільки відповідної декларації на папері. Але задумайтеся. Оскільки неспрощувану складність використовують як доказ на користь розумного задуму, то її, як і сам розумний задум, не можна просто постулювати. Адже це те саме, що просто заявляти, нібито дрібноплямиста жаба (або жук-бомбардир чи якась інша істота) підтверджують наявність задуму, не обтяжуючи себе наведенням доказів. Хіба так робиться наука?

Логіка креаціоністів приблизно така: «Я, [такий-то], особисто не можу збагнути, як [такий-то організм] міг розвину-

тися шляхом поступових змін. Таким чином, цей організм неспрошувано складний. А отже, він створений за задумом». Достатньо викласти їхню логіку без прикрас, як відразу стає очевидною її вразливість, якщо якийсь науковець знайде проміжну ланку або принаймні уявить її ймовірну форму. Але навіть якщо жоден науковець не запропонує вичерпного пояснення, дуже рано з цього робити висновок, нібито «розумний задум» краще впорається із завданням. В основі теорії «розумного задуму» лежать міркування лінощів та пасивності — це і є класичний культ «Бога білих плям». Раніше я називав такий підхід «доказом власного безсилля».

Уявіть, що ви спостерігаєте за виконанням дивовижного трюка. Скажімо, відомі штукарі Пен і Теллер виконують свій класичний фокус, одночасно стріляючи один в одного з пістолетів і ловлячи кулі зубами. Уживаються ретельні заходи, щоб усунути будь-які можливості для ошуканства: перш ніж зарядити пістолі, на кулях видряпуються насічки, а за всією процедурою зблизька спостерігають незаангажовані представники аудиторії, які розуміються на вогнепальній зброї. У підсумку, мічена куля, яку зарядили в пістоль Теллера, опиняється в роті Пена, а мічена куля з пістоля Пена — в роті Теллера. Я, [Річард Докінз], не можу навіть уявити, як виконавці могли змахлювати. Із глибин донаукових центрів мого мозку вириваються сигнали «доказу власного безсилля», які майже змушують мене виректи: «Це диво, яке не має наукового пояснення. А отже, воно надприродне». Проте тоненький голосок наукової освіти нашіптує іншу думку. Пен і Теллер — ілюзійністи вищого класу. Їхній трюк має цілком раціональне пояснення. Річ тільки в тім, що я надто недосвідчений, неуважний або вбогий уявою, щоб знати його. І це правильна реакція на трюк ілюзійніста. Так само правильною буде ця реакція на біологічне явище, котре здається неспрошувано складним. Люди, які від власного подиву, зумовленого природним явищем, квапливо звертаються до надприродних причин, нічим не кращі за недотепу, який, побачивши, що ілюзійніст «зігнув» ложку, починає вірити в «паранормальне».

Шотландський хімік Александер Грем Кернс-Сміт у книзі «Сім ключів до розгадки походження життя» підкріплює мою тезу, проводячи аналогію з аркою. Арка, зведена без будівельної

суміші з грубо отесаного каменю, може бути міцною спорудою навіть без додаткових опор. Проте вона буде неспрощувано складною: якщо витягнути бодай один камінь, вся споруда обвалиться. Виникає питання: як же її збудували? Для цього можна було спершу накласти велику купу каміння, після чого обережно видаляти з неї зайві камені, без яких вона не впаде. Загалом існує багато різних споруд, які вважаються «неспрощуваними» в тому сенсі, що не встоять, якщо видалити з них принаймні одну частину, але які були зведені за допомогою риштування, котре після завершення робіт прибрали, через що його більше не можна бачити. Коли будівництво завершено, демонтаж риштування не призводить до обвалу споруди. Так само буває в процесі еволюції: орган чи утворення, яке ви зараз розглядаєте, могли мати допоміжне риштування в організмі предка, яке згодом відпало.

Ідея «неспрощуваної складності» не нова. Але саму цю фразу 1996 року вигадав креаціоніст Майкл Бігі⁶². Йому ставлять у заслугу (якщо це можна назвати заслугою) просування креаціонізму в нову галузь біології — біохімію та клітинну біологію, — яку він, мабуть, вважав перспективнішим угіддям для полювання на білі плями, ніж царину очей та крил. Його найбільшим (хоч і дуже вбогим) успіхом у пошуку прикладів неспрощуваної складності вважається джгутиковий двигун бактерії.

Джгутиковий двигун бактерії — справжнє диво природи. Він приводить у рух єдиний відомий у природі приклад (якщо не враховувати створені людьми технології) вільнообертової осі. Колеса у великих тварин, гадаю, навіть я визнав би прикладом справжньої неспрощуваної складності — і через це вони не існують. Адаже як можна провести через підшипникове з'єднання нервові волокна та кровоносні судини? * Джгутик — це ниткоподібний пропелер, за допомогою якого бак-

* У художній літературі є один приклад розв'язання цієї проблеми. Дитячий письменник Філіп Пуллман у «Темних матеріях» вигадав вид тварин під назвою «мулефа». Ці істоти навчилися кооперуватися з деревами, на яких виростали бездоганно круглі насінні коробочки з отвором посередині, використовуючи їх як колеса. Колеса ці не були частиною тіла тварини, а отже, їм не потрібні були ні нервові волокна, ні кровоносні судини, які могли б обплутатися навколо «осі» (у їхньому випадку — міцних ороговілих пальців або кісток). Пуллману довелося додатково вигадати ще одну деталь, аби таке пристосування стало життєздатним: усю планету вкриває мережа природних базальтових жил, які слугують для мулефа дорогами. Річ у тім, що від коліс мало користі на почленованій місцевості. [Див.: Пуллман Філіп. Янтарне скло. — Х.: «КСД», 2008. — 480 с.]

терія пробурює собі шлях крізь товщу води. Слово «пробурює» я вжив умисно замість слова «пливе», бо на рівні мікросвіту бактерій вода не здаватиметься м'якою рідиною, як для нас. Для них вона здаватиметься своєрідною патокою, желе чи навіть піском, крізь який бактерія пробурює або прокопує собі шлях. На відміну від джгутиків більших організмів, наприклад, із царства найпростіших, джгутик бактерії не просто звивається, як батіг, чи гойдається, як весло: це справжня вільнообертюва вісь, яка неперервно крутиться в одному напрямку всередині підшипника, а приводить її в рух унікальний крихітний молекулярний двигун. По суті, в ньому на молекулярному рівні застосовуються ті самі принципи, що й у роботі м'язів, але у вигляді вільного обертання, а не періодичних скорочень*. Його інколи вдало описують як крихітний забортовий двигун, хоч у такому випадку доводиться визнати, що за всіма технічними мірками він надзвичайно неефективний (що досить дивно для біологічного організму).

Не наводячи жодних обґрунтувань, пояснень чи підтверджень, Бігі просто *проголошує*, що джгутиковий двигун бактерій слід вважати неспрощувано складним. Позаяк він ухиляється від наведення доводів на підтримку своєї тези, можна запідозрити, що йому просто бракує уяви. Далі він заявляє, що ця проблема оминається увагою в спеціалізованій біологічній літературі. Безпідставність цього закиду була промовисто й нищівно (для Бігі) продемонстрована й офіційно зафіксована на судовому процесі в Пенсільванії суддею Джоном Джоунсом III, на якому Бігі виступав експертом на боці групи креаціоністів, котрі спробували ввести вчення про розумний задум у програму викладання біології в місцевій державній школі. Сам суддя назвав цю спробу «абсолютним безглуздом», заживши своїм рішенням та словами довгочасної слави.

* Цікаво, що в деяких комах, зокрема бліх, бджіл та жуків, рух здійснюється за допомогою третього способу організації роботи м'язів. У них літальний м'яз самостійно виконує коливальні рухи, як зворотно-поступальні рухи поршневого двигуна. Якщо інші комахи, приміром сарана, надсилають у м'яз нервові сигнали для здійснення кожного окремого помаху крила (так само, як у птахів), то бджоли відправляють тільки сигнал, який вмикає (або вимикає) їхній поршневий двигун. Зате в бактерій рух здійснюється не у вигляді простого скорочення м'яза (як у птахів) і не у вигляді автономного зворотно-поступального руху (як у бджіл), а у вигляді справжнього обертання ротора. У цьому сенсі вони схожі на електродвигун або двигун Ванкеля.

Втім, це була не остання неприємність для Бігі на цьому судовому засіданні, як ми переконаємося далі.

Щоб довести неспрощувану складність певного утворення, насамперед потрібно продемонструвати, що жодна з його частин не здатна самостійно давати користь. Тобто, щоб кожна з них стала чимось корисною, потрібна одночасна поява всіх разом (Бігі особливо подобалося проводити аналогію з мишоловкою для демонстрації цього принципу). Насправді ж молекулярним біологам зовсім не важко знайти частини, які функціонують окремо від усього цілого як у випадку джгутикового двигуна, так і в випадку інших органів, які Бігі наводив як гадані приклади неспрощуваної складності. Це чудово продемонстрував Кеннет Міллер з Університету Брауна, навівши, на мою думку, найбільш убивчий аргумент проти «розумного задуму», убивчість якого не в останню чергу пов'язана з тим, що він сам набожний християнин. Я часто рекомендую його книгу «У пошуках Дарвінового Бога» набожним людям, яких одурманив Бігі.

Розглядаючи роторний двигун бактерії, Міллер звертає нашу увагу на механізм, який називається системою секреції III типу (Type Three Secretory System — TTSS)⁶³. Вона не призначена для роторного руху. Це одна з кількох систем, що їх використовують бактерії-паразити для викидання назовні токсичних речовин, щоб отруїти організм свого носія. У масштабах людського організму дію цієї системи можна порівняти із вливанням чи випорскуванням рідини крізь отвір. Але ця аналогія оманлива, бо в мікросвіті бактерії все має дещо інший вигляд. Кожна молекула секретованої рідини — це великий білок, який має тверду тривимірну будову й розмір, сумірний із розміром самої TTSS. Тобто для бактерії ця молекула радше нагадує скульптуру з твердого матеріалу, ніж рідину. Кожна молекула окремо виштовхується назовні крізь ретельно підігнаний для цього механізм, який більше нагадує механізм торговельних автоматів із продажу іграшок або пляшок, ніж простий отвір, крізь який «витікає» речовина. Сам механізм подачі у бактерії складається з невеликої кількості молекул білка, кожна з яких за своїм розміром та будовою сумірна з молекулами, які подаються через нього. Цікаво, що багато бактерій, безпосередньо не споріднених між собою, мають

схожі «механізми подачі». Вочевидь, гени, які відповідають за нього, були «скопійовані та вставлені» з однієї бактерії в іншу, адже бактерії мають таку дивовижну здатність. Проте це вже тема для окремої розмови, а нам треба продовжувати.

Білкові молекули, з яких складається TTSS, дуже схожі на компоненти джгутикового двигуна. Цей факт наштовхує еволюціоніста на думку, що компоненти TTSS на певному етапі еволюції джгутикового двигуна були залучені для виконання нової, але не чужої їм функції. Якщо врахувати, що TTSS протягує молекули по своєму каналу, не дивно, що в ній використовується примітивна версія того самого принципу, за допомогою якого джгутиковий двигун тягне молекули осі по колу. Із цього стає очевидно, що основні компоненти джгутикового двигуна існували й функціонували ще до появи самого двигуна. Залучення наявних механізмів для виконання нової функції — це самоочевидний шлях, яким на перший погляд неспрошувано складна структура може зійти на вершину піку Неймовірний.

Звісно, залишається ще багато дослідницької роботи, але я переконаний, що її буде виконано. На щастя, науковці — не ледарі, які до всього безоглядно застосовують одне й те саме підручне пояснення на кшталт прибічників «теорії розумного задуму». Ось приблизний приклад звернення, яке прибічники цієї «теорії» адресують науковцям: «Якщо не можете зрозуміти, як щось функціонує, не переймайтеся: просто викиньте проблему з голови та скажіть, що так Бог захотів. Не знаєте, який механізм дії нервового сигналу? От і добре! Не розумієте, як у мозку відкладаються спогади? Ще краще! Фотосинтез — приголомшливо складний процес? Та це ж чудово! Не йдіть на роботу й не сушіть над цим голову. Просто махніть рукою і зваліть усе на Бога. Любі дослідники, для чого ж мучитися над цими таємницями природи? Та просто надішліть нам їх список, бо в нас є для них застосування. Не знищуйте таке цінне невігластво своїми дослідженнями. Адже нам потрібні ці чудесні прогалини, щоб переховувати в них Бога». Святий Августин заявив про це досить відверто: «Існує ще один вид спокуси, яка становить ще більшу небезпеку. Це недуга допитливості. Саме вона будить у нас бажання вивчати й розкривати таємниці природи; таємниці, які лежать за межею нашого розуміння, які не можуть принести

нам нічого корисного та які людина не повинна навіть хотіти з'ясувати» (цит. за Freeman 2002).

Ще один із прикладів гаданої «неспростуваної складності», який полюбляє наводити Бігі — імунна система. Ось як цей аргумент побачив на судовому процесі суддя Джоунс:

Під час перехресного допиту професору Бігі поставили питання, чи досі він отримується своєї гумки, висловленої 1996 року, що науці ніколи не вдасться знайти еволюційне пояснення, як виникла імунна система. До його уваги надали 58 рецензованих публікацій, дев'ять книг і кілька підручників з імунології, в яких були розділи про еволюцію імунної системи; попри це він і далі відкидав будь-які докази еволюції на тій підставі, що їх недостатньо і що все це «не те».

Під час перехресного допиту, проведеного головним юрисконсультком позивачів Еріком Ротшильдом, Бігі неохоче зізнався, що не читав більшості з 58 рецензованих статей, які йому надали. Що й не дивно, адже в такій царині, як імунологія, важко розібратися. Зате неприпустимо те, що Бігі, не читавши, відкидав усі ці дослідження як «безплідні». Ясна річ, вони безплідні, якщо ставити за мету вести агітацію серед легковірного народу та політиків, а не відкривати важливі істини про те, як влаштований реальний світ. Вислухавши Бігі, Ротшильд красномовно підсумував усе, що було на думці в кожній порядній людині, яка перебувала в судовій залі:

На наше щастя, існують науковці, які шукають відповіді на питання про походження імунної системи... Це наш захист від виснажливих і смертельних хвороб. Люди, з-під чийого пера вийшли ці книги та статті, за свою важку роботу не отримують ні слави, ні гонорарів за публікації, ні запрошень виступити перед великими аудиторіями. Але саме завдяки їхнім зусиллям ми в змозі стримувати й лікувати тяжкі тілесні недуги. А професор Бігі, зі свого боку, разом з усіма іншими прибічниками розумного задуму навіть пальцем не поворухнув, щоб посприяти зростанню наукового, зокрема медич-

ного знання. *Ще й переконує майбутні покоління теж розслабитися*⁶⁴.

Американський генетик Джеррі Койн у рецензії на книжку Бігі написав: «Чого достеменно вчить нас історія науки — то це того, що ми зрештою опинимося в глухому куті, якщо своє невігластво позначатимемо терміном "Бог"». Або ж можна процитувати одного красномовного блогера, який прокоментував нашу з Джеррі Койном статтю про розумний задум, опубліковану в газеті «Guardian»:

*Звідки взагалі взялася думка, що Бог — це пояснення? Ажже все якраз навпаки. Бог — це нездатність пояснити, це стенання плечима, це «звідки я знаю?», замасковане під духовність та ритуал. Якщо людина приписує щось Богові, загалом це означає, що вона уявлення не має, як так сталося, тому пояснює це «щось» якимось недосяжним і незбагненим небесним духом. А запитай у неї, звідки взявся цей небесний чувак, то готовий закластися, що почувеш розмиту псевдофілософську відповідь, нібито він завжди був або існує за межами природи. Цим, ясна річ, нічого не пояснюється*⁶⁵.

Дарвінізм відкриває нам очі на ще один факт. Хоч сформовані еволюцією органи на перший погляд здаються вишуканими й ефективними, у них можна виявити чимало недоліків. І саме цього слід було очікувати від утворень, що мають еволюційну історію, тоді як такого роду недоліків не повинно бути в спроектованих творінь. Приклади недосконалих органів я розглядав у своїх інших книгах. Зокрема, зворотний гортанний нерв своїм обхідним і проблемним шляхом, яким досягає пункту призначення в нашому організмі, виказує свою еволюційну історію. Багато людських недугів — біль у попереку, грижі, випадання матки та вразливість до синуситу — безпосередньо пов'язані з тим, що ми зараз використовуємо для прямоходіння тіло, яке протягом сотень мільйонів років відшліфовувалося для пересування на чотирьох кінцівках. Дарвінізм також відкриває нам очі на жорстокість і марнотратність природного добору. Хижаки в природі здаються

бездоганно «спроектованими», щоб ловити здобич, а здобич — бездоганно «спроектованою», щоб тікати від хижаків. Тож на чиєму боці Бог⁶⁶?

АНТРОПНИЙ ПРИНЦИП У ПЛАНЕТАРНОМУ МАСШТАБІ

Розчарувавшись в очах і крилах, джгутикових двигунах та імунних системах, богослови, які поклоняються білим плямам, часто свою останню надію вбачають у таємниці походження життя. Вони тішать себе думкою, що оскільки еволюція почалася з небіологічної хімії, то зародження життя повинне становити значно більшу прогалину в науковому знанні, ніж будь-який подальший еволюційний перехід. І в одному сенсі це справді більша прогалина, проте апологетам релігії від нього легше не стане. Річ у тім, що життю достатньо було зародитися лише один раз. А отже, цілком припустимо, щоб це була вкрай малоймовірна подія (як побачимо далі, в разі неймовірніша, ніж вважає більшість людей). Усі подальші еволюційні кроки раз у раз незалежно повторювалися у більш-менш схожому вигляді серед мільйонів і мільйонів біологічних видів протягом геологічного часу. Таким чином, еволюцію складних форм життя не можна пояснювати на основі таких самих статистичних міркувань, що й зародження життя. Події, з яких складається звичайна еволюція, не могли бути настільки малоймовірними, як одинична подія, із якої еволюція розпочалася (та, можливо, кілька інших виняткових подій).

Можливо, розрізнення цих двох типів подій не зовсім зрозуміле, тому я роз'ясню його докладніше за допомогою так званого антропного принципу. Назву цьому принципу дав 1974 року британський математик Брендон Картер, а подальший розвиток ідея отримала в книзі фізиків Джона Барроу та Френка Тіплера⁶⁷. Зазвичай антропний аргумент застосовують щодо всесвіту, але до космічного масштабу я перейду пізніше, а зараз обмежуся його застосуванням у планетарному масштабі. Ми живемо на Землі. А отже, Земля — саме така планета, яка потрібна, щоб

з'явилися й жили ми, навіть якщо такий тип планет дуже рідкісний, ба навіть унікальний. Наприклад, наша форма життя не може існувати без води в рідкому стані. Фактично, екзобіологи, шукаючи слідів позаземного життя, обстежують різні ділянки неба в пошуках ознак води. Навколо кожної типової зірки на кшталт нашого Сонця існує так звана «зона Золотоволоски», температура в якій не надто низька й не надто висока, а така, як потрібно, щоб на планетах була рідка вода. Ця тонка орбітальна ділянка лежить між віддаленішою від зірки зоною, у якій вода замерзає, та внутрішньою зоною, у якій вода закипає.

Також можна припустити, що сприятлива для життя орбіта за своєю формою має бути близькою до кола. Сильно видовжена еліптична орбіта, як, наприклад, у недавно відкритої десятої планети, відомої під неофіційною назвою Ксена, дозволить планеті лише зі свистом пронестися зоною Золотоволоски один раз на кожні кількадесят або кількасот (земних) років. Сама Ксена ніколи не потрапляє в цю зону навіть у момент найбільшої близькості до Сонця, якої досягає раз на кожні 560 земних років. Температура комети Галлея коливається від 47 °С в перигелії до – 270 °С в афелії. Як і всі планети, Земля має еліптичну орбіту (максимально наближається до Сонця в січні, а максимально віддаляється в липні*); проте коло — лише один із варіантів еліпса, а земна орбіта настільки близька за формою до нього, що наша планета ніколи не виходить за межі зони Золотоволоски. Розташування Землі в Сонячній системі має ще й інші переваги, які зробили її сприятливою для еволюції життя. Юпітер виконує функцію гігантського гравітаційного пілососа, який перехоплює всі астероїди, які інакше могли б врзатися в нашу планету зі смертоносними наслідками. Єдиний природний супутник Землі — Місяць — сприяє стабілізації осі, навколо якої вона обертається⁶⁸, та забезпечує кілька інших сприятливих умов для розквіту життя на ній. Наше Сонце теж не зовсім звичайне: воно не має зірки-двійника, з якою могло б обертатися в парі. Планети можуть існувати й навколо подвійних зірок, але їхні орбіти будуть занадто хаотично змінюватися, що дуже несприятливо для розвитку життя.

* Якщо вас це здивувало, то, напевно, ви опинилися в полоні «північного шовінізму», про який ішлося на с. 120—121.

Були висловлені два пояснення особливої сприятливості нашої планети для життя. Згідно з теорією задуму, Бог створив наш світ, розмістив його в зоні Золотоволоски й цілеспрямовано підлаштував під нас усі інші деталі. Антропний підхід пропонує альтернативне пояснення, яке несе на собі певний відбиток дарвінізму. Більшість планет всесвіту перебувають за межами зони Золотоволоски своїх зірок, а тому не придатні для життя. Відповідно, на жодній із них немає життя. І хоч як мізерна кількість планет зі сприятливими для життя умовами, ми неминуче повинні бути на одній із них, бо інакше б не існували й не вели б цієї вченої розмови.

Дуже дивно, що прибічники релігії захоплюються антропним принципом. Із якоїсь абсолютно незбагненої причини вони вирішили, що він підтримує їхню позицію. Насправді все навпаки. Як і природний добір, антропний принцип являє собою *альтернативу* гіпотезі про задум. Не вдаючись до жодного вищого задуму, він пропонує раціональне пояснення того факту, що ми перебуваємо в місці, сприятливому для нашого існування. Підозрюю, плутанина в релігійних головах виникає з того, що антропний принцип — єдине пояснення, яке згадується в контексті проблеми, яку він розв'язує — проблеми нашого перебування в сприятливому для життя місці. Та релігійним головам невтямки, що для розв'язання цієї проблеми були висунуті два пояснення: Бог і антропний принцип. Це несумісні *альтернативи*.

Вода в рідкому стані — звісно, неодмінна передумова для відомої нам форми життя, але самої цієї передумови недостатньо. Потрібно ще, щоб у ній зародилося саме життя, а це подія з надзвичайно низькою ймовірністю. Дарвінова теорія еволюції не зустрічає на своєму шляху жодних серйозних перешкод, починаючи з моменту, коли життя вже виникло. Але як бути власне з його виникненням? Зародження життя — це хімічна подія (або низка подій), під час якої вперше склалися всі потрібні умови для природного добору. Одна з таких потрібних умов і, відповідно, головний інгредієнт життя — носій спадкової інформації, яким може бути молекула ДНК або (ймовірніше) щось, що копіюється, але менш точно, наприклад споріднена з нею молекула РНК. Після появи цього кардинально важливого компонента — якої-небудь генетичної молекули —

вже міг розпочатися справжній дарвінівський природний добір, який поступово сформував складні організми. Проте спонтанне, випадкове виникнення першої молекули-носія спадкової інформації багатьом здається неймовірною подією. Мабуть, воно справді було майже таким — дуже-дуже мало-ймовірним. Зараз ми обговоримо це питання докладніше, позаяк йому присвячено поточний підрозділ.

Походження життя — нині популярний, хоч і спекулятивний предмет дослідження. Для його вивчення потрібно володіти експертними знаннями з хімії, якими я, на жаль, не наділений. Тож мені залишається лише з живим інтересом спостерігати, що відбувається в цій галузі. Не здивуюся, якщо протягом кількох найближчих років хіміки повідомлять, що успішно здійснили нове зародження життя в лабораторії. Проте цього ще не сталося, тож досі залишаються підстави заявляти, що ймовірність такої події була й залишається надзвичайно низькою, хоч принаймні одного разу вона таки відбулася!

За аналогією із зоною Золотоволоски, можна стверджувати, що, попри всю малоймовірність зародження життя, нам відомо, що на Землі ця подія відбулася, адже на ній є ми. Як і в випадку сприятливого температурного режиму, дві гіпотези пояснюють, що сталося: гіпотеза про розумний задум та наукова, або «антропна», гіпотеза. Згідно з прибічниками розумного задуму, диво зародження життя було справою рук Бога, котрий ударив у первинний бульйон божественним вогнем і відправив ДНК (чи її еквівалента) у її величну подорож часом.

Антропна альтернатива цій гіпотезі, як і міркування щодо зони Золотоволоски, базується на статистичній логіці. Науковці покликаються на дивовижні можливості великих чисел. Згідно з сучасними оцінками, у нашій галактиці існує від 1 до 30 мільярдів планет, а таких галактик у всесвіті близько 100 мільярдів. Відкинувши кілька нулів з міркувань практичної обережності, отримуємо консервативну оцінку кількості планет у всесвіті — мільярд мільярдів. Припустімо тепер, що зародження життя, тобто стихійне виникнення чогось на кшталт молекули ДНК, справді має приголомшливо низьку ймовірність. Нехай імовірність цієї події настільки низька, що вона відбувається лише на одній із мільярда планет. Якби хімік звернувся до грантодавчої установи з проектом дослідження, очікувана успішність резуль-

тату якого становить один зі ста, його б просто засміяли. А тут ми говоримо про один шанс із мільярда. І все-таки... навіть із такими примарними шансами у життя залишається цілий мільярд потенційних планет, і Земля — лише одна з них⁶⁹.

Отриманий висновок настільки несподіваний, що повторю його знову. Навіть якби ймовірність спонтанного зародження життя на окремо взятій планеті дорівнювала одній мільярдній, ця запаморочливо малоймовірна подія однаково б відбулася на мільярді планет. Шанси знайти хоч якусь із цього мільярда планет приблизно такі самі, як відшукати голку в копиці сіна. Проте нам не треба далеко ходити, щоб знайти знамениту голку, бо (якщо згадати антропний принцип) будь-які істоти, здатні здійснювати пошук, самі перебувають на одній із таких дивовижно рідкісних голок ще до того, як починають шукати.

Будь-яке ймовірнісне твердження висловлюється в контексті певного рівня незнання. Наприклад, якщо нам нічого не відомо про конкретну планету, можна стверджувати, що ймовірність існування на ній життя дорівнює одній мільярдній. Проте якщо ввести в розрахунки додаткові відомості, результат зміниться. Можливо, ця планета має якісь особливі характеристики, приміром особливий хімічний склад гірських порід, який змінює шанси на користь існування життя. Інакше кажучи, деякі планети більш «землеподібні» за інші. А Земля, звісно, найбільш землеподібна з усіх. Цей факт повинен надихати наших хіміків на спроби відтворити зародження життя в лабораторних умовах, бо він збільшує їхні шанси на успіх. Мої попередні розрахунки показали, що навіть хімічна модель з одним шансом на успіх із мільярда *все-таки* передбачає, що життя мало б виникнути на мільярді планет всесвіту. Краса антропного принципу полягає в тому, що згідно з ним (і всупереч здоровому глузду) для цілком задовільного пояснення існування життя на Землі достатньо хімічної моделі, яка передбачала б виникнення життя хоча б на *одній* планеті з мільярда мільярдів. Але я ні на йоту не сумніваюся, що зародження життя насправді не настільки малоймовірна подія. На мою думку, інвестування грошей у лабораторне відтворення цієї події має сенс, як і підтримання проекту SETI (англ. Search for Extraterrestrial Intelligence — пошук позаземного розуму), позаяк існування розумного життя деінде у всесвіті цілком імовірне.

Навіть якщо прийняти найпесимістичнішу оцінку ймовірності спонтанного зародження життя, її достатньо, щоб статистичний аргумент вибив ґрунт з-під ніг тих, хто пропонує заповнити прогалину розумним задумом. Серед усіх відомих прогалин в еволюційному літописі зародження життя може здатися найбільш нездоланною проблемою лише людям, навченим оцінювати шанси й ризики на побутовому рівні — тому самому, на якому грантодавчі інституції оцінюють перспективність дослідницьких проєктів, поданих хіміками. Проте наука, оперта на статистичні методи, здатна заповнити навіть таку велику прогалину, не вдаючись до ідеї Бога-Творця з тих самих міркувань, які ми наводили, коли обговорювали метафору надсучасного авіалайнера.

Повернімося тепер до важливої тези, згаданої на початку цього підрозділу. Уявімо, що хтось намагається пояснити явище біологічної адаптації на основі тієї самої логіки, яку ми щойно застосували до зародження життя, тобто покликаючись на величезну кількість доступних для цього планет. Нам відомо, що кожен біологічний вид і кожен досліджений орган добре виконують свої функції. Крила птахів, бджіл і кажанів ефективні для літання. Очі ефективні для бачення. Листя — для фотосинтезу. Ми живемо в оточенні близько десяти мільйонів видів, кожен із яких незалежно від інших справляє сильне враження, наче його спроектовано. Кожен вид чудово пристосований до свого особливого способу життя. Чи можливо всю цю величезну масу прикладів позірного творіння пояснити за допомогою того самого аргументу «величезної кількості планет»? Ні, не можливо. Абсолютно не можливо. Навіть не намагайтеся. І це дуже важливе положення, позаяк воно стосується одного з найпоширеніших перекирвань дарвінізму.

Хоч би над якою кількістю планет ми робили розрахунки, щасливий випадок не в змозі пояснити багатюче розмаїття складних організмів на Землі так само, як він допоміг нам пояснити початкову появу життя. Еволюція життя кардинально відрізняється від зародження життя тим, що, повторюся, останнє було (або могло бути) унікальною подією, якої достатньо, щоб вона сталася лише один раз. Натомість адаптивне пристосування видів до їхніх особливих природних середовищ передбачає силу-силенну окремих подій, які постійно відбуваються.

Те, що відбувається на Землі, можна загалом схарактеризувати як *процес* оптимізації біологічних видів, який повсякчас триває в усіх закутках планети, на всіх континентах і островах. Можна впевнено прогнозувати, що через десять мільйонів років існуватимуть нові види, які будуть не гірше адаптовані до свого способу життя, ніж нинішні види до свого. Тобто йдеться про повторюваний, передбачуваний, багаторазовий процес, а не про одноразову статистичну удачу, значення якої стає зрозумілим лише в ретроспективі. Завдяки Дарвіну, ми знаємо, що було рушійною силою цього процесу — природний добір.

Антропний принцип безсилий у поясненні всього багатоманіття особливостей живих істот. Для того, щоб дати раду розмаїттю життя на Землі, а надто нав'язливій ілюзії його спроектованості, нам потрібна пояснювальна сила теорії Дарвіна. Але питання походження життя лежить за межами радіуса дії цієї теорії, бо природному добору потрібно, щоб життя вже існувало. Тут на допомогу приходить антропний принцип. Розв'язати унікальну проблему зародження життя ми можемо, врахувавши величезну кількість потенційних місць для його виникнення. Після того, як сталася ця щаслива подія (яку антропний принцип недвозначно допускає), керівну роль перебрав на себе природний добір, принцип дії якого жодним чином не базується на випадковості.

Утім, не можна відкидати можливості, що зародження життя — не єдина велика біла пляма в еволюційній історії, яка заповнюється простою випадковістю, допустимою з погляду антропного принципу. Наприклад, мій колега Марк Рідлі в книзі «Демон Менделя» (яку американські видавці безпідставно перейменували на «Кооперативний ген», ввівши тим самим читачів в оману) висловив думку, що виникнення еукаріотичних клітин (із яких складається наш організм; на відміну від бактерій, вони мають ядро та різні інші складні утворення, зокрема мітохондрії) є підстави вважати ще видатнішим, складнішим і статистично менш імовірним кроком, ніж зародження життя. Може бути, що виникнення свідомості — ще одна велика прірва, подолання якої пов'язане з таким самим рівнем статистичної малоймовірності. Такого роду одноразові події можна пояснити за допомогою антропного принципу приблизно таким чином. Серед мільярдів планет, на яких життя виникло й досягло рівня

бактерій, лише невелика група здійснила наступний стрибок, породивши еукаріотичні клітини. А серед цієї групи лише невелика частка зуміла перетнути наступний рубікон, давши початок свідомості. Якщо обидві події справді одноразові, то ми маємо справу не з повсюдним, універсальним *процесом* на кшталт звичайного еволюційного пристосування. Згідно з антропним принципом, оскільки ми існуємо, складаємося з еукаріотичних клітин і володіємо свідомістю, то нашій планеті випало бути однією з надзвичайно рідкісних планет-щасливиць, які перестрибнули через усі три прірви.

Природний добір працює завдяки тому, що він є накопичувальним і односпрямованим шляхом до вдосконалення. Щоб він розпочався, потрібне певне везіння, але антропний принцип і наявність «мільярдів» доступних планет дає шанс на таку удачу. Можливо, кілька подальших стрибків у еволюційній історії також відбулися не без співучасті удачі, яку обґрунтовує антропний принцип. Хай там як, але *розумний задум* відверто незадовільний для пояснення життя, позаяк задум у своїй суті не накопичувальний, а отже, породжує ще більші питання, ніж ті, на які відповідає. Він веде нас у нескінченну безвість проблем у дузі метафори з надсучасним авіалайнером.

Ми живемо на планеті, сприятливій для нашої форми життя. І на це є дві причини. Перша з них полягає в тому, що завдяки природному добору життя розвивалося й розквітало в тих умовах, які йому забезпечила саме ця планета. Друга причина пов'язана з антропним принципом. У всесвіті існують мільярди планет. І хоч як мізерно мало серед них таких, що сприятливі для еволюції, наша планета безсумнівно входить до цієї особливої групи. А тепер саме час перенести антропний принцип на давніше минуле, із царини біології — в царину космології.

АНТРОПНИЙ ПРИНЦИП У КОСМІЧНОМУ МАСШТАБІ

Ми живемо не тільки на гостинній планеті, а й у гостинному всесвіті. З факту нашого існування випливає, що його фізичні

закони достатньо сприятливі, щоб могло виникнути життя. Не випадково, розглядаючи нічне небо, ми бачимо зорі, адже зорі — неодмінна передумова для існування більшості хімічних елементів, без яких не було б життя. Фізики підраховали, що якби закони й константи фізики були хоч на йоту іншими, всесвіт розвивався б так, що життя в ньому було б неможливим. Різні фізики по-різному обґрунтовують цю думку, але висновок у всіх однаковий. Мартін Ріс у книзі «Просто шість чисел» наводить перелік із шести основоположних констант, які однакові по всьому всесвіту. Кожне з цих чисел ретельно дібране в тому сенсі, що, якби воно хоч трохи було іншим, кардинально іншим (і, мабуть, несприятливим для життя) був би і всесвіт*.

До шести величин, які наводить Ріс, входить стала так званої «сильної» ядерної взаємодії, тобто сили, яка зв'язує компоненти атомного ядра та яку потрібно перебороти, щоб «розщепити» ядро. Її позначають літерою E і вимірюють як частку маси ядра водню, яка перетворюється на енергію, коли з атомів водню синтезується гелій. Значення цієї сталої в нашому всесвіті становить 0,007. Схоже на те, що вона повинна бути саме такою, щоб могли існувати хімічні елементи, неодмінні для появи життя. Уся хімія, як відомо, полягає в комбінуванні та рекомбінуванні приблизно 90 доступних у природі хімічних елементів, впорядкованих у періодичну таблицю. Найпростіший і найпоширеніший із них — водень. Усі інші хімічні елементи всесвіту в кінцевому підсумку виникли з водню в результаті ядерного синтезу — складного процесу, який відбувається лише за надзвичайно високих температур усередині зірок (та водневих бомб). Відносно невеликі зірки, розміром із наше Сонце, можуть синтезувати лише легкі елементи на кшталт гелію — другого найлегшого елемента періодичної таблиці після водню. Для досягнення високих температур, за яких відбудеться синтез важчих елементів, потрібні більші й гарячіші зірки, у надрах яких відбуваються ланцюжкові про-

* Я вжив слово «мабуть» почасти через те, що нам не відомо, наскільки можуть відрізнятись від нас позаземні форми життя, і ще почасти через те, що, вочевидь, неправильно розглядати наслідки зміни лише однієї константи. Може, існують інші комбінації значень шести констант, які виявляться сприятливими для життя, але, щоб виявити їх, потрібно змінювати константи не поодиноці. Проте я на цьому не буду зупинятися, щоб не ускладнювати справу. Тому продовжуватиму, ніби перед нами стоїть велика проблема пояснити ретельно дібраність основоположних констант.

цеси ядерного синтезу, деталі яких свого часу описав Фред Гойл із двома колегами (дивно, що за це досягнення Гойл не отримав своєї частки Нобелівської премії, яка повністю дісталася двом іншим). Час від часу такі великі зірки вибухають (під час вибуху вони називаються надновими), розкидаючи навколо свою матерію, зокрема й елементи періодичної таблиці, у вигляді пилових хмар. Завдяки цьому Земля має вдосталь хімічних елементів, складніших і важчих за всюдисущий водень — елементів, без яких не можливі ні хімія, ні життя.

Для нас важливо, що величина константи сильної взаємодії має вирішальне значення для того, як далеко «вгору» по щаблях періодичної таблиці може сягнути ланцюжкова реакція ядерного синтезу. Якби сильна взаємодія була слабшою (наприклад, 0,006 замість 0,007), то у всесвіті не було б нічого, крім водню, а отже, жодних цікавих хімічних реакцій. Якби ж вона була сильнішою (приміром, 0,008), то у всесвіті не залишилося б водню — усі його атоми синтезувалися б у важчі хімічні елементи. Якби в хімічному складі всесвіту вичерпався водень, не могла б з'явитися і наша форма життя, адже в такому разі не було б води. Тобто ця константа перебуває у своєму значенні Золотоволоски — 0,007: вона якраз така, що вможливує існування достатнього спектра хімічних елементів, щоб відбувалися цікаві хімічні реакції, здатні підтримувати життя.

Не буду зараз розглядати решту з шести величин Ріса. Висновок для всіх них однаковий. Їхні реальні значення розташовані в числовій зоні Золотоволоски, за межами якої життя неможливе. Як все це пояснити? Як і попереднього разу, в нас є дві відповіді: одна — від теїстів, інша — антропний принцип. Теїст стверджує, що, коли Бог налаштував світ, він виставив усі основоположні константи на зону Золотоволоски, щоб могло виникнути життя. Приблизно це мало такий вигляд: Бог мав під рукою шість регуляторів, які можна було крутити, налаштовуючи на різні значення, і він виставив їх усі на значення, що входять у зону Золотоволоски. Як і раніше, теїстичне пояснення глибоко незадовільне, позаяк воно не пояснює існування Бога. Бог, здатний вирахувати оптимальні значення шести констант, щоб вони потрапляли в зону Золотоволоски, щонайменше так само малоїмовірний, як і гармонійна комбінація значень цих констант, тобто — вкрай малоїмовірний.

Таким чином, теїстичне пояснення повертає нас до того, з чого ми починали — до проблеми надзвичайно низької ймовірності. Воно не просунуло нас ні на крок на шляху розв'язання проблеми. Тому не бачу жодних варіантів, крім відкидання цього пояснення, хоч не можу не дивуватися, що так багато людей не помічають його проблемності та щиро вдовольняються аргументом про Бога, який крутить регулятори констант на панелі керування.

Можливо, в психологічному плані ця дивовижна сліпота пов'язана з тим, що більшість людей, на відміну від біологів, не достатньо ознайомлені з теорією природного добору та її здатністю приборкувати неймовірність. Дж. Андерсон Томсон зі свого професійного погляду еволюційного психіатра вказав на ще одну можливу причину — притаманну нам усім психологічну схильність до персоніфікації неживих об'єктів як суб'єктів дії. Томсон стверджує, що ми більш схильні помилково прийняти примару за грабіжника, ніж грабіжника за примару. Ціна фальшивої тривоги — лише трохи змарнованого часу, тоді як прогавлена реальна небезпека інколи може коштувати життя. У листі до мене він висловив припущення, що наші давні пращури були головною небезпекою один для одного в своєму довкіллі. «Від них ми успадкували схильність автоматично припускати (або навіть боятися), що за всім стоїть людський намір. Нам важко уявити які-небудь інші причини, крім *людського* втручання». Тож цілком природно, що ми вигадали й божественний задум. До привабливості «суб'єктів» я повернуся в п'ятому розділі.

Біологи, будучи краще обізнаними зі здатністю теорії природного добору пояснювати виникнення малоїмовірних утворень, не схильні вдовольнитися теоріями, які повністю ухиляються від проблеми неймовірності. Теїстична ж відповідь на загадку неймовірності — чистісіньке ухиляння, та ще й у колосальних масштабах. Вона не просто перефразовує проблему, а роздуває її до гротескних розмірів. Тож перейдімо тепер до антропної альтернативи. У найзагальнішому вигляді вона полягає в тому, що обговорювати таке питання можливо лише у всесвіті, здатному породити нас. Таким чином саме наше існування неминуче означає, що основоположні константи фізики вишикувані в своїх відповідних зо-

нах Золотоволоски. Різні фізики пропонують різні варіанти антропного розв'язання загадки нашого існування.

Найбільш прямолінійні стверджують, що шість регуляторів констант узагалі не можуть змінювати свою позицію. Мовляв, коли нарешті з'явиться довгоочікувана Теорія всього, виявиться, що шість основоположних констант залежать одна від одної або від чогось іншого, ще нам не відомого, а поки що ми ще не здатні зрозуміти їхнього зв'язку. Може бути, що всі шість констант мають не більше свободи варіюватися, ніж відношення довжини кола до його діаметра. Таким чином, стане зрозуміло, що всесвіт інакше й не може бути побудований. Тож не потрібен буде й Бог, щоб поставити регулятори в правильну позицію, бо й самих регуляторів не буде.

Інших фізиків (серед них і Мартіна Ріса) не вдовольняє таке пояснення, і я з ними згоден. Цілком можливо, що існує лише один можливий варіант налаштування всесвіту. Але чому цей єдино можливий варіант виявився підлаштованим під нашу подальшу еволюцію? Чому цей варіант виявився таким, наче (за словами теоретичного фізика Фрімена Дайсона) він «наперед знав, що ми з'явимося»? Філософ Джон Леслі провів аналогію з чоловіком, засудженим до смерті через розстріл. Існує ймовірність, що всі десятеро виконавців смертного вироку не влучать у жертву. Згадуючи цю подію, уцілілий злочинець зможе порадіти своєму щастю і сказати: «Ясна річ, вони всі схיбили, бо інакше я б зараз про це не згадував». Але, звичайно ж — і за це йому можна вибачити, — він шукатиме причину промаху, розмірковуючи, чи не були виконавці підкуплені або напідпитку.

На це заперечення можна відповісти припущенням, яке підтримує Мартін Ріс, про множинність всесвітів, які, наче бульбашки в піні, співіснують у «мультивсесвіті» (або «мега-всесвіті», як пропонує називати його Леонард Саскінд*). Закони й константи кожного з них (наприклад, видимого нам всесвіту) — лише окремі випадки. Загалом же в мультивсесвіті існує велика кількість альтернативних комбінацій законів

* У своїй книзі (Susskind, 2006) Саскінд наводить блискучі аргументи на користь застосування антропного принципу до мегавсесвіту. За його словами, ця ідея не до вподоби більшості фізиків, що викликає в мене глибокий подив. Я вважаю її розкішною — можливо, через те, що дарвінізм відкрив мені очі на реальність.

і констант. І тут знову набирає чинності антропний принцип, який пояснює, що ми неодмінно маємо бути в одному з (мабуть, дуже нечисленних) всесвітів, своєрідні закони яких сприятливі для нашої еволюції, а отже, дозволяють ставити питання, над яким ми зараз сушимо голову.

Розмірковування над подальшою долею нашого всесвіту дали поштовх появі однієї оригінальної теорії мультивсесвіту. Залежно від значень чисел на кшталт шести констант Мартіна Ріса, наш усесвіт може безкінечно розширюватися, досягти якоїсь стабільної рівноваги й зупинитися або ж почати скорочуватися, що призведе до так званого «Великого стискання». Деякі моделі великого стискання передбачають, що всесвіт потім почне нове розширення — і так без кінця-краю, здійснюючи повний цикл приблизно за 20 мільярдів років. Згідно зі стандартною моделлю нашого всесвіту, час розпочався разом із появою простору під час великого вибуху близько 13 мільярдів років тому. Модель циклічних великих стискань уточнює це твердження в такий спосіб: наш час і простір справді виникли під час великого вибуху, але це був лише останній із довгої черги великих вибухів, кожний із яких наставав після великого стискання, в якому гинув попередній всесвіт. Нікому не відомо, що відбувається в сингулярностях на кшталт великого вибуху, тож може бути, що закони й константи кожного разу встановлюються наново. Якщо космічний акордеон вічно грає свою мелодію «вибух-розширення-скорочення-стискання», то ми маємо справу не з паралельною, а послідовною версією мультивсесвіту. І тут знову нам у пригоді стає антропний принцип. З усіх всесвітів, які були в цій послідовності, лише в децици «циферблати» панелі керування налаштовані на біогенетичні умови. Звісно ж, нинішній усесвіт належить до цієї децици, бо інакше нас у ньому не було б. Останнім часом послідовну версію мультивсесвіту стали вважати менш правдоподібною, ніж раніше, бо нові відкриття поставили під сумнів модель великого стискання. На сьогодні більш імовірно, що наш всесвіт приречений безкінечно розширюватися.

Ще один теоретичний фізик на ім'я Лі Смолін запропонував промовисто дарвінівську версію теорії мультивсесвіту, в якій поєднав елементи послідовних та паралельних всесвітів. Головна ідея Смоліна, викладена в книзі «Біографія все-

світу», полягає в тому, що нові всесвіти народжуються з батьківського всесвіту не в результаті повноцінного стискання, а в локальний спосіб — із чорних дір. До цього Смолін додає елемент спадковості: основоположні константи кожного новонародженого всесвіту успадковуються від батьківського всесвіту, але з незначними «мутаціями». Спадковість, як ми знаємо, — засадничий компонент дарвінівської теорії природного добору, тож, маючи її в своєму арсеналі, Смолін може користуватися вже відомими ідеями. Всесвіти, які мають засоби для «виживання» та «розмноження», з часом починають переважати у мультивсесвіті. До таких «засобів», зокрема, належить і здатність проіснувати достатньо довго, щоб «розмножитися». Оскільки акт розмноження відбувається в чорних дірах, успішні всесвіти повинні мати все, що потрібно для створення чорних дір. А для цього потрібно володіти деякими іншими властивостями. Наприклад, для утворення чорних дір потрібно, щоб матерія скупчувалася в хмари пилу, а потім — у зірки. Зірки, своєю чергою, можуть породжувати розмаїття хімічних елементів, а відтак життя. Таким чином, гадає Смолін, можна говорити, що в мультивсесвіті відбувається дарвінівський природний добір всесвітів, який безпосередньо заохочує формування чорних дір, а опосередковано — виникнення життя. Не всі фізики поділяють захват ідеями Смоліна, хоч нобелівський лауреат з фізики Марі Гел-Ман, кажуть, якимось сказав: «Смолін? Це той хлопчина з божевільними ідеями? Та він не може помилятися»⁷⁰. Тут кожен біолог може лукаво всміхнутися і подумати, а може, справді фізикам було б не зайве просвітитися ідеями Дарвіна?

Багатьом може здатися, що припущення про існування багатьох всесвітів — занадто дорога розкіш, якої ми не можемо собі дозволити. Адже якщо ми допускаємо таку чудернацьку ідею, як мультивсесвіт, стверджують вони, то вже гулять, так гулять — давайте допустимо й існування Бога. Хіба обидві ці гіпотези не однаково марнотратні й незадовільні? Ті, кому таке спало на думку, ще не пізнали пояснювальної сили природного добору. Головна відмінність між справді чудернацькою гіпотезою про Бога та лише поверхово чудернацькою гіпотезою про мультивсесвіт лежить у царині статистичної неймовірності. Попри всю свою чудернацькість, мультивесе-

світ має просту будову. А Бог або будь-який інший розумний і самостійний творець надзвичайно неймовірний у тому самому статистичному розумінні, що й об'єкти, які він покликаний пояснити. Ідея мультивсесвіту може здатися чудернацькою хіба лише через *кількість* всесвітів, існування яких вона допускає. Проте якщо кожен із них простий за своїми основоположними законами, то мультивсесвіт не передбачає нічого особливо неймовірного. Зате якщо замість нього поставити яку-небудь розумну істоту, то правдоподібність такого пояснення стрімко летить у нікуди.

Серед фізиків інколи трапляються набожні люди (я вже згадував два приклади з Британії — Рассела Стенарда й отця Джона Полкінгорна). Цілком передбачувано, вони не змарнували можливості вхопитися за малоймовірність фізичних констант, які всі чітко налаштовані на досить вузьку зону Золотоволоски, стверджуючи, що лише космічний розум міг виставити такі вдалі налаштування. Я вже парировав тим, що такі міркування породжують більше проблем, ніж розв'язують. А що на це кажуть теїсти? Що вони можуть сказати у відповідь на аргумент, що Бог, здатний спроектувати всесвіт, ретельно й завбачливо продуманий, щоб дати початок нашій еволюції, повинен бути надзвичайно складною істотою, існування якої настільки малоймовірне, що потребує ще складнішого пояснення, ніж та проблема, яку розв'язують за допомогою нього?

Богослов Річард Свінберн, як і слід було очікувати, вважає, що знає відповідь на це питання, і викладає її у своїй книжці «Чи існує Бог?» Для початку він показує, що справді дружить із головою, переконливо демонструючи, чому завжди слід віддавати перевагу найпростішій гіпотезі, яка узгоджується з відомими фактами. Наука пояснює складні об'єкти як продукти взаємодії простіших об'єктів, найпростішими з яких є фундаментальні частинки. Я вважаю (і наважуся припустити, що ви зі мною), що це чудова та проста ідея: все складається з фундаментальних частинок, котрі, будучи надзвичайно численними, належать до скінченної кількості *типів*. Якщо в нас ця ідея викликає скептичне ставлення, то хіба через свою надзвичайну простоту. Проте для Свінберна вона зовсім не проста.

Враховуючи величезну кількість частинок якого-небудь конкретного типу (наприклад, електронів), Свінберн вважає підозрілим збігом, що така велика кількість одиниць має однакові властивості. З одним електроном він ще може змиритися. Але, коли мільярди мільярдів електронів *мають однакові властивості*, це в нього викликає глибоку недовіру. Йому здається простішою і більш природною ситуація, коли всі електрони відрізняються один від одного. Така ситуація, на його думку, вимагає простішого пояснення. Ба більше, для нього природно, щоб кожен електрон зберігав свої властивості не більш ніж на коротку мить; кожен повинен непередбачувано, спонтанно й невинно змінюватися щомиті. Таким, на думку Свінберна, має бути простий і природний стан речей. Будь-який більш уніфікований стан (який ми з вами вважаємо простішим), на думку Свінберна, вимагає спеціального пояснення. «Лише завдяки тому, що електрони, шматки міді та будь-які інші матеріальні об'єкти мають у ХХ столітті ті самі властивості, що вони мали в ХІХ столітті, світ є таким, яким він є зараз».

А тепер на сцену виходить Бог. Він — спаситель, який цілеспрямовано й невтомно підтримує властивості всіх цих мільярдів електронів і шматків міді, стримуючи їх від їхнього вродженого потягу до здичавіння та хаотичного метання між станами. Саме завдяки його втручанням всі електрони мають однаковий вигляд; усі шматки міді поведуться, як шматки міді; і всі електрони та шматки міді залишаються самими собою від мікросекунди до мікросекунди, від століття до століття. Бог пильнує за кожною частинкою, приборкуючи її нестримну буйність та підганяючи їх усі під один копил.

Але як Свінберн обґрунтує, що його гіпотеза про Бога, який одночасно пильнує за незліченною кількістю норавливих електронів, *проста*? Адже це пряма протилежність простоти. Щоб вискочити з цього глухого кута, Свінберн викидає приголомшливий трюк, який шокує масштабом свого інтелектуального нахабства. Без будь-якого обґрунтування він заявляє, що Бог — це *одна* істота. Яка блискуча економія на поясненні, адже не треба шукати жодних інших причин, чому раптом кожен із запаморочливої кількості незалежних електронів поводитьься однаково!

Теїзм стверджує, що кожен об'єкт, який існує, з'явився і продовжує існувати завдяки одній істоті — Богові. Також він стверджує, що будь-яка властивість, якою нагілена будь-яка речовина, є такою, бо Бог створив її або дозволив їй бути такою. Просте пояснення має постулювати мінімум причин. І що може бути простішим за постулювання однієї причини? Теїзм у цьому плані простіший за політеїзм. Він постулює існування тільки однієї причини — суб'єкта, нагіленого необмеженою могутністю (Бог може зробити все, що логічно допустиме), необмеженим знанням (Бог знає все, що логічно можливо знати) і необмеженою свободою.

Хочеться подякувати Свінбернові за те, що він зглянувся і поблажливо не дозволив Богові здійснювати логічно неможливі діяння. Але в рамках цього застереження він допускає застосування могутності Бога для пояснення будь-чого. Науці досі не вдається пояснити явище X? Та хіба це проблема? Не обтяжуйте себе його повторним обстеженням. Просто трохи покропіть його божественною всемогутністю — і маєте *найпростіше* можливе пояснення явища X (чи будь-чого іншого), адже існує тільки один Бог. Хіба може бути що-небудь простіше?

Так, може. Причому майже все. Бог, здатний невпинно відстежувати й контролювати індивідуальний стан кожної окремої частинки у всесвіті, ніяк *не може* бути простим. Існування такого Бога саме собою вимагає шалено складного пояснення. Ще гірше (для тези про простоту Бога) те, що, паралельно зі стеженням за електронами, інші закутки його колосальної свідомості реагують на діяння, почуття та молитви кожної живої людської істоти (та всіх інших розумних істот, які, можливо, існують на інших планетах нашої та ще 100 мільярдів інших галактик). До того ж, як говорить Свінберн, Богові щоразу доводиться свідомо *струмуватися* від втручання і порятунку людей від раку. Він не робить цього, бо: «Якби Бог відгукувався на більшість молитов про порятунок родича від раку, тоді рак не становив би для людства проблеми, яку потрібно розв'язувати». І справді, що б ми *тогі* робили зі своїм вільним часом?

Не всі богослови настільки радикальні, як Свінберн. Однак і в інших богословських текстах нашого часу можна натра-

пити на дивовижну думку про *простоту* гіпотези про Бога. Чітко на цю тему висловився 1996 року Кіт Ворд, на той час королівський професор богослов'я Оксфордського університету, в книзі «Бог, випадковість і неодмінність»:

По суті справи, теїсти стверджують, що Бог — це дуже елегантне, ощадливе й продуктивне пояснення існування всесвіту. Його ощадливість полягає в тому, що існування та природа абсолютно всього, що є у всесвіті, пояснюється однією істотою, яка спричинила й наділила сенсом існування все, зокрема й саму себе. Його елегантність у тому, що з однієї ключової ідеї — ідеї найдосконалішої істоти — раціонально виводиться вся сукупність атрибутів Бога та існування всесвіту в усій його повноті.

Ворд повторює помилку Свінберна, фактично виказуючи своє нерозуміння значення слів «пояснити» та «простий». Мені точно не відомо, чи він справді вважає ідею Бога простою, чи, може, написав вищенаведений уривок у запалі дискусії, не надто вдумуючись у його зміст. Однак сер Джон Полкінгорн у книзі «Наука та християнська віра» цитує такі слова Ворда, в яких останній критикує погляди Томи Аквінського: «Його найбільша помилка полягає в припущенні, що Бог логічно простий — причому не тільки в тому розумінні, що його сутність неподільна, а в значно глибшому сенсі, що те, що є істинним для будь-якої частини Бога, є істинним щодо нього всього. Проте було б цілком логічно припустити, що Бог, будучи неподільним, має складну внутрішню будову». І тут Ворд нарешті має рацію. Біолог Джуліен Гакслі ще 1912 року дав означення складності як «гетерогенності складових частин», яка характеризується особливою функціональною неподільністю⁷¹.

З інших праць Ворда стає зрозумілим, наскільки важко людям із богословським мисленням збагнути походження складності життя. Він цитує іншого релігійного науковця — біохіміка Артура Пікока (третього учасника вищезгаданої трійці релігійних науковців Британії), котрий висунув постулат про наявність у живої матерії «схильності до нарощування складності». Ворд характеризує цю схильність як «певне вроджене тяжіння еволюційних змін до підвищення складності».

Далі він висловлює припущення, що такий нахил «може впливати з особливостей мутагенезу, які наділяють перевагою складніші мутації». Ворд сам не впевнений у правильності цього припущення, і не дарма. Схильність еволюції до нарощування складності впливає (у тих гілках еволюції, де воно взагалі відбувається) не з якоїсь вродженої схильності до нарощування складності й не з перекося на користь певного типу мутацій. Її причиною є природний добір — єдиний процес, котрий, наскільки нам відомо, здатний створювати складні об'єкти з простих. Теорія природного добору посправжньому проста. І так само прості початкові умови, які вона передбачає. Натомість те, що вона пояснює, немислимо складне — складніше за все, що ми можемо уявити, за винятком, звісно, Бога, здатного все це створити.

КЕМБРИДЖСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ

На нещодавній кембриджській конференції, присвяченій науці та релігії, на якій я виклав аргумент, названий у цій книзі «аргументом надсучасного авіалайнера», мені довелося стати свідком, м'яко кажучи, провалу щирсердої спроби досягти згоди в питанні простоти Бога. Ця подія наштовхнула мене на деякі міркування, якими я б хотів зараз поділитися.

По-перше, мушу сповідатися (тут влучнішого слова не добереш), що спонсором конференції був Фонд Темплтона. Висвітлювати її перебіг запросили ретельно дібрану групу журналістів із Британії та Америки, які спеціалізуються на науці. Серед 18 запрошених доповідачів мені відводилася роль представляти погляди атеїстів. Зі слів одного із запрошених журналістів — Джона Горгена — стало відомо, що їм, крім покриття всіх витрат, за присутність на конференції запропонували щедрю суму — 15 000 доларів. Мене це насторожило. У моєму багатому досвіді участі в наукових конференціях ніколи не траплялося випадків, щоб аудиторії (на противагу доповідачам) платили за участь. Якби я про це дізнався раніше, то відразу засумнівався б у доречності участі в конференції. Це могло

означати, що Темплтон використовує свої гроші, щоб підкупити журналістів і збити їх із добропорядного шляху. У Горгена згодом виникли такі самі сумніви, тож він присвятив конференції цілу статтю⁷². Із неї я дізнався прикру річ, що моя анонсована участь у конференції в статусі доповідача спонукала його та деяких інших журналістів відкинути свої сумніви:

Лише британський біолог Річард Докінз, чия участь у зібранні переконала мене та інших колег у серйозності цієї події, критикував релігійну віру за її несумісність із наукою, ірраціональність та шкоду. Решта доповідачів: троє агностиків, один юдей, деїст і дванадцять християн (мусульманський філософ відмовився від участі в останню хвилину) — озвучували ідеї, відверто перекручені на користь релігії та християнства.

Стаття Горгена одночасно й тішить, і насторожує. Попри свої погані передчуття, він виніс деякі цінні висновки з цієї події (як і я, але про це йтиметься далі). Він пише:

Поспілкувавшись із релігійними учасниками конференції, я глибше зрозумів, чому деякі розумні, добре освічені люди приймають релігію. Один журналіст розповів про досвід опанування багатьох мов, інший — про досвід духовної близькості з Ісусом. Моїх переконань ніщо на цій події не змінило, але в інших вони похитнулися. Принаймні один колега зізнався, що його віра захиталася під впливом проведеного Докінзом критичного розтину релігії. Якщо Фонд Темплтона може посприяти навіть такому крихтньому кроку до ідеального, на мою думку, світу без релігії, хіба це погано?

Літературний агент Джон Брокмен вдихнув друге життя в статтю Горгена, опублікувавши її на своєму веб-сайті «Edge» (котрий часто називають онлайнним науковим салоном), де вона викликала низку коментарів, зокрема відгук теоретичного фізика Фрімена Дайсона. Я відповів Дайсону, цитуючи його виступ із нагоди здобуття Темплтонівської премії. Подобається це йому чи ні, але, прийнявши Темплтонівську премію,

Дайсон дав потужний сигнал світовій громадськості, який, звісно, витлумачили як схвалення релігії одним із найвидатніших фізиків світу.

Я не бачу проблеми в тому, що, як і величезна маса християн, не цікавлюся вченням про Трійцю та історичною достовірністю євангелій.

Але ж те саме міг сказати будь-який науковець-атеїст, якби хотів, щоб його слова звучали по-християнськи. Хіба ні? Я розібрав промову Дайсона на цитати, повставлявши в неї сатиричні звернення уявного автора до представника Фонду Темплтона (виділені курсивом):

Вам цього мало? Хочете чогось серйознішого? Ну добре...

«Я не бачу чіткої межі між розумом і Богом. Розум стає Богом, коли ми його не можемо збагнути».

Може, цього достатньо і я можу повернутися в лабораторію? Ще мало? Гаразд, годом тоді ще таке:

«Навіть у моторошній історії XX століття я бачу ознаки прогресивності в релігії. Дві особи, в яких втілюся зло нашого століття — Адольф Гітлер і Йосип Сталін, — були запеклими атеїстами».*

Тепер відпустите мене?

Дайсону нічого не варто було спростувати саркастичні питання, які читалися між рядками його промови, якби він чітко пояснив, які бачить аргументи на користь віри в Бога, але віри не в розмитому ейнштейнівському дусі, про яку йшла мова в першому розділі та з якою запросто можемо погодитися всі ми. Якщо я правильно зрозумів Горгена, мораль його статті в тому, що на гроші Темплтона відбувається підкуповування науковців. Я більш ніж упевнений у непідкупності Фрімена Дайсона, але його промова з нагоди здобуття премії однаково прикра тим, що започаткувала поганий прецедент для інших. Грошова складова Темплтонівської премії стократ більша за винагороду, яка пропонувалася журналістам за від-

* Цю наклепницьку тезу ми розглянемо в сьомому розділі.

відування конференції в Кембриджі. Її розмір умисно встановили вище Нобелівської премії. Мій друг філософ Деніел Деннетт якось по-фаустівськи пожартував: «Річарде, якщо коли-небудь потрапиш у фінансову скруту...»

Хай там як, я провів два дні на цій кембриджській конференції, виступивши з власною доповіддю та взявши участь у обговоренні кількох інших виступів. Зокрема я попросив богословів відповісти на тезу про те, що Бог, здатний створити всесвіт (чи що-небудь інше), має бути складним і статистично неймовірним. Єдина виразна відповідь, яка прозвучала на моє питання, зводилася до того, що я грубо пропихаю науковий спосіб пізнання у богослов'я, яке його не потребує*. Богослови завжди визнавали Бога простим. І хто такий я, науковець, щоб повчати їх, богословів, що їхній Бог може бути складним? Мовляв, жодні наукові докази, які я звик застосовувати у своїй сфері, тут не працюють, позаяк богослови завжди стверджували, що Бог лежить поза цариною науки.

У мене не було враження, що богослови, які повстали проти мене, вдавшись до такої ухильницької тактики, свідомо кривили душею. Думаю, вони були абсолютно щирими. Але в моїй голові лунали слова з рецензії Пітера Медавара на книгу отця Теяра де Шардена «Феномен людини», яку, мабуть, можна вважати найрозгромнішою рецензією всіх часів: «Автора можна вибачити за обман хіба тільки через те, що перш ніж обманювати інших, він доклав величезних зусиль, щоб обманути себе»⁷³. Богослови з моєї кембриджської історії *окреслили* навколо себе епістемологічну зону безпеки, в яку раціональні аргументи не проникають тільки через те, що вони *так сказали*. Хто я такий, щоб заявляти, що раціональні аргументи — це єдиний допустимий тип аргументів? Крім науки, існують інші шляхи пізнання, і саме один із цих інших шляхів слід використовувати, щоб пізнати Бога.

Як з'ясувалося, найважливішим із них був особистий, суб'єктивний досвід спілкування з Богом. Кілька учасників дискусії стверджували, що Бог звертався до них напругу; вони в голові добре чули його слова, наче до них говорила

* Це звинувачення суголосне ухильницькому підходу НОМА, претензійні положення якого розглянуто в другому розділі.

інша людина. Про ілюзії та галюцинації я вже писав у третьому розділі («Доказ особистого "досвіду"»), але з кембриджської конференції виніс дві нові думки. По-перше, якщо Бог справді спілкується з людьми, цей факт ніяк не може лежати за межами наукового пізнання. Бог вривається зі своєї потойбічної оселі в наш світ, де його послання може приймати звичайний людський мозок, — і це явище не має нічого спільного з наукою? По-друге, якщо Бог здатний передавати зрозумілі послання мільйонам людей одночасно й одночасно отримувати від них відповіді, то хоч би яким він був, але простим бути він не може. Яка пропускна здатність! Навіть якщо в нього не нейронний мозок і не кремнієвий процесор, приписані йому можливості означають, що він володіє чимось побудованим у не випадковий спосіб і значно вишуканішим, ніж найбільший відомий нам мозок чи комп'ютер.

Мої співрозмовники-богослови раз у раз поверталися до думки, що має бути причина, чому дещо все-таки існує, хоч могло нічого не існувати. З цього вони виводили, що має бути першопричина всього, яку цілком можна назвати Богом. Добре, відповідав я, але вона повинна бути простою, а отже, її можна називати будь-як, але не Богом (бо інакше доведеться відділити від неї все те, що асоціюється з «Богом» у свідомості більшості набожних людей). Першопричина, яку ми шукаємо, має бути простою основою для самопідйомного крана, який поступово збудував відомий нам сучасний складний світ. Стверджувати, що першопорушій був достатньо складним, щоб виношувати розумний задум, а тим паче, щоб одночасно читати думки мільйонів людей, — те саме, що отримати ідеальну комбінацію карт на початку гри в бридж. Подивіться навколо на живий світ, на густий амазонський ліс із його плетивом ліан, бромелій, корінців і гілок; його ордами мурах, ягуарами, тапірами й пекарі, деревними жабами й папугами. Щойно описане мною в статистичному плані є аналогом бездоганної комбінації карт у бриджі (згадайте про незліченні інші варіанти поєднання частин, жоден із яких не дасть такого результату), але з одним уточненням — ми знаємо, як воно постало: завдяки безугавній покроковій роботі «крана» природного добору. Та не тільки науковці не зможуть мовчки проковтнути заяву, що таке неймовірне утворення виникло

спонтанно; тут не стерпить наруги навіть здоровий глузд. Заява про те, що першопричина, тобто «велике невідоме», завдяки якому існує все суще, наділене здатністю спроектувати всесвіт та ще й одночасно спілкуватися з мільйонами людей, рівноцінна повному й безповоротному зреченню від обов'язку давати пояснення. Це не більше ніж ганебна демонстрація бездумного топтання на місці та вигадування «небесних гаків».

Я не пропагую якогось вузького наукового способу пізнання для всіх. Але мінімум, від якого не повинна відступати будь-яка спроба пояснити такі фантастично неймовірні утворення, як екваторіальний ліс, кораловий риф або всесвіт, — це правило користуватися кранами замість небесних гаків. Хай навіть вашим краном не буде природний добір, хоч, за загальним визнанням, кращого поки що ніхто не вигадав. Можливо, існують інші, ще не відкриті нами крани. Наприклад, «інфляція», яка, згідно з поглядами сучасних фізиків, тривала протягом невеликої частки першої йоктосекунди існування всесвіту, виявиться одним із космологічних кранів, який посяде чільне місце поруч із дарвінівським біологічним краном. А може, неловимий кран, якого дошукуються космологи, виявиться модифікацією дарвінівського природного добору — чимось на кшталт моделі Смоліна. Ним також може виявитися мультивсесвіт у поєднанні з антропним принципом, як доводить Мартін Ріс та інші. Зрештою, хай ним виявиться навіть надлюдський творець, але в такому разі цей творець не міг виникнути з нічого або існувати споконвіку. Якби наш всесвіт був цілеспрямовано створений (у що я ні на секунду не вірю), а тим паче якби його творець читав наші думки, роздавав премудрі поради, прощав і втішав, то сам цей творець повинен бути кінцевим продуктом накопичувальної роботи якогось «крана» — можливо, аналогічного дарвінівському, але з іншого всесвіту.

Останнім засобом захисту для моїх кембриджських критиків став напад. Увесь мій світогляд засудили як віддуння XIX століття. Це настільки кепський аргумент, що я ніколи про нього не згадував. На жаль, чути його доводиться досить часто. Годі й казати, що назвати щось віддунням XIX століття — не те саме, що довести його хибність. Деякі блискучі ідеї

походять із XIX століття, серед яких власне й революційна теорія Чарльза Дарвіна. У цьому конкретному випадку автор звинувачення (сам відомий кембриджський геолог, який семимильними кроками прямує фаустівським шляхом до Темплтонівської премії) таки бовкнув зайвого, адже власну віру він обґрунтовував історичною достовірністю Нового Заповіту. Як на гум, саме в XIX столітті богослови, особливо німецькі, скориставшись доказовими методами історії, кинули довгу тінь сумніву на достовірність цього тексту. На це, до речі, дуже швидко вказали самі богослови, що брали участь у конференції.

Хай там як, а дотеп про «XIX століття» насправді не новий. Він стоїть в одному ряду з глузуванням із «репаного атеїста» і заявою: «Не знаємо, що ти собі надумав, ги-ги-ги, та ми давно не віримо в старого чоловіка з довгою сивою бородою, ги-ги-ги». За всіма трьома насмішками стоїть дещо інше — так само, як в Америці кінця 1960-х, якраз коли я там жив, за фразою «закон і порядок», якою полюбляли користуватися політики, стояла їхня расистська орієнтація*. Що ж означає вислів «ви що, з XIX століття?» у контексті дискусії про релігію? Її значення таке: «Ви надзвичайно грубий і неотесаний. Хіба делікатно й виховано в наш час задавати прямолінійні та різкі питання на кшталт: "Ви вірите в чудеса?" або "Ви справді вірите, що Ісус народився від незайманої матері?" Хіба вам не відомо, що в пристойному товаристві таких питань більше не задають? Їхній час минув у XIX столітті». Але задумайтеся, чому саме ставити релігійним людям такі прямі, предметні питання в наш час вважається непристойним? Правильно, тому що вони ставлять їх у незручне становище! Але ж не саме запитання, а відповідь на нього, якщо вона ствердна, ставить їх у це становище.

Тепер усе зрозуміло з XIX століттям. Це був останній час, коли освічені люди не соромилися зізнатися, що вірять у чудеса на кшталт непорочного зачаття. Багато освічених християн нашого часу надто віддані своїй вірі, щоб заперечувати непорочне зачаття або воскресіння. Але ніяковіють від таких

* У Британії в аналогічному сенсі вживалася фраза «внутрішньоміські квартали», яку дотепно й уїдливо перефразував Оберон Во на «внутрішньоміські квартали обох статей».

питань і не хочуть їх чути, бо раціонально розуміють абсурдність історій про чудеса. Тому коли хтось усе-таки їх задає, саме автора питання звинувачують, що він «родом із ХІХ століття». Виходить кумедно, якщо вдуматися.

Конференція збадьорила й наштовхнула мене на нові ідеї, ще більше переконавши, що доказ неймовірності — прийом «надсучасного авіалайнера» — дуже серйозний аргумент проти існування Бога, на який ще не прозвучала жодна переконлива відповідь з уст богослова, попри численні нагоди та запрошення до дискусії. Ден Деннетт цілком справедливо назвав його «нищівним спростуванням, яке в наш час не менш дієве, ніж два століття тому, коли в Г'юмових "Діалогах..." Філон із його допомогою поклав на лопатки Клеанта. Небесний гак, у кращому випадку, просто відтерміновує розв'язання проблеми. Але Г'юм свого часу ще не знав про існування "кранів", тому відступив»⁷⁴. Дарвін відкрив нам очі на існування такого крана, який, поза сумнівом, дуже потішив би Г'юма.

У цьому розділі було викладено головну тезу моєї книги. Тому не побоюся повторитися й узагальнити його шістьма послідовними твердженнями.

1. Протягом багатьох століть одним із найбільших викликів, із якими стикався людський розум, було пояснити походження складних, малоімовірних утворень, які мали позірні ознаки свідомого задуму.

2. У людей виникала природна спокуса пояснити позірні ознаки задуму в цих об'єктах тим, що їх справді було свідомо створено. Оскільки рукотворні речі на кшталт годинника справді мали розумного творця — інженера, ця сама логіка переносилася на такі утворення, як око, крило, павук чи людина.

3. Така спокуса веде на хибний шлях, позаяк гіпотеза про наявність творця відразу породжує ще більшу проблему — пояснити, хто створив творця. Проблема, з якої ми починали, полягала в поясненні вкрай малоімовірної зі статистичного погляду події. Тож вигадування ще менш імовірної події проблеми не розв'язує. Нам потрібен «кран», а не «небесний гак», тому що лише перший здатний поступово прокласти

правдоподібний шлях від простих початкових умов до наймовірно складних утворень.

4. Найуспішніший і найпотужніший із відкритих людством кранів — це Дарвінова теорія еволюції шляхом природного добору. Дарвін та його послідовники показали, як живі істоти з притаманною їм приголомшливою статистичною малоймовірністю та позірною спроектованістю повільно й поступово розвивалися з простих початкових умов. Відтак можна упевнено говорити, що позірна спроектованість живих істот облудна.

5. Поки що не відкрито аналогічного «крана» для фізики. Загалом, якась із версій теорії мультивсесвіту могла б виконати для фізики пояснювальну функцію, аналогічну тій, яка випала дарвінізму в біології. На перший погляд здається, що пропонуване нею пояснення менш задовільне, ніж біологічний дарвінізм, позаяк у ньому більша роль відводиться щасливій випадковості. Проте антропний принцип дозволяє нам розраховувати на значно рідкіснішу випадковість, ніж та, яку наш обмежений здоровий глузд вважає допустимою.

6. Не слід втрачати надію, що в фізиці буде знайдено кращий «кран», який зрівняється за ефективністю з дарвінізмом у біології. Але навіть поки ще не відкрито абсолютно задовільного крана, в нашому розпорядженні вже є трохи слабші крани, які в поєднанні з антропним принципом явно краще виконують свою роботу, ніж безнадійна гіпотеза про небесні гаки розумного творця.

Якщо головна теза цього розділу слухна, то слід визнати фактичну основу релігії — гіпотезу про Бога — неспроможною. Бога майже напевно немає. Це поки що найголовніший висновок цієї книги. Він породжує цілу низку нових питань. Навіть якщо визнати, що його немає, це ж не означає, що в релігії зовсім немає сенсу? Хіба вона не розраджує? Хіба вона не спонукає людей бути добрими? Якби не релігія, звідки б ми знали, що таке добро? Для чого в будь-якому разі її викорінювати? А якщо вона облудна, чому тоді вона виникла в кожній людській культурі? Облуда чи істина, але релігія повсюдна. Яка ж причина її появи? До цього питання ми зараз із вами і звернемося.

5

ВИТОКИ РЕЛІГІЇ

Із погляду еволюційного психолога,
повсюдна надмірність релігійних ритуалів,
зокрема витрачені на них час і ресурси та завдані ними
біль і страждання, так само промовисто,
як і яскраве забарвлення сідниць мавпи-мандрила,
свідчать про те, що релігія дає людині
адаптивну користь.

Марек Кон

ЕВОЛЮЦІЙНИЙ ІМПЕРАТИВ

Кожен має улюблену теорію, яка пояснює походження релігії та її наявність у всіх людських культурах. Релігія втішає і розраджує людей, згуртовує, задовольняє наше бажання розуміти сенс свого існування. Невдовзі я повернуся до цих пояснень, але наразі хочу почати з питання, першочергове значення якого ви невдовзі зрозумієте: дарвіністського питання про природний добір.

Ураховуючи, що ми — дітище природного добору, потрібно зрозуміти, які чинники природного добору заохочували в нас потяг до релігії. Особливо актуальне це питання з огляду на еволюційний принцип економії. Релігія дуже марнотратна й пишна, а дарвіністський природний добір зазвичай виявляє і усуває будь-яку надлишковість. Природа — це скупий

бухгалтер, який невдоволено видає кожну копійчину, нетерпляче зиркає на годинник, в очікуванні на її повернення, та карає за найменше марнотратство. Невтомно й неперервно, як писав Дарвін, «природний добір щодня, щогодини обстежує по всьому світу найдрібніші зміни, відкидаючи погані, зберігаючи та складаючи добрі, працюючи нечутно, невидимо, де б і коли б тільки не постала до цього нагода, над удосконаленням кожної органічної істоти». Якщо дика тварина заводить звичку займатися чимось непотрібним, природний добір віддасть перевагу її суперникам, які, на відміну від неї, витрачають свій час і енергію на виживання та розмноження. Природа не допускає пустопорожніх розваг. У ній панує дух безжального утилітаризму, навіть якщо на перший погляд здається інакше.

І при всьому цьому хвіст павича може спершу здатися апофеозом пустопорожності. Він явно не сприяє виживанню свого власника. Проте він приносить вигоду генам власника, виділяючи його з-поміж його менш видовищних суперників. Хвіст павича — це рекламне оголошення, яке виправдовує свою вартість на ринку природи тим, що приваблює самиць до того, хто його розмістив. Те саме стосується зусиль і часу, які австралійський птах-наметник витрачає на свій курінь. Для нього це своєрідний зовнішній хвіст, виготовлений зі шматків скла, хмизу, кольорових ягід, квіток і навіть, якщо пощастить, намистин, брязкалець та кришечок від пляшок. Або візьмімо звичку, яка не пов'язана з рекламуванням — наприклад, «мурашіння» — звичку деяких птахів, скажімо сойок, «купатися» у мурашниках або в інший спосіб назбирувати собі мурах на пір'я. Нікому не відомо, яку вигоду приносить мурашіння. Можливо, його функція гігієнічна й пов'язана з видаленням паразитів із пір'я. Є й інші гіпотези, але поки що жодна не має на своєму боці переконливих доказів. Невизначеність у цьому питанні не заважає (і не повинна заважати) послідовникам Дарвіна з високою мірою впевненості припускати, що мурашіння «для чогось» потрібне. Проти цього не заперечуватиме навіть здоровий глузд, але дарвіністська логіка йде ще далі: на її підставі можна обґрунтовано стверджувати, що, якщо птахи не виконуватимуть цього ритуалу, їхні статистичні шанси на генетичний успіх зазнають збитків, хоч ми й не знаємо, як саме це відбудеться. Такий висновок базується на двох засновках:

по-перше, природний добір карає будь-яке марнування часу й енергії; по-друге, зі спостережень ми знаємо, що птахи постійно приділяють час і енергію мурашінню. Якщо спробувати виразити цей «адаптаціоністський» принцип в одному реченні, то найкращим претендентом на повноту, хоч і не без надмірності та перебільшення, будуть слова гарвардського генетика Річарда Левонтіна: «Усі еволюціоністи одностайні в тому, що практично неможливо бути більш ефективним за живий організм у його природному середовищі»⁷⁵. Якби мурашіння не приносило користі для виживання й розмноження, природний добір давно б залишив лише особин, які не марнують на нього час і енергію. Те саме будь-який дарвініст може сказати про релігію. Ось чому слід передусім розглянути її в світлі природного добору.

Релігійні ритуали так само ваблять око еволюціоніста, «як павичі на залитій сонцем галявині» (вислів Дена Деннетта). Релігійна поведінка — це людський аналог мурашіння або будівництва куренів у більшому масштабі. Вона так само поглинає багато часу й енергії та виділяється такою самою надмірною пишнотою, як оперення райського птаха. Релігія може наражати набожного індивіда та інших осіб на смертельну небезпеку. Впродовж історії тисячі людей зазнали тортур за відданість своєму віросповіданню та пережили тяжкі переслідування з боку фанатиків іншого, яке ледь відрізняється від їхнього. Релігія пожирає ресурси, причому інколи в колосальному масштабі. Щоб з'явитися, середньовічні собори вимагали сотень людино-століть роботи, але ніколи не використовувалися ні для житла, ні для якоїсь безсумнівно практичної функції. Чи можна їх назвати своєрідними павичевими хвостами в архітектурі? Якщо так, то кому адресувалося їхнє рекламне оголошення? Духовна музика та церковний живопис майже повністю монополізували доступ до мистецьких талантів Середньовіччя та Ренесансу. Ревні віряни гинули за своїх богів і вбивали заради них інших; сікли свої спini до крові, присягали на довічну безшлюбність або мовчання — і все заради своєї віри. Для чого тоді вона? Яка користь від релігії?

Під «користю» в дарвінізмі зазвичай розуміється збільшення шансів на виживання генів особини. Проте в цьому дарвіністському означенні користі бракує одного уточнення: вона не обмежується генами, які розміщені в організмі конкретної

особини. Користь також може бути спрямована на три інші цілі. Одній із них присвячена теорія групового добору, до якої ми повернемося згодом. Друга випливає з теорії, яку я обстоював у книзі «Розширений фенотип»: може виявитися, що особина, за якою ви спостерігаєте, діє під маніпулятивним впливом генів іншої особини, наприклад паразита. Ден Деннетт нагадав нам, що звичайна застуда так само повсюдна серед усіх народів світу, як і релігія, але з цього не випливає, що ця хвороба дає нам користь. Можна навести величезну кількість прикладів, коли паразит маніпулює поведінкою тварини в такий спосіб, щоб збільшити свої шанси поширитися на тіло інших тварин. Цю ідею я узагальнив у своїй «основній теоремі розширеного фенотипу»: «Поведінка тварини покликана збільшувати шанси на виживання генів, які керують цією поведінкою, незалежно від того, чи розміщені вони в тілі цієї конкретної тварини».

По-третє, в «основну теорему» замість терміна «гени» можна підставити загальніший термін «реплікатори». Факт повсюдної поширеності релігії свідчить, що вона дає якусь користь, але ця користь може бути спрямована не на нас і не на наші гени. Може бути, що користь отримують тільки самі релігійні ідеї, набувши деяких поведінкових властивостей генів, тобто ставши реплікаторами. Цю тему ми порушимо пізніше в підрозділі «Ступай легенько — на мої ступаєш меми». А поки що я повернуся до більш традиційного тлумачення дарвінізму, згідно з яким під «користю» розуміється вигода для виживання та розмноження окремої особини.

Життя сучасних мисливсько-збиральницьких народів, приміром австралійських аборигенів, до певної міри схоже на спосіб життя наших далеких пращурів. Новозеландсько-австралійський філософ науки Кім Стерельні вказав на разючу суперечність у їхній поведінці. З одного боку, аборигени — віртуози виживання в найсуворіших умовах, які вимагають неперевершених практичних навичок і не дають права на помилку. Проте, розвиває далі свою думку Стерельні, наша кмітливість може набувати *спотворених* форм. Ті самі люди, які чудово розуміють природний світ і винаходять дивовижні способи виживання в ньому, одночасно захаращують свою голову відверто хибними віруваннями, для яких навіть слово «марний» занадто м'яке. Стерельні прожив певний час серед тубільних

народів Папуа-Нової Гвінеї, які виживають у скрутних умовах убогості харчових ресурсів завдяки «легендарно глибокому знанню свого біологічного довкілля. Однак у них це знання поєднується з глибокою і руйнівною одержимістю чарами та нечистотою жінки під час менструації. Багато місцевих груп постійно терзають себе страхом перед чаклунством і чарами та потерпають від насильства, яке підживлюється цим страхом». Стерельні формулює непросте завдання — пояснити, «як у нас може вживатися різюча кмітливість із різючою тупістю»⁷⁶.

Попри розмаїття світових культур, серед них немає жодної, в якій не було б ритуалів, які поглинають час і матеріальні ресурси та провокують розбрат, а також безплідних релігійних фантазій, які суперечать реальним фактам. Деякі освічені особи зрікалися релігії, але всі росли й виховувалися в релігійній вірі, з якої їм потім доводилося свідомо виборсуватися. Давній північноірландський жарг: «Так ти атеїст-протестант чи атеїст-католик?» — відображає цю гірку правду життя. Релігійну поведінку можна назвати людською універсалією в тому самому сенсі, що й гетеросексуальну поведінку. В обох випадках можуть траплятися окремі винятки, але всі ці винятки добре обізнані з нормою, від якої вони відхиляються. А універсальні особливості біологічного виду повинні мати еволюційне пояснення.

Жодних труднощів із поясненням еволюційної користі, яку дає сексуальна поведінка, не виникає. Уся вона спрямована на народження потомства — і протизаплідні засоби та гомосексуальна орієнтація цього не змінюють. Тоді для чого ж релігійна поведінка? Чому люди постять, падають на коліна, б'ють лобом об землю, січуть себе до крові, маніакально кивають головою, втупившись у стіну, ведуть священні війни та займаються іншою збитковою діяльністю, яка забирає час, а в крайніх випадках — обриває життя?

БЕЗПОСЕРЕДНІ ВИГОДИ РЕЛІГІЇ

Існують деякі підстави вважати, що релігійна віра допомагає людям здолати хвороби, пов'язані зі стресом. Надійних доказів

поки що бракує, але я не здивуюся, якщо ця думка підтвердиться на тій самій основі, що й деякі успішні випадки «зцілення вірою». Сподіваюся, не варто пояснювати, що такі успішні випадки жодним чином не підтверджують істинності релігійних постулатів. За словами Бернарда Шоу, «щастя набожного порівняно зі скептиком означає не більше, ніж щастя п'яного порівняно з тверезим».

Кожен лікар може підбадьорити й розрадити пацієнта. І цим не слід нехтувати. Мій лікар безпосередньо не практикує зцілення вірою, покладаючи руки на хворих. Але багато разів мої легкі болячки наче рукою знімало, коли я чув спокійний голос і бачив розумний вираз його обличчя зі стетоскопом. Про ефект плацебо написано багато, і ніхто не вважає його дивовижною. Фальшиві пігулки, які не справляють жодного фармакологічного впливу на організм, помітно покращували стан людей. Ось чому в подвійних сліпих тестах нових ліків для контролю результатів завжди застосовуються фальшиві ліки-плацебо. З цієї самої причини людям допомагають гомеопатичні препарати, хоч вони такі слабкі, що часто містять таку саму кількість активної речовини, як і ліки-плацебо — жодної молекули. До речі, одним із недобрих побічних наслідків наступу юристів на діяльність лікарів стало те, що останні тепер побоюються виписувати пацієнтам ліки-плацебо. Або ж бюрократична процедура вимагає, щоб вони у виписаних рецептах, до яких має доступ пацієнт, вказували, які ліки спрямовані на досягнення ефекту плацебо, а це, звісно, позбавляє такі ліки сенсу. Гомеопатам поталанило більше, ніж прихильникам звичайної медицини, позаяк закон досі дозволяє їм виписувати ліки-плацебо, але під назвою гомеопатичних препаратів. Крім того, вони більше часу проводять у розмовах із пацієнтами, заспокоюючи їх добрим словом. До того ж гомеопати отримали несподівану репутаційну перевагу на ранніх стадіях своєї довгої історії, бо якщо їхні ліки взагалі не мали жодного впливу на організм, то тодішні стандартні лікарські методи, наприклад кровопускання, завдавали прямої шкоди.

Чи можна назвати релігію своєрідним плацебо, яке пом'якшує стрес і продовжує життя людини? Можливо, хоча в цієї теорії є ціла армія критиків, які вказують, що в багатьох обставинах релігія спричиняє, а не пом'якшує стрес. Важко, наприклад,

повірити, що здоров'я католика з пересічним інтелектом, якому не чужі звичайні людські слабкості, покращується від хворобливого почуття провини, яке часто навідується до нього. І мова не тільки про католиків. Американська комедійна актриса Кеті Ледмен зауважила, що «всі релігії однакові. В основі їх — провина, а різняться вони тільки святами». Проте ефект плацебо здається мені недостатнім, щоб пояснити повсюдність феномена релігії в світі. Не думаю, що наші далекі пращури вигадали релігію, щоб пом'якшувати свій стресовий стан. Це занадто слабка причина, щоб пояснити настільки масштабне явище, хоч вона могла відіграти допоміжну роль. Релігія — великомасштабний феномен, який потребує не менш великомасштабної причини.

Інші теорії не відповідають дарвінівському критерію еволюційної адаптивності. Я маю на увазі припущення на кшталт «релігія задовольняє нашу потребу зрозуміти світ і своє місце в ньому» або «релігія втішає». Кожна з них може містити яексь психологічне зерно істини, як побачимо в десятому розділі, але жодна не відповідає дарвіністському критерію. Стівен Пінкер влучно розкритикував теорію втішання у книзі «Як працює свідомість»: «Вона порушує таке питання: чому в процесі еволюції у мозку сформувалася схильність знаходити втіху у віруваннях, у хибності яких він міг легко перекопатися? Якщо людина замерзає, їй не дасть утіхи віра в те, що їй тепло; людині, яка опинилася віч-на-віч із левом, легше не стане від упевненості, що перед нею кролик». Щонайменше теорію втішання потрібно перекласти на еволюціоністську мову, але це не так просто, як можна подумати. Психологічні пояснення того, чому людям одні вірування приємні, а інші — неприємні, вказують на безпосередні, а не глибинні причини.

У дарвінізмі часто вимагається розрізнати безпосередні та глибинні причини. Безпосередньою причиною вибуху в циліндрі двигуна внутрішнього згорання є поява іскри на свічці запалювання. Глибинна ж причина стосується мети, з якою вибух був влаштований: щоб виштовхнути поршень із циліндра й тим самим викликати обертання колінчастого вала. Безпосередньо релігія може пояснюватися гіперактивністю якоїсь конкретної ділянки мозку. Проте мене не цікавлять безпосередні причини, тому я не розглядатиму нейрологічну

гіпотезу про існування «божого ділянки» в мозку, хоч цю думку не заперечую. Зацікавленим читачам рекомендую ознайомитися з книгою Майкла Шермера «Як ми віримо: Пошуки Бога в наукову епоху», яка містить стислий огляд цієї гіпотези, зокрема тези Майкла Персінгера та інших про те, що релігійні відіння пов'язані зі скроневою епілепсією.

Цей розділ я присвячу пошуку глибинного, еволюційного пояснення феномена релігії. Якщо в мозку існує «божа ділянка», виявлена нейробіологами, то науковцям-дарвіністам тим паче хочеться зрозуміти, які чинники природного добору заохочували її виникнення. Чому ті наші пращури, які мали генетичну схильність до формування «божого ділянки» в мозку, виживали краще й залишали більше нащадків, ніж їхні конкуренти, позбавлені такої схильності? Питання про глибинну еволюційну причину нічим не краще, не серйозніше й не науковіше за питання про безпосередню нейрологічну причину. Просто це те питання, яке нас зараз цікавить.

Дарвіністів також не влаштовують усілякі політичні пояснення існування релігії, наприклад: «Релігія — це інструмент, за допомогою якого правлячий клас пригноблював широкі маси». Безперечно, американських рабів свого часу тішила надія на потойбічне спасіння, пом'якшуючи їхнє невдоволення земним життям, від чого найбільшу користь пожинали рабовласники. Питання про те, чи релігію свідомо створювали цинічні попи або царі, цікаве й заслуговує на увагу істориків. Але це ще не еволюціоністське формулювання питання. Еволюціоністові цікаво знати, чому люди настільки *вразливі* до чарів релігії, що легко стають жертвами попів, політиків і царів.

Цинічний маніпулятор так само міг використати статевий потяг людини як інструмент збереження політичної влади, проте нам однаково потрібно було б пояснити, чому статевий потяг діє. У цьому випадку відповідь проста: наш мозок налаштований отримувати задоволення від сексу, бо в природному стані в результаті сексу з'являються діти. Не гірше нашому політичному маніпулятору могли б прислужитися і фізичні тортури. Проте еволюціоніст має пояснити, чому тортури дієві; чому ми готові на все, аби тільки уникнути гострого болю. Хоч відповідь здається банально очевидною, еволюціоніст однаково повинен чітко її сформулювати: природний добір влаш-

тував нас так, що відчуття болю виступає сигналом небезпечної фізичної шкоди для організму, тому ми запрограмовані його уникати. Ті рідкісні особи, в яких не працює відчуття болю, зазвичай помирають у молодому віці від ушкоджень, яких решта з нас успішно уникає. Тож незалежно від того, чи наш потяг до богів хтось цинічно використовує, чи він просто спонтанно проявляється в суспільному житті, питання залишається відкритим: чим у кінцевому підсумку він пояснюється?

ГРУПОВИЙ ДОБІР

Деякі з пропонованих глибинних пояснень зводяться або навіть чітко себе декларують як твердження, що виводяться з теорій групового добору. Груповий добір — це дискусійна ідея, згідно з якою еволюційний добір відбувається на рівні біологічних видів або інших *груп* особин. Кембриджський археолог Колін Ренфру вважає, що християнство досягло успіху в процесі групового добору, позаяк воно заохочувало внутрішньогрупову відданість та братерську любов між своїми послідовниками, завдяки яким більш релігійні групи виживали коштом менш релігійних. Американський прибічник теорії групового добору Дейвід Вілсон незалежно від Ренфру висловив схожу думку, докладно виклавши її в книзі «Собор Дарвіна».

Наведу вигаданий приклад, щоб показати, на якій логіці побудована теорія виникнення релігії в процесі групового добору. Уявімо плем'я, яке поклоняється кровожерливому «богу війни» і завжди перемагає у битвах із племенами, чії боги заохочують мир і злагоду, та племенами, які взагалі не мають богів. Непохитно вірячи, що після мученицької смерті їхні душі напряму потраплять у рай, воїни сміливо йдуть у бій і охоче накладають головою. Тому племена з воїновничими богами мають кращі шанси на виживання у міжплемінних війнах, відбирають у переможених худобу, а їхніх жінок забирають собі в наложниці. Від таких успішних племен часто відокремлюються нові дочірні племена, з яких знову народжуються нові дочірні племена — і всі поклоняються

одному племінному богу. До речі, думка про те, що група може породжувати дочірні групи, як бджолина сім'я, з якої виходять рої, має реальне підґрунтя. У знаменитому дослідженні «лютого народу» яномамо, який мешкає в південно-американських джунглях, антрополог Наполеон Шаньйон показав, як відбуваються розщеплення поселень⁷⁷.

Як і я, Шаньйон не підтримує ідею групового добору. Проти неї існують серйозні заперечення. Оскільки я брав участь у полеміці довкола цієї ідеї, мені дуже кортить поговорити про неї більше, але при цьому обіцяю не відхилитися від головної сюжетної лінії книги. Деякі біологи сплутують справжній груповий добір (прикладом якого була вигадана історія про бога війни) з іншими явищами, які вони *називають* груповим добором, але які після ретельнішого аналізу виявляються родинним добором або взаємним альтруїзмом (див. шостий розділ).

Ті дослідники, які виступають проти перебільшення ролі групового добору, визнають, що в принципі він може відбуватися. Вони сумніваються тільки в тому, чи становить він серйозну еволюційну силу. При зіставленні з добором на нижчих рівнях (а так і роблять, коли груповим добором пояснюють індивідуальну самопожертву), груповий добір виявляється слабшим. Якщо брати наш вигаданий приклад войовничого племені, уявімо, що в цьому війську схиблених на самопожертві мучеників, які тільки й жадають накласти головою заради свого племені та заслужити потойбічну винагороду, з'явився один корисливий воїн. Від того, що він у битві більше думатиме про власну шкуру, шанси племені на перемогу істотно не зміняться. Жертовність його побратимів у середньому дасть йому більше вигоди, ніж їм самим, позаяк вони вже будуть мертві. Таким чином, він матиме кращі шанси залишити потомство й передати наступним поколінням свої гени завдяки тому, що ухилився від саможертвної мученицької смерті. Таким чином, серед наступних поколінь тяга до мучеництва й самопожертви поступово спадатиме.

Це спрощений, карикатурний приклад, але він ілюструє хронічну проблему, з якою стикається ідея групового добору. Усі побудовані на ній теорії індивідуальної самопожертви потерпають від внутрішньої суперечності. Народження і смерть

індивідів відбуваються значно швидше й частіше, ніж вимирання і розщеплення груп. Можна вигадати математичні моделі, заклавши в них особливі умови, у яких груповий добір відіграватиме еволюційно важливу роль. Проте зазначені особливі умови зазвичай недосяжні в природі, хоч можна припустити, що релігія створює в людських групах саме такі за інших обставин нереалістичні особливі умови. Це цікавий поворот думки, але я не буду його продовжувати, лише зазначу, що сам Дарвін, котрий непохитно відстоював думку, що добір відбувається на рівні окремих особин, впритул підійшов до розгляду групового добору в контексті аналізу життєдіяльності людських племен:

Коли починається суперництво між двома племенами первісної людини, які живуть в одній місцевості, то якщо в одному з них (за інших рівних умов) буде більша кількість відважних, співчутливих і вірних одна одній осіб, завжди готових попередити інших про небезпеку, прийти на допомогу й захист одна одній, таке плем'я, безсумнівно, досягне більшого й переможе свого суперника... Себелюбні та сварливі люди не можуть гуртуватися, а без згуртування нічого неможливо досягти. Володіючи такими характеристиками в більш вираженій мірі ніж інші, плем'я пошириться, долаючи на своєму шляху інших; однак із плином часу, як учить нас уся до теперішня історія, і воно буде здолане якимось іншим і ще більш обдарованим плем'ям⁷⁸.

Щоб не зазнати критики з боку фахових біологів, які читатимуть цей підрозділ, мушу додати, що в строгому розумінні Дарвін говорить не про груповий добір, який передбачає, що з успішних груп народжують нові дочірні групи, частота яких зростає у ширшій популяції всіх груп. Натомість у Дарвіна йдеться про племена з альтруїстичними, схильними до співпраці індивідами, які зростають і стають численнішими за кількістю індивідів. Тобто описана ним модель більш схожа на поширення в Британії сірої білки, яка витіснила руду, а це екологічне заміщення, а не справжній груповий добір.

РЕЛІГІЯ ЯК ПОБІЧНИЙ ПРОДУКТ

Переїдімо тепер від групового добору до мого розуміння того, яку користь для виживання давала релігія в процесі еволюції. Я належу до дедалі численнішої групи біологів, котрі вважають релігію *побічним продуктом* чогось іншого. Узагалі, на мою думку, теоретизуючи про еволюційну користь всіляких пристосувань для виживання, біологи повинні постійно пам'ятати про їхні можливі побічні наслідки. Ламаючи голову над еволюційною користю якого-небудь пристосування, ми інколи хибно формулюємо саме питання, тому вже назріла потреба взятися за його уточнення. Адже можлива ситуація, коли досліджуване нами явище (у нашому випадку релігія) безпосередньо не дає користі для виживання, а з'явилося як побічний наслідок чогось іншого, що таку користь дає. Краще зрозуміти ідею побічного продукту допоможе аналогія, взята зі сфери моєї компетенції — поведінки тварин.

Нічні метелики часто налітають на вогонь свічки, і ці події не видаються випадковими. Складається враження, наче комаха спеціально докладає зусиль, щоб принести якусь вогняну жертву. Їхню поведінку можна назвати «жертвним самоспаленням», але така провокативна назва порушує питання, як на білім світі природний добір міг її заохочувати? Я наполягаю на тому, що перш ніж зайнятися пошуком розумної відповіді, потрібно переформулювати саме питання. У цьому прикладі ми не маємо справи з самогубством. Те, що тут має вигляд самогубства, є ненавмисним побічним наслідком чого іншого. Але чого саме? Ось одне з можливих пояснень, яке чудово ілюструє мою думку.

Штучне освітлення почало розвіювати пільму ночі відносно недавно. Не так давно єдиними джерелами світла серед ночі були місяць і зірки. Вони розташовані на величезній відстані, тому їхні промені для практичних потреб можна вважати паралельними. Завдяки цьому вони слугують чудовими орієнтирами в просторі. Відомо, що комахи використовують небесні світила, зокрема сонце й місяць, щоб рухатися по прямій траєкторії. За допомогою такого самого компаса, лише змінивши знак на протилежний, вони можуть повертатися назад у пункт

відправлення. Нервова система комахи добре пристосована до вироблення тимчасових правил поведінки на кшталт такого: «Рухатися слід так, щоб промені світла постійно падали на око під кутом 30° ». Оскільки комахи мають складне, або фасеткове око (у вигляді прямих трубочок, які розходяться з центру ока, як голки на їжакові), для дотримання цього правила на практиці потрібно лише розташовуватися так, щоб світло постійно потрапляло на одну конкретну трубочку-оматидій.

Однак світловий компас працює лише тоді, коли джерело світла розташоване на величезній відстані від нього. Бо інакше промені будуть не паралельними, а радіальними, як спиці в колесі. Якщо нервова система застосує правило 30° (або будь-який інший гострий кут) під час польоту біля свічки, наче це розташований на величезній відстані місяць, то вона спрямує метелика по спіральній траєкторії прямо в полум'я. Щоб переконатися, можете зробити відповідне креслення, застосувавши який-небудь гострий кут (наприклад, ті самі 30°) — і отримаєте просту логарифмічну спіраль, яка закінчується в полум'ї.

Навіть попри фатальні наслідки в розглянутому прикладі, практичне правило, яким керується нічний метелик під час польоту, загалом безпечно, позаяк світло свічки їм трапляється значно рідше, ніж світло місяця. Ми просто не помічаємо сотень нічних метеликів, які спокійно й упевнено прокладають собі шлях, орієнтуючись на місяць, яскраву зорю чи навіть вогні віддаленого міста. Ми помічаємо тільки тих, які налітають на нашу свічку, і задаємо хибне питання: чому всі ці метелики накладають на себе руки? Натомість коректно було б спитати: чому вони мають нервову систему, яка керує напрямком руху за допомогою дотримання визначеного кута падіння світлових променів — тактику, яку ми помічаємо тільки тоді, коли вона дає збій? Після перефразування питання все стає на місце. Ніякого самогубства метелики не скоюють. Це лише згубний побічний наслідок функціонування компаса, який у звичайних ситуаціях чудово працює.

Давайте тепер перенесемо щойно засвоєний урок на релігійну поведінку людини. Ми бачимо, що велика кількість людей — у деяких місцях мало не всі 100% — дотримується переконань, які грубо суперечать доведеним науковим фактам та переконанням інших людей, які належать до інших віроспо-

відань. І вони не просто свято вірять у їх істинність, а й виділяють час та цінні ресурси на дії, які випливають із цих переконань. Вони гинуть і вбивають заради них. Їхні дії вражають не менше, ніж «жертвне самоспалення» нічних метеликів. «Для чого?» — спантеличено питаємо ми. Але я веду до того, що, можливо, це неправильно сформульоване питання. Адже релігія може бути осічкою, прикритим побічним наслідком якоїсь засадничої психологічної властивості, яка за інших обставин дає (або колись давала) нам користь. Із цього погляду випливає, що природний добір заохочував у наших предків не власне релігійність, а якусь іншу властивість, яка давала іншу користь і лише час від часу нагадувала про себе у вигляді релігійної поведінки. Тому пояснити релігійну поведінку можливо, лише якщо дати їй іншу назву.

Отже, якщо релігія — це побічний наслідок чогось іншого, чим є це «щось»? Що є людським аналогом звички нічних метеликів використовувати небесні світила як компас? Яка первісна корисна ознака може інколи давати осічку та проявлятися у викривленому вигляді релігії? Зараз я запропоную один варіант для ілюстрації своєї думки, але мушу наголосити, що це буде лише приклад того *типу* ознак, які я маю на увазі. Далі я розповім, які варіанти висувують інші науковці. Для мене принципове значення має лише думка, що питання потрібно правильно сформулювати (а за потреби — переформулювати), а не якась конкретна відповідь на нього.

Моя гіпотеза стосується дітей. Люди значно більшою мірою, ніж будь-який інший біологічний вид, виживають завдяки нагромадженому досвіду попередніх поколінь, який потрібно передавати далі дітям заради їхньої безпеки та здоров'я. У принципі, діти можуть на власному досвіді навчитися, що не потрібно підходити до краю прірви, їсти невідомі червоні ягоди чи заходити в крокодиляче болото. Проте дитячий мозок, у якому закладено правило беззастережно слухатися дорослих, як мінімум отримує селективну перевагу. Слухайся батьків; слухайся старійшин племені, особливо коли вони починають говорити серйозним, повчальним тоном. Повністю довіряйся старшим. Загалом, це цінне правило для дитини. Проте, як і в нічних метеликів, воно може збити на манівці.

Не можу викинути з голови моторошну проповідь, яку я в дитинстві почув у нашій шкільній церкві. Але її моторошність стала для мене зрозумілою лише згодом; а тоді мій дитячий мозок сприйняв її так, як задумав проповідник. Він розповів про загін солдат, які маршем перетинали залізничну колію. У певний момент сержант, який керував ними, відволікся і не дав команді зупинитися. Солдати були настільки вимуштрувані слухатися наказів, що продовжували покірно марширувати прямо під колеса поїзда, який у цей час нагодився. Зараз я не вірю в правдивість цієї історії і сподіваюся, що проповідник також не вірив у неї. Але тоді, будучи дев'ятирічним хлопчиком, я в ній навіть не засумнівався, бо почув її з уст авторитетної дорослої людини. Вірив у цю байку священик чи ні, але він явно хотів викликати у нас захват цими солдатами й готовність, як вони, покірно й беззастережно виконувати накази, навіть найбезглуздіші, які надходять від керівництва. Зі свого боку можу сказати, що ми *справді* захоплювалися ними. Подорослішавши, я не можу повірити, що тоді, в дитячі літа, всерйоз переймався, чи стане мені сили карбувати кроки під колеса поїзда, коли цього вимагатиме обов'язок. Ось такі, вірте чи ні, думки крутилися тоді в моїй голові. Проповідь справила глибоке враження на мене — настільки глибоке, що я її запам'ятав і переказав вам.

Якщо чесно, я не думаю, що мій священик вкладав релігійний зміст у свою проповідь. Мабуть, головна мораль проповіді була більше військовою, ніж релігійною, в дусі «Наступу легкої бригади» Теннісона, яку він з успіхом міг продекламувати замість своєї байки:

«Вперед» означає «під ядра і кулі».
Виконують мовчки наказ —
«Наказу дурнішого ми ще не чули,
Але боягузів нема серед нас!»
Ніхто не спитався: «Для чого? Навіщо?..»
Легкої кінноти пекельна робота:
Долиною смерті, де кулі лиш свищать
Летить у безсмертя бригада кінноти*.

* Переклад з англ. Дмитра Бурби. — Прим. перекл.

(На одному з найперших — і найбільш рипучих — аудіозаписів людського голосу лорд Теннісон декламує цю свою поему. Його замогильний голос лунає, наче з довгого, темного тунелю, який простягається в глибини минулого, доречно доповнюючи моторошний зміст вірша.) Верховному командуванню хіба в нічному жахитті може привидітися, щоб кожен солдат мав право виконувати або не виконувати накази на свій розсуд. Держави, які дозволяють своїм рядовим діяти на власний розсуд, зазвичай програють війни. Тому беззастережне виконання наказів із загальнодержавного погляду залишається корисним практичним правилом, навіть якщо воно інколи призводить до трагедій. Солдатів муштрують, щоб вони поводитися, як автомати або комп'ютери.

Комп'ютери роблять те, що їм накажуть. Вони покійно виконають будь-які команди, видані зрозумілою їм мовою програмування. Завдяки цьому ми отримуємо від них корисний результат у вигляді гарно оформленого тексту або безпомилкових розрахунків. Однак із цих самих причин вони не менш покійно виконають шкідливі команди. Вони не можуть знати, які наслідки — корисні чи шкідливі — матимуть задані їм команди. Вони просто їх виконують — так само, як мали б це робити солдати. Їхня беззастережна справність робить їх корисними для нас, але водночас і вразливими до зараження комп'ютерними вірусами та всілякими «червами». Написану з лихим задумом програму, яка наказуватиме: «Скопіюй мене й відправ на кожну адресу з цієї адресної книги», — буде покійно виконано. Спершу на одному комп'ютері, потім на наступному й так далі, і далі, і далі, завдяки чому вірус поширюватиметься в геометричній прогресії. Дуже важко чи навіть неможливо створити комп'ютер, який буде одночасно покійним у корисних справах і стійким до зараження.

Якщо я добре впорався з підготовчою роботою, то ви вже зрозуміли, у чому полягає моя теза про мозок дитини та релігію. Природний добір заохочував формування в дитячому мозку схильності вірити всьому, що кажуть батьки або старійшини племені. Довірлива покійність була корисною для виживання дитини так само, як тримання курсу відносно місяця для нічного метелика. Проте вона має зворотний бік — безвільну легковірність, неминучий побічний наслідок якої —

вразливість до зараження свідомості вірусами. З абсолютно зрозумілих причин, пов'язаних з еволюційним виживанням, мозок дитини має бути запрограмований довіряти батькам та іншим дорослим, на яких вкажуть батьки. Автоматичний наслідок цієї довіри — нездатність відрізнити добру пораду від поганої. Дитина не може знати, що «не плавай у Лімпопо, бо вона кишить крокодилами» — це добра порада, а «коли настане повний місяць, принеси в жертву богам козу, бо інакше не випаде дощ» — це в кращому разі марнування часу та кіз. Для неї обидва попередження звучать однаково переконливо. Обидва походять від авторитетного джерела й були сказані серйозним голосом, який викликає повагу й вимагає покори. Те саме стосується тверджень про світ, всесвіт, мораль і природу людини. Відтак можна передбачити, що, коли дитина виросте, вона цілком природно перекаже все це без перебору своїм дітям — як зерно, так і полу, — супроводжуючи свої слова тим самим заразним ореолом серйозності.

З цього пояснення випливає, що в різних географічних регіонах поруч із цінними елементами традиційної мудрості (наприклад, уявленням, що тваринний перегній покращує врожай) від покоління до покоління передаватимуться різні безпідставні вірування, які, на відміну від перших, не базуються на жодних фактах, але користуються не меншою довірою. Також воно передбачає, що в різних місцях виникатимуть свої забобони та відірвані від фактів вірування, які далі розвиватимуться (тобто змінюватимуться від покоління до покоління) внаслідок випадкового поширення їх варіантів або під впливом механізму, аналогічного дарвінівському добору. Врешті-решт ці варіанти накопичать багато відмінностей від початкової форми, від якої вони всі походять. Так само в умовах географічного розділення на достатньо довгий період часу з однієї прамови поступово виникають кілька окремих мов (до цієї теми я згодом повернуся). Те саме, вочевидь, відбувається з безпідставними, довільними віруваннями й заборами, які передаються від одного покоління до наступного — віруваннями, які зародилися завдяки практично корисній податливості дитячого мозку до програмування.

Духовні лідери добре знають про вразливість дитячого мозку та важливість індоктринації в ранньому віці. Коли єзуїти заявляють: «Дайте нам дитину до семирічного віку, і ми зро-

бимо з неї людину», — вони не перебільшують. Це влучна (і лиховісна), хоч і банальна заява. Джеймс Добсон, засновник горезвісного руху «У центрі уваги — сім'я»*, який поширився в останні десятиліття, також добре знає цей принцип: «Майбутнє нації визначатиме той, хто контролює, чому вчать молоді покоління і який досвід воно отримує — що бачить, чує, думає і в що вірить»⁷⁹.

Сподіваюся, ви пам'ятаєте моє застереження, що висунута мною гіпотеза про корисну легковірність дитини — лише один із можливих прикладів того *типу* характеристик, побічним наслідком яких може бути релігія (так само, як налітання нічних метеликів на вогонь — побічний наслідок їхньої орієнтації в просторі за допомогою місяця та зірок). Незалежно від мене тезу про те, що релігія з'явилася як побічний продукт звичайних психологічних установок останнім часом розвинули етолог Роберт Гайнд у книзі «Чому боги не вмирають» та антрополог Паскаль Буас у книзі «Пояснення релігії» і Скотт Етрен у книзі «У богів ми віруємо». Точніше сказати, для двох останніх релігій — не якийсь один побічний продукт, а багато побічних продуктів, адже антрополог завжди особливу увагу приділяли розмаїттю світових релігій, а не тільки їх спільним характеристикам. Виявлені ними факти дивують нас тільки тому, що ми про них раніше не чули. Усі релігійні вірування здаються дивними людям, яким вони не прищеплювалися з дитинства. Вивчаючи камерунський народ фанг, Буас з'ясував, що вони вірять,

що відьми мають гогатковий внутрішній орган, який своїм виглядом схожий на тварину. Цей орган вилітає з тіла відьми вночі, щоб попсувати іншим людям врожай або отруїти їм кров. Також вважається, що відьми час від часу збираються на величезні бенкети, під час яких поїдають своїх жертв та планують свої майбутні напади. Від багатьох людей можна почути, що друк їхнього друга на власні очі бачив, як відьма пролітала вночі над селом верхи на банановому листку, метаючи чародейні стріли в безпечних жертв.

* Я спершу повеселився, коли побачив у Колорадо на бампері автомобіля наклейку «У центрі уваги — сім'я, але не моя», проте згодом зрозумів, що не все так весело. Деяким дітям потрібен захист від індоктринації з боку їхніх батьків (про це див. дев'ятий розділ).

Далі Буає переповідає кумедну історію з власного досвіду:

Я розповідав про це та інші дивацтва під час вечери з колегами в Кембриджі, коли один із гостей, відомий кембриджський богослов, обернувся до мене і сказав: «У цьому й полягає привабливість та складність антропології. Вам доводиться пояснювати, як люди можуть вірити в такі нісенітниці». Мене ошелешило від такого повороту. Але розмова перескочила на інші теми, перш ніж я дібрав доречну відповідь про чайники й горщики.

Якщо припустити, що згаданий у розповіді кембриджський богослов був типовим християнином, то він мав вірити в такі історії:

- У прадавні часи незаймана жінка народила чоловіка, який не мав біологічного батька.

- Її син-безбатченко звернувся до свого померлого друга на ім'я Лазар, тіло якого вже почало розкладатися і відгонило трупним запахом, після чого Лазар негайно ожив.

- Сам безбатченко ожив через три дні після своєї смерті та поховання.

- Сорок днів по тому він зійшов на вершину пагорба, піднявся в повітря і зник у небі.

- Якщо ви про себе проговорите свої думки, цей чоловік-безбатченко та його «батько» (яким є він сам) почують вас і можуть вам відповісти. Він здатен одночасно чути думки всіх людей на світі.

- Також зазначений чоловік-безбатченко бачить усі ваші вчинки — як добрі, так і погані, — навіть якщо ніхто, крім вас, про них не знає. За них він може нагородити вас й покарати навіть після вашої смерті.

- Незаймана мати цього чоловіка-безбатченка ніколи не помирала, а «вознеслася» своїм тілом у небо.

- Хліб і вино, освячені священником (котрий повинен обов'язково мати чоловічі статеві органи), «перетворюються» на плоть і кров цього чоловіка-безбатченка.

Що б подумав про цю добірку вірувань неупереджений антрополог, якби вперше дізнався про них, приїхавши в Кембридж для вивчення релігійних уявлень місцевого населення?

ПСИХОЛОГІЧНА НАЛАШТОВАНІСТЬ НА РЕЛІГІЮ

Ідея побічних психологічних наслідків цілком очікувано зринула у важливій і динамічній галузі сучасної науки — еволюційній психології⁸⁰. Еволюційні психологи стверджують, що так само, як око — це сформований у процесі еволюції орган для бачення, а крило — сформований у процесі еволюції орган для літання, мозок — це сукупність органів (або «модулів») для задоволення спеціалізованих потреб з обробки інформації. У ньому є модуль, який обробляє інформацію про родичів, модуль, який відповідає за реципрокні обміни, модуль, який відповідає за співпереживання, і так далі. Релігію можна витлумачити, як побічний наслідок осічки в роботі кількох таких модулів, приміром модулів, що відповідають за: вироблення уявлень про мислення інших людей, формування коаліцій та дискримінацію на користь членів своєї групи на противагу стороннім особам. Будь-який із них може виявитися людським аналогом навігаційної системи нічних метеликів, схильним до осічок того самого роду, що й дитяча легковірність, яку я розглянув раніше. Ще один прибічник теорії релігії як побічного наслідку психолог Пол Блум зауважив, що діти мають природну схильність до *дуалістичного* мислення. На його думку, релігія — побічний наслідок цього інстинктивного дуалізму. Всі люди, вважає він, а надто діти, дуалісти від природи.

Дуаліст проводить фундаментальне розрізнення між матерією та думкою. Натомість моніст вірить, що думка породжується матерією — тканиною нашого мозку і, можливо, комп'ютерним «залізом» — і не може існувати окремо від матерії. З погляду дуаліста, думка — це безтілесний дух, який *оселяється* в тілі й потенційно може його покинути, щоб побувати деінде. Психічні розлади дуалісти легко пояснюють «одержимістю злими духами», які тимчасово оселилися в тілі жертви, а отже, можуть бути «вигнані» з нього. Дуалісти за найменшої підстави персоніфікують об'єкти неживої природи, вбачаючи духів і нечисть навіть у водоспадах та хмарах.

Роман Ф. Енсті «Помінялися тілами», опублікований 1882 року, зрозумілий лише дуалісту, а для закостенілого моніста на

кшталт мене описані в ньому події просто не мають сенсу. Герої роману містер Балтітюд і його син одного дня з'ясували, що таємничим чином помінялися тілами. На превелику радість сина, батькові відтак доведеться ходити до школи в тілі сина, поки син у тілі батька мало не доводить до повного краху батьківський бізнес своїми нерозважливими рішеннями. Схожий сюжетний хід використав Пелгем Гренвіл Вудгауз у романі «Сміхотливий газ», у якому граф Гейвершот і хлопчик-телезірка одночасно опиняються під наркозом на сусідніх стоматологічних кріслах, а прокидаються в тілах один одного. Такий перебіг подій передбачає, що графом Гейвершотом є щось, що не є частиною його тіла, бо як би він інакше міг прокинутися в тілі хлопчика-актора?

Я, як і більшість науковців, відкидаю дуалізм, але це все одно не заважає мені отримувати насолоду від читання романів «Помінялися тілами» та «Сміхотливий газ». Пол Блум пояснив би це тим, що хоч я вивчився на інтелектуального моніста, в мені залишається тваринне ество людини з його інстинктивним дуалізмом. Думка про те, що моє справжнє я сидить десь за моїми очима й принаймні в художній вигадці може перебратися в голову іншої людини, глибоко закарбована в моє мислення та мислення кожної людини попри наше інтелектуальне намагання бути моністами. Свою теорію Блум підтверджує результатами експериментів, які показали, що діти значно більше схильні до дуалізму, ніж дорослі, особливо дуже малі діти. З його доказів випливає, що схильність до дуалізму закладена в наш мозок і, згідно з Блумом, виступає природною передумовою нашої прихильності до релігійних ідей.

Блум також гадає, що ми маємо вроджену схильність до креаціонізму. Природний добір як ідея «не має інтуїтивно зрозумілого сенсу». У статті «Чи діти — "інтуїтивні теїсти"?» психолог Дебора Келемен показала, що діти особливо схильні приписувати мету всьому, що бачать⁸¹. Хмари існують, «щоб випадав дощ». Гострі камені — для того, «щоб звірі могли почухатися об них, коли їм свербить». Приписування мети всьому називається телеологією, і діти — телеологи від народження. Багато з них ніколи не переростають цієї стадії.

Вроджений дуалізм і вроджена телеологія налаштовують нас, за відповідних умов, на релігію — так само, як світлові

компаси нічних метеликів за відповідних умов налаштовують їх на невмисне «самогубство». Вроджений дуалізм спонукає нас вірити в «душу», котра живе в тілі, але не є його невіддільною частиною. До цього неважко додумати, що, втративши свою оселю в результаті смерті тіла, душа може переміститися в інше місце. Також нам зовсім не важко уявити чистий дух, який існує окремо від матерії, а не як одна з властивостей її складно організованої форми. Ще очевидніший зв'язок дитячої телеології з релігією. Якщо все має мету, то чия це мета? Звісно ж, Божа.

Але що в людей є аналогом *користі*, яку нічним метеликам дають світлові компаси? Чому природний добір заохочував формування дуалізму й телеології в головах наших предків та їхній дітей? Досі ми встановили тільки те, що всі люди від народження дуалісти й телеологи. А яка від цього еволюційна вигода? Важливе значення для виживання в нашому світі має здатність прогнозувати поведінку різних об'єктів, тож від природного добору слід очікувати, що він відточував наш мозок для ефективного й оперативного виконання цієї функції. Як же дуалізм і телеологія можуть прислужитися в цій справі? Краще зрозуміти їх користь нам допоможе поняття інтенційного трактування, запропоноване філософом Деніелом Деннеттом.

Деннетт запропонував зручну трискладову схему класифікації «трактувань», до яких ми вдаємося, коли намагаємося зрозуміти, а отже, спрогнозувати поведінку об'єктів зовнішнього світу на кшталт тварин, машин і так далі⁸²: фізичне, конструкційне й інтенційне трактування. *Фізичне трактування* в принципі застосовне до всіх ситуацій, бо в кінцевому підсумку все підпорядковується законам фізики. Проте отримання задовільного пояснення на основі фізичного трактування може вимагати багато часу. Поки ми сидітимемо й обраховуватимемо всі можливі взаємодії рухомих частин складного об'єкта, наш прогноз його поведінки може втратити актуальність. Для справді спроектованих об'єктів на кшталт пральної машини або арбалета економнішим і швидшим способом прогнозування буде *конструкційне трактування*. Ми зможемо збагнути, як поведе себе такий об'єкт, якщо перескочимо всю фізику й напряду звернемося до його будови. Деннетт так пояснює цей спосіб трактування:

Майже кожен із нас може спрогнозувати, коли зазвонить будильник, на основі поверхового огляду його зовнішньої конструкції. Для цього не потрібно знати, якого типу цей годинник — на пружинному механізмі, на алкалінових батарейках чи працює від сонця, начинений він бронзовими шестернями й підшипниками з коштовного каменю чи кремнієвими мікросхемами. Достатньо припустити, що він сконструйований так, щоб будильник зазвонив у встановлений час.

Живі істоти не з'явилися в результаті свідомого проектування, але завдяки дії природного добору до них можливо застосовувати своєрідний різновид конструкційного трактування. Ми швидко схопимо, як працює серце, припустивши, що воно «сконструйоване», щоб качати кров. Карлові Фрішу спало на думку вивчати сприйняття кольорів бджолами всупереч загальноприйнятій думці про їхню нездатність розрізняти кольори, бо він припустив, що яскраве забарвлення квіток «спроєктоване», щоб приваблювати комах. Я використав лапки, щоб якомусь неперебірливому креаціоністові не спало на думку зарахувати цього видатного австрійського зоолога до категорії «своїх». Фріш, ясна річ, чудово вмів перекладати ідею, що виникла на основі конструкційного трактування, мовою еволюційної теорії.

Інтенційне трактування порівняно з конструкційним ще більше спрощує завдання. Відповідно до нього вважається, що об'єкт не тільки сконструйований для виконання певного завдання, а й містить у собі суб'єкта, який відповідно до своїх намірів (інтенцій) керує його поведінкою. Побачивши тигра, вам краще не марнувати час на прогнозування його можливої поведінки. Махніть рукою на фізику його молекул та будову його кінцівок, пазурів і зубів. Цей котяра має намір поласувати вами, для чого готовий скористатися всіма можливими засобами — тими самими кінцівками, пазурами й зубами. Найшвидший спосіб передбачити його поведінку — забути про фізику, забути про фізіологію і відразу перестрибнути до інтенційного трактування. При цьому зауважте, що конструкційне трактування може бути ефективним навіть на об'єктах, які насправді не були сконструйовані, а інтенційне

трактування спрацьовує навіть на об'єктах, які від природи не мають свідомих намірів.

Мені здається цілком правдоподібною думка, що інтенційне трактування дає еволюційну користь для виживання, виступаючи механізмом, за допомогою якого мозок пришивдшує ухвалення рішень у небезпечних обставинах та в важливих соціальних ситуаціях. Не відразу впадає в око, що неодмінним супутником інтенційного трактування має бути дуалізм. Зараз не поглиблюватиму цю тему, але зазначу, що в основі інтенційного трактування, є підстави вважати, лежить теорія мислення інших людей, яку цілком справедливо можна описати як дуалістичну. Особливо, коли йдеться про застосування цього типу трактування в складних соціальних ситуаціях, а надто щодо інтенціональності *вищого порядку*.

Деннетт виділяє *інтенціональність третього порядку* (чоловік був упевнений, що жінка знає, що він відчуває потяг до неї), *четвертого порядку* (жінка зрозуміла, що чоловік упевнений, що вона знає, що він відчуває потяг до неї) і навіть *п'ятого порядку* (шаман здогадався, що жінка зрозуміла, що чоловік упевнений, що вона знає, що він відчуває потяг до неї). Ще вищі порядки інтенціональності — мабуть, прерогатива лише художньої літератури, сатиричний приклад якої знаходимо в комічному романі Майкла Фрейна «Олов'яні чоловічки»: «Поглянувши на Нунополоса, Рік зрозумів, що для того вже не секрет зневажливе ставлення Анни до Фідлінгчайлда за те, що Фідлінгчайлд не усвідомлює мотивів Нунополоса. Анна явно знала, що Нунополос розуміє її ставлення до Фідлінгчайлда. Також вона знала, що Ніні відомо про її обізнаність зі здогадами Нунополоса...» Але сам факт, що в нас викликають усмішку настільки заплутані ланцюжки читання думок інших персонажів у художній літературі, говорить нам одну важливу річ про те, за якими ознаками відбувався природний добір над нашим мозком, щоб він був ефективним у реальному світі.

Принаймні на рівні нижчих порядків інтенційне трактування (як і конструкційне) дає змогу в критичних для виживання ситуаціях швидко ухвалювати рішення. Тому природний добір налаштував мозок вдаватися до цього трактування як економного способу розв'язання проблем. Нас біологічно запрограмовано приписувати наміри об'єктам, поведінка

яких має важливі для нас наслідки. Пол Блум знову наводить результати експериментів, які свідчать, що діти особливо схильні вдаватися до інтенційного трактування. Коли малі діти спостерігають за об'єктом, який рухається слідом за іншим об'єктом (наприклад, на екрані комп'ютера), вони припускають, що на їхніх очах відбувається свідоме переслідування першим об'єктом другого. Про таку інтерпретацію свідчить їхнє щире здивування, коли гаданий переслідувач відхиляється від траєкторії руху другого об'єкта.

Конструкційне та інтенційне трактування — це корисні мисленнєві механізми, які дають змогу швидше передбачати майбутню поведінку об'єктів, важливих для нашого виживання (наприклад, хижаків або потенційних партнерів). Однак, як і будь-які інші ментальні механізми, ці трактування можуть давати осічку. Діти (і первісні племена) приписують наміри погоді, хвилям, течіям, каменям. Усі ми так само думаємо про машини, особливо коли вони нас підводять. Багато з нас пам'ятають кумедний епізод, як у Бейзіла Фолті зламалася машина, коли він гарячково поспішав, щоб не зірвати заплановану «Ніч гурманів». Він спершу спробував із нею домовитися, потім попередив, що рахуватиме до трьох, після чого виліз із неї, ухопив першу-ліпшу ломаку й почав гамселити, не лишивши на ній живого місця. Більшість із нас упізнає себе в цій історії — якщо не з машиною, то з комп'ютером. На позначення цієї установки Джастін Барретт запропонував термін «гіперактивний механізм виявлення цілеспрямованих суб'єктів» (hyperactive agent detection device, або HADD). Ми невгамовно шукаємо цілеспрямованих суб'єктів там, де їх немає. Тому ми схильні запідозрити злий умисел або прихильність до себе там, де насправді маємо справу з байдужою до всього природою. Я час від часу ловлю себе на тому, що зачаїв дикунську злість на якийсь нещасний неживий об'єкт на кшталт велосипедного ланцюга. А нещодавно в пресі з'явилася зворушлива історія про чоловіка, який у кембриджському Музеї Фіцвільєма перечепився через розв'язаний шнурок, покотився вниз сходами й розбив три безцінні вазы часів династії Цін: «Він приземлився прямо серед уламків ваз, і продовжував, приголомшений, сидіти, коли нагодився персонал. Усі навколо

мовчали від шоку, а чоловік, тикаючи пальцем на шнурок, бурмотів: “Це він винен, це він натворив”»⁸³.

Таким чином, альтернативні пояснення релігії як побічного наслідку були запропоновані Гайндом, Шермером, Буас, Етреном, Блумом, Деннеттом, Келеменом та іншими. Деннетт згадує цікаву гіпотезу про те, що ірраціональність релігії може бути побічним продуктом одного особливого ірраціонального механізму, закладеного в нашому мозку, — нашої генетично корисної схильності закохуватися.

Антропологиня Гелен Фішер у книзі «Чому ми закохуємося» чудово описала безрозсудність романтичної закоханості та надзвичайні перебільшення, які вона породжує в свідомості закоханого, повністю відірвані від реалій життя. Поміркуйте самі. Якщо взяти чоловіка, дуже мало ймовірно, щоб яка-небудь конкретна жінка серед його знайомих була в сотні разів привабливішою за її найближчу конкурентку, але саме так він її описуватиме, коли «закохається». Тому раціональнішою з огляду на такі реалії була б якась форма «поліаморії» (думка, що людина може одночасно любити кількох представників протилежної статі, як ми любимо різні вина, композиторів, книги чи види спорту), а не фанатична моногамна пристрасть, у яку ми впадаємо. Ми охоче приймаємо думку, що можна любити більш ніж одну дитину, двох батьків, усіх братів і сестер, кількох учителів, друзів і домашніх тварин. У цьому контексті хіба не здається дивною абсолютна ексклюзивність, яка вимагається від подружньої любові? Але саме її від нас очікують і ми очікуємо від своїх партнерів. Для цього повинна бути причина.

Гелен Фішер та інші показали, що закоханість супроводжується унікальними станами мозку, для яких характерна наявність дуже специфічних нейроактивних речовин (фактично, природних наркотиків). Еволюційні психологи погоджуються з нею в тому, що ірраціональна любов з першого погляду може бути механізмом, покликаним забезпечити вірність одному партнерові на достатній період часу, щоб разом виростити дитину. Так, дарвінізм вказує на велику кількість причин, чому індивід повинен ретельно підходити до вибору партнера. Але ж, коли вибір зроблено, хай навіть він невдалий, і відбулося зачаття дитини, значно важливіше залиша-

тися поруч з обраним партнером попри всі негаразди найнаймні доти, доки дитина не стане на ноги.

Чи може ірраціональна релігійність бути побічним наслідком ірраціональних механізмів, які природний добір заклад нам у мозок, щоб ми закохувалися? Релігійна віра справді має спільні ознаки з закоханістю (а те й інше за багатьма ознаками схоже на перебування під наркотичним «кайфом»^{*}). Проте нейропсихіатр Джон Смітіс застерігає, що між цими двома видами манії простежуються як вагомні відмінності за ділянками мозку, які вони активують, так і деякі подібності:

Одним із численних проявів релігії є сильна любов до однієї надприродної особи, Бога, а також поклоніння усьому, що з нею пов'язане. Людським життям найбільшою мірою керують наші егоїстичні гени та процеси підкріплення. Релігія щедро пропонує своїм послідовникам позитивне підкріплення: приємне й утішне відчуття, що тебе люблять і захищають у цьому небезпечному світі, втрата страху перед смертю, надія, що у відповідь на твою молитву в скрутну хвилину надійде допомога з неба тощо. Схоже спостерігаємо й у романтичній закоханості в іншу реальну особу (зазвичай протилежної статі) — та сама повна зосередженість на цій особі та пов'язані з нею позитивні підкріплення. Поштовх цим відчуттям можуть давати речі, пов'язані з коханою особою: листи, фотографії або навіть, як було у вікторіанські часи, локони волосся. Стан закоханості супроводжується багатьма фізіологічними проявами, наприклад глибокими зітханнями⁸⁴.

Порівняння закоханості з релігією я проводив ще 1993 року, зауваживши, що індивід, який заразився релігією, демонструє симптоми, «напрочуд схожі на симптоми, які ми зазвичай асоціюємо зі статевою любов'ю. Тож ідеться про надзвичайно потужний механізм нашого мозку, і не дивно, що деякі віруси в процесі розвитку навчилися ставити його собі на службу»

^{*} Див. мою критику небезпечного наркотика «геяріл»: R. Dawkins, 'Gerin Oil', *Free Inquiry* 24: 1, 2003, 9—13.

(у цьому випадку «вірус» — це метафорична назва релігії, яку було використано в назві статті: «Ментальні віруси»). Відверто оргазмічні видіння святої Терези Авільської дуже добре відомі, тому не буду їх переказувати. Серйозніший і менш чуттєвий опис насолоди, яка чекає на тих, хто зможе увірувати в таїнство переісточення, знаходимо у філософа Ентоні Кенні. Будучи висвяченим на католицького священика шляхом рукопокладання, він отримав право служити месу. Кенні яскраво пам'ятає

збудження, яке супроводжувало мене перші місяці, коли я мав право читати месу. Зазвичай повільно й неохоче встаючи з ліжка, тепер я рано-раненько вистрибував із нього, сповнений бадьорості та захвату від думки, які видатні діяння я тепер маю честь вершити...

Найбільше мене зачаровувала можливість торкнутися тіла Христового, близькість священика до Ісуса. Завершуючи освячення, я дивився на гості з повними сліз очима, як закоханий вдивляється в очі своєї коханої... Перші дні в священицькому сані згадуються мені як час невичерпного, трепетного щастя; щось надзвичайно цінне, але неминуче швидкоплинне, наче романтичне кохання, приречене втонуту в реаліях нещасливого шлюбу.

Тут на роль аналога світлового компаса нічного метелика пропонується наша відверто ірраціональна, але корисна звичка закохуватися в одного — і тільки одного — представника протилежної статі. А побічним наслідком-осічкою — аналогічним влітання метелика в полум'я свічки — буде пристрасть до Ягве (або Діви Марії, гості, Аллаха тощо) та вчинення ірраціональних дій, яких вимагає така пристрасть.

Біолог Льюїс Волперт у книзі «Шість неймовірностей до снідання» висуває припущення, яке можна розглядати як узагальнення ідеї конструктивної ірраціональності. Він гадає, що ірраціонально непохитне переконання — це запобіжний засіб проти мінливості думки: «На ранніх стадіях еволюції нездатність твердо дотримуватися переконань, які рятували життя, була б для людини великим недоліком. Наприклад, під час полювання або виготовлення знарядь постійна зміна рішень завдавала б великої шкоди». Із Волпертової думки ви-

пливає, що принаймні за деяких обставин уперте дотримання ірраціонального переконання може бути кориснішим, ніж вагання, навіть якщо нові факти або умовиводи спонукають відмовитися від нього. У цьому світлі «закоханість» постає як окремих випадок конструктивної ірраціональності, а Волпертова «іраціональна впертість» — як ще один корисний психологічний нахил, побічними наслідками якого можна пояснити деякі важливі аспекти ірраціональної релігійної поведінки.

У книзі «Соціальна еволюція» Роберт Тріверс поглиблює свою еволюційну теорію самоомани, висунуту ним ще 1976 року. Самоомана — це

приховування правди від себе, щоб краще її приховати від інших. Ми знаємо, що, якщо в представника нашого виду бігають очі, підніють голони й похрипує голос, це може означати, що він відчуває на собі стрес, який виникає в людини, котра свідомо намагається обдурити інших. Якщо ошуканцеві вдасться приховати обман від самого себе, він зможе приховати ці ознаки від спостерігача та продовжувати брехати без нервозності, яка зазвичай супроводжує обман.

Антрополог Лайонел Тайгер висловив схожі міркування у книзі «Оптимізм: Біологія надії». У розділі, присвяченому «захисному блокуванню сприйняття», простежується чіткий зв'язок з ідеєю конструктивної ірраціональності, яку ми щойно згадували:

Люди схильні усвідомлювати тільки те, що вони хочуть бачити. Їм справді важко помічати факти, які мають негативне значення, тоді як позитивні факти легко отримують зелене світло. Наприклад, слова, які викликають тривогу через свій зв'язок із минулим досвідом людини або в контексті проведення експерименту, доводиться підкреслювати чіткіше, щоб їх було помічено.

Дотичність цього механізму до характерного для релігії видавання бажаного за дійсне не потребує роз'яснення.

Усе, що я відстоюю — це загальний погляд на релігію як випадковий побічний продукт, осічку в функціонуванні якогось корисного механізму. Цей погляд допускає різні можливі деталі та їх складні поєднання, щодо яких поки що тривають дискусії. Для простоти тексту я надалі говоритиму про свою теорію «легковірної дитини», але при цьому матиму на увазі теорію релігії як побічного продукту загалом. Моя теорія про те, що з певних вагомих причин мозок дитини податливий до зараження ментальними «вірусами», може здатися деяким читачам неповноцінною. Добре, нехай свідомість дитини податлива, але чому її заражає якийсь один вірус, а не інший? Чи існують віруси, які спеціалізуються на зараженні податливої свідомості? Чому «зараження» проявляється у вигляді релігії, а не... чого, наприклад? Одним з аспектів моєї загальної ідеї є те, що насправді не важливо, яка саме конкретна нісенітниця заражає мозок дитини. Сенс у тому, що, заразившись, дитина виростає і заражає наступне покоління тією самою нісенітницею, а її конкретне наповнення не має значення.

Широкі антропологічні огляди людських суспільств на кшталт «Золотої гілки» Джеймса Фрейзера вражають нас розмаїттям ірраціональних вірувань. Закріпившись у певній культурі, такі вірування передаються наступним поколінням, розвиваються і розгалужуються, наче з ними теж відбувається біологічна еволюція. Проте Фрейзер вбачає у них і деякі загальні принципи, наприклад «гомеопатичну магію», коли в заклинаннях і чаклуванні використовується якийсь символічний аспект реального об'єкта, на який спрямовується вплив. Трагічною ілюстрацією цього принципу може бути віра в те, що порошок із рога носорога має властивості афродизіака. Ця абсолютно безпідставна легенда базується на поверховій схожості рога з чоловічим пенісом. Факт поширеності «гомеопатичної магії» говорить про те, що нісенітниці, якими заражаються податливі голови, не зовсім випадкові та довільні.

Виникає спокуса продовжувати біологічну аналогію і з'ясувати, чи не відбувається з цими нісенітницями щось на кшталт природного добору. Можливо, якісь ідеї мають більший потенціал для поширення ніж інші завдяки своїй особливій привабливості, перевазі або сумісності з психологічними диспозиціями людини? Чи можна таким чином пояснити при-

роду й характеристики сучасних релігій — так само, як природним добором пояснюються особливості живих організмів? У цьому контексті важливо розуміти, що під «перевагою» мається на увазі винятково здатність виживати та поширюватися, яка не передбачає позитивної оцінки, якою би ми, люди, могли пишатися.

Але навіть еволюційна модель не обов'язково вимагає, щоб відбувався природний добір. Біологи визнають, що ген може поширитися в популяції не завдяки якимось своїм позитивним якостям, а просто через те, що йому пощастило. Цей процес називається дрейфом генів. Біологи не дійшли одностайної думки щодо його значущості порівняно з природним добором. Але сам цей процес на сьогодні отримав визнання у вигляді так званої нейтральної теорії молекулярної еволюції. Якщо ген зазнає мутації, внаслідок якої набуває модифікованої форми, яка дає ті самі результати, що й початкова форма, то відмінність між формами має нейтральний характер, а отже, природний добір не може віддати перевагу якійсь із них. Однак під впливом того, що статистики називають помилкою вибірки, яка стається під час зміни поколінь, новоутворена форма може зрештою витіснити початкову форму з генофонду популяції. І це буде справжня еволюційна зміна на молекулярному рівні (навіть якщо на рівні цілих організмів жодні зміни не спостерігатимуться), яка має нейтральний характер і ніяк не пов'язана з перевагою для виживання, а отже, з природним добором.

Існування аналога дрейфу генів у культурі — життєздатна ідея, про яку не слід забувати у вивченні еволюції релігії. Мова розвивається в квазібіологічний спосіб, хоч напромак її еволюції не демонструє якоїсь постійної спрямованості, а лише випадковий дрейф. Вона передається наступним поколінням за допомогою культурного механізму, схожого на генетичне успадкування, поступово нагромаджуючи зміни протягом століть, поки нарешті різні її гілки не досягнуть стану, в якому будуть не зрозумілими носіям одна одної. Можливо, еволюція мови частково підпорядковується своєрідній формі природного добору, але ця думка не викликає особливої довіри. Нижче я покажу, що такого роду гіпотези висувалися для пояснення деяких помітних тенденцій у розвитку мови, наприклад «великого зсуву голосних», що відбувся

в англійській мові протягом XV—XVIII століть. Але для більшості спостережуваних явищ немає потреби у функціоналістській гіпотезі. Правдоподібніше, що зазвичай еволюція мови більш схожа на культурну версію випадкового дрейфу генів. У різних частинах Європи латина в процесі поступового дрейфу перетворилася на іспанську, португальську, італійську, французьку, ретороманську мови та їхні різноманітні діалекти. М'яко кажучи, важко знайти якісь локальні переваги або «чинники добору», які б пояснювали ці еволюційні зсуви.

Підозрюю, що в процесі еволюції релігії, як і мови, значну роль відіграє випадковість, починаючи з її зародження, яке було достатньо довільним, щоб породити приголомшливе (і часом вибухонебезпечне) розмаїття, яке ми зараз спостерігаємо. Разом із тим, наявність вагомих спільних характеристик у всього широкого спектра релігій може пояснюватися впливом своєрідної форми природного добору та фундаментальною психічною єдністю людства. Наприклад, у вченнях багатьох релігій постулюється об'єктивно неправдоподібна, але суб'єктивно приємна теза про те, що наша особистість переживає смерть нашого тіла. Ідея безсмертя прижилася і поширилася, бо потурає нашому прагненню видавати бажане за дійсне. А таке прагнення впливає з майже універсальної схильності людської психіки підпорядковувати віру бажанням («Родило думку ту бажання, сину»*, — як сказав Генріх IV синові у другій частині Шекспірової п'єси**).

Не викликає сумнівів, що багато атрибутів релігії добре пристосовані для того, щоб сприяти виживанню самої релігії та своєму власному виживанню у вирі людської культури. Постає тільки питання, завдяки чому було досягнуто цієї пристосованості: завдяки «розумному задуму» чи природному добору. Припускаю, що до відповіді на це питання причетні обидва чинники. Задум утілюють релігійні лідери, які добре вміють вигадувати різні виверти, що сприяють виживанню релігії. Мартін Лютер чудово усвідомлював, що розум — запеклий ворог релігії, тому часто застерігав про його небезпеку: «Розум — це найгірший ворог віри; він ніколи не приходять на

* Переклад Дмитра Паламарчука (Шекспір Вільям. Твори в шести томах. Т. 3. — К.: «Дніпро», 1985. — С. 326). — *Прим. перекл.*

** Це не мій жарт. Див. книгу: «1066 and All That».

підмогу в духовних справах, а в більшості випадків виступає проти Слова Божого, зустрічаючи зі зневагою все, що йде від Бога»⁸⁵. І ще: «Кожен, хто хоче жити життям праведного християнина, повинен вирвати очі в свого розуму». І знову: «Розум потрібно гасити в душі кожного християнина». Лютерові напрочуд добре вдавалося цілеспрямовано конструювати несвідомі аспекти релігії, які сприяли її виживанню. Але з цього зовсім не випливає, що саму релігію створив він або хтось інший. Вона цілком могла сформуватися під дією своєї рідної (негенетичної) форми природного добору, тобто Лютер її не створював, а тільки мудро опікувався її ефективністю.

Навіть якщо звичайний дарвінівський добір генів захоплював розвиток психологічних нахилів, які породили релігію як свій побічний наслідок, дуже сумнівно, щоб він визначав її деталі. Застосувати яку-небудь іншу версію теорії добору до формування цих деталей можна, як я зазначав вище, лише в тому разі, якщо замінити гени їх культурними еквівалентами. Чи можна стверджувати, що релігії складаються з такого матеріалу, як меми?

СТУПАЙ ЛЕГЕНЬКО — НА МОЇ СТУПАЄШ МЕМИ*

У релігійних питаннях істина —
це лише думка, яка пережила інші.

Оскар Вайлд

На початку розділу я зазначав, що, оскільки дарвіністський природний добір не допускає марнотратства, будь-яка універсальна характеристика біологічного виду, наприклад релігія, має давати користь, бо інакше вона б не закріпилася. Проте вигода від неї не обов'язково має бути спрямована на виживання або репродуктивний успіх індивіда. Ми вже

* Аллюзія на рядок із вірша Вільяма Батлера Єйтса «Він бажає собі небесного вбрання». В оригіналі: «Ступай легенько — на мої ступаєш сни» (переклад Олександра Мокровольського; Єйтс Вільям Батлер. Вибрані твори. — К.: «Юніверс», 2004. — С. 64). — Прим. перекл.

здавали, що повсюдність такої дрібної прикрості, як застуда, серед представників нашого виду пояснюється вигодою, яку її симптоми приносять генам вірусу, що цю хворобу спричиняє*. Але не обов'язково, щоб вигоду набували гени; достатньо, щоб її набували будь-які *реплікатори*. Просто гени — найвідоміший приклад реплікаторів. Але є й інші мему, наприклад комп'ютерні віруси та одиниці культурної спадщини. Щоб добре зрозуміти, що таке мему, спершу слід іще раз ретельно розглянути механізм природного добору.

У найзагальнішому вигляді природний добір можна описати як вибір між альтернативними реплікаторами. Реплікатор — це блок закодованої інформації, здатний створювати точні свої копії, допускаючи інколи в них неточності, або «мутації». Завдяки варіативності копій вступають у дію дарвінівські закони. Ті версії реплікатора, які успішніше копіюються, стають численнішими, ніж альтернативні версії, котрим щось заважає копіюватися так само успішно. Це в найпримітивнішому вигляді і є природний добір. Гени — найзнаменитіші з реплікаторів. Вони являють собою ланцюжки ДНК, які можуть нескінченно дублювати себе (майже завжди з непохибною точністю) від покоління до покоління. Теорія мемів порушує питання, чи існують одиниці культурного наслідування, які поведуться як справжні реплікатори на кшталт генів. Мему не обов'язково мають бути повними аналогами генів, хоч, звісно, що більше вони схожі на гени, то простіше буде розробити для них теорію. Мета цього підрозділу — *спробувати* з'ясувати, чи здатна теорія мемів пояснити феномен релігії.

У світі генів випадкові помилки, які виникають у процесі копіювання (мутації), забезпечують наповнення генофонду популяції різними варіантами одного гена, які називаються «алеями» і конкурують між собою. За що ж вони конкурують? За конкретну позицію на хромосомі, закріплену за ними. Яким чином вони конкурують? Звісно, не у вигляді прямого двобою між двома молекулами, а через своїх «представників». Роль

* Особливо серед представників моєї національності, які навіть по-своєму розуміють французьку фразу «Voici l'anglais avec son sang froid habituel» («А це англієць зі своєю нерозлучною подругою — застудою» замість правильного перекладу «А це англієць зі своєю типовою холонокровністю»). Цей приклад узято з книги «Ламана французька» Фредеріка Пірсона, у якій можна знайти й інші перли на кшталт перекладу «soup de grâce» («смертельний удар») як «газонокосарка».

представників виконують «фенотипові ознаки» — характеристики на кшталт довжини ноги або кольору хутра, які представляють гени на рівні анатомії, фізіології, біохімії чи поведінки організму. Доля гена зазвичай нерозривно пов'язана з долею тіла, в якому він успішно закріпився. Впливаючи на тіло, ген може покращувати або погіршувати свої шанси на виживання в генофонді. Зі зміною поколінь змінюється співвідношення різних алелів у генофонді популяції, залежно від успішності їхніх фенотипових представників.

Чи можна те саме сказати про мему? На відміну від генів, вони не мають нічого, що хоча б віддалено нагадувало хромосому, алель та статеву рекомбінацію. Сукупність мемів («мемофонд») розмитіша й гірше впорядкована ніж сукупність генів (генофонд). Проте є очевидне раціональне зерно в понятті мемофонду, в якому може змінюватися «частота» мемів у результаті конкуренції між їх альтернативними варіантами.

Дехто виступає проти меметичного пояснення релігії, наводячи різні причини, які здебільшого зводяться до того, що мему не зовсім схожі на гени. На сьогодні генетики добре вивчили фізичну будову генів (які складаються з ланцюжків ДНК), тоді як будова мемів не відома й різні меметики збивають з пантелику одне одного, пов'язуючи мему то з одним фізичним носієм, то з іншим. Де розміщуються мему? Лише в мозку? Чи будь-який паперовий примірник або електронну копію, скажімо, вірша-потішки також можна вважати мемою? Мало того, якщо гени створюють свої копії з дуже високою точністю, то хіба мему, якщо вони взагалі розмножуються, не допускають значних перекучень?

Приписувані поняттю мемів недоліки насправді перебільшено. Найсерйозніше заперечення проти нього полягає в тому, що точність копіювання мемів не достатньо висока, щоб вони могли функціонувати як реплікатори в еволюційному процесі. Адже якщо «темпи мутації» у кожному поколінні високі, мем може змінитися до невпізнаності ще до того, як еволюційний добір встигне вплинути на його частоту в мемофонді. Але це надумана проблема. Уявіть досвідченого теслю або доісторичного виробника кремнієвих знарядь, який демонструє молодому учневі конкретну навичку. Якщо учень точно повторюватиме кожен рух руки майстра, то

якраз у такому випадку мем виродиться до невпізнаності вже через кілька актів передачі знання між послідовними поколіннями. Проте учень не буде бездумно наслідувати кожен рух руки майстра. Він зафіксує мету, якої намагається досягти майстер і поставить її перед собою. Якщо потрібно забити цвях урівень, він зробить стільки ударів молотком, скільки для цього знадобиться, а не обов'язково ту саму кількість, якої вистачило майстрові. Саме такі правила можуть передаватися без змін під час незліченної кількості актів наслідування, тоді як деталі їх виконання можуть відрізнятися від індивіда до індивіда й від випадку до випадку. Кількість петель у плетінні, вузлів на мотузці або рибальській сіті, перегинів паперу в оригамі, корисні дрібнички в теслярстві або гончарстві — в усьому цьому можна виділити окремі елементи, які мають гарні шанси бути переданими через незліченну кількість актів наслідування, не зазнавши при цьому змін. Деталі виготовлення можуть набувати унікальних форм, але суть передається далі без змін — завдяки цьому аналогія між мемами й генами все-таки працює.

У передмові до книги Сьюзен Блекмор «Мемомашина» я навів приклад, як майстри мистецтва оригамі виготовляють із паперу модель китайської джонки. Ця досить непроста процедура складається з тридцяти двох перегинань паперу, в кінці якої отримуємо привабливий результат — іграшкову китайську джонку. Але в процесі виготовлення, або «ембріонального розвитку», джонки є ще три інші цікаві стадії: «катамаран», «скринька з двома віками» та «рамка для фотографії». Уся ця процедура мені справді нагадує згинання і розгинання, які відбуваються з мембранами зародка, який проходить послідовні стадії бластули, гастрული й нейрули. Я навчився робити китайські джонки від батька десь у тому самому віці, в якому він навчився цього мистецтва в школі. Мода на виготовлення джонок із паперу, започаткована директрисою, пронеслася його школою, наче епідемія кору, а потім так само швидко зійшла нанівець. Через двадцять шість років, коли директриси вже не було на світі, я пішов до тієї самої школи. Навчившись виготовляти джонки від батька, я знову приніс цю моду до школи, де вона ще раз пронеслася, мов епідемія кору, а потім так само безслідно відмерла. Епідемічний характер поширення такої засвоєваної навички

свідчить про те, що передача мемів може відбуватися з високою точністю. Можна не сумніватися, що джонки, які робили ровесники мого батька в 1920-ті роки, принципово не відрізнялися від джонок моїх ровесників у 1950-ті.

Більш систематично вивчити цей феномен можна за допомогою такого експерименту, базованого на дитячій грі в зіпсований телефон (яка в Британії називається «китайськими плітками», а в США — просто «телефоном»). Візьмімо двісті осіб, які ніколи не виготовляли китайські джонки з паперу, і розділімо їх на двадцять рівних команд по десять осіб у кожній. Далі зберіть капітанів усіх команд за своїм столом і покажіть їм, як робити китайську джонку. Потім хай кожен із них запросить другу особу зі своєї команди й наодинці покаже їй те саме. Після цього кожна особа з другого «покоління» повинна навчити третю особу зі своєї команди — і так до останньої особи в кожній команді. Зберіть усі джонки, які були зроблені на всіх етапах, і пронумеруйте їх за командами й «поколінням», щоб потім порівняти.

Я ще не проводив цього експерименту (хоча хотілося б), але впевнений, що можу спрогнозувати його результат. Не всі команди зможуть без відхилень від початкового зразка передати мистецтво від першого до останнього учасника, але значній кількості це вдасться. У деяких команд з'являються помилки: хтось у ланцюжку наслідувань виявиться слабкою ланкою, забувши один із важливих кроків процедури, після чого всі подальші учасники команди повторюватимуть його помилку. Можливо, команда № 4 в ланцюжку наслідувань втратить частину кроків і її останній учасник зможе дійти тільки до стадії «катамарана». Можливо, восьмий учасник команди № 13 внесе «мутацію» в процедуру десь між стадіями «скрині з двома віками» та «рамки для фотографії», а дев'ятий і десятий члени його команди повторять її.

Можна також висловити один прогноз щодо команд, які успішно передадуть навичку до десятого покоління. Якщо вишикувати їхні джонки в послідовності «покоління», то ніякого систематичного погіршення якості виробу з плином поколінь не спостерігатиметься. А якщо провести повністю аналогічний у всіх деталях експеримент, але передавати не мистецтво оригамі, а навичку *малювати* джонку, тоді

побачимо, що від першого до десятого покоління буде відбуватися послідовне відхилення від початкового зображення.

У випадку експерименту з малюнками всі десять поколінь зображень матимуть певну схожість із початковим зразком, але в кожній із команд схожість послідовно погіршуватиметься від покоління до покоління. Натомість в експерименті з оригамі маємо справу з принципом «усе або нічого», а помилки тут матимуть «цифровий» характер: команда або не зробить жодної помилки й тоді джонка десятого покоління не буде ні гіршою, ні кращою за джонку п'ятого або першого покоління; або ж у якомусь поколінні відбудеться «мутація» і всі подальші спроби будуть невдалими, бо точно повторюватимуть цю помилку.

Яка ж кардинальна відмінність між цими двома навичками? У мистецтві оригамі потрібно виконати низку окремих, дискретних дій, жодна з яких не вимагає особливого хисту. Більшість операцій прості, на кшталт «загніть обидві сторони до центру». Якийсь із учасників команди може незграбно виконати одну з таких операцій, але наступний учасник, який спостерігатиме за його діями, зрозуміє, що той *намагається* зробити. Кроки в процедурі створення виробу оригамі допускають «самокорекцію», саме завдяки цьому її можна назвати «цифровою». Те саме можна сказати про теслю, чий намір показати учневі, як загнати цвях у дерево врівень, зчитується з його дій, незалежно від особливостей і кількості ударів молотком. Ви або відтворюєте правильну операцію в оригамі або ні. А навичка малювання має «аналоговий» характер. Вона до снаги кожному, але в одних копія виходитиме точнішою, ніж в інших, і ні в кого вона не буде ідентичною щодо оригіналу. До того ж точність копії залежить від часу й зусиль, витрачених на неї, а це змінні, які варіюються в неперервний спосіб, без розривів. Деяким із учасників ще й захочеться не просто перемалювати попереднє зображення, а прикрасити й «удосконалити» його.

Слова (принаймні тоді, коли їх правильно розчули) також здатні до самокорекції, як і операції в оригамі. У початковій версії «зіпсованого телефона» першій дитині нашіптували на вухо якусь історію або речення, яке просили передати другій і так далі. Якщо речення було не довшим десь за сім слів і сказане рідною для всіх дітей мовою, то з високою ймовірністю воно без жодних перекручень доходило до десятого «покоління».

Якщо ж речення говорили чужою мовою, яку дітям доводилося імітувати за звучанням, а не за знайомими словами, то до кінця воно не доживало. Процес його псування під час передачі між поколіннями нагадував би те, що відбувалося з малюнком джонки, і закінчився б значним спотворенням. Зате якщо речення має сенс рідною мовою дитини й не містить незнайомих слів, як-от «фенотип» або «алель», воно доживає до кінця гри. У такому разі дитина не імітуватиме слова фонетично. Кожен учасник гри впізнаватиме кожне окреме слово як частину свого скінченного словникового запасу й повторить наступному учасникові саме це слово, хоч і вимовить його на свій особливий манер. Письмо також здатне забезпечувати самокорекцію, оскільки закарлючки, які ми залишаємо на папері, попри всю свою варіативність, беруться зі скінченного набору символів — наприклад, із 26 літер англійської абетки.

Того, що меми інколи демонструють напрочуд високу точність відтворення завдяки процесам самокорекції, цілком достатньо, щоб відкинути одне з найпоширеніших заперечень, яке висувають проти проведення аналогії між генами й мемами. Але в будь-якому разі на нинішній ранній стадії розвитку теорія мемів ще не ставить собі за мету дати вичерпне пояснення функціонування людської культури на тому рівні, як це зробила свого часу теорія Вотсона-Кріка з людською генетикою. Початковий задум, який спонукав мене підтримати теорію мемів, полягав у тому, щоб спростувати поширене хибне уявлення, нібито теорію еволюції можна застосовувати тільки до генів. До такого висновку багатьох читачів могла мимоволі спонукати книга «Егоїстичний ген», як натякнули в назві своєї книги «Не геном єдиним» Пітер Річерсон і Роберт Бойд, хоч вони й відмовилися користуватися терміном «мем», віддавши перевагу терміну «культурні варіанти». Їхня попередня блискуча книга «Культура та еволюційний процес» частково надихнула Стівена Шеннена на написання «Генів, мемів та історії людства». Крім цих праць, мемам присвячені такі книги: «Електричний мем» Роберта Онґера, «Егоїстичний мем» Кейт Дістін та «Вірус для розуму: Нова наука про меми» Річарда Броді.

Але найбільшим поштовхом для розвитку меметичної теорії стала книга Сьюзен Блекмор «Мемомашина». Авторка раз

у раз звертається до образу світу, який складається з мізків (або інших приймачів та передавачів інформації на кшталт комп'ютерів і радіочастот) і мемів, які змагаються за те, щоб посісти місце в них. Як і у випадку з генофондом, успішними будуть ті меми, які найкраще розмножуються. Причиною їх успішності може бути їхня безпосередня привабливість, як, скажімо, в мема безсмертя, дуже дорогого для багатьох людей. Або ж одні меми можуть просто присусідитися до інших, які вже стали численними в мемофонді та з якихось причин прихильні до перших. Так виникають комплекси мемів, або «мемплекси». Краще зрозуміти цю ідею нам знову допоможе звернення до джерела аналогії — генетичної теорії.

Щоб не заплутати читачів, я розглядав гени так, наче вони існують і діють незалежно один від одного. Але насправді вони пов'язані між собою і цей зв'язок проявляється в двох формах. По-перше, гени вишикувані один поруч з одним на хромосомі й зазвичай передаються від покоління до покоління в компанії одних і тих самих сусідів. Ми, науковці, називаємо цю особливість *зчепленням*, але надалі я її не розглядатиму, бо в мемів немає хромосом, алелів і статевого відтворення. Зате інший аспект зв'язку між генами кардинально відрізняється від зчеплення і має близький меметичний аналог. Він лежить у царині ембріології, яка, всупереч поширеному хибному уявленню, становить окрему від генетики сферу. Тіла не складаються, наче мозаїка, з окремих шматочків фенотипу, кожним із яких керує окремий ген. Не існує точної відповідності між окремими генами та окремими одиницями анатомічної будови або поведінки. Гени об'єднують зусилля з цілими сотнями інших генів, щоб запрограмувати *процеси* розвитку організму, в результаті яких постає тіло, — десь так само, як слова з книги рецептів співпрацюють між собою в процесі приготування страви, у якій не буде відповідності між конкретним шматочком на тарілці й конкретним словом із рецепта.

Таким чином, гени збираються у своєрідні угруповання, щоб разом будувати тіло, і це один із важливих принципів ембріології. Відразу напрошується припущення, що природний добір обирає з-поміж альтернативних угруповань генів, які ведуть між собою своєрідну групову конкуренцію. Але вбачати тут ознаки групового добору не слід. Насправді інші

гени генофонду становлять лише важливу частину *середовища*, у якому відбувається добір між альтернативними алелями кожного з них. Кооперативні угруповання генів *з'являються* через те, що кожен із них добирається відповідно до своєї здатності успішно виконувати свою функцію поруч з іншими (котрі добираються за таким самим принципом). Весь процес більше нагадує вільний ринок, ніж планову економіку. Уже є швець і кравець, але залишається вакантна ринкова ніша, яку може зайняти на дуді грець. Невидима рука природного добору заповнює цю прогалину. Це дещо інше, ніж якби з «центру» одразу були призначені всі трос: і швець, і кравець, і на дуді грець. Ідея кооперативних угруповань, зібраних такою невидимою рукою, становить наріжний камінь для пропонованого мною пояснення релігійних мемів та їхнього функціонування.

У різних генофондах виникають різні угруповання генів. У генофондах м'ясоїдних тварин наявні гени, які програмують органи чуття і пазурі для полювання на дичину, ікла та ферменти для рвання й перетравлення м'яса та інші гени, добре навчені співпрацювати між собою. У той самий час у генофондах травоядних тварин перевагу здобувають інші комплекти взаємосумісних генів, які також добре співпрацюють між собою. Усі ми добре знаємо, що окремий ген здобуває перевагу в процесі добору за сумісність свого фенотипу із зовнішнім середовищем, у якому живе вид: пустелею, лісом чи іншою екосистемою. А я зараз підкреслюю, що вони також добираються за сумісністю з іншими генами свого конкретного генофонду. Ген м'ясоїда не закріпиться в генофонді тварин-травоядів і навпаки. З погляду генів, генофонд біологічного виду, тобто сукупність генів, які раз у раз перетасовуються у процесі статевого відтворення, становить генетичне середовище, у якому кожен ген добирається за своєю здатністю співпрацювати з іншими. Хоч мемофонди не так жорстко й чітко організовані, вони становлять важливу частину «середовища» для кожного мема, що входить до складу мемплексу.

Мемплекс — це сукупність мемів, які, не завжди будучи добрими у виживанні поодинці, чудово виживають завдяки співпраці з іншими мемами свого мемплексу. У попередньому підрозділі я висловив незгоду з думкою, що окремі деталі еволюції мов визначаються своєрідною формою природного

добору. Натомість вони підпорядковуються процесу, що називається випадковим дрейфом. Звісно, можна припустити, що якісь окремі голосні або приголосні звуки краще підходять для гірського довкілля, тому набули поширення, скажімо, в швейцарських, тибетських і андських діалектах, тоді як інші кращі для перешіпттування в дрімучих лісах, тому поширилися серед пігмеїв та жителів Амазонії. Проте єдиний наведений мною приклад можливого природного добору — великий зсув голосних, який, мабуть, мав функціональні причини, — пояснюється зовсім по-іншому. Визначальним для нього було не фізичне середовище, а піддаштовування мемів один до одного в їхніх взаємосумісних мемплексах. Спершу з якихось невідомих причин відбувся зсув з одним голосним звуком — можливо, під впливом моди наслідувати вимову якоїсь знаменитої або могутньої особи (так, до речі, пояснюють виникнення іспанської шепелявості). Але не має значення, з якого саме звуку почався великий зсув голосних. Суть цієї теорії в тому, що, коли він стався з першим голосним, іншим довелося також змінюватися за його зразком, аби запобігти багатозначності. На цій другій стадії процесу мему добиралися за сумісністю з уже наявним мемофондом, формуючи новий мемплекс взаємосумісних мемів.

Тепер ми нарешті маємо всі компоненти, щоб узятися за розробку меметичної теорії релігії. Деякі релігійні ідеї, як і деякі гени, можуть виживати завдяки своїм питомим перевагам. Вони закріпляться і зберезуться в будь-якому мемофонді в поєднанні з будь-якими іншими мемами. (До цього мушу знову додати критично важливе уточнення, що під «перевагою» в цьому випадку мається на увазі винятково «здатність виживати в своєму мемофонді», яка не передбачає жодної цінності чи користі). Деякі релігійні ідеї виживають тільки завдяки тому, що сумісні з іншими мемами, які вже набули поширення в мемофонді, і приєдналися до одного з мемплексів. Нижче наведу частковий перелік релігійних мемів, добре пристосованих до виживання в мемофонді завдяки чи то своїй питомій «превазі», чи то сумісності з наявним мемплексом:

- Ви не зникнете після своєї смерті.
- Померши мученицькою смертю, ви опинитеся в надзвичайній частині раю, де зможете тішитися з сімдесятьма двома незайманими дівчатами (кого ж турбує доля самих дівчат?).

- Єретиків, святотатців і відступників слід убивати (або карати в інший спосіб, наприклад вигнанням із сім'ї).

- Найвища можлива чеснота людини — це віра в Бога. Якщо відчуваєте, що ваша віра похитнулася, не покладаючи рук відновлюйте її та моліть Бога, щоб розвіяв ваше невір'я. (У контексті обговорення ставки Паскаля я вже згадував про дивне припущення, нібито Бог понад усе хоче від нас саме віри. Тоді це здалося дивацтвом, а тепер ми маємо йому пояснення.)

- Слепа віра (яка нехтує доказами) — це чеснота. Що не поступливіша ваша віра перед доказами, то більшою чеснотою ви наділені. Найбільша винагорода чекає на досконалих вірян, які зуміють вірити в чудернацькі, необґрунтовані й безпідставні речі всупереч усім можливим доказам.

- Усі люди, навіть ті, які не вірять, повинні автоматично й беззастережно поважати релігійні вірування більшою мірою, ніж будь-які інші вірування (із цією вимогою ми стикалися в першому розділі).

- Нам не дано зрозуміти деякі дивовижні речі (наприклад, Трійцю, переісточення, втілення). Тому навіть не *зазіхайте* на це, бо будь-яка спроба їх зрозуміти може призвести до їх руйнування. Назвіть їх таїнством і навчіться вдовольнятися цим.

- Гарна музика, картини й література — все це прояви релігійних ідей, які почали жити власним життям*.

Деякі з позицій цього списку здатні виживати самостійно, тому процвітатимуть у будь-якому мемплексі. Зате інші, як і деякі гени, можуть вижити тільки в колективі інших, підходящих їм мемів, через що формуються альтернативні мемплекси. Дві різні релігії можна вважати двома альтернативними мемплексами. Наприклад, іслам можна порівняти з комплексом генів м'ясоїдних тварин, а буддизм — травоїдних. Ідеї будь-якої релігії нічим не «кращі» за ідеї інших релігій у якомусь абсолютному сенсі, як гени тварин-м'ясоїдів нічим не «кращі» за гени тварин-травоїдів. Не обов'язково всі релігійні меми здатні виживати самостійно; деякі живучі завдяки тому, що здатні

* Різні напрямки й жанри мистецтва також можна вважати альтернативними мемплексами, позаяк митці переймають ідеї та мотиви у своїх попередників, а нові мотиви закріплюються завдяки тому, що добре сплітаються з іншими. Фактично, предметом академічної історії мистецтва, яка прискіпливо вивчає розвиток художньої техніки та символізму, є мемплекси. Окремі елементи приймалися або відкидалися, залежно від інших мемів мемплексу, серед яких нерідко траплялися релігійні меми.

процвітати за підтримки інших мемів своєї релігії, але не мемів іншої релігії. Цей підхід не передбачає, що релігії, наприклад католицтво й іслам, свідомо створюються своїми засновниками; натомість вони поступово еволюціонують окремими шляхами як альтернативні поєднання мемів, що процвітають за наявності інших мемів свого мемплексу.

Організовані релігії називаються так, тому що їх організували живі люди: священники та єпископи, рабини, імами та аятоли. Але, повторюючи думку, яку я висловив щодо Мартіна Лютера, з цього не випливає, що їх задумують і створюють конкретні індивіди. Навіть попри випадки, коли релігію використовували в маніпулятивних цілях могутні індивіди, можна з високою ймовірністю припускати, що окремі деталі всіх релігій формувалися в процесі еволюції, не підпорядкованої свідомій волі. Але не під впливом генетичного природного добору, котрий діє занадто повільно, щоб бути задовільним поясненням стрімкої еволюції та розмаїтості релігій. Роль генетичного природного добору в цій історії обмежувалася тим, що він створив мозок із його потягами й нахилами — фізичну основу та системне програмне забезпечення, яке задає рамки меметичному добору. У цих рамках меметичний природний добір здається мені цілком правдоподібним поясненням окремих деталей еволюції конкретних релігій. На ранніх стадіях еволюції релігії, тобто ще до того, як вона набула організованої форми, прості меми виживали завдяки своїй універсальній привабливості для людської психіки. На цій стадії об'єднуються меметична теорія релігії та теорія релігії як побічного продукту людської психіки. Подальші стадії — коли окремі релігії набувають організованого вигляду, вишуканості та довільної відмінності від інших релігій — цілком добре пояснюються теорією мемплексів — угруповань взаємосумісних мемів. Вона не заперечує, що священники та інші зацікавлені сторони вдавалися до свідомих маніпуляцій релігією, але ці свідомі втручання відігравали лише допоміжну роль. Релігії принаймні частково формувалися під впливом свідомого задуму — так само, як художні напрямки та мода в мистецтві.

Єдина відома мені релігія, яка була свідомо спроектована майже в усій повноті своїх деталей — це сасентологія, але гадаю, інших таких випадків немає. Ще один претендент на

таке звання — мормонізм. Підприємливий і нечестивий засновник цього руху Джозеф Сміт зайшов так далеко, що написав цілу нову священну книгу — Книгу Мормона, — вигадавши для неї нову фіктивну історію Америки, викладену фіктивною староанглійською мовою. Проте від часу свого штучного створення в ХІХ столітті мормонізм еволюціонував і на сьогодні доріс до рівня поважної і впливової в Америці релігії. Стверджують навіть, що кількість її прибічників зростає найвищими темпами та що серед них тривають дискусії про висунення власного кандидата в президенти країни.

Еволюціонують майже всі релігії. І, обираючи з-поміж альтернативних теорій їх еволюції, треба враховувати, що вони мають пояснювати приголомшливу швидкість, із якою розгортається процес релігійної еволюції, коли для нього назрівають сприятливі умови.

КАРГО-КУЛЬТИ

У фільмі «Життя Браяна» комік-група «Монті Пайтон» добре підмітила одну річ — надзвичайну швидкість, з якою можуть виникати нові релігійні культу. З'явившись із нічого мало не за одну ніч, вони можуть ставати невід'ємною частиною культури, ба навіть відігравати в ній провідну роль. Найзнаменитіший приклад реальних історій такого успіху пропонують карго-культи Меланезії та Нової Гвінеї. Історія деяких із них повністю — від зародження до відмирання — розгорнулася на очах нині живих людей. На відміну від поклоніння Ісусові, про зародження якого не збереглося надійних джерел, весь перебіг подій у розвитку карго-культур відбувався на наших очах (хоч навіть у їх випадку деякі деталі було втрачено). Напрошується захопливе припущення, що християнський культ, найпевніше, виникав так само і з такою самою блискавичною швидкістю поширився на ранньому етапі свого розвитку.

Найбільш авторитетним джерелом відомостей про карго-культи для мене слугує книга «Пошуки в раю» Дейвіда Еттенборо, люб'язно подарована автором. Усім їм притаманні однакові

закономірності — від перших культів, які виникли ще в ХІХ столітті, до більш відомих випадків, які розвинулися в повоєнний час. У кожному випадку острів'ян приголомшували дивовижні пожитки білих прибульців, які з'являлися на острові — чиновників, солдатів і місіонерів. Мабуть, тубільне населення ставало жертвою Третього закону Артура Кларка: «Будь-яка достатньо розвинена технологія не відрізняється від магії».

Острів'яни зауважили, що білі люди, користуючись усіма цими дивами, самі їх ніколи не виготовляють. А коли щось ламається, його просто кудись відправляють, а натомість прибуває заміна у вигляді «карго» (вантажу) корабля або згодом літака. Жодна біла людина не була помічена за виготовленням або ремонтом речей. Мало того, білі прибульці взагалі нічим не займалися, що видавалося б корисною роботою (сидіння за столом і перекладання папірців, було, напевно, одним із ритуалів їхньої релігії). Таким чином, «карго» з усією очевидністю мало надприродне походження. Цей висновок підтверджувався деякими діями білих людей, які неможливо було витлумачити інакше, як релігійні церемонії:

Вони ставили височенні стовпи, до яких кріпили гроти; сиділи біля невеликих коробок, з яких мерехтіли вогники й лунали дивні звуки та придушені голоси; переконували місцеве населення вгягатися в однакове вбрання і крокувати в ньому туди-сюди — більш безплідне заняття навіть важко вигадати. І тоді на тубільця сходять осяяння, яке пояснює всі ці таємниці. Незбагненні гії білих людей і є ритуалами, за допомогою яких вони переконують богів надіслати їм іще карго. Тому якщо тубільці теж хочуть отримати карго, їм слід повторювати те саме.

Вражає те, що схожі карго-культи незалежно виникали на островах, відокремлених один від одного великою географічною та культурною відстанню. Дейвід Еттенборо розповідає, що

антропологи виявили два окремі спалахи культури на Новій Каледонії, чотири — на Соломонових островах, чотири — на Фіджі, сім — на Нових Гебридах та понад п'ятдесят — на Новій Гвінеї. Більшість із них з'являлися незалежно

й не мали між собою жодного зв'язку. Послідовники більшості цих релігій вірили, що їхній конкретний месія в день кінця світу принесе їм цінний «вантаж» (карго).

Незалежне виникнення такої великої кількості схожих між собою культів свідчить про те, що маємо справу з якимись універсальними характеристиками людської психіки.

Один знаменитий карго-культ досі існує на острові Танна, що в архіпелазі Нові Гебриди (з 1980 року називається Вануату). Його послідовники поклоняються месії на ім'я Джон Фрам. Найдавніша згадка цього імені в офіційних державних документах фіксується лише 1940 року. Але, попри такий відносно недавній час, на сьогодні не відомо, чи ця особа реально існувала. В одній легенді розповідається, що Джон Фрам був невисокий на зріст, говорив тонким голоском, мав світле волосся і носив пальто з блискучими гудзиками. Він виголошував дивні пророцтва й зі шкури ліз, аби налаштувати тубільців проти місіонерів. Урешті-решт, він повернувся до предків, пообіцявши урочисте друге пришестя з величезним «вантажем». Серед його апокаліптичних об'явлень тубільці згадували про «страшне лихо, під час якого гори зрівняються із землею, а долини засипляться*»; старі знову стануть молодими, а хвороби вивітряться з тіл; білих людей буде назавжди вигнано з острова; а «вантажі» продовжуватимуть надходити у великих кількостях, тож нікому нічого не бракуватиме».

Та найбільше органи влади занепокоїло інше пророцтво Джона Фрама, який буцімто сказав, що під час свого другого пришестя принесе острів'янам нові монети із зображенням кокоса. Тому їм належить позбутися всіх грошей, викарбуваних білими людьми. Як наслідок, 1941 року кожен намагався будь-як спекатися грошей, витрачаючи їх на все, що траплялося під руку; люди припинили працювати, а економіка острова зазнала серйозної шкоди. Колоніальна адміністрація кинула за ґрати головних баламутів, але не могла нічого вдіяти, щоб придушити культ та повернути людей до місіонерських церков і шкіл, які відтак пустували.

* Порівн. з Ісаїя 40:4: «Всякий видол нехай заповниться, а всяка гора й горб нехай униз подається». Ця паралель не обов'язково свідчить про якусь фундаментальну особливість людської психіки чи юнгівське «колективне несвідоме». Просто острови вже давно кишіли місіонерами.

Трохи пізніше з'явилося нове вчення про те, що Джон Фрам став королем Америки. Як на те, саме в цей час на Нові Гебриди висадилися американські військові частини, у складі яких — о диво! — виявилися чорні чоловіки, котрі, на відміну від острів'ян, не бідували, а

мали стільки ж «вантаж», як і білі солдати. Дике збуження пронеслося островом. День кінця світу близько! Кожен готувався до пришествя Джона Фрама. Огін із призвідців заявив, що месія прибуде з Америки на аероплані, тож сотні чоловіків негайно взялися вирубувати чагарники в центрі острова, щоб розчистити смугу для приземлення літака.

Біля посадкової смуги звели бамбукову диспетчерську вежу, в якій перебували «авіадиспетчери» з дерев'яними навушниками на головах. На «злітно-посадковій смугі» поставили кілька бутафорських літаків, які мали привернути увагу Джона Фрама та спонукати його приземлити свій літак на острові.

Молодий Дейвід Еттенборо навідався на острів Танна в 1950-ті роки разом з оператором Джеффри Малігеном, щоб вивчити культ Джона Фрама. На острові вони виявили велику кількість слідів цієї релігії і таки змогли познайомитися з її верховним священиком — чоловіком на ім'я Намбас. Намбас по-приятельськи називав свого месію Джоном і стверджував, що регулярно спілкується з ним по «радіо». Цим «радіоджоном» була стара жінка, обмотана на талії електричним дротом, яка впадала в транс і белькотіла якісь незрозумілі нісенітниці, які Намбас тлумачив як слова Джона Фрама. Намбас навіть заявив, що наперед знав про прихід Еттенборо, бо його попередив про це Джон Фрам по «радіо». Гість попросив подивитися, як працює «радіо», але отримав очікувану відмову. Тоді перейшов на іншу тему, запитавши, чи сам Намбас колинебудь бачив Джона Фрама:

Намбас упевнено закивав.

— Я бачить його багато раз.

— Який же вигляд він має?

Намбас тицьнув пальцем у мене:

— *Він вигляд як ти. Він біле обличчя. Він високий. Він жити на Південна Америка.*

Сказане ним суперечило легенді про невисокий зріст Джона Фрама. Але такі речі стаються з легендами в процесі їх еволюції.

Острів'яни вірять, що Джон Фрам повернеться 15 лютого, але не знають, якого року. Тому щороку 15 лютого його послідовники збираються на релігійну церемонію, щоб урочисто зустріти месію. Поки що він не повертався, але вони не впадають у відчай. Дейвід Еттенборо запитав одного з послідовників культу на ім'я Сем:

— *Але ж, Семе, минуло вже дев'ятнадцять років відтоді, як Джон пообіцяв, що прибуде вантаж. Обіцянка обіцянкою, але ж вантажу досі немає. Хіба дев'ятнадцять років — не задовго?*

Сем відірвав очі від землі й поглянув на мене.

— *Якщо ви можете дві тисячі років чекати на прихід Ісуса Христа, а він не з'явиться, то я можу почекати Джона й більш ніж дев'ятнадцять років.*

У книзі Роберта Бакмена «Чи можна бути добрим без Бога?» цитується схожа блискуча відсіч адепта культу Джона Фрама, яку він дав канадському журналісту через сорок років після візиту Дейвіда Еттенборо.

1974 року архіпелаг відвідали королева Єлизавета та принц Філіп, після чого з постаттю принца повторилася історія культу Джона Фрама (зверніть увагу, як швидко можуть змінюватися окремі елементи в процесі релігійної еволюції). Принц — привабливий чоловік, який, мабуть, виглядав імпозантно у своїй білій морській уніформі та з плюмажем на шоломі. Тож не дивно, що об'єктом поклоніння став саме він, а не королева, хоч, звісно, не слід забувати, що для культури острів'ян значно важче було б прийняти божество жіночого роду.

Не хочу сильно роздувати тему карго-культів Океанії, але вони наочно нам демонструють, наскільки швидко релігійні культури можуть виникати фактично з нічого. Зокрема, вони дають підстави для чотирьох важливих висновків про зародження релігійних рухів загалом, які я зараз лаконічно викладу.

По-перше, культури можуть виникати з дивовижною швидкістю. По-друге, вони швидко замітають сліди свого походження. Джон Фрам, якщо це взагалі реальна людина, був сучасником живих острів'ян. Третій висновок випливає з факту незалежного зародження однакових культур на різних островах. Систематичне вивчення подібностей між ними кидає світло на людську психіку, зокрема на її податливість до релігії. По-четверте, карго-культи схожі не тільки між собою, а й на давніші релігії. Можна здогадатися, що християнство та інші стародавні релігії, які поширилися на весь світ, зародилися як локальні культури десь так само, як поклоніння Джонові Фраму. Професор юдаїки Оксфордського університету Геза Вермеш стверджує, що Ісус був лише одним із багатьох харизматичних лідерів, які з'явилися в тогочасній Палестині, оповитих ореолом схожих легенд. Більшість культур, започаткованих ними, відмерли. Єдиний, який уцілів, це той, який ми можемо побачити зараз. Із плином століть подальша еволюція (або меметичний добір, якщо вам більше до вподоби такий термін) відшліфувала його до стану вишуканої системи — чи, точніше, розмаїтої сукупності похідних систем, — які запанували на значних частинах сучасного світу. Смерть харизматичних постатей нашого часу, наприклад Гайле Селасіє, Елвіса Преслі та принцеси Діани, також пропонує чудові можливості для вивчення стрімкого піднесення культур та їхньої подальшої меметичної еволюції.

Фактично, це все, що я хотів би сказати власне про витoki релігії. У десятому розділі до цього додаю ще один короткий екскурс у цю тему, коли обговорюватиму явище «уявного друга» дитинства як однієї з психологічних «потреб», які задовольняє релігія.

Витoki моралі часто виводять із релігії, і в наступному розділі ми критично розглянемо цю думку. Натомість я покажу, що походження моралі також можна вивчати крізь призму дарвіністського підходу. Так само, як раніше ми питали, яку еволюційну вигоду для виживання дає релігія, тепер те саме питання поставимо щодо моралі. Мало того, мораль, найпевніше, з'явилася раніше релігії. Як і з релігією, ми відступимо від початкової версії питання і переформулюємо його, з'ясувавши, що мораль теж найкраще пояснюється як *побічний продукт* дечого іншого.

6

ВИТОКИ МОРАЛІ: ЧОМУ МИ ДОБРІ?

Яке ж дивне наше перебування на Землі.
Кожен із нас навідується сюди тимчасово, навіть не знаючи для чого, хоча щось підказує, що цей візит має мету.
Але з погляду буденного життя ми знаємо напевно одне:
що людина приходить сюди заради інших людей,
особливо заради тих, від усмішок і добробуту яких
залежить наше щастя.

Альберт Ейнштейн

Багатьом релігійним людям важко уявити, як можна бути добрим чи хоча б намагатися бути добрим без релігії. Цьому питанню буде присвячено поточний розділ. Багато хто з вірян заходить ще далі, стенаючись від пароксизмів ненависті до тих, хто не поділяє їхньої віри. Це серйозна проблема, оскільки моральні міркування часто підспудно лежать в основі ставлення релігійних людей до явищ, які не мають реального зв'язку з моральністю. Скажімо, значна частина виступів проти викладання теорії еволюції в школі не має нічого спільного з самою цією теорією та наукою взагалі, а просто живиться ображеними моральними почуттями. Вони охоплюють цілий спектр варіантів від наївного: «Якщо вчити дітей, що вони походять від мавп, то вони й поводитимуться, як мавпи», — до більш вишуканих форм, якими обґрунтовується стратегія «klinu» для популяризації вчення про розумний

здум, викладена без прикрас у книзі Барбари Форест і Пола Гросса «Троянський кінь креаціонізму: Клин розумного задуму».

Мені надходять багато листів від читачів*, серед яких більшість схвальні та прихильні, частина — критичні, але помічні, і незначна частка — злісні й навіть погрозові. Неприємна правда в тому, що майже завжди найбільш злостиві листи написані з релігійних мотивів. На жаль, такі нехристиянські погрози доводиться часто вислуховувати тим, кого зараховують у вороги християнства. Ось, наприклад, лист, розміщений в інтернеті й адресований Браяну Флемінгу, автору сценарію та режисеру щирого й зворушливого документального фільму на захист атеїзму «Бог, якого не було»⁸⁶. У цьому листі, датованому 21 грудня 2005 року під заголовком «Згори під супровід нашого сміху», ішлося:

Ваше нахабство не знає міри. Я б залюбки узяв ножа й розпорив вам усім, недоумкам, черево, улюлюкаючи від радості, коли ваші нутроці вивалюватимуться на землю прямо на ваших очах. Ви намагаєтеся розпалити священну війну, яка колись закінчиться тим, що я та мої однодумці вчинимо так, як щойно було описано.

Здається, далі автор листа трохи схаменувся, що його мова не дуже християнська, і поблажливніше додав:

Проте БОГ вчить нас не мститись, а молитися за тобi погiбних.

Але його доброта виявилася нетривалою:

Мене тішить гумка, що кара, яку приготував вам БОГ, у 1000 разів перевершить шкоду, яку вам можу заподіяти я. А найкраще те, що ви БУДЕТЕ вічно страждати за гріхи, про які й гадки не маєте. Гнів БОЖИЙ не знає жалю. Заради вашого блага я все-таки сподіваюся, що істина відкриється вам ще до того, як ніж уріжеться в вашу плоть. Щасливого РІЗДВА!!!

* Більше ніж я можу, попри всі мої старання, відповісти, за що щиро прошу вибачення.

PS. Народ, ви й увянути не можете, що вам уже уготовано... Слава БОГУ, що я не на вашому місці.

У мене викликає щирий подив той факт, що вся ця жовч спричинена всього-на-всього розходженням поглядів у богословських питаннях. Ось ще один приклад (зі збереженням оригінальної орфографії) із поштової скриньки редактора журналу «Freethought Today». Цей журнал видається Фондом за свободу від релігії (Freedom from Religion Foundation — FFRF), яка мирними засобами бореться проти спроб ліквідувати конституційне відділення церкви від держави:

Привіт, покидьки-сироїди. Нашого християнського брата буде куди більше чим вас, лузери. Розділенню між державою і церквою не бути, і ви, погань, програте...

До чого тут сир? Мої американські друзі припустили, що це натяк на відомий своїми ліберальними порядками штат Вісконсин, в якому базується FFRF і який славиться своїм молочним виробництвом. Але мені здається, що в листі мається на увазі щось інше. Може, запозичення з фрази про французьких «сироїдних мавп-капітуляціоністів»? Яку ще семіотичну іконографію має сир? І далі:

О, сатанинська мерзота... Та здохніть і згоріть у пеклі... Молюся, щоб ви підхопили якусь противну заразу типу рака прямої кишки і щоб подихали повільно й болісно, зустрівшись нарешті зі своїм Богом — САТАНОЮ... Ой, пацики, ця ваша «свобода від релігії» — ацтой... Так шо, гомосеки і лесбоси, попустіться і дивіться під ноги, бо там де менше всього очікуєте, вас і настигне бог... А якщо вам не подобається ця країна, на чому й для чого вона побудована, валіть собі під три чорти куди подалі, а ще краще — навпростець у пекло...

PS. Ігить нах..., комуністичні шлюхи... Забирайте свої чорні дуни і гребіть із США. Вам немає прощення. ГОСПОДЬ ІСУС ХРИСТОС сотворив світ і показав, що він всесильний.

Чому не Аллах? Чи Брахма? Або хоча б Ягве?

Ми так просто не змаємося. Якщо в майбутньому нам доведеться дати волю рукам, то знайте, що ви все це заварили. А я вже зарядив своє гуло, щоб пригостити вас.

Не можу викинути з голови одного питання: для чого Богів потрібен такий лютий захист? Цілком логічно було б, щоб він, всемогутній, міг сам подбати про себе. І врахуйте, що редактором, на якого вилилися всі ці злісні образи й погрози, була делікатна й мила молода жінка.

Можливо, через те, що я живу не в США, більшості ненавистницьких листів, які надходять на мою адресу, притаманний інший стиль, але навіть він різко контрастує з милосердям, яке приписують засновникові християнства. Наведений нижче уривок взято з листа від британського лікаря, отриманого в травні 2005 року, у якому, крім відвертого духу ненависті, привертають увагу не так нотки злоби, як глибоке роздратування. Цей лист промовисто демонструє, як проблематика моралі живить вороже ставлення до атеїзму. Після кількох вступних абзаців, у яких автор громив теорію еволюції (саркастично питаючи, чи «нігери... досі еволюціонують»), виливав особисті образи на адресу Дарвіна, перекручував цитати з Гакслі, видаючи його за антиеволюціоніста, та закликав мене прочитати книгу (вже давно прочитану мною), у якій доводиться, нібито світ існує лише вісім тисяч років (автор листа *точно* має диплом лікаря?), він підсумовує:

Усі ваші книги, статус в Оксфорді, все, що ви досягли й любите в житті, — все це суцільна марнота... Неминуче постає питання-виклик, колись сформульоване Камю: чому б нам усім не накласти на себе руки? І ваше вчення саме до цього спонукає студентів та багатьох інших... учення про те, що ми всі постали завдяки сліпій випадковості з нічого й у кінцевому підсумку перетворимося на ніщо. Навіть якщо в релігії немає істини, незрівнянно краще вірити в шляхетний міф, як у Платоновій печері, якщо цей міф заспокоює нам душі протягом життя. А ваш світогляд веде до тривожності,

наркоманії, насильства, нігілізму, гедонізму, франкенштайнівської науки та пекла на землі, а також — до Третьої світової війни... Цікаво, чи щасливі ви в особистому житті? Уже розлучилися? Овдовіли? Любите чоловіків? Такі, як ви, ніколи щасливими не бувають, бо інакше не намагалися б переконати інших, що не існує ні щастя, ні сенсу в житті.

Умонастрій цього листа, як і його загальний тон, досить типовий. Його автор щиро думає, що дарвінізм — засадничо нігілістичний світогляд, згідно з яким ми з'явилися зі сліпої випадковості (мільйонний раз повторю, що природний добір — це пряма *протилежність* випадковості) і безслідно зникнемо після смерті. З такого негативного погляду на життя, мовляв, випливають усі можливі біди. Можливо, автор *насправді* не вважає, що овдовіння може бути наслідком прихильності до дарвінізму, але, висловивши таку думку, він досягнув рівня неперебірливої зловтіхи, яку я часто впізнаю в листах від ревних християн. Сенсу життя, поетиці науки та науковому й розлоному спростуванню звинувачення в нігілізмі я присвятив цілу книгу під назвою «Розплітаючи веселку», тому зараз на цьому не зупинятимуся. Цей розділ буде присвячено добру та його антиподу — злу, а також моральності: звідки вона походить, чому вона нам потрібна й чи можлива вона без релігії.

ЧИ МАЄ МОРАЛЬНІСТЬ ЕВОЛЮЦІЙНЕ ПОХОДЖЕННЯ?

У кількох книгах, зокрема «Чому добро добре» Роберта Гайнда, «Наука добра і зла» Майкла Шермера, «Чи можна бути добрим без Бога?» Роберта Бакмена й «Моральна психіка» Марка Гаузера, доводилася думка, що поняття добра і зла кореняться в нашому еволюційному минулому. У цьому підрозділі я викладу мій варіант цієї тези.

На перший погляд, дарвіністська ідея еволюційного процесу, яким керує природний добір, не здатна пояснити притаманну

нам доброту та цілий спектр почуттів на кшталт моральності, порядності, співпереживання і співчуття. Природний добром легко пояснити відчуття голоду, страху та статевого потягу, адже вони безпосередньо сприяють нашому виживанню та збереженню генів. Але чому нас терзає співчуття, коли на наших очах плаче осиротіла дитина, літня вдова відчайдушно бореться з самотністю або скавучить від болю тварина? Яка внутрішня сила спонукає нас відправити анонімний подарунок у вигляді грошей або одягу жертвам цунамі, яке сталося на іншому кінці світу, хоч ми ніколи з ними не перетнемося, а тим паче не отримаємо нічого у відповідь? Звідки походить той добрий самарянин, що засів усередині нас? Адже доброта не сумісна з теорією «егоїстичного гена», хіба не так? Ні, якраз не так. І це поширене перекирчування цієї теорії — прикре (і, озираючись назад, досить очікуване) перекирчування*. У ньому хибно поставлено наголос не на тому слові, на якому слід. Адже в моїй теорії ідеться про егоїстичний *ген* на противагу егоїстичному організму або егоїстичному виду. Дозвольте пояснити.

Із логіки дарвінізму випливає, що основоположна одиниця в ієрархії життя, яка виживає і передається через фільтр природного добору, повинна мати схильність до егоїзму. Існувати можуть тільки ті одиниці, які зуміли вижити коштом своїх суперників на власному відповідному рівні ієрархії. Ось що означає прикметник «егоїстичний» у цьому контексті. Проте постає питання: на якому ж рівні ієрархії розгортається вся ця драма? Головна ідея теорії егоїстичного гена (із правильно поставленим на останньому слові наголосом) полягає в тому, що одиницею, над якою відбувається природний добір, а отже, справжнім корисливим гравцем у природі виступає не егоїстичний організм, не егоїстична група, егоїстичний вид чи егоїстична екосистема, а саме егоїстичний *ген*. Саме гени у вигляді інформації успішно передаються від покоління до покоління або зникають з лиця землі. На відміну від генів (і, можна припустити, мемів), ні орга-

* Мене просто ошелешило, коли я прочитав у «Guardian» («Animal Instincts», 27 May 2006), що «Егоїстичний ген» — улюблена книга Джефа Скільлінга, директора горезвісної корпорації «Enron», якого вона надихнула на соціал-дарвіністські погляди. Річард Конніфф блискуче спростував це перекирчування: <http://money.guardian.co.uk/workweekly/story/0,,1783900,00.html>. У передмові до нового видання «Егоїстичного гена», яке видавництво «Oxford University Press» підготувало з нагоди 30-річчя виходу книги в світ, я спробував застерегти читачів від подальших перекирчувань такого роду.

нізм, ні група організмів, ні навіть біологічний вид не підходять на роль одиниці природного добору, бо не створюють своїх точних копій і не беруть участі в конкуренції з іншими аналогічними самовідтворюваними утвореннями. Зате гени створюють свої точні копії і конкурують між собою. Саме цим логічно обґрунтовується виділення гена як одиниці «егоїзму» в особливому дарвіністському значенні цього слова.

Найочевидніший спосіб, яким ген може гарантувати виживання своєї ідентичності на противагу іншим генам — запрограмувати окремі організми на егоїзм. У багатьох випадках виживання окремо взятого організму справді сприяє виживанню генів, які в ньому засіли. Але за різних обставин різні тактики бувають успішними. Існують (аж ніяк не рідкісні) обставини, за яких гени забезпечують собі виживання тим, що спонукають організм до альтруїстичної поведінки. Останнім часом було досягнуто помітних успіхів у розумінні таких обставин, які діляться на дві великі категорії. Ген, який програмує індивідуальні організми підтримувати їхніх генетичних родичів, збільшує статистичні шанси на успіх своїх копій. Частка його копій може збільшитися в генофонді настільки, що родинний альтруїзм стане нормою. Очевидний, але не єдиний приклад такої поведінки — прихильне ставлення до власних дітей. У бджіл, ос, мурах, термітів і, дещо меншою мірою, деяких хребетних, зокрема голих землекопів, сурикатів і жолудевих дятлів, у процесі еволюції сформувалися соціальні групи, в яких старші брати й сестри піклуються про молодших (з якими в них, із високою ймовірністю, однакові гени піклування). Загалом, як показав мій покійний колега Вільям Дональд Гемілтон, тварини схильні піклуватися, ділитися ресурсами, попереджати про небезпеку та проявляти інший альтруїзм у ставленні до своїх близьких родичів через високу статистичну ймовірність того, що останні носять у собі копії їхніх генів.

Інша категорія альтруїзму, для якої дарвінізм має добре розроблене обґрунтування, — реципрокний (взаємний) альтруїзм («почухай мені спину, а я почухаю твою»). Теорія реципрокного альтруїзму, введена в еволюційну біологію Робертом Тріверсом, часто описується за допомогою математичного інструментарію теорії ігор і не передбачає наявності в особин спільних генів. Мало того, такий альтруїзм добре (ба навіть

краще) спрацьовує між представниками дуже різних біологічних видів — у такому разі його називають симбіозом. Цей самий принцип лежить в основі спеціалізації та обміну між людьми. Мисливцю потрібне вістря для списа, а ковалю — м'ясо. Ця асиметрія підштовхує їх до угоди. Бджолі потрібен нектар, а квітці — запилення. Квіти не можуть літати, тому орендують бджолині крила за єдину доступну їм валюту — нектар. Птахи, відомі як медовказники, можуть знайти бджолине гніздо, але не здатні вдертися до нього. Зате медоїд (представник родини Куницеві) може зруйнувати бджолине гніздо, але не має крил, щоб його знаходити з висоти. Медовказники приводять медоїдів (а інколи й людей) до меду, привертаючи до себе увагу за допомогою спеціальних маневрів у повітрі, які не мають жодного іншого призначення. Обидві сторони пожинають вигоду від такої співпраці. Під великим каменем лежить горщик золота, але особа, яка його виявила, не може самотужки зрушити камінь із місця. Тому вона звертається по допомогу до інших, хоч і знає, що скарбом доведеться поділитися, але інакше вона не отримає взагалі нічого. Жива природа багата на приклади взаємовигідної співпраці: буйволи й волоклюї, червоні трубчасті квіти та колібрі, морські окуні й губані, корови та мікроорганізми їхнього травного тракту. Реципрокний альтруїзм можливий завдяки асиметрії в потребах та можливостях їх задоволення. Особливо добре він працює між неспорідненими видами, бо між ними більша асиметрія.

Люди створили такі інструменти, як боргові розписки та гроші, котрі дозволяють здійснювати обмін користю із затримкою. Завдяки їм учасники угоди можуть обмінюватися вигодою не безпосередньо на місці, а відкласти зобов'язання якоїсь зі сторін на майбутнє чи навіть передати її борг іншим особам в обмін на отримані від них вигоди. Наскільки мені відомо, жодна дика тварина не має навіть приблизного аналога грошей. Однак таку саму функцію, хоч і в менш формалізованому вигляді, може виконувати здатність пам'ятати конкретну особину. Кажани з підродини Вампірові запам'ятовують, хто з їхньої соціальної групи повертає борги (у вигляді відригнутої крові), а хто — невдячний боржник. Природний добір віддає перевагу генам, які спонукають особин, що перебува-

ють у відносинах асиметрії потреб і можливостей, принагідно ділитися тим, що є, а коли такої можливості немає — спонукати інших ділитися. Також він заохочує здатність запам'ятовувати взаємні зобов'язання, затаювати невдоволення, пильнувати за дотриманням справедливості в угодах і карати ошуканців, які самі беруть, але ніколи не дають, коли настає їхня черга.

Оскільки спроби ошукати будуть завжди, згідно з теорією ігор, будь-яке стійке розв'язання проблем реципрокного альтруїзму має передбачати покарання для ошуканців. Математична теорія говорить про два загальні підходи до стійкого розв'язання ігрової проблеми такого роду. Підхід «будь у всьому підступним» стійкий у тому сенсі, що якщо кожен його дотримується, то єдиному порядному індивідові житиметься гірше, ніж їм. Проте є ще одна стійка стратегія. (Під «стійкістю» мається на увазі, що коли кількість послідовників цієї стратегії досягає певної критичної межі в популяції, жодна інша альтернатива не дасть кращого результату). Ця стратегія звучить так: «Спершу будь добрим, але пильнуй. А далі за добрі вчинки відплачуй добром і мстися за погані». У теорії ігор цю стратегію (та групу споріднених із нею стратегій) називають по-різному: «око за око», «месник» або «відплатник». За певних умов ця стратегія може стати еволюційно стійким розв'язанням проблеми, адже якщо в популяції переважатимуть відплатники, то жоден підступний індивід, як і жоден беззастережний добродичинець, не опиниться у вирашному становищі порівняно з більшістю. Існують ще й інші, складніші варіанти стратегії «око за око», які за деяких обставин працюють ще краще.

Я вказав на спорідненість і реципрокність як два головні стовпи, на яких тримається альтруїзм у дарвіністському світі. Проте існують також вторинні надбудови, які виростили на цих опорних стовпах. Особливо вони характерні для людських суспільств, у яких, завдяки мові та пліткуванню, важливу роль відіграє репутація. Один індивід зажив слави доброї та щедрої людини, за іншим тягнеться шлейф недоброї слави за ошуканства та недотримання слова. Третій знаменитий щедрістю у довірливих відносинах і безжальністю до обману. У найпростішому вигляді теорія реципрокного альтруїзму передбачає,

що поведінка тварин всіх біологічних видів базується на не-свідомій детекції таких рис у їхніх партнерів. У людських суспільствах до цього додається можливість поширювати славу, зазвичай у вигляді пліток, яку дає нам мова. Не обов'язково на своєму досвіді дізнатися, що X завжди умиває руки, коли настає його черга купувати всім пиво в барі. Достатньо, щоб вам «сорока на хвості принесла» звістку, що X — скнара або (трохи ускладнимо наведений приклад) що Y — невинуватий пліткар. Репутація важлива, а біологи визнають, що для виживання потрібно не просто бути послідовним відплатником, а й плекати *репутацію* послідовного відплатника. Дуже добре викладено дарвіністське розуміння репутації (та моральності загалом) у книзі Метта Рідлі «Походження чеснот»*.

Норвезький економіст Торстейн Веблен та ізраїльський зоолог Амоц Захаві кожен по-своєму дійшли до ще однієї захопливої думки. Альтруїстична щедрість може використовуватися як засіб демонстрації панування або вищості. Антропологи називають це явище «ефектом потлачу» за звичаєм, який побутує у корінних народів північно-західного узбережжя Америки, коли вожді племен змагаються між собою, хто влаштує марнотратніший і щедріший бенкет. У деяких крайніх випадках почергове частування людей вождями триває доти, доки одна сторона не залишиться з порожніми руками, а становище переможця при цьому буде не набагато кращим. Веблен запровадив поняття «показного споживання», яке викликало схвальний відгук у багатьох дослідників сучасного життя. А внесок Захаві, який біологи довгий час не помічали, поки на його підтримку не з'явилися блискучі математичні моделі теоретика Алена Графена, полягав у розробці еволюціоністського пояснення потлачу. Він вивчав аравійських дроздів-говорунів — невеликих сірих птахів, які живуть соціальними групами й разом дбають про потомство. Як і бага-

* Репутація не обмежується людьми. Нещодавно було показано, що вона спрацьовує і в класичних відносинах реципрокного альтруїзму між тваринами — симбіотичних зв'язках між дрібними рибами-чистильниками та їхніми великими рибами-клієнтами. У ході винахідливо проведеного експерименту було показано, що велика риба-клієнт з вищою ймовірністю допускала до себе конкретного губаня (*Labroides dimidiatus*), переконавшись зі спостереження за ним, що він сумлінно виконує свої обов'язки з іншим клієнтом, ніж його конкурента з цього самого виду, якщо помічала за останнім недбальство. Див.: R. Bshary and A. S. Grutter, 'Image scoring and cooperation in a cleaner fish mutualism', *Nature* 441, 22 June 2006, 975—978.

то дрібних птахів, ці дрозди попереджають одне одного про небезпеку, а також діляться між собою їжею. Пояснюючи таку альтруїстичну поведінку, еволюціоністи зазвичай спершу шукають ознак реципрокності та родинних зв'язків між птахами. Якщо дрізд-говорун годує іншого птаха зі своєї зграї, чи розраховує він у майбутньому на допомогу у відповідь? Чи, може, він годує свого близького генетичного родича? Але Захаві запропонував докорінно інше пояснення: підгодовуючи слабших, панівні дрозди утверджують свою вищість. Якщо скористатися аналогією з відносинами між людьми, яку дуже полюбляє Захаві, то панівний дрізд заявляє щось приблизно таке: «Дивись, я наскільки кращий за тебе, що можу дозволити собі ділитися з тобою їжею». Або: «Дивись, я настільки кращий за інших, що не боюся бути поміченим соколами, поки сиджу на найвищій гілці й вартую, щоб уся зграя могла спокійно наїстися на землі». Згідно зі спостереженнями Захаві та його колег, дрозди-говорунки активно змагаються за небезпечну роль вартового. А якщо слабший говорун спробує запропонувати їжу панівному самцеві, його показна щедрість буде грубо відхилена. Суть ідеї Захаві в тому, що демонстрація вищості повинна підтверджуватися її високою ціною. Лише по-справжньому кращий індивід може дозволити собі заявити про свою кращість за допомогою дорогого подарунка. Індивіди купують успіх, скажімо, серед представників протилежної статі, за допомогою дорогої демонстрації своєї вищості, зокрема показної щедрості та готовності піти на ризик заради спільного блага.

Таким чином, у нас набралось вже цілих чотири еволюціоністські причини, які спонукають особин до альтруїзму, щедрості та «морального» ставлення одне до одного. По-перше, особини можуть перебувати в генетичній спорідненості між собою. По-друге, між ними можуть виникати реципрокні обміни вигодою: повернення боргу за колись отримані послуги й надання послуг в «очікуванні» майбутньої відплати за них. За ними йде третій мотив — дарвіністська вигода від здобуття позитивної репутації за щедрість та доброту. І, по-четверте, якщо Захаві має рацію, додаткову вигоду особина отримує від показної щедрості, використовуючи її як непідробну демонстрацію своєї переваги над іншими.

Більшу частину доісторичного часу люди жили в умовах, які дуже заохочували еволюцію всіх чотирьох різновидів альтруїзму. Ми жили невеликими селами або, ще раніше, кочовими ватагами, як бабуїни, перебуваючи у відносній ізоляції від сусідніх ватаг або сіл. Більшість членів вашої ватаги були вашими родичами, значно ближче спорідненими з вами, ніж члени інших ватаг, що створювало сприятливі умови для розвитку родинного альтруїзму. Зазвичай протягом життя ви постійно мали справу з тими самими індивідами, що входили до складу вашої ватаги, незалежно від міри спорідненості з ними, а це ідеальні умови для розвитку реципрокного альтруїзму. За цих самих умов набуває раціонального сенсу репутація альтруїста та показна демонстрація щедрості. Кожен із цих чотирьох механізмів заохочував генетичну схильність до альтруїзму серед пралюдей. Не важко зрозуміти, чому наші доісторичні пращури були добрими до членів своєї групи та лихими — аж до відвертої ксенофобії — до інших груп. Але чому зараз, коли більшість людей живуть у великих містах в оточенні неспоріднених людей і щодня перетинаються з індивідами, яких більше ніколи в житті не побачать, чому ми зараз добрі одне до одного, інколи навіть до тих, хто належить до чужих груп?

Важливо не перебільшувати застосовність теорії природного добору та зрозуміти її межі. Добір не вимагає, щоб особини на когнітивному рівні розуміли, що саме корисно для їхніх генів. Лише в XX столітті це розуміння досягло когнітивного рівня, хоч однаково обмежується невеликою групою науковців. Природному добору достатньо, щоб особини керувалися простими практичними правилами, які на практиці сприяють поширенню генів, котрі їх програмують. У силу своєї природи прості практичні правила інколи дають збій. Якщо в мозок птаха закладено правило: «Доглядай за дрібними пискливими істотами в твоєму гнізді й наповнй їжею їхні червоні пельки», — зазвичай воно сприяє збереженню генів, які програмують це правило, бо пискливі, ненажерливі істоти в гнізді дорослого птаха в більшості випадків — його виводок. Але це правило дає збій, якщо в гніздо якимось чином потрапляє дитинча іншого птаха, чим активно користуються зозулі. Чи може бути, що наші пориви в душі доброго

самарянина — це збої в застосуванні правила, аналогічні промахам батьківського інстинкту очеретянки, яка доводить себе до виснаження, висиджуючи молоде зозуленя? Ще ближча аналогія — прагнення людей усиновити дитину. Тут поквалюся пояснити, що слово «збій» уживається винятково в строго еволюціоністському сенсі. Воно не містить у собі нічого принизливого чи применшувального.

Ідея «промаху», або «побічного продукту», яку я обстоюю, полягає в такому. У прадавні часи, коли ми жили невеликими, стійкими ватагами на кшталт бабуїнів, природний добір заклавав у наш мозок альтруїстичний потяг поруч зі статевою хіттю, бажанням вгамувати голод, недовірою до чужинців і так далі. Високоосвічена пара, почитавши Дарвіна, дізнається, що першопричина їхнього сексуального потягу — розмноження. Вони добре знають, що жінка не завагітніє, бо вживає протизаплідний засіб. Але від усього цього знання їхнє сексуальне бажання анітрохи не ослабне. Сексуальне бажання — це сексуальне бажання, і нічого з ним не вдієш, бо його влада над психікою індивіда незалежна від дарвіністської першопричини, яка поклікала його до життя. Це сильний потяг, який існує незалежно від своєї першопричини.

Гадаю, те саме можна сказати про потяг до доброти — альтруїзму, щедрості, співпереживання, співчуття. У прадавні часи ми могли проявляти альтруїзм тільки до близьких родичів та потенційних відплатників, бо жили невеликими ватагами. У наш час це обмеження відпало, але практичне правило, яким керувалася альтруїстична поведінка, залишилося чинним. А чому йому зникати? Усе так само, як зі статевою хіттю. Ми з однаковою готовністю співчуваємо бідоласі, якого спіткало нещастя (хай він не споріднений із нами й не зможе відповісти добром на добро), і відчуваємо хіть до представника протилежної статі (котрий може виявитися безплідним і не здатним до розмноження). В обох випадках це осічки, дарвіністські промахи — але які прекрасні, дорогі нам промахи.

Будь ласка, навіть на мить не подумайте, що запропонована дарвінізація якимось чином применшує або знецінює шляхетні пориви співчуття й великодушності. Або сексуальний потяг. Сексуальний потяг, проведений лабіринтами

мовної культури, дарує нам високу поезію та драму: любовні вірші Джона Донна або «Ромео і Джульєтту». Певна річ, те саме відбувається, коли хибний напрямок задається нашої схильності співчувати родичам і потенційним відплатникам. Якщо піднятися над контекстом, то милосердя до боржника десь так само розходиться із законами еволюції, як усиновлення чужої дитини:

До милості такої
Присилувать не можна. Наче дощ
Рясний, вона на землю тихо пада
З небесних хмар*.

Значна частина людських амбіцій та докладених зусиль пояснюється сексуальним бажанням, але в більшості випадків — сексуальним бажанням, яке пішло хибним шляхом. Чому б такому самому поясненню не лежати в основі наших великодушних учинків та співчуття до інших із тією лиш відмінністю, що хибним шляхом тут пішов не сексуальний потяг, а закарбована в наших генах звичка до життя невеликими групами? Найкраще, що міг зробити природний добір, щоб закласти в нашу поведінку обидва ці потяги — сексуальний і альтруїстичний, — інсталювати в мозок прості практичні правила. Ці правила досі впливають на нашу поведінку, хоч обставини не дозволяють їм досягати початкової мети.

Ці правила продовжують впливати на нас до сьогодні, але не у вигляді неухильного кальвіністського упризначення, а через цивілізаційні фільтри літератури та звичаю, права й традиції та, без сумніву, релігії. Пройшовши крізь фільтр цивілізації, статевая хіть примітивного мозку перетворилася на любовні сцени «Ромео і Джульєтти», а примітивна жага помсти «їм» за «нашого» — на сцени поединків між Монтеккі й Капулетті. А тим часом правила, які скеровували примітивний мозок на альтруїзм і співпереживання, дали осічку, яка спонукає нас щиросердо аплодувати запізнілому примиренню в останній сцені шекспірівської п'єси.

* Вільям Шекспір. Венеціанський купець / Пер. з англ. Ірини Степенко // У кн.: Вільям Шекспір. Твори в шести томах. Т. 2. — К.: «Дніпро», 1985. — С. 546. — *Прим. перекл.*

ДЖЕРЕЛА МОРАЛІ У СВІТЛІ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНИХ ДАНИХ

Якщо наші моральні почуття кореняться так само глибоко в еволюційному минулому, як сексуальний потяг, і виникли раніше релігії, тоді дослідники людської психіки мали б виявити певні моральні універсалії, які переступають географічні, культурні та, що найважливіше, релігійні кордони. Гарвардський біолог Марк Гаузер у книзі «Моральна психіка: Як природа сформувала наше універсальне розуміння добра і зла» поглибив перспективну ідею уявних експериментів, свого часу запропонованих філософами-моралістами. З його книги ми також можемо ознайомитися зі способом пізнання, до якого вдавалися самі філософи-моралісти. Вони вигадували гіпотетичну моральну дилему й на основі труднощів, з якими ми стикаємося, шукаючи з неї вихід, робили висновки про те, як ми розуміємо добро і зло. Гаузер пішов далі, справді провівши масові опитування та психологічні експерименти, зокрема з'ясувавши за допомогою онлайн-опитувальника моральні установки реальних людей. Для нас цікавим результатом цих досліджень є те, що більшість людей, зіштовхуючись із запропонованими дилемами, ухвалюють однакові рішення. Їхня загальна згода щодо правильності певного рішення сильна навіть попри те, що вони не можуть пояснити мотивів, які спонукали їх обрати саме це рішення. Такого результату й варто було очікувати, якщо моральність вбудована в наш мозок так само, як сексуальний інстинкт, страх висоти або, як полюбляє порівнювати сам Гаузер, наша здатність користуватися мовою (яка має особливі деталі в кожній культурі, але засаднича глибинна структура граматики універсальна). Далі ми переконаємося, що відповіді людей на моральні тести та їх нездатність обґрунтувати ці відповіді не пов'язані з релігійними переконаннями або їх відсутністю. Головну думку книги Гаузера можна викласти його ж словами: «Основою наших моральних суджень виступає моральна граMATика — психічний задаток, сформований мільйонами років еволюції, який складається з набору принципів, на основі яких можна створювати цілий спектр допустимих моральних систем. Як і у випадку

з мовою, принципи, з яких складається моральна граматика, лежать поза досяжністю радарів нашої свідомості».

Гаузер зазвичай пропонував учасникам дослідження уявити історію про залізничний вагон, який відчепився від потяга й котиться в напрямку групи людей, загрожуючи їх убити. Ця історія подавалася в різних варіантах. У найпростішому з них біля місця розгалуження колії стоїть особа на ім'я Деніс, яка може спрямувати вагон на запасну колію, скориставшись стрілочним переводом, і тим самим врятувати життя п'яти людей, заскочених зненацька на головній колії. На жаль, на запасній колії також перебуває одна людина. Але оскільки вона одна порівняно з п'ятьма особами на головній колії, то більшість людей вважає морально допустимим, ба навіть обов'язковим, щоб Деніс перевів стрілку та врятував життя п'ятьом, прирікши на смерть одного. При цьому не розглядається варіант, що особою на запасній гілці може бути Бетховен або близький друг Деніса.

У наступних варіаціях цього уявного експерименту учасникам пропонувалися дедалі складніші моральні головоломки. А якщо вагон можна зупинити, скинувши на колію з моста, до якого він наближається, великий предмет? Тоді все просто: нам слід просто взяти й скинути цей предмет. Але якщо єдиний великий важкий предмет у полі зору — товстун, який увівся на мосту, щоб помилуватися заходом сонця? Майже всі погоджуються, що зіштовхувати товстуна з моста аморально, хоч у цьому випадку дилема, в певному сенсі, аналогічна дилемі Деніса, перед яким постає вибір, перевівши стрілку, врятувати п'ятьох коштом одного. Більшості з нас інтуїція підказує, що між цими двома випадками є кардинальна відмінність, хоч ми й не можемо пояснити, в чому вона полягає.

Зіштовхування товстуна з мосту нагадує іншу дилему, яку пропонував учасникам дослідження Гаузер. П'ять пацієнтів у лікарні перебувають при смерті через відмову різних органів. Кожного з них можна врятувати, якщо швидко знайти донора потрібного органа, але нікого під рукою немає. І раптом лікар помічає в приймальні здорового чоловіка, у якого всі п'ять потрібних органів у робочому стані та добре підходять для трансплантації. У цьому випадку майже ніхто не згодний схвалити вбивство одного, щоб порятувати п'ятьох.

Як і в історії з товстуном на мосту, внутрішній голос підказує більшості з нас, що ні в чому не винного стороннього не слід раптово втягувати в ситуацію і використовувати для порятунку інших без його згоди. Іммануїл Кант свого часу озвучив імператив, згідно з яким розумну істоту ніколи не слід використовувати без її згоди як засіб для досягнення мети, навіть якщо ця мета принесе благо іншим. У цьому, вочевидь, і полягає вирішальна відмінність між історією про товстуна на мосту (і чоловіка в лікарняній приймальні) та історією про Деніса й людину на запасній колії. Товстуна на мосту пропонується цілеспрямовано використати як засіб для зупинки залізничного вагона. А це відверте порушення кантівського імперативу. Зате особу на запасній колії ніхто цілеспрямовано не використовує для порятунку життя п'ятох людей на головній колії. Для цього використовується сама запасна колія, а йому просто не пощастило стояти на ній. Добре, ми окреслили різницю між двома ситуаціями, які викликають різну моральну реакцію, але чому нас задовольняє ця різниця? Кант би відповів, що це моральний абсолют. А Гаузер вважає, що її закладено в наш мозок нашим еволюційним досвідом.

Далі Гаузер додає ще більше деталей до історії про вагон, від чого ситуація стає заплутанішою, а моральна дилема — ще боліснішою. Дослідник порівнює дві дилеми, перед якими опинилися два гіпотетичні індивіди на ім'я Нед і Оскар. Нед стоїть поруч із колією. На відміну від Деніса, котрий може переведенням стрілки спрямувати вагон на запасну колію, під рукою Неда стрілочний перевід, який виводить вагон на бокову петлю, яка знову з'єднується з головною колією за кілька метрів до групи з п'яти осіб. Просте переведення стрілки нічого не змінить, бо вагон однаково вріжеться у п'ятох, коли повернеться з бокового відгалуження на головну колію. Проте сталося так, що на цьому відгалуженні сидить надзвичайно товстий чоловік, огрядність якого достатня, щоб зупинити вагон. Чи слід Неду перевести стрілку й спрямувати вагон на відгалуження? Більшості людей інтуїція підказує не схвалювати такого вчинку. У чому ж відмінність між дилемами Неда й Деніса? Чому, на думку більшості, Денісові слід рятувати п'ятох коштом одного, а Недові — зась? Мабуть, люди на інтуїтивному рівні застосовують кантівський імператив. Деніс

просто не дозволяє вагонові накопитися на п'ятьох, а той нещасний, якого випадок заніс на запасну колію, — це просто «побічні втрати», якщо скористатися цинічною фразою Дональда Рамсфелда. Деніс не використовував його для порятунку інших, тоді як Нед має цілеспрямовано *використати* товстуна, щоб зупинити вагон. І більшість людей (мабуть, бездумно) слідом за Кантом (який продумав усе це до дрібниць) погодяться, що ця відмінність — вирішальна.

Ця відмінність повторюється в дилемі Оскара. Він перебуває в такій самій ситуації, як Нед, але на його бічній петлі лежить великий залізний предмет, здатний зупинити вагон. У такому разі в Оскара не повинно виникнути жодних вагань щодо переведення стрілки, щоб спрямувати вагон на це відгалуження. Але проблема в тому, що між стрілочним переводом і залізним предметом по колії іде пішохід, який неминуче загине, якщо Оскар переведе стрілку, — так само, як товстун у випадку дилеми Неда. Відмінність між ними в тому, що Оскару не доводиться використовувати пішохода для зупинки вагона — він, як і в дилемі Деніса, лише «побічна втрата». Як Гаузер і більшість учасників його дослідження, я відчуваю, що Оскар має моральне право перевести стрілку, а Нед — ні. Проте мені знову важко обґрунтувати це відчуття. Гаузер на тому й наголошує, що такі інтуїтивні моральні рішення часто не продумуються нами, але еволюційна спадщина підказує нам, що діяти потрібно саме так.

Зазіхнувши на хліб антропологів, Гаузер із колегами адаптував свої моральні експерименти для народу куна — групи центральноамериканських племен, які мало контактували із західними народами й не мали організованої релігії. Уявний експеримент із відчепленим вагоном вони переробили, відповідно до локальних обставин, на історію з крокодилами, які наближаються до човна. Як з'ясувалося, представники народу куна з незначними відмінностями, викликаними модифікацією експерименту, дотримуються тих самих моральних суджень, що й ми.

Для нас особливий інтерес становить проведене Гаузером порівняння інтуїтивних моральних установок у релігійних людей та атеїстів. Якби наша мораль походила з релігії, тоді б між цими групами людей спостерігалася відмінність. Але ні-

чого такого виявлено не було. Об'єднавши зусилля з філософом-моралістом Пітером Сінгером⁸⁷, Гаузер обрав три гіпотетичні моральні дилеми й систематично порівняв відповіді атеїстів із відповідями вірян. Кожна дилема супроводжувалася питанням, чи гіпотетичне рішення героя історії можна вважати морально «обов'язковим», «допустимим» або «неприйнятним». Учасникам пропонувалися такі три дилеми:

1. Дилема Деніса. 99 % учасників вважали допустимим спрямувати вагон на запасну колію, убивши одну людину заради порятунку п'ятьох.

2. У ставку тоне дитина, і немає нікого поруч, щоб її врятувати. Ви можете її врятувати, але при цьому зіпсуєте собі штани. 97 % погодилися, що ви повинні врятувати дитину (неймовірно, але 3 % віддали перевагу штанам).

3. Дилема з пересадкою органів, яку було описано вище. 97 % визнали морально неприйнятним убивати здорову людину з приймальні заради органів, щоб урятувати п'ятьох пацієнтів.

Головний висновок Гаузера й Сінгера полягав у тому, що між атеїстами та набожними людьми немає статистично значущої відмінності в моральній оцінці описаних ситуацій. Цей результат добре узгоджується з тезою, яку я відстоюю разом із багатьма іншими, що нам не потрібен Бог, ані щоб бути добрими, ані щоб бути поганими.

ДЛЯ ЧОГО БУТИ ДОБРИМ, ЯКЩО БОГА НЕМАЄ?

Коли вам ставлять питання в такому формулюванні, це цілеспрямований підступ. Почувши його з уст набожної особи в такому вигляді (а так стається часто), мені важко стримати себе від спокуси відповісти такою тирадою: «Хочете сказати, що ви намагаєтеся бути добрим з однієї-єдиної причини — заслужити схвалення і нагороду від Бога та уникнути його гніву й покарання? Тоді це не моральність, а просто підлабузництво,

лизоблюдство, постійне озирання на величезну камеру спостереження, що зорить із неба, або крихітного "жучка" в голові, який стежить за кожним вашим кроком і навіть за кожною вашою мимовільною думкою». Ейнштейн колись сказав: «Якщо люди добре поведуться тільки зі страху перед покаранням та в надії на винагороду, то ми справді жалюгідні». Майкл Шермер у «Науці добра і зла» називає цей аргумент «переривачем дискусії». Якщо ви вважаєте, що за відсутності Бога ви б «грабували, гвалтували й убивали», то ви — аморальна людина, а «нам слід триматися від вас якнайдалі». З іншого боку, якщо ви вважаєте, що залишитеся доброю людиною навіть коли за вами не стежитиме небесна камера спостереження, то підривається ваша ж теза, що доброта без Бога неможлива. Підозрюю, дуже багато набожних людей вважають, що бути добрими їх спонукає релігія, особливо, якщо вони належать до одного з віросповідань, яке систематично експлуатує почуття особистої провини.

Треба бути дуже низької думки про себе, щоб вважати, що в разі повсюдного зникнення віри в Бога всі в світі стануть бездушними, егоїстичними гедоністами, а любові, милосердю, щедрості та всьому, що заслуговує вважатися добром, не залишиться місця на землі. Багато хто вважає, що такої думки дотримувався Федір Достоевський, на що натякають слова, вкладені ним в уста Івана Карамазова:

[Іван] урочисто заявив,.. що такого закону природи: щоб людина любила людство — не існує взагалі, і якщо є і була досі любов на землі, то не від природного закону, а винятково через те, що люди вірили в своє безсмертя. До цього [він] побіжно додав, що в цьому й полягає весь природний закон, тож знищить у людства віру у власне безсмертя — і в нього негайно вичерпається не тільки любов, а й будь-яка жива сила, щоб продовжувати життя на землі. Мало того: тоді ніщо вже не буде аморальним, все буде дозволено, навіть антропофагія. Але й цього йому було замало, тож він завершив твердженням, що для будь-якої окремої особи, як наприклад, нас із вами, яка не вірить ні в Бога, ні в безсмертя своє, моральний закон природи повинен негайно змінитися

*на повну протилежність попереднього, релігійного, закону та що егоїзм аж до злогійства сліг не тільки дозволити людині, а навіть визнати обов'язковим, найрозумнішим і мало не найшляхетнішим шляхом у її становищі*⁸⁸.

Можливо, з мого боку трохи наївно, але, на відміну від Івана Карамазова, я дотримуюся менш цинічної думки про людську природу. Чи справді нам потрібний постійний нагляд — з боку Бога чи іншої інстанції, — щоб ми утримувалися від егоїстичної та кримінальної поведінки? Щиро хочеться вірити, що мені (і вам, любі читачі) він не обов'язковий. Але, з іншого боку, мушу додати ложку дьогтю до нашої оптимістичної впевненості, процитувавши розповідь Стівена Пінкера з книги «Чистий аркуш» про розчарування, яке він пережив, коли страйкувала поліція в Монреалі:

Підліткові роки я провів у гордїй своєю миролюбністю Канаді. Це були романтичні 1960-ті, і я щиро вірив у бакунїнський анархізм. У мене викликали насмішку заяви батьків, що, якщо держава складе зброю, в країні розверзеться пекло. Мої та їхні прогнози пройшли перевірку о 8:00 17 жовтня 1969 року, коли монреальська поліція вийшла на страйк. До 11:20 вже був пограбований один банк. До обіду більшості крамниць центрального району міста довелося зачинитися через повсюдні грабежі. Протягом найближчих годин таксистки підпалили гараж лімузинної служби, яка відбирала в них клієнтів в аеропорту, снайпер із даху будинку застрелив полісмена, зграї хуліганів погромили кілька готелів і ресторанів, а лікар із передмістя убив злогія, котрий вдерся в його будинок. До кінця дня було пограбовано шість банків і близько сотні крамниць, скоєно дванадцять підпалів, побито еквівалент сорока вантажівок вітринного скла й завдано три мільйони доларів майнових збитків. Для відновлення порядку міській владі довелося викликати армію та, звісно, королівську кінну поліцію. Ця промовиста емпірична перевірка не залишила каменя на камені від моїх політичних переконань...

Може, і я, як головна героїня роману «Поліанна», надто наївно думаю, що люди залишатимуться добрими навіть без Божого нагляду й дисципліни. Але ж, з іншого боку, більшість населення Монреалю явно вірила в Бога. Чому ж страх перед Богом не стримував їх, коли зі сцени тимчасово усунулася земна поліція? Хіба монреальський страйк — не чудовий природний експеримент для перевірки гіпотези про те, нібито добрими нас робить віра в Бога? Чи все-таки мав рацію цинік Генрі Луїс Менкен, коли уїдливо зазначив: «Коли кажуть, що потрібна релігія, насправді мають на увазі, що потрібна поліція».

Звісно, не всі монреальці пустилися берега, тільки-но поліція зійшла зі сцени. Цікаво було б дізнатися, чи були набожні монреальці на статистичному рівні хоч трохи менш схильними до грабежів та погромів порівняно з нерелігійними містянами. Не маючи статистичних даних під рукою, наважуся припустити, що все було навпаки. Хоч у відомій фразі цинічно заявляється, що в шансах не буває атеїстів, маю припущення (хай і базоване на недостатніх доказах, щоб робити надійні висновки), що у в'язницях атеїстів також дуже мало. Це не обов'язково означає, що атеїзм підвищує моральний рівень, хоч гуманізм — етична система, яка часто йде пліч-о-пліч з атеїзмом, — мабуть, таки сприяє його зростанню. Крім того, з високою ймовірністю можна стверджувати, що атеїзм корелює з якимось третім важливим чинником, наприклад високим рівнем освіти, інтелектом або самокритичністю, здатним стримувати злочинні пориви. Наявні результати досліджень зовсім не підтримують поширеного уявлення, нібито релігійність позитивно корелює з моральністю. Хоч наявність кореляції — ще не достатня підстава, щоб робити далекосяжні висновки, але результати досліджень, наведені Семом Гаррісом у книзі «Послання до християнської нації», вражають:

Хоч прихильність до різних політичних партій у Сполучених Штатах не завжди надійно свідчить про рівень релігійності, ні для кого не секрет, що «червоні [республіканські] штати» зобов'язані своєю партійною орієнтацією переважному політичному впливу консервативного християнства. Якби між християнським консерватизмом і здоров'ям суспільства існувала сильна

кореляція, ми б могли помітити її прояви в червоних штатах Америки. Але ні. З двадцяти п'яти міст із найнижчими показниками насильницької злочинності 62 % розташовані в «синіх» [демократичних] штатах і лише 38 % — у «червоних» [республіканських]. Зате з двадцяти п'яти найнебезпечніших для життя міст 76 % припадають на червоні штати, а 24 % — на сині. Мало того, три з п'яти найнебезпечніших для життя міст США розташовані в богомільному штаті Техас. Усі двадцять штатів із найвищими показниками крадіжок зі зломом — червоні. Двадцять чотири з двадцяти п'яти штатів із найвищими показниками крадіжок теж червоні. З двадцяти двох штатів із найвищою статистикою вбивств сімнадцять належать до групи червоних*.

Систематично проведені дослідження переважно підтверджують щойно окреслені кореляції. У книзі «Зняти прокляття» Ден Деннетт зробив такий сардонічний коментар, але не конкретно щодо книги Гарріса, а щодо досліджень зв'язку між релігійністю та моральністю загалом:

Годі й говорити, що отримані результати завдали настільки глибокого удару по усталеній думці, буцімто набожні особи послідовніше дотримуються моральних чеснот, що релігійні організації, яким кортіло їх спростувати, ініціювали цілу хвилю подальших досліджень... Тому можна не сумніватися, що якщо між моральною поведінкою та релігійною вірою, належністю або обрядом справді існує значущий позитивний зв'язок, його невдовзі буде виявлено, позаяк дуже багатьом релігійним організаціям не терпиться науково підтвердити свою традиційну впевненість у цьому. (Вони захоплюються здатністю науки відкривати істину, коли відкрита істина підтверджує їхні попередні переконання.) Місяць за місяцем, які минають без оголошення таких результатів, підкріплюють підозру, що насправді зв'язку немає.

* Зверніть увагу, що значення кольорів у США прямо протилежне британській традиції, у якій синій колір символізує Консервативну партію, а червоний, як і в решті світу, традиційно асоціюється з політичною лівицею.

Більшість вдумливих людей погодиться, що моральність за відсутності дисциплінарного нагляду — куди більш справжня, ніж фальшива моральність, яка хутко вивітряється, тільки-но поліція виходить на страйк або вимикається камера спостереження — нехай справжня відеокамера, яка передає зображення в поліцейний відділок, чи уявна, яка пильнує за нами з неба. Проте було б, мабуть, нечесно тлумачити питання «для чого бути добрим, якщо Бога немає?» в такому цинічному руслі*. Прибічник релігії може висунути більш орієнтовану на мораль інтерпретацію цього питання, спираючись на приблизно таку логіку: «Не вірячи в Бога, ви не вірите в існування будь-яких абсолютних норм моралі. Тож, навіть якщо ви найбільше за всіх на світі прагнутимете бути добрим, звідки вам здати, що є добром, а що — злом? Лише релігія може дати неспростовні критерії добра та зла. Без релігії вам доведеться їх вигадувати самотужки й похашцем. А це буде моральність без правил, моральність навпомацки. Якщо моральність надається до вибору, тоді Гітлера можна вважати моральним відповідно до євгенічних критеріїв, яких він дотримувався, а всі атеїсти можуть самотійно вирішувати, як жити, керуючись різними життєвими дороговказами. Натомість християни, юдеї та мусульмани вважають, що зло має абсолютне значення, яке не змінюється ні в часі, ні в просторі. І згідно з цим значенням, Гітлер був абсолютним злом».

Зазначу, що, навіть якби ми не могли бути моральними без Бога, від цього його існування ставало б лише бажанішим, але аж ніяк не ймовірнішим (переконаний, більшість людей не розуміють різниці). Та не про це йдеться. Мого уявного апологета релігії вже не турбує, що люди роблять добрі справи, аби догодити Богові. Натомість його теза полягає в тому, що, незалежно від походження *мотиву* робити добрі справи, без Бога в нас не буде критерію, щоб *відрізнити* добре від злого. Кожен із нас, у такому разі, може по-своєму розуміти добро й чинити його по-своєму. Моральні принципи, які базуються винятково на релігії (на противагу, скажімо, «золотому правилу», яке часто пов'язують із релігією, але яке можна

* Генрі Луїс Менкен, знов із притаманним йому цинізмом, назвав сумління внутрішнім голосом, який попереджає нас, коли за нами дивляться.

вивести з інших джерел), можна назвати абсолютистськими. Добро — це завжди добро, а зло — це завжди зло, і не треба вносити плутанину, з'ясовуючи, наприклад, у кожному конкретному випадку, чи зазнав хтось страждань. Мій уявний апологет релігії скаже, що тільки релігія може дати основу для означення добра.

Деякі філософи, найбільшої слави з яких зажив Кант, спробували вивести абсолютні моральні правила з нерелігійних джерел. Попри свою набожність, якій у той час не було альтернатив*, Кант спробував побудувати свою моральну систему на принципі дотримання обов'язку заради зустрічного обов'язку, а не заради Бога. Сформульований ним знаменитий категоричний імператив напучує нас «чинити тільки так, як би ти волів, щоб чинили всі люди на світі». Цей імператив добре спрацьовує щодо брехні. Уявіть світ, у якому всі люди принципово брешуть одне одному, а обман вважається добрим і моральним учинком. У такому світі саме поняття брехні втратить будь-який сенс, позаяк за своїм означенням вона передбачає існування правди. Якщо моральним принципом вважати те, чого ми б хотіли, щоб дотримувалися всі, то брехня не може стати таким принципом, бо втратить тоді сенс. Тобто брехня як правило життя в своїй суті нестійка. Якщо виходити на більш загальний рівень, то егоїзм або паразитування на доброті інших можуть бути корисними мені як окремому егоїстичному індивідові, даючи мені особисту вигоду. Проте я не можу хотіти, щоб корисливий паразитизм став моральним правилом для всіх. Хоча б тому, що тоді мені не буде на кому паразитувати.

Кантівський імператив добре спрацьовує щодо правди та деяких інших випадків. Проте його не так просто поширити на моральність загалом. Хай там що думав Кант, складається враження, що мій уявний апологет мав рацію, стверджуючи, що абсолютистські моральні норми в більшості випадків мають релігійне походження. Чи завжди аморально на прохання смертельно хворого пацієнта переривати його життя, щоб полегшити його страждання? Чи завжди неправильно кохатися

* Це узвичасне розуміння Кантових поглядів. Але відомий філософ Ентоні Грейлінг наводить слушні докази (*New Humanist*, July-August, 2006) того, що, хоч Кант прилюдно погоджувався з релігійними нормами свого часу, насправді він був атеїстом.

з представником своєї статі? Чи завжди аморально вбивати ембріон? Є люди, які так і вважають, стоячи на абсолютних, непорушних позиціях. Вони не допускають жодних обговорень і аргументів. Усі, хто не згоден, заслуговують на кулю в лоб — звісно, метафоричну, а не справжню, хоч у випадку деяких лікарів, які робили аборти в американських клініках, цю фразу було витлумачено дослівно (див. наступний розділ). Але на щастя, моральні норми не обов'язково мають бути абсолютними.

Філософи-моралісти добре знаються на тому, як люди розуміють добро і зло. Як лаконічно заявив Роберт Гайнд, їхня спільна теза полягає в тому, що «навіть якщо моральні приписи не створюються розумом, вони повинні мати розумне обґрунтування»⁸⁹. Філософів-моралістів ділять на багато різних груп, але в сучасній термінології найважливішим є поділ на деонтологів (до яких, серед інших, належить Кант) та консеквенціалістів (до яких належать «утилітаристи» на кшталт Джеремі Бентама (1748—1832)). Деонтологія — це просто розумна назва позиції, згідно з якою моральність полягає в дотриманні правил. У дослівному перекладі зі старогрецької це слово означає «наука про те, що зв'язує». Вона не зовсім тотожна моральному абсолютизму, але в книзі, присвяченій релігії, немає сенсу проводити тонке розрізнення між ними двома. Абсолютисти переконані, що існують абсолютні еталони добра і зла. Це імперативи, правильність яких жодним чином не пов'язана з їхніми наслідками. Натомість консеквенціалісти займають прагматичну позицію, вважаючи, що моральність будь-якого вчинку повинна вимірюватися за його наслідками. Одна з версій консеквенціалізму називається утилітаризмом. Це філософський напрямок, пов'язаний з іменами Джеремі Бентама, його друга Джеймса Мілла (1773—1836) та сина останнього — Джона Стюарта Мілла (1806—1873). Утилітаризм часто узагальнюють досадливо неповною фразою Бентама: «Метою моралі та закону має бути найбільше щастя найбільшій кількості людей».

Не завжди моральний абсолютизм виводять із релігії. Проте обґрунтувати абсолютистські моральні норми без звернення до релігії надзвичайно важко. Єдиним її конкурентом у цьому питанні може бути хіба що патріотизм, особливо під час війни. Влучно сказав знаменитий іспанський кінорежи-

сер Луїс Бунюель: «Бог і Вітчизна — неперевершений тандем; вони б'ють усі можливі рекорди з утисків та кровопролиття». Набираючи на війну новобранців, військові офіцери активно надуживають патріотичними почуттями своїх жертв. Під час Першої світової війни жінки вручали молодим чоловікам, які ходили в цивільному одязі, білі пера:

Ой, не хочемо втрати, та тобі час іти,
Королю і Вітчизні повертати борги.

Тоді зневажали людей, які з ідейних міркувань відмовлялися вступати до лав армії, навіть відмовників у ворожому таборі, бо патріотизм вважався абсолютною чеснотою. Важко бути більш абсолютним за кадрових солдатів, гасло яких — «За Вітчизну, праву́ чи неправу́!» Це гасло зобов'язує їх убивати будь-кого, на кого вкажуть пальцем і назвуть ворогом політики завтрашнього дня. Можливі наслідки враховуються, коли ухвалюється рішення оголосити війну. Проте, коли її оголошено, починає діяти абсолютистський патріотизм, з яким за категоричністю та впливом зрівнятися може хіба тільки релігія. Якщо якийсь бідолаха-солдат дозволить собі задуматися про наслідки скоєного й переконає себе не заходити настільки далеко, найпевніше він опиниться перед військовим трибуналом, де отримає смертний вирок.

Відправним пунктом нашої дискусії про моральну філософію була самовпевнена заява прибічників релігії, нібито без Бога моральні норми будуть відносними та довільними. Попри всю нашу повагу до Канта та інших проникливих філософів-моралістів і навіть з урахуванням потенціалу патріотичного шалу, головним джерелом абсолютних норм зазвичай виступають різні священні книги. Однак історія не в змозі обґрунтувати приписуваний цим текстам авторитет. Тож не дивно, що шанувальники священних текстів дуже мало цікавляться (зазвичай вкрай сумнівним) історичним походженням своїх священних книг. У наступному розділі буде показано, що люди, які стверджують, нібито їхні моральні принципи базуються на Святому Письмі, насправді на практиці ним не керуються. І це добре, з чим, гадаю, і вони б, поміркувавши, погодились.

7

«ДОБРА» КНИГА ТА МІНЛИВА МОРАЛЬ ЧАСУ

Політика мордувала людей тисячами,
а релігія — десятками тисяч.

Шон О'Кейсі

Святе Письмо може задавати моральні настанови або правила життя двома способами. По-перше, в прямий спосіб, наприклад, у вигляді десяти заповідей, які стали предметом запеклого протистояння під час культурних воєн в американській глибинці. По-друге, за допомогою прикладів, коли Бог або якийсь інший персонаж Біблії виступає, говорячи сучасною мовою, рольовим зразком, якого потрібно наслідувати. Якщо свято (вживаю цей прислівник у переносному значенні, але з натяком на його походження) дотримуватися обох джерел моральних настанов, то отримаємо систему моральних норм, яку будь-яка людина з сучасного цивілізованого світу — як набожна, так і ні — визнає, м'яко кажучи, огидною.

Заради неупередженості зазначу, що Біблія не має систематично злісної спрямованості; вона просто химерна, як і слід очікувати від хаотично скомпільованої збірки непов'язаних між собою текстів, які писалися, редагувалися, перекладалися, перекручувалися й «удосконалювалися» протягом дев'яти сторіч руками сотень безіменних авторів, редакторів і переписувачів, не відомих ні нам, ні одне одному⁹⁰. Цим і поясню-

ються деякі несусвітні речі в Біблії. На превеликий жаль, саме на цей химерний фоліант релігійні бузувіри указують як на непомильне джерело наших моральних підвалин і правил життя. Як слушно зазначив у книзі «Гріхи Святого Письма» єпископ Джон Шелбі Спонг, ті, хто прагне дослівно дотримуватися біблійних настанов у своїх моральних судженнях, або не читали Біблію, або не зрозуміли її. До речі, сам автор цієї книги — чудовий приклад вільнодумного церковника, прогресивні переконання якого незрозумілі більшості тих, хто вважає себе християнами. У нього є британський однодумець — єпископ Единбурзький Річард Головей, який нещодавно вийшов на пенсію. Останній якось навіть заявив, що поступово «одужує від християнства». Публічна дискусія з ним в Единбурзі була для мене однією з найцікавіших подій у житті, яка наштовхнула на нові ідеї⁹¹.

СТАРИЙ ЗАПОВІТ

Почнімо з Книги Буття, у якій розповідається популярна історія про Ноя, що походить від вавилонського міфу про Утанаштіма, відомого також із давніших міфологій кількох інших культур. Легенда про те, як тварини, пара за парою, заходили в ковчег, зачаровує уяву, але мораль цієї оповіді жахає. Бог розчарувався у людях і вирішив усіх їх одним гамузом (за винятком однієї родини) утопити, не пошкодивши навіть дітей. Ба навіть решту (мабуть, невинних) тварин поховав під водою.

Ясна річ, мій підхід викличе роздратування в богословів, котрі негайно запротестують, мовляв уже ніхто не сприймає Книгу Буття дослівно. Але в цьому й полягає моя критика! Вони самовільно обирають, яким уривкам Біблії вірити, а які списувати як символічні чи алегоричні. Така самовільна вибірковість базується на особистому рішенні, а отже, нічим не краща й не гірша за рішення атеїста дотримуватися того чи іншого морального принципу, який не має абсолютної основи. Якщо якийсь із цих двох варіантів назвати

«моральністю навпомацки», то слід бути послідовним до кінця і так само назвати інший.

У будь-якому разі, хай там що кажуть вишукані богослови, але жахливо велика кількість людей сприймає їхні священні книги, зокрема оповідь про Ноя, за щирю правду. Згідно з результатами опитування, проведеного компанією «Gallup», до них належать близько 50 % американського електорату. А також, поза сумнівом, багато азійських релігійних лідерів, котрі пояснювали цунамі 2004 року не зсувом тектонічних плит, а людськими гріхами⁹² — від пиття алкогольних напоїв і танців у барах до порушення якогось дріб'язкового правила шабату. А в чому їх можна звинувачувати, якщо ці люди цілковито вірять в оповідь про Ноя і нічого не вчили, крім біблійних історій? Уся їхня освіта спонукає їх вбачати в природних лихах зв'язок із людськими вчинками й відплату за порушення норм, а не щось таке безособове, як тектоніка плит. До речі, хіба не надто егоцентрично вважати, що події, від яких здригається земля і які можуть мати тільки божественне (або тектонічне) походження, завжди пов'язані з нашими вчинками? Чому раптом божественній істоті, помисли якої спрямовані на сотворіння та вічність, перейматися такими нікчемними дрібницями, як незначні людські неподобства? Ми, люди, наділяємо себе такою вагою, що навіть свої убогі «грішки» роздуваємо до рівня космічної значущості!

Проводячи на замовлення одного телеканалу інтерв'ю з отцем Майклом Бреєм, відомим в Америці активістом руху за заборону абортів, я запитав, чому євангельські християни настільки одержимі особистими сексуальними уподобаннями людей на кшталт гомосексуальності, якщо ці уподобання не передбачають втручання в життя інших. У своїй відповіді він виправдовував позицію своїх одновірців самозахистом. Мовляв, якщо Бог вирішить покарати природним лихом місто, в якому живе багато грішників, то серед побічних жертв катастрофи неминуче опиняться праведники. Коли 2005 року паводок, спричинений ураганом Катріна, знищив чудове місто Новий Орлеан, отець Пет Робертсон — один із найвідоміших телеєвангелістів Америки й колишній кандидат у президенти, — за словами очевидців, звинуватив у катастрофі комедій-

ну актрису-лесбійку, яка в той час перебувала в місті*. Здавалося б, Всемогутній міг обрати якийсь більш адресний підхід, аби вимести грішників — наприклад, індивідуальні серцеві напади. Для чого ж без перебору знищувати ціле місто тільки за те, що до нього навідалася лесбійка-комедіантка?

У листопаді 2005 року жителі міста Довер, що в Пенсільванії, шляхом голосування вивели з місцевої шкільної ради всю зграю фундаменталістів, які засіли в цьому органі, принісши містечку неприємну славу та насмішки своєю спробою насадити викладання вчення про «розумний задум» державним школам. Почувши, що фундаменталістів було усунуто в демократичний спосіб, Пет Робертсон вирік таке лихе попередження жителям міста:

Хочу попередити добрих жителів Довера: якщо в вашу місцевість прийде лихо, не уповайте на Бога. Ви щойно зреклися його, тож не дивуйтеся, чому він не прийде на допомогу, якщо почнутьсся біди, хоч я не стверджую, що вони почнутьсся. Але якщо так станеться, просто пам'ятайте, що ви щойно виставили Бога за двері. Вчинивши так, не благайте його про поміч, бо його поруч не буде⁹³.

Із Пета Робертсона можна було б просто потішитися, якби не було гірко від того, що його погляди типові для багатьох людей, наділених владою і впливом у Сполучених Штатах.

Під час руйнування Содома й Гомори доля Ноя, обраного врятуватися від лиха разом із родиною за праведне життя, судилася Авраамовому небожеві Лоту. У Содом навідалися два ангели, які попередили Лота, що йому слід покинути місто до того, як почнетсся дощ із сірки та вогню. Лот гостинно

* На жаль, не відомо, чи ця інформація (яка походить зі сторінки: <http://datelinehollywood.com/archives/2005/09/05/robertson-blames-hurricane-on-choice-of-ellen-deneres-to-host-emmys/>), відповідає дійсності. У будь-якому разі, вона викликає довіру, оскільки така заява цілком типова для євангелічних проповідників, зокрема Робертсона, коли вони коментують природні лиха на кшталт Катрини. Див., наприклад: www.emediawire.com/releases/2005/9/emw281940.htm/. Веб-сайт, на якому заперечується заява Робертсона про причини урагану Катрина (www.snopes.com/katrina/satire/robertson.asp), наводить інший приклад слів Робертсона, присвячених давнішому гей-параду в місті Орландо (штат Флорида): «Хочу попередити жителів Орландо: на вас грядуть спустошливі урагани. І я б на вашому місці не розмахував цими прапорами перед лицем Бога».

прийняв ангелів у своєму домі, аж тут оселю оточив весь люд Содома, вимагаючи, щоб господар видав їм ангелів, аби (ну що ж ще?) зайнятися з ними содомією: «Де ті мужі, що ночі цієї до тебе прийшли? Виведи їх до нас, щоб нам їх пізнати!» (Буття 19:5). Так, слово «пізнати» — це звичайний евфемізм, який часто використовується в перекладах Біблії і в цьому контексті звучить кумедно. Галантна відмова Лота на цю пропозицію свідчить, що Бог явно не просто так виокремив його як єдиного порядного чоловіка в Содомі. Проте його ореол блякне, коли вчитатися, що він запропонував натомість: «Браття мої, не чиніть лихого! Ось у мене дві доньки, що мужа не пізнали. Нехай я їх до вас виведу, а ви їм робіть, що вам до вподоби. Тільки мужам оцім не робіть нічого, бо на те вони прийшли під тінь даху мого» (Буття 19:7—8).

Хай яка мораль цієї химерної історії, з неї добре видно, яким був статус жінки в глибоко набожній культурі, описаній у Старому Заповіті. Зрештою, спроба Лота відкупитися незайманістю своїх дочок виявилася непотрібною, бо ангели відігнали напасників, ударивши їх сліпотою. Після цього вони наказали Лотові негайно забиратися з міста разом із родиною та худобою, бо місто було приречене на знищення. Урятувалася вся родина за винятком бідолашної дружини Лота, котру Господь обернув на соляний стовп за скоєне нею, здавалося б, дрібне порушення: вона озирнулася на пожежу в Содомі.

Лотові дві дочки ще раз з'являються на сторінках Біблії. Після перетворення матері на соляний стовп, вони осіли з батьком у печері на горі. Відчувши голод на чоловіків, вони вирішили споїти батька та злягтися з ним. Лот навіть не помітив, коли старша дочка лягла до нього й коли встала, але попри це він не надто сп'янів, щоб запліднити її. Наступної ночі дочки погодилися, що тепер черга молодшої. І знов Лот був надто п'яний, щоб щось помітити, але зміг запліднити й молодшу (Буття 19:31—36). Якщо ця ненормальна родина була найкращим, чим міг похвалитися Содом у моральному плані, то починаєш мимоволі розуміти Бога та його безжальне покарання сірчаним дощем.

Моторозна історія Лота й содомітів повторюється в дев'ятнадцятій главі Книги Суддів, у якій розповідається, як один левит (священнослужитель) прибув зі своєю наложницею до

Гіви. Їх запросив переночувати гостинний старий чоловік. Поки вони їли вечерю, оселю господаря оточили люди, стукаючи в двері та вимагаючи видати їм гостя, щоб «пізнати його». Майже дослівно повторюючи слова Лота, старий господар відповів: «Ні, мої браття, не робіть же ви зла! По тому, як увійшов цей чоловік до мого дому, не зробіть такої гидоти! Ось дочка моя дівчина, та його наложниця, я їх виведу, а ви візьміть їх, і зробіть їм, що вам до вподоби, а тому чоловікові ви не зробите цієї огидної речі!» (Суддів 19:23—24). І знову жінконенависницькі цінності гучно й безцеремонно лунають із вуст персонажа Біблії. Мені особливо моторошно від фрази «ви візьміть їх»*. Це означає: вдовольніть себе, принижуючи та гвалтуючи мою дочку й наложницю цього священнослужителя, але ставтеся шанобливо до мого гостя, адже він, як-не-як, чоловік. Попри подібність між двома історіями, розв'язка цієї виявилася менш щасливою для наложниці левита, ніж для Лотових дочок.

Левит видав наложницю юрбі, яка гвалтувала її цілу ніч: «І вони познали її, і безчестили її цілу ніч аж до ранку, і відпустили її, як зійшла рання зоря. І прийшла та жінка, як ранок вертався, та й упала, і лежала при вході дому того чоловіка, що пан її був там, аж до світу» (Суддів 19:25—26). Уранці, побачивши наложницю, розпростерту на порозі, левит звернувся до неї зі словами, які нам можуть здатися грубими й безжальними: «Уставай і підемо!» Та вона не ворухнулася, бо вже була нежива. Тоді він «взяв ножа, і схопив свою наложницю та й порізав її за костями її на дванадцять кусків, і порозсилав по всій Ізраїлевій країні». Так, ви все правильно прочитали. Не вірите? Зазирніть у Книгу Суддів 19:29. Добре, давайте поблажливо спишемо цю історію на загальну чудернацькість Біблії. Вона настільки схожа на оповідь про Лота, що закрадається підозра: чи не випав аркуш із рукопису в якомусь давно забутому скрипторії, а потім його вклали в неправильне місце, — ще одна ілюстрація мінливих обставин, у яких з'являються священні тексти.

* У перекладі Біблії Івана Огієнка, за яким наводяться цитати в українському виданні «Люди Бог», використано евфемізм «візьміть їх», який може звучати невинно в контексті цієї історії. Але що перекладач пом'якшив значення оригінальних слів, видно навіть з альтернативних перекладів Біблії Пантелеймона Куліша («насилуйте їх») та Івана Хоменка («знущайтеся над ними»). — *Прим. перекл.*

Лотів дядько Авраам вважається засновником усіх трьох «великих» монотеїстичних релігій. У своєму патріархальному статусі він поступається хіба що Богові як взірцеві для наслідування. Але чи захотів би наслідувати його поведінку сучасний мораліст? На ранньому етапі свого довгого життя Авраам подався до Єгипту з дружиною Сарою, щоб пересидіти голод. Розуміючи, що єгиптяни можуть зажадати його вродливої дружини, а отже, замахнутися на його життя як її чоловіка, Авраам вирішив видати її за свою сестру. У цій ролі вона опинилася в гаремі фараона, а Авраам отримав за неї від фараона великі багатства. Та Богові не припала до вподоби така взаємовигідна обуродка, тож він наслав на фараона та його дім страшні хвороби (цікаво, чому не на Авраама?). Фараон, ясна річ, образився на Авраама, що той облудно видав Сару за свою сестру, повернув її назад чоловікові й виставив обох з Єгипту (Буття 12:18—19). Неймовірно, але ця сама парочка згодом ще раз спробувала повернути цей самий трюк, але вже з Авімелехом, правителем Герара. Авраам і його схилив узяти Сару за дружину, облудно видавши її за свою сестру (Буття 20:2—5). Правитель також обурився цим учинком, майже дослівно повторивши слова фараона. Важко не поспівчувати їм обом. Хіба повторюваність історій зайвий раз не свідчить про ненадійність тексту?

Але ці непорядні вчинки Авраама лише квіточки порівняно з ягідками, які знаходимо в ганебній оповіді про принесення ним у жертву свого сина Ісака (у мусульманських священних текстах та сама історія розповідається про іншого Авраамового сина — Ізмаїла). Бог наказав Авраамові здійснити цілопалення свого довгоочікуваного сина. Авраам збудував жертівник, розклав дрова, а поверх них поклав зв'язаного Ісака. Він уже здійняв ножа над сином, коли в останню драматичну мить з'явився ангел, який повідомив про зміну плану: Бог просто пожартував, «спокушаючи» Авраама та перевіряючи силу його віри. Сучасні моралісти уявити не можуть, як дитина змогла б оправитися від такої психологічної травми. За мірками сучасної моралі, ця потворна історія втілює відразу кілька грубих порушень: жорстоке поводження з дитиною, знущання з підлеглих та перший документально зафіксований випадок виправдання, яке раз у раз звучало з вуст підсудних на Нюрнберзькому процесі: «Я просто виконував на-

кази». Але попри все ця легенда лежить в основі всіх трьох монотеїстичних релігій.

І знов сучасні богослови запротестують, що історію про жертвопринесення Ісака Авраамом не слід тлумачити дослівно. Належна відповідь на це спростування містить два аспекти. По-перше, абсолютна більшість людей навіть у наш час сприймають священні тексти як дослівні перекази фактів, а деякі з цих людей володіють значною політичною владою над іншими, зокрема в Сполучених Штатах та ісламському світі. По-друге, якщо це не дослівний переказ фактів, то як розуміти цю історію? Як алегорію? Але алегорію на що? Явно ж не на щось, гідне похвали. Чи це моральний урок? Але які моральні висновки можна винести з цієї жахливої історії? Не забуваймо, що зараз я лише намагаюся показати, що наші моральні установки насправді не взяті з Біблії. А якщо й узяті, то ми зі священних текстів обрали лише схвальне, відкинувши все мерзенне. Але така вибірковість передбачає якийсь незалежний критерій, на основі якого можна моральні елементи відділити від аморальних, — критерій, який може походити будь-звідки, але не з самого Святого Письма, і який має бути притаманним усім нам, незалежно від набожності.

Захисники релігії намагаються зберегти Богові обличчя в цій гіркій історії. Хіба Бог не вчинив добросердно, в останню мить урятувавши Ісакове життя? Якщо комусь із моїх читачів здається переконливою ця цинічна відмовка (хоч у таке мені важко віритися), ось вам ще одна історія про людське жертвопринесення, яка закінчилася менш щасливо. У Книзі Суддів (розділ 11) розповідається про військового ватажка Їфтах, котрий склав обітницю перед Богом, що якщо Бог дарує йому перемогу над аммонітянами, то він неодмінно принесе йому в цілопалення те, що «вийде з дверей мого дому навпроти мене, коли я вертатимусь з миром». Їфтах таки розтрощив аммонітян (побивши «їх дуже великою поразкою», що дуже в душі всієї Книги Суддів) і повернувся додому з перемогою. Досить очікувано, що вітати його з поверненням вийшла (з бубнами та з танцями) його єдина дитина — дочка, котра і стала першою живою істотою, котра переступила поріг. Їфтах, ясна річ, рвав на собі одяг, але що ж тут удієш, адже Бог, безумовно, очікував на обіцяне цілопалення. З огляду на це дочка дуже сумірно

погодилася бути принесеною в жертву. Єдине, що вона попросила в батька, — відпустити її в гори на два місяці, щоб оплатити своє дівування. У кінці відведеного періоду вона покійно повернулася, а Іфтах зготував її для Бога. У цьому випадку Бог не визнав за потрібне втрутитися.

Нестримний гнів, який викликав у Бога навіть найменший інтерес обраного ним народу до чужих богів, може зрівнятися хіба лише з найгіршими проявами сексуальної ревності й теж вразить сучасного мораліста своєю непридатністю як гідного зразка для наслідування. Спокуси сексуальної невірності добре зрозумілі навіть тим, хто ніколи їм не поступався, тому на них тримається вся художня література та театр від Шекспіра до мильних опер. Але нестримну спокусу злігатися з чужими богами нам, сучасним людям, зрозуміти важче. На мою наївну думку, дотриматися заповіді: «Хай не буде тобі інших богів передо Мною!» — досить просто. Це дрібниця порівняно з цією: «Не жадай жони ближнього свого». Або його осла. Або вола. Проте на сторінках Старого Заповіту з тією самою передбачуваною регулярністю, що й у мильних операх, тільки-но Бог на мить відволікається, як діти Ізраїлеві відразу стрибають у гречку з Ваалом чи якимось черговим кумиром*. Або, як в одному злощасному випадку, із золотим телям...

Мойсея навіть частіше за Авраама вважають гідним взірцем для наслідування послідовники трьох монотеїстичних релігій. Авраам — родоначальник багатьох народів, але якщо хтось заслуговує називатися доктринальним батьком юдаїзму та похідних від нього релігій, то це Мойсей. У випадку історії з золотим телям Мойсей безпечно відлучився від свого народу, щоб зійти на гору Синай, де поспілкувався з Богом і отримав від нього кам'яні таблиці. Полишений ним біля підніжжя народ (якому було під страхом смерті заборонено навіть *ступати* на гору) часу не гаяв:

І побачив народ, що загаявся Мойсей зійти з гори. І зібрався народ проти Аарона, та й сказали до нього:

* Цю ідею, наділену великим комічним потенціалом, підказав мені Джонатан Міллер, котрий, на мій подив, не використав її в жодній із гумористичних замальовок із циклу «Beyond the Fringe». Також дякую йому за вказівку на наукову книгу, на якій базується ця ідея: Halbertal and Margalit (1992).

Устань, зроби нам богів, що будуть ходити перед нами, бо той Мойсей, муж, що вивів був нас із єгипетського краю, ми не знаємо, що сталося йому (Вихід 32:1).

Аарон закликав їх здати все золото, яке потім переплавив, відливши з нього золоте теля. Для цього нового божества збудував він і жертівника, щоб усі могли приносити йому жертви.

Та їм слід було знати, що з Богом такі витівки не пройдуть. Хоч він у цей час і розмовляв із Мойсеєм десь на горі, але про все знав, тому негайно відрядив свого співрозмовника відновити порядок. У Мойсея горіла земля під ногами, коли він мчав униз до свого народу, прихопивши кам'яні таблиці, на яких Бог викарбував десять заповідей. Побачивши золоте теля, Мойсей розлютився не на жарт, упустивши й розбивши таблиці (пізніше Бог видасть йому запасний примірник, тож із заповідями все буде гаразд). Ухопивши золоте теля, Мойсей спалив його на вогні, змолв на порошок, висипав у воду та змусив людей випити її. Далі він наказав племені священнослужителів узяти мечі й перебити стільки людей, скільки вони зможуть. У результаті полягло близько трьох тисяч голів, чого, можна було сподіватися, вистачить, щоб угамувати Божі ревності. Та ж ні, Богові цього замало. В останньому вірші цього жаского розділу він наслав на рештки народу морову кару «за те, що вони зробили теля, яке Аарон учинив був».

У Книзі Чисел розповідається, як Бог підбурич Мойсея напасти на мідіанітів. Його вояки швидко перебили всіх чоловіків і спалили всі мідіянські міста, а жінок і дітей привели у табір. Поблажливість воїнів розгнівила Мойсея, котрий наказав позабивати всіх хлопчиків і всіх жінок, які вже втратили незайманість. «А всіх молодих жінок, що не познали мужеського ложа, залиште живими для себе» (Числа 31:18). Ні, Мойсей — невдалий взірєць для наслідування з погляду сучасної моралі.

Якщо релігійні письменники нашої епохи і вкладали якийсь символічний чи алегоричний зміст у винищення мідіанітів, то цей символізм відверто спрямований у порочний бік. Безталанні мідіаніти, як зрозуміло з біблійної оповіді, стали жертвами геноциду на своїй же землі. Але їхнє ім'я збереглося в християнській традиції лише в словах такого популярного гімну (який я навіть через п'ятдесят років можу

наспівувати по пам'яті у двох різних, але однаково понурих тональностях):

Християнине, поглянь,
Вони вже підступили:
На священній землі —
Мідіянітські сили.
Християнине, устань,
Бий і рахуй їх могили
Хай пізнають длань
Нашої хресної сили.

На жаль, обмовлені й вимордувані, мідіяніти вціліли лише як поетичний символ всесвітнього зла у церковному гімні вікторіанської доби.

Здається, особливою спокусою для віровідступників Біблії завжди був бог Ваал. У 25-му розділі Книги Чисел розповідається, що моавські жінки підбили багатьох ізраїльтян приносити йому жертви. Бог відреагував на це зі звичною для себе люттю, наказавши Мойсеєві: «Візьми всіх голів народу, та й повішай їх для Господа навпроти сонця. І відвернеться палючий Господній гнів від Ізраїля». Залишається тільки дивуватися бездушно драконівським заходам, які вживалися у відповідь на гріх зацікавлення богом-суперником. Із погляду наших сучасних цінностей та уявлення про справедливість, цей гріх нікчемний порівняно зі, скажімо, пропозицією віддати свою дочку для групового з'валтування. І це ще один приклад глибокого розриву між біблійними та нашими сучасними моральними (так і хочеться сказати — цивілізованими) нормами. Тяжкість цього гріха стає зрозумілою в світлі теорії мемів та з огляду на атрибути, якими має володіти божество, щоб вижити в мемофонді.

Трагікомедія маніакальної ревності Бога щодо богів-суперників регулярно повторюється по всіх книгах Старого Заповіту. Вона проходить наскрізним мотивом у десяти заповідях (котрі були на таблицях, розбитих Мойсеєм: Вихід 20 і Повторення Закону 5) і ще виразніше — в нових заповідях (відмінних у всьому іншому), які Бог надав на заміну розбитим таблицям (Вихід 34). Пообіцявши вигнати з обжитих земель бідолашних

амореян, ханаанеян, хіттеян, періззеян, хіввеян і євусеян, Бог перейшов до найважливішого — *богів-суперників!*

...ви їхні жертівники поруйнуєте, а їхні камінні стовпи для богів поторощите, а їхні дерева святі повирубуйте. Бо не будеш ти кланятись богові іншому, бо Господь Заздрісний ім'я Його, Бог заздрісний Він! Щоб не склав ти умови з мешканцем Краю, як будуть вони любодіяти вслід за богами своїми, і будуть богам своїм жертви приносити, то якщо він покличе тебе, то ти не будеш їсти із жертви його. І не візьмеш із дочок його для синів своїх, бо будуть вони любодіяти вслід за богами своїми, і вчинять розпусниками синів твоїх вслід за богами своїми. Литих богів не зробиш собі (Вухіг 34:13—17).

Так, так, я знаю, знаю, добре знаю, що часи змінилися і жоден релігійний лідер наших днів (хіба за винятком представників Талібану або його аналогів серед американських християн) не мислить у душі Мойсея. Але в цьому ж і полягає моя головна думка! Усе, що я хочу показати: хай звідки походить сучасна мораль, але її джерело — аж ніяк не Біблія. Апологети релігії не можуть викрутитися тим, що релігія дає їм внутрішній дороговказ, недоступний атеїстам, який допомагає розібратися, де добро, а де зло. Не вдається їм викрутитися в такий спосіб, навіть якщо вони звернуться до свого улюбленого виверту — тлумачити окремі фрагменти Біблії в «символічному» значенні замість дослівного. За яким критерієм ви *визначаєте*, котрий з уривків символічний, а котрий — дослівний?

Етнічні чистки, які почалися за Мойсея, досягають кривавого апогею в Книзі Ісуса Навина, горезвісної кривавими різанинами, які в ній описані, та ксенофобською насолодою, з якою їх учиняли. Як співається у милій старій пісні: «Ісус прийшов під Єрихон і стіни обвалились... Немає кращого за Ісуса в битві ерихонській». Старий добрий Ісус Навин не вгамувався, доки його воїни не «зробили закляттям усе, що в місті, від чоловіка й аж до жінки, від юнака й аж до старого, і аж до вола, і штуки дрібної худоби, і осла, усе знищили вістрям меча» (Ісус Навин 6:21).

Богослови знову здіймуть галас: мовляв, усього цього не було насправді. Так, не було: згідно з оповіддю, мури упали від самого тільки звуку сурм і гучного крику людей, що неможливо, — але ж не в цьому суть. Суть у тому, що Біблію, дослівну чи алегоричну, нам подають як головне джерело нашої моралі. А біблійна розповідь про знищення Ісусом Навиним Єрихона та загалом про його вторгнення в Обіцяний край у моральному плані нічим не відрізняється від вторгнення Гітлера в Польщу або влаштованої Саддамом Хусейном різанини проти курдів та болотних арабів. Біблію можна вважати захопливим і поетичним твором художньої літератури, але це не книга, яку варто давати дітям, щоб сформувати їхні моральні установки. До речі, історія Ісуса Навина в Єрихоні була використана в одному цікавому експерименті з вивчення дитячої моралі, про який поговоримо далі в цьому розділі.

І не подумайте, що за персонажем Бога в цій історії спостерігалися хоч якісь сумніви або докори сумління через усі ті різанини та геноциди, які супроводжували захоплення Обіцяного краю. Якраз навпаки, його накази, скажімо в Книзі Повторення Закону 20, були безжально прямолінійними. Він чітко ділив народи на ті, які замешкували Обіцяний край, і ті, які жили за його межами. Останнім пропонували мирно підкоритися. У разі відмови всіх чоловіків слід було вбити, а жінок — забрати собі. На противагу цьому відносно гуманному ставленню, ось що було вготоване для племен, яким не поталанило жити на території обіцяного життєвого простору: «Тільки з міст тих народів, які Господь, Бог твій, дає тобі на володіння, не позоставиш при житті жодної душі, бо конче вчиниш їх закляттям: Хіттеянина, і Амореянина, і Ханаанеянина, і Періздеянина, і Хіввеянина, і Євусеянина, як наказав був тобі Господь, Бог твій».

Чи мають люди, які проголошують Біблію джерелом непорушних моральних устоїв, хоча б зелене уявлення про те, що насправді написано на її сторінках? Згідно з Книгою Левита 20, ось які переступи повинні каратися смертю: прокльони на адресу батьків; подружня зрада; перелюб із невісткою або жінкою батька свого; гомосексуальність; одночасне одруження з жінкою та матір'ю її; парування з твариною (і, щоб життя медом не здавалось, нещасного звіра також слід було забити). Також страта передбачалася за роботу під час

шабату: на цьому в Старому Заповіті раз у раз робиться наголос. У Книзі Чисел 15 розповідається, як сини Ізраїлеві знайшли в пустині чоловіка, який збирав дрова суботнього дня. Його схопили і спитали Бога, як учинити з порушником. Того дня Бог явно встав не з тієї ноги, бо м'які заходи його не влаштували: «І сказав Господь до Мойсея: Конче буде забитий цей чоловік, закидати його камінням усій громаді поза табором! І випровадила його вся громада поза табір, та й закидала його камінням, і він помер». Чи були в цього знедоленого збирача дров дружина й діти, які побивалися за ним? Чи зойкав він від болю, коли перші камені влучали в нього, і чи волав, коли на голову сипався цілий град каменюк? В історіях такого роду мене найбільше шокують не описані в них події (хай правдиві чи вигадані). Можливо, їх і не було. У мене щелепа відвисає від думки, що люди нашого часу повинні орієнтуватися в своєму житті на такий взірець для наслідування, як Ягве, а ще гірше — що вони повинні всіма своїми силами нав'язувати цього лихого чудовиська (хай реального чи уявного) всім іншим.

Особливо засмучує політична могутність у США людей, які наковталися десяти заповідей, — і це в великій республіці, конституцію якої, як-не-як, написали послідовники ідей Просвітництва, вибудовуючи її на суто світських засадах. Якби ми всерйоз сприймали десять заповідей, то двома найбільшими гріхами були б поклоніння неправильним богам та створення кумирів. Тоді б ми аж ніяк не засуджували невимовний вандалізм талібів, які висадили в повітря 40-метрові статуї Будди в Баміанській долині, що в горах Афганістану, а підтримали б їхні праведні пориви. Адаже те, що ми зараз називаємо їхнім вандалізмом, насправді мотивувалося щирим релігійним запалом. Підтвердженням цього слугує справді дивна і курйозна історія, про яку розповідалося на першій шпальті лондонської газети «Independent» за 6 серпня 2005 року. У статті під заголовком «Знищення Мекки» «Independent» повідомляє:

Історичну Мекку — колыску ісламу — зараз зрівнюють із землею релігійні фанатики, які ведуть безпрецедентну кампанію проти цієї святині. Стерто майже всю

багату, багатозарову історію священного міста... У місці народження пророка Мухамеда зараз, із відомої саудівської релігійної влади, працюють бульдозери. Посліговна інтерпретація ісламського вчення спонукає владу нищити власну культурну спадщину... Головний мотив руйнування — панічний страх ваххабітів, що з інтересу до історичних та релігійних святинь може розвинутися ідолопоклонство або багатобожжя, поклоніння багатьом потенційно рівноправним богам. За ідолопоклонство в Саудівській Аравії закон передбачає відсікання голови.

Не вірю, що в світі знайдеться атеїст, охочий закатати Мекку (або Шартр, Йорк чи Паризьку Богоматір, пагоду Шведагон, храми Кіото або, як не згадати, баміанські статуї Будди) в асфальт. Як колись заявив американський лауреат Нобелівської премії з фізики Стівен Вайнбенг: «Релігія ображає гідність людини. Як із нею, так і без неї в світі будуть добрі люди, які роблять добрі вчинки, та злі люди, які вдаються до поганих учинків. Але щоб добрі люди почали чинити зло, потрібна релігія». Щось схоже сказав Блез Паскаль (той самий, який зробив знамениту ставку): «Люди ніколи не чинять зло настільки безжально й безжурно, як під впливом релігійних переконань».

У цьому підрозділі я не прагнув переконати читачів, що нам не слід виводити засади нашої моралі зі Святого Письма (хоч такої думки я насправді дотримуюся). Моя мета була скромніша — показати, що ми (зокрема й більшість послідовників релігії) на практиці не керуємося моральними засадами, які походять із Письма. Якби ми ним керувалися, тоді б суворо дотримувалися шабату й страчували усіх, хто від цього ухиляється. Ми б забивали камінням на смерть будь-яку наречену, яка не може довести своєї незайманості або не вдовольнила нареченого. Ми б страчували неслухняних дітей. Ми б... пострівайте. Може, я упереджено аналізую Біблію? Добрих християн мав обурити цей підрозділ, адже всім відомо, що Старий Заповіт досить бридкий. Натомість усі його моральні недоліки виправлено в Новому Заповіті Ісуса Христа. Хіба не так?

ДУМАЄТЕ, НОВИЙ ЗАПОВІТ КРАЩИЙ?

Так, ніхто не заперечуватиме, що з морального погляду Ісус — це величезний крок уперед порівняно з жорстокою почварою Старого Заповіту. Якщо така особа справді існувала, то вона (або той, хто вклав у її уста всі сентенції) безперечно була одним із великих моральних новаторів в історії. Його Нагірна проповідь значно випередила час. Його настанова «підстав другу щоку» на дві тисячі років випередила Ганді та Мартіна Лютера Кінга. Я не просто так колись написав статтю під назвою «Атеїсти за Ісуса» (а пізніше зрадив, отримавши в подарунок футболку з цим написом)⁹⁴.

Але моральна вищість Ісуса якраз підтверджує мою тезу. Його не вдовольняли священні книги, на яких він був вихований, як основа моральної поведінки. Він неприховано відступав від їхніх вимог, коли, наприклад, нехтував лиховісними погрозами щодо порушення шабату. Його вислів: «Субота по-стала для чоловіка, а не чоловік для суботи», — став народною мудрістю. Тож головна теза цього розділу книги така: ми не виводимо (і не повинні виводити) основи нашої моралі зі Святого Письма, а Ісус першим показав нам, що цього робити не слід.

Слід визнати, що родинні цінності Ісуса не викличуть схвалення у нас із вами. Він був різким, навіть безцеремонним у ставленні до своєї матері й заохочував учнів покидати родини, щоб ходити за ним: «Коли хто приходить до Мене, і не зненавидить свого батька та матері, і дружини й дітей, і братів і сестер, а до того й своєї душі, той не може бути учнем Моїм!» Американська комедіантка Джулія Свіні з подивом прокоментувала цю вимогу у своїй виставі «Відпустити Бога»⁹⁵: «Хіба не цього самого вимагають секти? Підбивають вас зректися родини, щоб легше було насадити свої погляди?»⁹⁶

Навіть цураючись родинних цінностей, Ісус своїм етичним ученням, принаймні порівняно з етичним жахіттям Старого Заповіту, заслуговує на похвалу. Утім, у Новому Заповіті також знаходимо багато повчань, до яких не слід дослухатися порядній людині. Особливо це стосується центрального поняття християнства — «спокути» за «первородний гріх». На цьому вченні базується ідейний задум Нового Заповіту, і воно

так само огидне в моральному плані, як історія про Авраама, котрий вирішив зготувати шашлик з Ісака. Між цими двома історіями є подібності, зауважені Гезою Вермешем у книзі «Мінливі лики Ісуса». Власне сам первородний гріх описано в старозаповітному міфі про Адама та Єву. Вони скуштували забороненого плоду — це й був увесь їхній дрібний прогріх, який заслуговує, здавалося б, невеликої догани. Але через символічну природу з'їденого плоду (це було знання про добро і зло, яке на практиці означало пізнання їхньої наготи) їхнє легковажне полювання на чужі яблука зробило цю пару батьком і матір'ю всіх гріхів*. Адама, Єву та всіх їхніх нащадків було назавжди вигнано з еденського раю, позбавлено дару вічного життя та приречено на терпіння та муки: Адама — від тяжкої праці на землі, а Єву — від пологів.

Поки що все досить мстиво — цілком у душі Старого Заповіту. Новий Заповіт додає до цього ще одну несправедливість, яка увінчується новим прикладом садомазохізму, із порочністю якого мало що може зрівнятися навіть у Старому Заповіті. Якщо задуматися, то досить промовисто, що релігія своїм священним символом обрала інструмент тортури та страти, який віряни повинні носити на шиї. Не дарма Лені Брюс уїдливо пожартував: «Якби Ісуса вбили двадцять років тому, то католицькі діти носили б на шиї мініатюрні електричні стільці замість хрестів». Проте богословські ідеї та теорія покарання, яка лежить в основі цієї традиції, ще гірші. Вважається, що гріх Адама і Єви передавався у спадок по чоловічій лінії, тобто разом із сім'ям, як стверджував Августин. Що це за етична філософія, яка прирікає кожну ще не народжену дитину успадкувати осудливий гріх далекого пращура? До речі, саме Августин, який справедливо вважав себе авторитетом у питаннях гріха, створив термін «первородний гріх». Доти його називали «прабатьківським гріхом». Для мене богословські роздуми й полемічні заяви Августина втілюють нездо-

* Я усвідомляю, що слово «scrimp» (красти яблука з саду) американські читачі не зрозуміють. Але мені самому дуже подобається зустрічати незнайомі американські слова та вишукувати їх значення, щоб розширювати свій словниковий запас. Із цих міркувань я в тексті вжив кілька інших діалектизмів. «Scrimp» — це влучне слівце з незвичайним значенням. Воно означає не просто красти, а красти яблука, причому тільки яблука. Слід визнати, що в Книзі Буття не називається, який конкретно плід скуштували Адам і Єва, але прийнято вважати, що це були яблука.

рову перейнятість ранньохристиянських богословів темою гріха. Вони могли б зайнятися чимось іншим, скажімо, присвячувати свої писання та проповіді величі неба, всіяного зорями, чи гір і зелених лісів, морів і світанків, наповнених пташиним співом. Час від часу вони згадували й про це, але в центрі їхньої уваги — гріх, гріх, гріх, гріх, гріх, гріх і ще раз гріх. Що за огидна дріб'язкова тема, котра раптом стала справою всього життя? У своєму «Посланні до християнської нації» Сем Гарріс із нищівною уїдливістю зауважив: «Схоже, вас у житті найбільше турбує, що Творець світу образиться на вчинки людей, скоєні без одягу. Це ваше святенництво з дня на день лише повнить чашу людських злигоднів».

А тепер перейдімо до садомазохізму. Бог втілив себе в образ чоловіка — Ісуса, — щоб той зазнав тяжких мук і страти для спокути гріха, успадкованого від Адама. Відтоді як святий Павло висловив цю осоружну ідею, Ісусові стали поклонятися як *відкупителю* всіх наших гріхів. І не тільки від колишнього Адамового гріха, а й від усіх гріхів, які люди можуть скоїти або не скоїти в майбутньому!

У контексті цієї історії напрошується один додатковий коментар, який спадав на думку багатьом людям, зокрема Роберту Грейвсу в епічному романі «Цар Ісус»: що бідолашний Юда Іскаріот був несправедливо скривджений історією, адже його «зрада» була неодмінною частиною божественного задуму. Те саме можна сказати про гаданих убивць Ісуса. Якщо Ісус хотів, щоб його зрадили, а потім жорстоко вбили, аби в такий спосіб відкупити наші гріхи, чи справедливо тоді з боку тих, хто вважає себе відкупленим, уже багато віків звалювати вину на Юду та євреїв? Я вже згадував довгий список неканонічний евангелій. Нещодавно було перекладено одне з них — рукопис, який вважається втраченим Євангелієм від Юди, котрий від часу публікації став об'єктом громадського інтересу⁹⁷. Обставини його відкриття до кінця не з'ясовані, але найпевніше, що його знайшли у Єгипті десь у 1960—1970-ті роки. Текст написаний коптською мовою на 62 папірусних сторінках, які радіовуглецевий аналіз датував приблизно 300 роком н. е., але напевно, він базується на давнішому грецькому рукописі. Хай там хто його автор, евангеліє оповідає події з погляду Юди Іскаріота, котрий зрадив

Ісуса тільки тому, що Ісус сам намовив його взяти на себе цю роль. Зрада була частиною плану, який вимагав, щоб Ісуса розіп'яли для відкуплення гріхів людства. Цей обурливий задум лише обтяжує неприємне відчуття, що Юду безпідставно паплюжили всі ці віки.

Я назвав спокутування — вузлове поняття християнства — порочною, садомазохістською й осоружною ідеєю. Її слід було давно відкинути як повну маячню, але нашу об'єктивність засліплювало її повсюдне визнання. Якщо Бог хотів пробачити нам наші гріхи, чому б просто про них не забути, без усіх цих тортур і страт, через які, до речі, далекі майбутні покоління євреїв було приречено на погроми й гоніння за «христовбивство»: невже й цей спадковий гріх передається через сім'я?

Як переконливо показав дослідник юдаїки Геза Вермеш, апостол Павло глибоко вірив у давньоюдейське богословське правило, згідно з яким відпущення гріхів без кровопролиття не буває⁹⁸. Він про це прямим текстом заявив у Посланні до євреїв (9:22). У наш час прогресивним філософам-моралістам важко захистити будь-яку теорію відплати через покарання, а тим паче теорію жертвовного цапа — покарання невинної людини з метою відпущення гріхів винних. Хай там як, не можу не поцікавитися, кого Бог намагався вразити? Мабуть, самого себе — одночасно суддю, присяжного й підсудного на цьому процесі. І на завершення, Адам — гаданий винуватець первородного гріха — насправді ніколи не існував. Незручний факт, за незнання якого можна вибачити Павла, але не Бога-всезнавця (та Ісуса, якщо ви вірите, що він був Богом), який повністю підриває основи всієї цієї плутаної й огидної теорії. Ой, нам же кажуть, що оповідь про Адама та Єву лише *символічна*, хіба ні? *Символічна*? То виходить, що для того, аби вразити самого себе, Ісус влаштував собі тортур та страту, щоб замість інших відбути покарання за *символічний* гріх, скоєний індивідом, який *не існував*? Як я й говорив, маячня, та ще й огидна у своїй паскудності.

Перш ніж облишити Біблію, хочу звернути увагу на один особливо неприйнятний аспект її етичного вчення. Мало хто з християн усвідомлює, що моральне ставлення до інших, до якого нібито заохочують як Старий, так і Новий Заповіти, в самих цих текстах обмежується вузьким колом ми-групи. «Люби

ближнього свого» не означало того, що ми зараз вкладаємо в ці слова, а лише «люби іншого єврея». Цей аспект нищівно викрив американський медик і еволюційний антрополог Джон Гартунг у статті про еволюцію та біблійну історію морального ставлення до членів своєї групи, наголосивши на зворотному боці цієї медалі — ворожому ставленні до членів чужих груп.

ЛЮБИ БЛИЖНЬОГО СВОГО

Нотки чорного гумору в праці Джона Гартунга вловлюються з самого початку⁹⁹, коли він розповідає про проект південних баптистів з обліку кількості жителів Алабами, які перебувають у пеклі. Згідно з репортажами в «New York Times» та «Newsday» загалом вони нарахували 1,86 мільйона осіб, отримавши це число шляхом застосування таємних коефіцієнтів зважування, за якими методистам присвоювали вищі шанси на спасіння, ніж католикам, а «майже всіх, хто не належить до церковної конгрегації, зараховували до безнадійно втрачених». Із несусвітньою самовпевненістю таких людей у наш час можна зустрітися на різних веб-сайтах, присвячених «вознесінню», автори яких анітрохи не сумніваються, що, коли настане «судна година», вони вознесуться на небеса. Ось типовий приклад від автора веб-сайту «Готовий до вознесіння», одного з найогидніших за своїм святенництвом представника цього жанру: «Якщо настане вознесіння і я зникну, то створити "дзеркало" мого сайту або фінансово утримувати його доведеться святим великого горя»*.

Гартунг показує, що Біблія не всім християнам дає підстави для такої непохитної самовпевненості. Ісус обмежував групу тих, кому буде дароване спасіння, винятково євреями, свято дотримуючись у цьому питанні єдиної відомої йому традиції — Старого Заповіту. Автор наочно показує, що «не вбивай!» ніколи не мало того значення, яке ми зараз вкладаємо

* Не переймайтеся, якщо не знаєте значення фрази «святі великого горя». У житті багато значно важливіших речей.

в цю настанову. Воно означало, що не можна вбивати тільки євреїв. Така сама дискримінація закладена в усі заповіді, в яких згадується «твій ближній». Під «ближнім» мається на увазі єврей-одноплемінець. Ось як вичерпно роз'яснив значення заповіді «не вбивай!» авторитетний рабин і медик XII століття Мойсей Маймонід: «Убивши хоч одного ізраїльтянина, людина порушує заборону, адже в Письмі сказано: не вбивай! Якщо вбивство скоєно умисно в присутності свідка, убивцю слід скарати на горло. Не варто й говорити, що за вбивство невірного убивцю карати смертю не слід». Ось так: не варто й говорити!

Гартунг цитує схожу за духом ухвалу синедріону (юдейський верховний суд, на чолі якого стояв первосвященик), який виправдав чоловіка, котрий буцімто збирався убити тварину або невірного, а ненароком убив ізраїльтянина. Ця моральна головоломка наштовхує на питання: а що, якби він кинув камінь на групу з дев'яти невірних і одного ізраїльтянина, ненароком убивши ізраїльтянина? Складне питання! Але відповідь є: «Тоді його невинність впливає з чисельного переважання невірних у групі».

Гартунг наводить багато цитат із Біблії, присвячених завоюванню Обіцяного краю Мойсеєм, Ісусом Навиним та суддями, які я використав у цьому розділі. Я завбачливо застерігав, що релігійні люди більше не мислять за біблійними моральними нормами. Із цього випливав висновок, що наша мораль (як релігійна, так і позарелігійна) походить з іншого джерела; і це джерело (хоч би де воно було) однаково доступне всім нам — як набожним, так і безбожникам. Однак Гартунг переповідає дослідження ізраїльського психолога Джорджа Тамаріна, від якого стає лясно. Цей науковець запропонував більш ніж тисячі ізраїльських школярів віком від восьми до чотирнадцяти років прочитати оповідь про Єрихонську битву з Книги Ісуса Навина:

Ісус сказав до народу: «Закричіть, бо Господь віддав вам це місто! І станеться це місто закляттям, воно та все, що в ньому, для Господа... А все срібло та золото, і речі мідяні та залізні, це святість для Господа, воно ввійде до Господньої скарбниці»... І зробили вони закляттям усе, що в місті, від чоловіка й аж до жінки, від юнака й аж до старого, і аж до вола, і штуки дрібної худоби,

і осла, усе знищили вістрям меча... А місто та все, що в ньому, спалили огнем. Тільки срібло та золото, і речі міяні та залізні гали до скарбниці Господнього дому.

Далі Тамарін поставив дітям просте моральне питання: «Як ви гадаєте, Ісус Навин та ізраїльтяни чинили правильно чи ні?» Їм запропонували обрати один варіант із трьох: (А) повністю схвалюю; (В) частково схвалюю; (С) зовсім не схвалюю. Відповіді розділилися: 66 % повністю схвалили, 26 % засудили, і лише незначна частина опитаних (8 %) зайняли проміжну позицію часткового схвалення. Ось три типові відповіді з групи тих, хто повністю схвалив дії Ісуса Навина та ізраїльтян, обравши варіант А:

На мою думку, Ісус Навин та сини Ізраїлеві вчинили добре. І ось чому: Бог пообіцяв їм цю землю, дозволивши її завоювати. Якби вони не вчинили так, як написано, пербивши усіх, то виникла б загроза, що сини Ізраїлеві змішаються з гоями.

Я вважаю, що Ісус Навин учинив правильно хоча б через те, що Бог наказав йому винищити цих людей, щоб племена Ізраїлеві не змішалися з ними й не навчилися в них поганих звичаїв.

Ісус Навин був правий, бо люди, які населяли край, належали до іншого віросповідання, тож убивши їх, він стер з лиця землі їхню релігію.

І знову на виправдання кривавого геноциду, влаштованого Ісусом Навиним, наводять релігійні аргументи. Навіть діти, які обрали відповідь С, засудивши описаний в уривку вчинок, керувалися, в деяких випадках, також релігійними аргументами, але повернутими в інший бік. Наприклад, одна дівчинка засудила захоплення Ісусом Єрихона через те, що він мусив увійти на його територію:

Вважаю, що це погано, бо араби — нечисті, а вступивши на землю нечистих, людина сама стає нечистою і ділить із ними їхнє прокляття.

Ще двоє інших засудили вчинене з тієї причини, що Ісус Навин знищив усе, зокрема тварин і майно, замість того, щоб залишити всю цю здобич ізраїльтянам:

Гадаю, Ісус учинив погано, бо міг зберегти тварин для себе та своїх людей.

Думаю, Ісус учинив недобре, бо міг лишити цілим усе ерихонське майно; якби він не знищив його, усе це дісталося б ізраїльтянам.

У цьому питанні мудрий Маймонід, якого часто цитують за його глибоку вченість, анітрохи не вагається: «Йому було дано прямий наказ знищити сім народів: "Конче вчиниш їх зачаттям". Не перебивши їх усіх, кого тільки можна, він би порушив заборону: "Не позоставиш при житті жодної душі"».

На відміну від Маймоніда, школярів з експерименту Тамаріна можна виправдати їхнім незрілим віком та наївністю. Можливо, вони повторювали варварські погляди своїх батьків або культурної групи, в якій виховувалися. Неважко уявити, що палестинські діти, виховані в цій самій роздертій війною країні, висловлять схожі погляди, але в протилежному напрямку. Такі думки сповнюють мене відчаєм. Вони демонструють колосальну здатність релігії, а особливо релігійного виховання дітей, ділити людей на групи, плекати між ними історичну ворожнечу та передавати з покоління в покоління жагу помсти. Не можу стриматися, щоб не відзначити, що у двох із трьох цитованих Тамаріном відповідей із групи А, згадувалася небезпека змішання з іншими народами, а в третій наголошувалося, що людей слід перебити для викорінення їхньої релігії.

У рамках експерименту Тамарін провів контрольне опитування на окремій групі зі 168 ізраїльських школярів, запропонувавши їм той самий текст із Книги Ісуса Навина, але поставивши замість Ісуса ім'я «воєначальника Ліна», а замість «ізраїльтян» — «китайське царство 3000 років тому». У цьому випадку результати виявилися прямо протилежними. Лише 7 % схвалили дії воєначальника Ліна, а 75 % засудили його. Інакше кажучи, коли з моральної бухгалтерії було усунуто відданість юдаїзму, більшість дітей висловила моральні

судження, з якими погодилась би більшість із нас: поведінка Ісуса Навина була актом варварського геноциду. Але вона має зовсім інакший вигляд, якщо дивитися на неї крізь релігійні окуляри. А ці окуляри дітям починають нав'язувати з раннього дитинства. Саме релігією пояснюється різниця у відповідях між дітьми, які засудили геноцид, і дітьми, які виправдали його.

Другу частину своєї праці Гартунг присвячує Новому Заповіту. Якщо коротко, то він показує, що Ісус Христос свято дотримувався тієї самої внутрішньогрупової солідарності (та ворожості до зовнішніх груп), характерної для Старого Заповіту. Тобто Ісус був цілком лояльним юдеєм. Ідею проповідувати юдейського Бога невірним винайшов апостол Павло. Гартунг висловився з цього приводу значно різкіше, ніж я можу насмілитися: «Ісус перекинувся б у труні, якби взнав, що Павло поніс його ідеї до свиней».

Гартунг трохи порозважався із Книгою Об'явлення, котру заслужено можна назвати найхімернішою частиною Біблії. Її авторство прийнято приписувати святому Івану Богослову. Як пожартували в книзі «Кенів путівник по Біблії», якщо послання Іван писав, курячи марихуану, то під час написання Об'явлення він, мабуть, сидів на ЛСД¹⁰⁰. Гартунг вказує на два вірші в Книзі Об'явлення, в яких кількість «попечатаних» (що деякі секти, зокрема Свідки Єгови, розуміють як «спасених») обмежується 144 тисячами осіб. Гартунг наголошує, що ідеться винятково про євреїв: по 12 тисяч із кожного з дванадцяти племен. Кен Сміт копає ще глибше, вказуючи, що до 144 тисяч обраних увійшли лише ті, «хто не осквернився з жінками», із чого випливає, що серед них не повинно бути жінок. Що ж іще можна було очікувати від біблійної моралі?

У статті Гартунга наведено багато інших дотепних речей. Просто порекомендую її вам ще раз і підсумую такою цитатою:

Біблія — це посібник із внутрішньогрупової солідарності, в якому наведено докладні інструкції, як винищувати й поневолювати зовнішні групи й досягти панування в світі. Але злом її робить не те, що в ній оспівуються вбивства, жорстокість і згвалтування. Усього цього вдосталь і в інших стародавніх творах — наприклад, ліагі, ісландських сагах, стародавніх сирійських міфах

або настінних написах майя. Проте ніхто не пропонує зробити з Іліади основу сучасної моралі. І саме в цьому полягає проблема. Біблію продають — і купують — як порадник, який напучує, як людям слід жити. Крім того, це найбільший бестселер усіх часів.

Щоб ви не подумали, що закритість традиційного юдаїзму до зовнішніх груп не характерна для інших релігій, вчитайтесь в самовпевнений чотиривірш із гімну Ісаака Вотса (1674—1748):

Вірю, Господи, що лиш з Твоєї ласки,
А не випадку, як гадають всі кругом,
Родився я в родині християнській,
А не юдеєм чи язичником.

У цьому вірші мене приголомшує не стільки виражена в ньому ексклюзивність своєї групи, як сама логіка автора. Оскільки багато людей усе-таки народжуються в родинах представників інших релігій, за яким принципом, на думку автора, Бог вирішує, кому надати привілей народитися християнином? На підставі чого він віддає перевагу Ісааку Вотсу й тим, хто, на думку Вотса, співатиме його гімн? Тобто в чому полягає заслуга, за яку Бог роздавав привілей народитися християнином, ще до того, як дитину, наприклад Ісаака Вотса, було зачато? Слизькі все це манівці, але, вочевидь, не для просвічених богослов'ям голів. Гімн Вотса нагадує три молитви, які щодня мають читати всі чоловіки, які сповідують ортодоксальний і консервативний (але не реформістський) юдаїзм: «Дякую Тобі, Боже, що не зробив мене невірним. Дякую Тобі, Боже, що не зробив мене жінкою. Дякую Тобі, Боже, що не зробив мене рабом».

Релігія, поза сумнів, сіє ворожнечу між людьми, і це одне з найвагоміших звинувачень проти неї. Однак часто (і слушно) вказується, що війни і протистояння між релігійними групами та сектами рідко коли зводяться винятково до богословських питань. Коли бойовик воєнізованого угруповання ольстерських протестантів убиває католика, він не говорить про себе: «Ось тобі, покидьку, за твою прихильність до переісточення, діви Марії та куріння ладану!» Значно ймовірніше

він просто мстить за смерть іншого протестанта від рук іншого католика — лише однієї з ланок у затяжному багатопоколінному ланцюжку взаємних помст. Релігія — лише один із *ярликів*, які використовуються у ворожнечі між ми-групою та вони-групою і у взаємних помстах, не обов'язково гірший за інші аналогічні ярлики на кшталт кольору шкіри, мови чи улюбленої футбольної команди, але придатний для використання навіть тоді, коли інші ярлики не доступні.

Так, так, проблеми Північної Ірландії мають політичний характер. Так, там справді одна група протягом багатьох сторіч утискала в економічному та політичному плані іншу групу. Так, там справді є невдоволені й несправедливо обділені, і це невдоволення та несправедливість майже не мають нічого спільного з релігією; за винятком однієї спільної і дуже важливої речі, про яку часто забувають — що без релігії не було б ярлика, за яким людей можна ділити на тих, кого слід утискати, і тих, за кого слід мститися. Справжня біда Північної Ірландії в тому, що ці ярлики успадковуються від покоління до покоління. Католики, чії батьки, діди й прадіди, ходили до католицьких шкіл, теж віддають своїх дітей до католицьких шкіл. Протестанти, чії батьки, діди й прадіди ходили до протестантських шкіл, теж віддають своїх дітей до протестантських шкіл. В обох груп однаковий колір шкіри, говорять вони однією мовою, люблять ті самі розваги, але історична прірва між ними настільки глибока, що ставляться вони одна до одної як до представників різних біологічних видів. Без релігії та сегрегованої за релігійним принципом освіти цієї прірви просто не існувало б. Уважно придивіться до всіх регіонів світу, де точиться затята ворожнеча між протиборчими групами та леться кров — від Косово до Палестини, від Іраку до Судану, від Ольстеру до Індії. Не можу гарантувати, що релігія виявиться найуживанішим ярликом для розрізнення своїх та чужих, але це дуже вірогідна ставка.

Коли Індію ділили на дві країни, близько мільйона людей загинули під час релігійних зіткнень між індуїстами й мусульманами (і ще 15 мільйонів втратили домівку). У цій країні не було інших критеріїв, крім релігійних, за якими можна було визначати, кого слід убити. Якщо добре вдуматися, то нічого іншого їх і не розділяло, крім релігії. Черговий спалах

релігійного кровопролиття в Індії спонукав Салмана Рушді написати статтю під назвою «Релігія, як завжди, отрує кров у жилах Індії»¹⁰¹. Ось якими словами вона закінчується:

Чи варті поваги всі ті злочини, які зараз майже щодня скоюються в світі в ім'я релігії — слова, від якого стає моторошно? Настільки ж справно та з якими смертоносними наслідками релігія тут і там зводить тотеми, а ми охоче вбиваємо інших заради них! А коли ми впиваємося вбивствами достатньо часто, наші почуття німіють і вбивати стає ще легше.

Тож проблема, яка спіткала Індію, терзає зараз увесь світ. Те, що сталося в Індії, було скоєне в ім'я Бога.

Тож ім'я цієї проблеми — Бог.

Я не заперечую, що нестримний потяг людей прихильно ставитися до «своїх» та ворогувати з «чужими» існував би навіть за відсутності релігії. Про це свідчить хоча б ворожнеча футбольних фанів. Проте навіть вони часто діляться за релігійним принципом, як у випадку уболівальників клубів «Рейнджерс» та «Селтик» із міста Глазго. Мова (як у Бельгії), раса та плем'я (особливо в Африці) — усе це важливі маркери, за допомогою яких відбувається поділ людей на ворожі групи. Проте релігія примножує і посилює шкоду від них принаймні трьома такими шляхами:

- Маркування дітей. Дітей змалечку називають «дітьми-католиками» або «дітьми-протестантами», не даючи їм шансу, з огляду на малий вік, самим вирішити, що вони думають про релігію (до цієї наруги над дітьми я повернувся в дев'ятому розділі).

- Сегреговані школи. Діти, часто з дуже раннього віку, здобувають освіту в середовищі членів своєї релігійної групи окремо від дітей, родини яких сповідують інші релігії. Можна без перебільшення сказати, що проблеми Північної Ірландії зникнуть через одне покоління, якщо ліквідувати шкільну сегрегацію.

- Заборона на змішані шлюби. Вона закріплює спадкову ворожнечу та мстивість, запобігаючи змішуванню протиборчих груп. Змішані шлюби, якщо їх дозволити, природним чином пом'якшать взаємну неприязнь.

У північноірландському селі Гленарм розміщений родинний осідок графів Антрім. Ще за пам'яті нині живих мешканців села тодішній граф Антрім учинив немислиме, одружившись із католичкою. На знак скорботи жителі села позачиняли віконниці. Страх одруження з представником іншої групи також поширений серед набожних юдеїв. Вище я цитував ізраїльських школярів, які згадували про страшну небезпеку «змішання», якою виправдовували дії Ісуса Навина під час Єрихонської битви. А коли представники різних віросповідань усе-таки одружуються, то з обох таборів лунають застереження, що «змішані шлюби» добром не закінчуються, а потім тривають затяжні баталії щодо традиції, в якій мають виховуватися діти. Пам'ятаю, коли в мене малоого в душі ще жеврів вогник англіканства, мене приголомшило правило, що коли одружуються представники католицизму й англіканства, діти завжди виховуються в католицькій традиції. Мені не важко було б зрозуміти, якби священик кожної з конфесій наполягав на вихованні дітей у своїй вірі. Але тоді (та й досі) мені не вкладалася в голову ця асиметрія. Чому англіканські священики у відповідь не запровадили аналогічного правила зі свого боку? Мабуть, вони не такі напоїсти. Мій шкільний капелан та «наш падре» Бетджемена просто виявилися м'якішими характером.

Соціологи здавна вели статистику релігійної ендогамії (одруження з представниками своєї релігійної групи) та екзогамії (одруження з представниками інших віросповідань). Норвел Глен із Техаського університету в Остіні зібрав дослідження, які були опубліковані до 1978 року, і проаналізував їх¹⁰². Згідно з його висновками, тенденція одружуватися з представниками своєї релігії виражена в християн (протестанти одружуються з протестантами, католики з католиками — і це не просто результат звичайної стратегії «одружитися з сусідським хлопцем»), але особливо сильна вона серед юдеїв. Із загальної вибірки 6021 одруженого респондента, 140 назвали себе юдеями. З них 85,7 % були одружені з представниками свого віросповідання. Це набагато більше, ніж слід було очікувати за умови випадкового розподілу ендогамних шлюбів. Цим, звісно, нікого не здивуєш. Ревним юдеям дуже не рекомендують одружуватися з представниками інших релігій. Про це навіть

складено багато анекдотів, у яких єврейські матері попереджають своїх хлопчиків триматися подалі від білявих шикс, котрі чатують, щоб полонити їх. Ось три типові заяви американських рабинів:

- «Я не здійснюватиму обряду одруження для змішаної пари».
- «Я здійснию обряд одруження лише тоді, якщо пара висловить намір виховувати дітей у юдейській традиції».
- «Я здійснию обряд одруження лише в тому разі, якщо пари погоджуються відвідувати сеанси дошлюбної підготовки».

Рабинів, які погоджуються здійснювати обряд одруження разом із християнським священником, можна порахувати на пальцях попри високий попит на них.

Навіть якщо релігія не несе жодної іншої шкоди, вона старанно плекає чвари між людьми, цілеспрямовано потураючи їхній природній схильності віддавати перевагу представникам своєї групи та цуратися чужих груп. І цього вже достатньо, щоб із неї виростало багато зла в цьому світі.

МОРАЛЬНИЙ ДУХ ЧАСУ

Цей розділ я починав із демонстрації того, що ми (причому навіть ті, хто вважає себе релігійним) не виводимо моральних норм, якими керуємося в житті, зі священних книг, хай там що ми говоримо на словах чи малюємо в своїй уяві. Звідки ж тоді нам знати, де добро, а де — зло? Хоч би якою була відповідь на це питання, серед нас панує певна згода у питаннях добра і зла, причому згода на диво загальна. Ця згода не має прямого зв'язку з релігією, але поширюється навіть на найбільш набожних людей, незалежно від того, виводять вони самі свою мораль зі священних книг чи ні. За примітним винятком афганських талібів та близьких їм духом християнських фанатиків зі США, більшість людей дотримуються тих самих дуже загальних етичних принципів. Більшість із нас не завдає непотрібних страждань іншим; вірить у свободу слова та захищає її навіть тоді, коли не погоджується зі сказаним; платить податки, не вбиває, уникає інцесту, не робить

іншим того, чого не хоче собі. Багато з цих добрих правил можна знайти в священних книгах, але вони там перемішані з багатьма іншими нормами, яких жодна порядна людина не захоче дотримуватися. І самі священні книги не дають жодних вказівок, як відрізнити добрі правила від поганих.

Один зі способів вираження сучасного етичного консенсусу — укласти «нові десять заповідей». Це намагалися зробити різні особи та установи. Цікаво те, що зазвичай їхні пропозиції виходять схожими одна на одну й характерними для періоду часу, в який вони живуть. Ось один із сучасних прикладів «нових десяти заповідей», які я знайшов на одному атеїстичному веб-сайті¹⁰³:

- Не робіть іншим того, чого не хочете собі.
- У всіх своїх справах намагайтеся не завдавати нікому шкоди.
 - Ставтеся до інших людей, інших живих істот та до світу загалом із любов'ю, чесністю, вірністю та повагою.
 - Не закривайте очі на зло й не ухиляйтеся від здійснення справедливості, але завжди будьте готовими пробачити завдані кривди, особливо якщо їх добровільно визнали та щиро в них розкаялися.
 - Ідіть життям із почуттям радості та зачудування.
 - Завжди намагайтеся дізнатися щось нове.
 - Перевіряйте все, що можна; завжди звіряйте свої погляди з фактами й будьте готові відкинути навіть найсокровенніші переконання, якщо вони розходяться з фактами.
 - Ніколи не намагайтеся загасити в собі або приховати свою незгоду; завжди поважайте право інших не погоджуватися з вами.
 - Формуйте власну думку на основі ваших власних міркувань та досвіду; не дозволяйте собі сліпо підпорядковуватися іншим.
 - Сумнівайтеся в усьому.

Наведений перелік не вийшов з-під пера видатного мудреця, пророка чи професійного етика. Це лише мила спроба одного блогера узагальнити правила добропорядного життя нашого часу, яку я взяв для порівняння з біблійними десятьма

заповідями. Я спеціально обрав її, бо це була перша позиція в списку результатів пошуку в інтернеті за запитом «нові десять заповідей». Вона містить приблизно той самий перелік, який би уклала в наш час будь-яка пересічна порядна людина. Не у всіх вийшов би абсолютно однаковий список із десяти пунктів. Скажімо, філософ Джон Роулз додав би до нього щось на кшталт: «Завжди формулюй правила так, ніби-то не знаєш, опинишся ти на вершині чи на дні ієрархічного порядку». На практиці цей принцип утілено в правилі поділу їжі, яке приписують інуїтам: той, хто ділить їжу, вибирає собі шматок останнім.

Укладаючи свою версію десяти заповідей, я б залишив дещо з переліченого вище, але також знайшов би місце таким принципам:

- Насолоджуйся своїм сексуальним життям (тією мірою, якою це не шкодить іншим) і не заважай іншим насолоджуватися ним приватно, хай які їхні орієнтації, позаяк це не твоя справа.
- Не дискримінуй і не утискай на підставі статевої, расової та (де це може трапитися) видової належності.
- Не нав'язуй учёнь своїм дітям. Учи їх, як думати самостійно, як зважувати докази і як не погоджуватися з тобою.
- Думай про майбутнє в часових рамках, що виходять за межі твого життя.

Проте не зважайте на незначні розходження в пріоритетах. Суть моєї тези в тому, що майже всі ми давно й далеко відійшли від біблійної моралі. У ХІХ столітті в цивілізованих країнах скасували рабство, яке в Біблії та впродовж більшої частини історії вважалося нормальним явищем. У наш час у всіх цивілізованих країнах визнається те, що до 1920-х років у багатьох місцях заперечували — що голос жінки (як на виборах, так і в суді) має бути рівноцінним голосу чоловіка. У сучасних просвічених суспільствах (до переліку яких явно не входять країни на кшталт Саудівської Аравії) жінка вже не вважається власністю чоловіка, якою була в біблійні часи. Будь-яка сучасна правова система притягла б Авраама до відповідальності за знуцання з дитини. А якби він усе-таки здійснив свій намір і приніс Богові в жертву Ісака, то його б засудили за вбивство з обтяжливими обставинами, тоді як за

звичаями свого часу він учинив би похвально, скорившись наказу Бога. Як у вірян, так і в безбожників — у всіх нас відтоді до невпізнаності змінилися уявлення про правду та кривду. У чому ж полягають ці зміни і які їх причини?

У кожному суспільстві існує якийсь таємничий консенсус, який змінюється з плином часу та який без перебільшення можна назвати німецьким терміном *Zeitgeist* («дух часу»). Я вже зазначав, що зараз усі демократичні країни світу забезпечують жінкам рівне виборче право з чоловіками, але ця реформа відбулася насправді на диво недавно. Ось кілька дат здобуття жінками виборчого права в різних країнах:

Нова Зеландія	1893
Австралія	1902
Фінляндія	1906
Норвегія	1913
Сполучені Штати	1920
Британія	1928
Франція	1945
Бельгія	1946
Швейцарія	1971
Кувейт	2006

Такий розподіл дат упродовж ХХ століття свідчить про зміну духу часу. Також його зміну можна помітити в нашому ставленні до расового питання. На початку ХХ століття майже всіх британців (та жителів багатьох інших країн) за сьогоденнішими мірками слід було б класифікувати як расистів. Тоді більшість білих людей вірили, що чорні (до яких вони зараховували такі дуже різні людські групи, як африканців і непов'язані з ними народи Індії, Австралії й Меланезії) поступаються білим майже за всіма ознаками, хіба за винятком — поблажливо допускали вони — відчуття ритму. У 1920-ті роки героєм усіх хлопців був прототип сучасного Джеймса Бонда життєрадісний і добродушний Бульдог Драмонд. У романі «Чорна банда» Драмонд згадує про «євреїв, чужинців та інших немитих людців». А в кульмінаційній сцені роману «Жіноча стаття» Драмонд уміло замаскувався під Педро — чорного

служника головного антигероя роману. У критичну мить, коли читачеві й антигероеві стає зрозуміло, що перед ними не «Педро», а сам Драмонд, останній міг би сказати: «Думаєш, я Педро? Ти й не здогадався, що я твій найпекліший ворог Драмонд, вимазаний у чорне». Але Драмонд говорить зовсім інші слова: «Не кожна борода фальшива, але від кожного нігера смердить. Ця борода, друже, не фальшива й від цього нігера не смердить. Тож щось тут має бути не так». Я це читав у 1950-ті роки, через три десятки років після написання роману, і в той час такий малий хлопець, як я, усе ще міг не зауважити відвертого расизму, захопившись драматичним сюжетом роману. Зате в наш час таке важко уявити.

Томас Генрі Гакслі — просвічений і передовий ліберал за мірками свого часу. Але його часи відрізнялися від наших, тож у його спадку під 1871 роком можна знайти таке:

Жодній розумній людині, обізнаній із фактажем, не спаде на думку, що пересічний негр може зрівнятися, а тим паче перевершити білого чоловіка. З огляду на це неможливо повірити, що цей наш родич із масивною щелепою, навіть якщо усунути всі перешкоди з його шляху й створити чесні умови для змагання без жодних стартових переваг, зможе успішно конкурувати зі своїм суперником, у якого більший мозок та менша щелепа, якщо змагатися доведеться гумками, а не зубами. Висоти цивілізації, поза сумнівом, будуть недосяжними для наших темних братів¹⁰⁴.

Серед високопрофесійних істориків не заведено судити заяви діячів минулих епох із позиції моральних норм нашого часу. Скажімо, Авраам Лінкольн, як і Гакслі, значно випереджав свій час, але його погляди в расових питаннях для нас звучатимуть відстало. Ось що він сказав під час передвиборчих дебатів 1858 року зі Стівеном Дугласом:

У такому разі скажу, що я ніколи не підтримував і не підтримую ідею соціально-політичної рівності білої та чорної рас; що я не підтримував і не підтримую ідею, щоб негри голосували на виборах і засідали в судах, до-

пускалися до державних посад або одружувалися з білими; а на годаток до цього скажу, що між білою та чорною расами існує фізична відмінність, яка назавжди робить неможливим їх співжиття на засадах соціально-політичної рівності. А позаяк таке співжиття між ними неможливе, хтось із них повинен займати вищу, а хтось — нижчу позицію. Я, як і будь-який інший чоловік, схильюся до думки, що вищу позицію повинна займати біла раса¹⁰⁵.

Якби Гакслі й Лінкольн народилися та здобули освіту в наш час, їх би, як і всіх нас, пересіпувало від вікторіанських поглядів та слейних голосків, що лунають у наведених вище цитатах. Я процитував їх тільки для того, щоб показати, як сильно може змінюватися дух часу. І якщо таке могли дозволити собі сказати Гакслі — один із найвидатніших вільнодумців свого часу — та Лінкольн, котрий дав свободу рабам, лише уявіть, що діялося в головах пересічних людей вікторіанської доби. А якщо копати ще глибше, в XVIII століття, то добре відомо, що такі видатні світочі Просвітництва, як Вашингтон, Джеферсон та інші, тримали рабів. Дух часу не стоїть на місці; він настільки неблаганно змінюється, що ми часом приймаємо його конкретний стан за даність, забуваючи, що його мінливість — не менш важлива характеристика, ніж його поточний стан.

Прикладів можна наводити багато. Коли моряки вперше висадилися на маврикійський берег і побачили там сумирних дронтів, вони не вигадали нічого кращого, як перебити нещасних тварин палицями. Морякам не потрібна була їжа (м'ясо дронтів вони описали як неприємне на смак). Мабуть, забивати беззахисних, ручних нелетючих птахів палицями по голові було для них розвагою, яка просто дозволяла збувати час. У наш час таку поведінку годі й уявити, а вимирання сучасних аналогів дронта — хай через випадковість чи в результаті цілеспрямованого винищення людьми — розглядається як велика трагедія.

Такого роду трагедією за мірками сучасного культурного клімату було нещодавне вимирання тилаціна, або сумчастого вовка. За голови цих тварин, які в наш час стали символом сумної долі видів, винищених людьми, ще до 1909 року

пропонували винагороду. У романах вікторіанської доби, в яких розповідалося про Африку, «слон», «лев» і «антилопа» (зверніть увагу на промовисте використання однини) — це «дичина», в яку, як і будь-яку іншу дичину, належить не задумуючись стріляти. І не заради їжі. Не для самозахисту. Зі «спортивного інтересу». Але на сьогодні цей дух часу відійшов у минуле. Так, можна знайти заможних «спортсменів», які, комфортно розсівшись у своїх лендроверах, стріляють у диких тварин Африки, а потім забирають додому трофеї — опудала голів забитих звірів. Але їм доводиться прощатися з дуже великими сумами грошей за таке та ще й накликати на себе всезагальну зневагу. Захист дикої природи та довкілля загалом стали загальноприйнятими цінностями, моральний статус яких такий самий, як колись був у дотримання шабату та відмови від ідолів.

Бурхливі 60-ті роки ХХ століття знамениті своєю ліберальною атмосферою. Але навіть на початку цього десятиліття з уст прокурора, який на судовому засіданні виступав з обвинуваченням роману «Коханець леді Чатерлей» у порушенні правил пристойності, можна було почути таке питання, звернене до присяжних: «Чи дозволили б ви своїм юним синам і юним дочкам, адже дівчатка також уміють читати, як і хлопці (хоч вірте, хоч ні, але він справді так сказав!) прочитати цю книжку? Чи хотіли б ви, щоб ця книжка лежала у вас удома на полиці? Чи хотіли б ви, щоб її прочитала ваша дружина чи служниця?» Останнє риторичне питання особливо яскраво демонструє, наскільки стрімко може змінюватися дух часу.

Американське вторгнення в Ірак часто засуджують за велику кількість цивільних жертв, але ці цифри на багато порядків поступають втратам цивільного населення під час Другої світової війни. У цьому питанні поріг прийняттого неухильно зміщується. Дональд Рамсфелд, слова якого здаються нам бездушними та скандальними, видавався б невинним ягнятком, якби сказав їх під час Другої світової війни. Щось таки змінилося відтоді. І змінилося воно в усіх нас, причому незалежно від релігії. Можливо навіть, воно змінилося всупереч релігії, а не завдяки їй.

Зміна ця має чітко виражену спрямованість, яку більшість із нас оцінить позитивно. Навіть Адольф Гітлер, котрий, на

думку багатьох, вивів зло на якісно новий рівень, нічим би не здивував сучасників Калігули або Чингісхана. Він, поза сумнівом, знищив більше людей за останнього, але це при тому, що мав у своєму розпорядженні технології ХХ століття. Та й чи *наолоджувався* навіть такий злочинець, як Гітлер, спостерігаючи, як найрідніші люди його жертв вмиваються слізьми, що, як відомо, полюбляв Чингісхан? Зло, накоєне Гітлером, ми оцінюємо за нашими сучасними мірками, і цей моральний дух часу вже далеко пішов уперед порівняно з часами Калігули — так само, як рвонули вперед технології. Гітлер здається нам безмірним злом лише тому, що ми застосовуємо критерії нашого часу.

На моїй пам'яті багато людей бездумно розсипалися зневажливими прізвиськами й національними стереотипами на кшталт: жабоїди, макаронники, фрици, жиди, чорномазі, япошки, хачі. Не скажу, що слова ці зникли з сучасного лексикону, але в наш час їх використання у порядному товаристві всіляко засуджується. За допомогою слова «негр», у яке спершу не вкладалося нічого образливого, можна навіть встановлювати дату написання англомовних прозових творів. Та й узагалі, наявність певного типу упереджень дуже легко виказує час написання того чи іншого тексту. Свого часу поважний кембриджський богослов Алан Коутс Буке міг без жодних задніх думок почати розділ, присвячений ісламу, в його «Порівняльному релігієзнавстві» з таких слів: «Семіт — не справжній монотеїст, як вважалося в середині ХІХ століття. Він аніміст». Наголос на расі (на протигагу культурі) та промовисте використання однини («Семіт... Він аніміст»), яка зводить усе можливе розмаїття до одного «типу», не вважається моральним злочином за мірками будь-якого часу. Але це ще один тонкий індикатор зміни духу часу. У наші дні ніякий кембриджський професор богослов'я чи якого-небудь іншого предмету не використовуватиме таких слів. Ці ледь уловимі відбитки мінливих *звичаїв* підказують нам, що Буке писав свою працю не пізніше середини ХХ століття. І справді: вона вийшла з-під його пера 1941 року.

Якщо повернутися ще на сорок років у минуле, відмінність моральних стандартів ще дужче впадає в очі. В одній із попередніх книг я цитував очікування Герберта Веллса про те,

якою буде майбутня Нова Республіка, але хочу навести цей уривок знову з огляду на його приголомшливу промовистість:

Яким же буде ставлення до нижчих рас у Новій Республіці? Яке місце в ній відведуть чорним?.. жовтим?.. євреям?.. усім цим стадам чорних, коричневих, брудно-білих і жовтих людей, які не відповідають новим вимогам ефективності? Тут нічого не вдієш: світ — не богадільня, він безжальний, тож, гадаю, їм доведеться зникнути... А етична система людей Нової Республіки, яка пануватиме по всій світовій державі, заохочуватиме насамперед поширення всього найбільш прекрасного, ефективного й чудового в людях — гарних і сильних тіл, чітких і плідних умів... Досі природа, формуючи світ, запобігала розмноженню кволих форм... за допомогою смерті... Люди Нової Республіки... дотримуватимуться ідеалу, заради якого допускатиметься вбивство.

Ці слова написані 1902 року прогресивною людиною своєї епохи. 1902 року міркування такого роду хоч і не дістали б повної підтримки, але цілком згодилися б для поважної бесіди під час урочистої трапези. Зате сучасним читачам огидно читати такі речі. Тож доводиться визнати, що Гітлер попри всю жахливість власних поглядів та учинків не далеко відступив від духу своєї доби, якщо дивитися на нього з позиції нашого часу. Ось так швидко змінюється дух часу, причому наступаючи одночасно по всьому широкому фронту освіченого світу.

Які ж причини цих узгоджених і стійких змін суспільної свідомості? Я не в змозі відповісти на це питання. Для моєї мети достатньо лише того, що вони, поза сумнівом, спричинені не релігією. Але якби від мене все-таки вимагали пояснення, то я б виходив із таких міркувань. Потрібно пояснити, чому зміни морального духу часу відбуваються синхронно у великих груп людей; і пояснити, чому вони мають досить послідовну спрямованість.

По-перше, як стається, що вони синхронні в такій великій кількості людей? Бо вони поширюються від людини до людини під час розмов у барах і за обіднім столом, через книги та рецензії на них, через газети, радіо й телебачення, а в наш

час — через інтернет. Зміни морального клімату можна відчувати в газетних передовицях, ток-шоу по радіо, політичних промовах, виступах естрадних гумористів, сюжетах мильних опер, у результатах голосування парламенту за законопроекти та в ухвалах судів, які тлумачать ці закони. Їх можна описати як зміну частоти мемів у мемофонді, але я зараз цю ідею розвивати не буду.

Хтось із нас відстає від хвилі морального духу часу, хтось трохи її випереджає; але більшість людей ХХІ століття згруповані в одну когорту, яка вирвалася далеко вперед відносно людей доби Середньовіччя, доби Авраама чи навіть 1920-х років. І хвиля не стоїть на місці, а котиться далі, тому навіть авангард попереднього століття (чудовим прикладом якого може слугувати Томас Гакслі) з часом опиняється за плечима ар'єргарду століття нинішнього. Такий поступ ніколи не буває винятково прямим і рівномірним; його шлях радше нагадує зигзагісте полотно пилки. На ньому час від часу трапляються локальні й тимчасові відхилення, як, приміром, у Сполучених Штатах початку 2000-х років, коли американцям шкодив власний уряд. Однак у ширших часових рамках можна непомилково розпізнати поступальну тенденцію, яка триватиме й далі.

Що ж штовхає моральний дух часу послідовно рухатися в одному напрямку? На думку відразу спадають видатні моральні лідери, які, випереджаючи свій час, підносяться над усіма й показують нам, куди рухатися далі. У Сполучених Штатах ідеали расової рівності прищеплювали політичні лідери на кшталт Мартіна Лютера Кінга, представники шоу-бізнесу, спортсмени та інші публічні постаті й зразки для наслідування на кшталт Поля Робсона, Сідні Пуат'є, Джессі Овенса та Джекі Робінсона. Емансипація рабів та жінок значною мірою відбулася завдяки таким харизматичним особам. Одні з них вірили в Бога, інші — ні. Серед набожних були й такі, що боролися за справедливість, керуючись релігійними мотивами. Проте для інших релігія не мала значення. Хоч Мартін Лютер Кінг був християнином, свою філософію ненасильницької громадянської непокори він запозичив безпосередньо у Ганді, котрий християнином не був.

Крім того, поступово вдосконалюється освіта й, зокрема, зростає усвідомлення того, що всі ми поділяємо однакову

людську сутність із представниками інших рас та іншою статтю — і всі ці ідеї докорінно розходяться з біблійною мораллю, а походять із біології, зокрема з теорії еволюції. Несправедливе ставлення до чорних і жінок (а в нацистській Німеччині — до євреїв та ромів) обґрунтовували тим, що їх не можна вважати повноцінними людьми. Філософ Пітер Сінгер у книзі «Визволення тварин» наполегливо відстоює думку про перехід до поствидової політики, коли гуманне ставлення вимагатиметься до всіх біологічних видів, сила мозку яких достатня, щоб розуміти ставлення до себе. Можливо, це і є вказівка на подальший напрям зміни морального духу часу протягом прийдешніх століть. Така політика стала б логічним продовження попередніх реформ на кшталт скасування рабства та емансипації жінок.

Мої любительські знання з психології та соціології не достатні, щоб розробити краще пояснення, чому моральний дух часу змінюється в узгоджений спосіб. Та для мети цієї книги достатньо констатувати, що він *таки* змінюється та ще й не під впливом релігії, а тим паче не під впливом Святого Письма. Мабуть, його зміни зумовлює не якась одна сила на кшталт гравітації, а складне поєднання різних сил, як у випадку закону Мура, котрий описує зростання потужності комп'ютерів у геометричній прогресії. Хай які причини його руху, самого факту неспростовної перемінливості духу часу більш ніж достатньо, щоб спростувати твердження, буцімто нам потрібен Бог, щоб бути добрими або щоб відрізнити добро від зла.

А ХІБА ГІТЛЕР І СТАЛІН НЕ БУЛИ АТЕЇСТАМИ?

Хоч дух часу і змінюється, та ще й у загалом поступальному напрямку, його рух, як я зазначав, має зигзагістну, а не пряму траєкторію, тож на ній інколи трапляються жаскі відступи назад. Відомими прикладами таких відступів, глибоких і страшливих одночасно, слугують диктатури ХХ століття. Важливо відокремити лихі наміри постатей на кшталт Гітлера й Сталіна

від неосяжної політичної влади, яку вони здобули в процесі реалізації цих намірів. Я вже зазначав, що ідеї та наміри Гітлера нічим не гірші за ідеї та наміри Калігули або деяких турецьких султанів, приголомшливі діяння яких у всій їхній мерзенності описано в книзі Ноеля Барбера «Володарі Золотого Рогу». Просто Гітлер мав у своєму розпорядженні зброю та комунікаційні технології ХХ століття. І при цьому як Гітлер, так і Сталін, за мірками будь-якого часу були надзвичайно жорстокими людьми.

«І Гітлер, і Сталін були атеїстами? Як можете це пояснити?» Це питання звучить мало не після кожної моєї відкритої лекції на тему релігії та під час кожного інтерв'ю на радіо. Зазвичай його ставлять уїдлигим тоном, закладаючи в нього два безпідставні припущення: що (1) Сталін і Гітлер не тільки були атеїстами, а ще й (2) чинили свої злочини через свій атеїзм. Припущення № 1 слушне щодо Сталіна, але сумнівне щодо Гітлера. Та воно не має сенсу в будь-якому разі, позаяк припущення № 2 однозначно хибне. Неправильно вважати, нібито воно логічно випливає з припущення № 1. Навіть якщо допустити, що спільним для Гітлера й Сталіна був атеїстичний світогляд, у них були й інші спільні ознаки — приміром, вуса. Як і в Саддама Хусейна, до речі. І що? Річ не в тім, були злі (або добрі) особи набожними чи атеїстами. Ми не займаємося обліком усіх злих голів, щоб, уклавши два їх вичерпні списки, порівняти, який довший. Не слід робити далекоюжних висновків із того факту, що на пряжках поясів, які носили нацисти, було написано «Gott mit uns»*, принаймні не провівши ретельного аналізу. Важливо не те, були чи ні Гітлер і Сталін атеїстами, а те, чи атеїзм систематично *підбиває* людей чинити зло. Не існує ані найменших доказів цього.

Атеїзм Сталіна майже не викликає сумнівів. Він здобув освіту в православній семінарії, а його мати все життя побибалася, що син не виправдав її надій і не став священиком. Останній факт, згідно з Аланом Баллоком, завжди веселив Сталіна¹⁰⁶. Мабуть, саме досвід підготовки до священицького сану спонукав Сталіна вже в зрілому віці зневажливо ставитися до Російської православної церкви, християнства та релігії загалом.

* «З нами Бог» (нім.).

Проте немає жодних доказів, які б підтверджували, що причиною його жорстокості були атеїстичні погляди. Мабуть, його рання духовна освіта теж до цього не причетна, хіба за винятком того, що прищепила йому абсолютистську віру, культ сильної руки та переконаність у тому, що мета виправдовує засоби.

Міф про атеїзм Гітлера плекали настільки старанно, що більшість людей у ньому навіть не сумнівається, а апологети релігії регулярно й зухвало використовують його як аргумент на свою користь. До істини ж у цьому питанні докопатися не так просто. Гітлер народився в католицькій родині, змалечку відвідував католицькі школи та церкви. Звісно, все це ні про що не говорить, адже він легко міг зректися релігії, як Сталін порвав із російським православ'ям, коли його відрахували з Тифліської духовної семінарії. Проте Гітлер ніколи офіційно не заявляв про відмову від католицизму, а деякі факти свідчать, що він протягом усього життя залишався релігійним. І хоч його релігійні переконання не можна назвати чистим католицизмом, він вірив у божественне провидіння. Наприклад, у «Моїй боротьбі» він згадував, що, почувши новину про початок Першої світової війни, «упав на коліна й від усього серця подякував небесам, що мені випало жити в такий час»¹⁰⁷. Але це був 1914 рік, коли Гітлеру йшов 25-й рік. Може, відтоді він переглянув ставлення до релігії?

1920 року близький соратник і майбутній заступник фюрера Рудольф Гесс так писав про 31-річного Гітлера в листі до прем'єр-міністра Баварії: «Я особисто дуже добре знаю гера Гітлера та дружу з ним. Це надзвичайно чесна, сповнена доброти й набожна людина, добрий католик»¹⁰⁸. Певна річ, оскільки Гесс дав такого грубого маху з «чесністю» й «добротою», то може бути, що з «добрим католиком» він теж помилився. Важко уявити Гітлера «добрим» хоч у чомусь. Це нагадує мені про один із найсміхотворніших доказів, який я будь-коли чув, про те, що Гітлер не вірив у Бога. Якщо узагальнювати цей аргумент із різних джерел, його логіка приблизно така: Гітлер був злою людиною, а християнство вчить доброти; отже, Гітлер не міг бути християнином! У Герінговій ремарці про Гітлера — «лише католик може об'єднати Німеччину» — ішлося, таким чином, про людину, виховану в католицькому дусі, а не яка дотримувалася католицької віри.

Під час промови, виголошеної 1933 року в Берліні, Гітлер заявив: «Ми переконані, що людям потрібна ця віра. Тому взяли на себе тягар боротьби з атеїстичним рухом, і не просто на словах: ми викоренили його на ділі»¹⁰⁹. Ця заява свідчить тільки про те, що Гітлер, як і багато інших, «вірив у віру». Проте 1941 року він сказав своєму ад'ютанту генералу Гергарду Енгелю: «Я залишуся католиком до кінця життя».

І навіть якщо Гітлер не був щирим католиком, важко повірити, що на ньому не позначилася давня християнська традиція звинувачувати євреїв за вбивство Ісуса Христа. В одній мюнхенській промові, виголошеній 1923 року, він зазначив: «Першочергове завдання — порятувати [Німеччину] від євреїв, котрі нищать нашу країну... Ми не повинні допустити, щоб вона страждала, як Інший, і помирала на хресті»¹¹⁰. Джон Толенд у книзі «Адольф Гітлер: Вичерпна біографія» так пише про ставлення Гітлера до релігії в період «остаточного розв'язання» єврейського питання:

Залишаючись повноправним членом католицької церкви навіть попри відразу до її ієрархії, він глибоко засвоїв її тезу про те, що євреї вбили Бога. Тож винищувати їх можна було без жодних докорів сумління, адже це було просто виконання Божої карі, якщо тільки реалізувати цю кару відособлено й без жорстокості.

Християнська ненависть до євреїв притаманна не тільки католикам. Запеклим антисемітом був, приміром, Мартін Лютер. Під час Вормського райхстагу він заявив, що «всіх євреїв слід вигнати з Німеччини». Їм він присвятив цілу книгу під назвою «Про євреїв та їхню брехню», котра, напевно, вплинула на погляди Гітлера. Євреїв Лютер називав «родом зміїним» — і цю саму фразу знаходимо в відомій промові Гітлера 1922 року, в якій він кілька разів наголосив, що сповідує християнство:

Мої християнські почуття тягнуть мене до Господа і Спасителя нашого як до борця. Вони підказують мені, що чоловік, котрий колись одним-одним лише зі жменькою послідовників збагнув, чого варті ці євреї, і закликав народ проти них, був воістину великий не своїми стражданнями,

а своєю боротьбою. З безмежною любов'ю християнина та людини я перечитую рядки про те, як Господь нарешті устав у всій Своїй могутності й, узявши бич до рук, вигнав рід зміїний і гадючий із Храму. Як заворожує Його боротьба за світ без єврейської отрути. І зараз, через дві тисячі років, я з глибоким зворушенням усвідомлюю ясніше, ніж будь-коли, що саме заради цього Йому довелося пролити кров Свою на Хресті. Як християнин, я не дозволю, щоб мене обманули, а з почуття обов'язку боротимусь за правду й справедливість... І якщо щось здатне підтвердити праведність обраного нами шляху, то це лише щоденне зростання страждань, яких він завдає. Бо як християнин я маю також обов'язок перед своїм народом¹¹.

Важко сказати, звідки Гітлер узяв фразу «рід зміїний» — із праці Лютера чи напряду з Євангелія від Матвія 3:7, звідки її, мабуть, запозичив Лютер. А до теми переслідування євреїв для здійснення Божої волі він повертається у «Моїй боротьбі»: «Тому я переконаний, що зараз чиню в згоді з волею Всемогутнього Творця: захищаючи себе від євреїв, я борюся за Господне творіння». Це був 1925 рік. Те саме він повторив у промові перед Райхстагом 1938 року. Схожі речі неодноразово лунали з його вуст протягом політичної кар'єри.

Заяви такого роду слід збалансувати іншими цитатами, зокрема із «Застільних розмов», занотованих його секретарем, у яких Гітлер висловлює різко антихристиянські погляди. Ось що він говорив 1941 року:

Найбільшої шкоди в історії людство зазнало від появи християнства. Большевизм — лише незаконне дитя християнства. Те й те створили євреї. Християнство принесло в світ навмисну брехню в релігійних питаннях...

Стародавній світ був таким чистим, світлим і спокійним, бо не знав двох найбільших кар історії: чуми та християнства.

У кінцевому підсумку, в нас немає підстав хотіти, щоб італійці та іспанці звільнилися від християнського нар-

котику. Нехай ми будемо єдиним народом, щепленим проти цієї хвороби.

«Застільні розмови» Гітлера рясніють висловлюваннями на кшталт щойно процитованих. Часто в них християнство прирівнюється до більшовизму, інколи проводиться аналогія між Карлом Марксом і святим Павлом, причому не забувається, що обое були євреями (Гітлер непохитно дотримувався дивної думки, нібито сам Ісус євреєм не був). Виглядає так, наче до 1941 року Гітлер зрікся християнства або розчарувався в ньому. А може, розходження в заявах пояснюється тим, що він просто брехав відповідно до нагоди, і його словам не слід вірити ні в одному, ні в іншому випадку?

Не можна відкидати можливості, що, попри всі його слова та заяви соратників, Гітлер у Бога не вірив, а просто цинічно експлуатував релігійні погляди своєї аудиторії. Тобто був одностайним із Наполеоном у тому, що «релігія — чудовий засіб, щоб тримати простолюд у покорі», або з Сенекою у тому, що «простолюд вважає релігію правдивою, мудреці — брехливою, а правителі — корисною». Ніхто не заперечить, що Гітлер був здатний на таке лицемірство. Якщо в цьому й полягав його мотив удавати набожність, то він нам нагадає про одну важливу річ: свої звірства Гітлер не здійснював власноруч. Ці жахливі вчинки були реалізовані солдатами й офіцерами, серед яких, поза сумнівом, переважали християни. Ба саме християнською вірою німецького народу пояснюється гіпотеза, яку ми щойно висловили — гіпотеза про нещирість релігійних зізнань Гітлера! З іншого боку, Гітлер міг вважати за потрібне виказувати ознаки приязні до християнства, щоб заручитися підтримкою, яку надавала йому церква. Ця підтримка мала різні прояви, зокрема послідовне небажання папи Пія XII виступити проти нацизму, яке створює значні незручності церкві в наш час. Таким чином, зізнаючись у своїй прихильності до християнства, Гітлер або говорив щиро або прикидався, щоб заручитися схваленням і підтримкою з боку німецьких християн та католицької церкви (і це йому вдалося). Хай який із цих варіантів відповідає істині, в обох випадках злочини гітлерівського режиму не впливають з атеїстичного світогляду.

І навіть паплюжачи християнство, Гітлер продовжував апелювати до Провидіння — таємничої сили, яка, на його думку, обрала його для виконання богоданої місії стати на чолі Німеччини. Інколи цю силу він називав Провидінням, інколи — Богом. Тріумфально повернувшись до Відня 1938 року після аншлюсу, він виголосив екзальтовану промову, в якій згадував про Бога як про силу, яка переднакреслює життя: «Я переконаний, що саме з Божого промислу тутешній хлопчина опинився в Рейху, виріс там і став лідером нації, щоб потім повернути свою батьківщину в лоно Рейху»¹¹².

Ледь розминувшись зі смертю під час мюнхенського замаху в листопаді 1939 року, Гітлер пояснив свій порятунок Провидінням, яке змусило його змінити початковий графік дня: «Тепер я повністю щасливий. Те, що я покинув "Бюргербройкелер" раніше, ніж планувалося, сталося з волі Провидіння, яке вберегло мене, щоб я міг виконати свою місію»¹¹³. Після невдачі замаху архієпископ Мюнхена кардинал Міхель Фаульгабер наказав відспівати в своєму храмі хвалебний гімн «Те Деум», «щоб від імені всієї архідієцезії подякувати божественному Провидінню за щасливий порятунок Фюрера». Заручившись підтримкою Гебельса, деякі поплічники Гітлера намагалися створити нову релігію на основі нацизму. Наведений нижче уривок належить голові федерації профспілок. Він перекликається з християнськими молитвами, зокрема в ньому впізнаються ритми Молитви Господньої («Отче наш») та Символу віри:

Адольф Гітлер! З тобою ми єдині тілом і душею! І знову складаємо обітницю свою: нехай не буде нам на землі іншої віри, крім віри в Адольфа Гітлера. Віруємо, що націонал-соціалізм — єдина рятівна віра нашого народу. Віруємо в Господа Бога на небесах, який нас сотворив, вказав нам шлях і веде ним; який благословляє нас своїми знаками. І віруємо, що Господь Бог послав нам Адольфа Гітлера, щоб Німеччина могла започаткувати нову вічність»¹¹⁴.

Таким чином, Сталін був атеїстом, але Гітлер, швидше за все, ні; проте навіть якби останній виявився атеїстом, підсумок усїєї цієї дискусії про Сталіна-Гітлера дуже простий.

Окремі атеїсти можуть чинити зло, але роблять вони так не в ім'я атеїзму. Сталін і Гітлер накоїли багато немислимих злочинів, але здійснювали їх в ім'я догматичного, доктринерського марксизму та божевільної, ненаукової євгеніки, приправленої вагнерівськими нотками відповідно. Тоді як релігійні війни справді ведуться в ім'я релігії і кількість їх злічити надзвичайно важко за всю історію. Не можу пригадати жодної війни, яку б вели в ім'я атеїзму. А для чого? Війни розпочинають з корисливих економічних мотивів, заради політичних амбіцій, під впливом етнічних або расових упереджень, із почуття глибокої образи або жаги помсти чи з патріотичної віри в призначення свого народу. Ще ймовірніша причина війни — непохитна віра в свою релігію як єдину істину на землі, скріплена цитатами зі священної книги, які прямим текстом прирікають на смерть усіх єретиків та прибічників конкурентних релігій, а воїнам Божим обіцяють пряму дорогу в мученицький рай. Сем Гарріс у «Кінці віри» знову влучив у саме яблучко:

Небезпека релігії в тому, що вона дозволяє зазвичай нормальним людям пожинати плоди божевілля і вважати їх священними. Позаяк кожне покоління дітей привчають до думки, що релігійні твердження не потребують підтвердження фактами так, як вимагається від будь-яких інших тверджень, цивілізація досі потопає в морі нісенітниць. Ми й досі вбиваємо одне одного через твори стародавньої літератури. Хто б міг подумати, що ми можемо скопитися до такого трагічного абсурду?

З іншого боку, а чи спало б комусь на думку йти на війну заради відсутності віри?

8

ЧИМ НЕ ДОГОДИЛА РЕЛІГІЯ? ДЛЯ ЧОГО НА НЕЇ НАПАДАТИ?

Релігії вдалося переконати людей,
що десь на небі живе невидимий чоловік, котрий щодня,
щохвилини стежить за всіма нашими вчинками.
Цей невидимий чоловік склав перелік із десяти пунктів,
які він не хоче, щоб ви робили. Якщо ж ви все-таки
наважуетесь їх вчинити, для такого випадку він приготу-
вав особливе місце, повне вогню та диму, в якому все
горить, мучиться і страждає, туди він вас і запроторить
навіки — жити, мучитися, горіти, задихатися, ридати
й волати аж до кінця світу.

Джордж Карлін

За своєю вдачею я не любитель конфронтацій. І не вважаю, що формат протистояння добре підходить для пошуку істини. Тому зазвичай відхиляю запрошення взяти участь у відкритих дебатах. Але одного разу мені запропонували подискутувати в Единбурзі з тодішнім архієпископом Йоркським. Мені було приємно отримати таке запрошення, тож на нього я відповів згодою. Через деякий час після дискусії релігійний фізик Рассел Стенард розмістив у своїй книзі «Чи позбудемося ми Бога?» листа, якого раніше написав у редакцію газети «Observer»:

Панове, під рагісним заголовком «Бог прийшов другим після Її Величності Науки» ваш науковий кореспондент

*розповів (обравши для цього з усіх можливих днів велико-
дню неділю), як Річард Докінз «завдав глибоких інтелек-
туальних ран» архієпископу Йоркському в дискусії на
тему науки та релігії. Зі статті перед нами постають
«самовтішені, усміхнені обличчя атеїстів» та сухий
рахунок 10:0 у протистоянні «Левів» із «Християнами».*

Далі Стенарддорікає газеті, що в ній жодним словом не зга-
дано про подальшу дискусію між ним і мною, у якій також
узяли участь єпископ Бірмінгемський та видатний космолог
сер Герман Бонді. Ця дискусія відбулася в Королівському то-
варистві та не задумувалася як інтелектуальний поєдинок,
тому проходила значно конструктивніше. Зі свого боку, могу
лише погодитися із критикою формату протистояння. Зо-
крема, я ніколи не беру участі в дискусіях із креаціоністами
з міркувань, які виклав у «Капелані диявола»*.

Попри нелюбов до гладіаторських поєдинків, за мною яки-
мось чином закріпилася репутація забіяки у ставленні до при-
бічників релігії. Навіть колеги, які погоджуються зі мною, що
Бога не існує, що релігія не потрібна, аби бути моральними, і що
появу релігії та моралі можна пояснити нерелігійними причи-
нами, — навіть ці колеги звертаються до мене з легким здиву-
ванням: чому ти настільки вороже налаштований до релігії?
Чим вона так не догодила? Хіба шкода від неї настільки велика,
щоб активно боротися з нею? Чому б не облишити її та зайня-
тися своїми справами, як ми махнули рукою на астрологію,
тонкі енергії та фен-шуй? Хіба все це не одного поля ягоди?

Відразу зазначу, що ворожість, яку я та інші атеїсти час від
часу висловлюємо щодо релігії, існує лише на словах. Я не
пориваюся кидати на когось бомбу, відрізати голову, забивати
камінням, спалювати заживо, розпинати чи скеровувати
літак на хмарочос на підставі розходження в богословських
поглядах. Проте мої співрозмовники зазвичай на цьому не зу-
пиняються, кидаючи натомість приблизно таке звинувачен-
ня: «Хіба ваша ворожість не робить із вас атеїста-фундамен-

* На жаль, мені не вистає нахабства пояснювати свою відмову так, як робить один мій
дуже видатний колега-науковець, коли креаціоніст намагається влаштувати з ним публічну
дискусію (не називатиму його ім'я, але його слова слід вимовляти з австралійським акцентом):
«Запис про це прикрасить ваше CV, а моєму від нього тільки шкода».

таліста, не менш небезпечного, ніж бузувіри з біблійного поясу?» Мушу приділити час спростуванню звинувачення в фундаменталізмі, позаяк, на превеликий жаль, його доводиться чути досить часто.

ФУНДАМЕНТАЛІЗМ І ПІДРИВАННЯ НАУКИ

Фундаменталісти вірять у праведність своєї справи, бо пізнали істину зі священних текстів і наперед знають, що ніщо не змусить їх збочити з правильного шляху. Для них істинність священних текстів — це аксіома, а не результат критичного осмислення. У Святому Письмі міститься істина, а якщо факти з ним розходяться, то відкинути слід саме факти, а не Письмо. Натомість я як науковець вірю у щось (наприклад, в еволюцію) не тому, що прочитав про це в священній книзі, а на основі вивчення фактів. Це кардинально інший підхід. Книгам про еволюцію вірять не через те, що вони священні, а тому, що в них наведено величезну кількість емпіричних доказів, які підкріплюють один одного. У принципі, будь-який читач може спробувати самостійно перевірити ці докази. Якщо в наукову книгу закралася хиба, настане час і хтось її знайде, після чого її усунуть із подальших книг. Такі уточнення немислимі для священних текстів.

Філософи, особливо аматори-самоуки, яким бракує філософської підготовки, а також особи, які захопилися «культурним релятивізмом», у таких випадках можуть скористатися заялженим вивертом, покликаним відвернути увагу: наукова віра в *емпіричні докази* — лише одна з форм фундаменталістської віри. З цим аргументом я зводив рахунки в іншій праці, тому зараз лише стисло повторю свою відповідь. Усі ми в повсякденному житті віримо в емпіричні докази, незалежно від того, яких поглядів дотримуємося, коли вдаємо з себе філософів. Якщо мене звинувачують у скоєнні вбивства й прокурор суворо запитує, чи справді перебував я в Чикаго в ніч злочину, мені не допоможе філософська відмовка: «Залежить від того, що ви маєте на увазі під "правдою"».

Не спрацює й релятивістський виверт в антропологічному дусі: «Якщо я й перебував у Чикаго, то хіба в вашому західному науковому розумінні прийменника "в". Бонголезці зовсім по-іншому сприймають поняття "в": щоб справді бути "в" певному місці, слід бути в статусі помазанного старійшини, наділеного правом нюхати висушену калитку цапа»¹¹⁵.

Якщо науковців називати фундаменталістами за їхній підхід до окреслення абстрактних ознак «істини», то тоді всі люди фундаменталісти. Я нічим не більший фундаменталіст, коли говорю, що теорія еволюції істинна, ніж коли заявляю, що Нова Зеландія лежить у Південній півкулі. Ми віримо в теорію еволюції через те, що її підтверджують емпіричні докази, але при цьому готові вмить зректися її, якщо знайдуться нові докази, які розходяться з нею. Жоден справжній фундаменталіст не може зробити аналогічної заяви.

Дуже часто фундаменталізм сплутують із пристрасністю. Я пристрасно захищаю теорію еволюції від фундаменталістів- креаціоністів не тому, що одержимий своїм варіантом фундаменталізму, а через те, що на її користь існують непереборні докази й мене глибоко пригнічує, що мої опоненти не бачать їх — або (це ймовірніше) відмовляються навіть поглянути на них, бо вони суперечать їхнім священним книгам. Моя пристрасність зростає, коли я уявляю, як багато *втрачають* бідолашні фундаменталісти та ті, кого їм вдалося одурманити. Еволюційні істини — як і багато інших істин, відкритих наукою, — захоплюють своєю величчю і красою; хіба не трагічно помирати, не пізнавши цієї величі та краси! Звісно, від цієї думки хочеться пристрасно достукуватися до людей. Як же інакше? Але моя віра в теорію еволюції не фундаменталістська; ба навіть це не віра, бо я добре знаю, що має статися, аби я змінив думку, — і без жодних терзань зроблю цей крок, якщо зринуть відповідні емпіричні докази.

Так справді буває. Я вже колись розповідав історію про шанованого літнього професора зоологічного факультету Оксфордського університету, яка сталася, коли я навчався там на бакалаврській програмі. Упродовж багатьох років він пристрасно заперечував існування апарата Гольджі (це мікроскопічна структура всередині клітини), називаючи її артефактом та ілюзією. Тоді на факультеті існувала традиція щопонеділка

по обіді ходити на лекцію запрошеного науковця. Одну з таких лекцій нам прочитав американський клітинний біолог, котрий навів абсолютно неспростовні докази існування апарата Гольджі. Наприкінці його виступу наш літній професор підвівся зі свого місця і попрямував до трибуни, де потиснув американському колезі руку й на емоціях заявив: «Дорогий колего, глибоко дякую тобі! Я помилявся всі ці п'ятнадцять років». Ми аплодували до червоних долонь. Жоден фундаменталіст не здатен на таке. Навіть не всі науковці спромоглися б так учинити. Проте для всіх них готовність змінити свої погляди під тиском доказів — це ідеал, на відміну від, приміром, політиків, які б у поведінці нашого професора догледіли непослідовність. У мене досі клубок підкочується до горла, коли згадую цей випадок.

Мені як науковцеві фундаменталістська релігія ворожа через те, що вона цілеспрямовано підриває наукове пізнання світу. Вона вчить нас не змінювати своєї думки й не хотіти пізнавати захопливі речі про навколишній світ. Вона підкопується під науку й висмоктує інтелект. Найсумнішим прикладом цього може слугувати американський геолог Курт Вайз, котрий нині керує Центром дослідження походження життя при Коледжі Браяна, що в місті Дейтон (штат Теннесі). Коледж цей не випадково носить ім'я Вільяма Дженінгса Браяна, котрий виступав обвинувачем шкільного вчителя Джона Скоупса 1925 року під час так званого «мавпячого процесу», який відбувся в Дейтоні. Вайз міг би реалізувати свою дитячу мрію і стати професором геології в справжньому університеті, девізом якого було б «Думай критично», а не абсурдне «Думай критично й біблійно», як закликає веб-сайт Коледжу Браяна. Адже він здобув справжній диплом геолога в Чиказькому університеті, після чого були ще два вищі ступені з геології й палеонтології від Гарвардського (так-так!) університету, де він навчався у самого Стівена Дджея Гулда. Це був надзвичайно обдарований молодий науковець, який подавав великі надії та був за крок від утілення дитячої мрії — викладати наукові дисципліни та проводити дослідження в справжньому університеті.

Але досягти мети йому завадила трагедія. Причому не зовнішня, а внутрішня трагедія, яка здійнялася в його голові, фатально враженій і ослабленій раннім релігійним вихованням у фундаменталістському дусі. Це виховання вимагало, щоб він

вірив, нібито вік Землі, яку він вивчав, здобуваючи геологічну освіту в Чикаго та Гарварді, не перевищує 10 тисяч років. Будучи занадто кмітливим, щоб не усвідомити лобового зіткнення між своєю релігією та наукою, він дедалі сильніше потерпав від суперечностей, які роздирали його зсередини. Одного дня, коли не було сили стримувати внутрішню напругу, він вирішив остаточно владнати проблему за допомогою ножиць. Узявши примірник Біблії, він почав сторінка за сторінкою її читати, вирізаючи ножицями кожен вірш, не сумісний із науковим світоглядом. Наприкінці цього безжального в своїй щирості та працемісткого заняття від Біблії залишилося так мало, що

хоч як я намагався, навіть беручись за вцілілі поля Святого Письма, але взяти його до рук, не розваливши навоє, було не можливо. Потрібно було вибирати між еволюцією та Письмом. Або в Письмі істина, а еволюція хибна, або еволюція істинна, а Біблії місце на смітнику... Саме тоді, тієї ночі я прийняв Слово Боже та зрікся всього, що хоч якось може розходитися з ним, зокрема теорії еволюції. Із такими думками я віддав на поталу полум'ю всі мої мрії і надії щодо науки.

Невимовно сумна історія; якщо випадок з апаратом Гольджі зворушує мене до сліз своїм оптимізмом і позитивністю, то історія Курта Вайза глибоко сентиментальна — сентиментальна та плачевна. Рану, яка отруїла його кар'єру та зіпсувала радість життя, він завдав собі сам, хоч її легко було уникнути. Достатньо було пожбурити Біблію на смітник. Або сприймати її символічно чи алегорично, що й роблять численні богослови. Натомість він пішов фундаменталістським шляхом, зрікшись науки, доказів та розуму, а разом із ними — своїх мрій та сподівань.

Мабуть, Курт Вайз — унікальна людина серед фундаменталістів, бо він чесний із собою — нищівно, безжально й приголомшливо чесний. Присудіть йому Темптонівську премію — і це буде, напевно, її перший по-справжньому заслужений лауреат. Вайз дозволяє зазирнути в мислення фундаменталістів і зрозуміти, що відбувається в глибинах їхньої свідомості, коли вони наштовхуються на наукові докази, що суперечать їхній вірі. Вчитайтеся у його слова:

Хоч можна знайти наукові підстави для теорії «молодої Землі», у своїй прихильності до молодоземельного креаціонізму я керуюся моїм розумінням Святого Письма. Багато років тому я зізнавався університетським викладачам, що, навіть якщо всі можливі докази, які тільки можна зібрати, обернуться проти креаціонізму, я першим визнаю це, але все одно залишусь креаціоністом, бо так мені підказує Слово Боже. Від нього я не повинен відступати¹¹⁶.

Він намагається порівняти себе з Лютером, коли той вивішував тези на дверях церкви в Віттенберзі, але в мене напрошується порівняння з Вінстоном Смітом із роману «1984», котрому важко переконати себе, що два плюс два дорівнює п'яти, коли Старший Брат вимагає повірити в це. Але Вінстона принаймні катували, тоді як Вайзове дводумство зумовлене не фізичними тортурами, а іншим імперативом, так само незаперечним для багатьох людей, — імперативом релігійної віри, котру відтак можна назвати своєрідною формою інтелектуальної тортури. Я вороже ставлюся до релігії за те, що вона зробила з Куртом Вайзом. І якщо вона так скалічила гарвардського випускника, лише подумайте, що вона натворила з іншими, менш обдарованими й менш захищеними.

Фундаменталістська релігія схиблена на тому, щоб завадити незліченним тисячам невинних, добродушних, допитливих юних умів здобути наукову освіту. Нефундаменталістська, «притомна» релігія не обов'язково впадає у таку крайність. Але, навчаючи дітей змалечку, що беззастережна віра — це чеснота, вона торує шлях для фундаменталізму.

ТЕМНИЙ БІК АБСОЛЮТИЗМУ

У попередньому розділі, намагаючись продемонструвати мінливість морального духу часу, я звертав увагу на загальний консенсус, який склався серед вільнодумних, просвічених і порядних людей нашого часу. Надягнувши рожеві окуляри, я ви-

словив припущення, що «ми» всі загалом підтримуємо цей консенсус — хтось більшою, хтось меншою мірою. Говорячи про «нас», я мав на увазі більшість людей, які становлять потенційну читацьку аудиторію цієї книги, як релігійну, так і атеїстичну. Проте, ясна річ, не всі у світі поділяють наше ставлення до цього консенсусу (а тим паче не кожен захоче прочитати мою книгу). Слід визнати, що абсолютизм досі живий-здоровий. Мало того, він панує над думками великої кількості людей у сучасному світі, становлячи найбільшу небезпеку в ісламських країнах та в новонародженій американській теократії (див. книгу Кевіна Філіпса під такою назвою). Такий абсолютизм майже завжди породжується релігійною вірою, що й дає підстави вважати її важливим джерелом зла в сучасному світі.

Одне з найжорстокіших покарань у Старому Заповіті закріплене за святотатством. У деяких країнах воно досі чинне. Стаття 295-С кримінального кодексу Пакистану передбачає смертну кару за цей «злочин». 18 серпня 2001 року за святотатство був засуджений до страти доктор медичних наук і викладач Юнус Шейх. Він скоїв свій злочин, коли сказав перед студентами, що до того, як пророк Мухамед винайшов іслам у сорокарічному віці, він не був мусульманином. Одинадцять студентів повідомили про це «правопорушення» в органи влади. Статтю про святотатство в Пакистані зазвичай застосовують проти християн, наприклад Августина Ашика «Кінгрі» Масі, якого 2000 року в Фейсалабаді засудили до смерті. Масі як християнину не дозволили одружитися зі своєю коханою, бо вона була мусульманкою, а пакистанські (й ісламські загалом) закони — хто б сумнівався — забороняють мусульманським жінкам одружуватися з представниками інших релігій. Тому він вирішив перейти в іслам, але швидко був звинувачений, що ухвалив це рішення з плотських мотивів. Із прочитаного мною репортажу не зовсім зрозуміло, чи в цьому полягав його головний злочин, чи він сказав щось осудливе про моральне обличчя самого пророка. Хай там як, його вчинок і близько не дотягував до того, за що передбачається смертна кара в країнах, закони яких очищено від релігійного бузувірства.

2006 року в Афганістані Абдул Рахмана засудили на смерть за перехід у християнство. Людина нікого не вбила, не ушкодила, нічого не вкрала, не зіпсувала. Вона просто змінила

свою думку. Своє внутрішнє, особисте переконання. У її голові з'явилися думки, які не вподобала правляча партія цієї країни. І — пам'ятайте — це не був талібанський Афганістан, а «визволений» Афганістан Хаміда Карзая, якого привела до влади й підтримувала міжнародна коаліція зі Сполученими Штатами на чолі. Абдул Рахман зрештою уник страти, але лише скориставшись статтею про неосудність через психічну хворобу й завдяки потужному міжнародному тиску на Афганістан. Зараз він домагається політичного притулку в Італії, щоб не стати жертвою фанатиків, якщо ті надумують виконати свій ісламський обов'язок. У *конституції* «визволеного» Афганістану досі записано, що віровідступництво карається смертю. І це при тому, що віровідступництво не тягне за собою жодної шкоди іншим особам або майну. Це чистісінький думкозлочин, якщо скористатися термінологією Джорджа Орвелла з роману «1984», але офіційне покарання, яке передбачає за нього ісламський закон, — смерть. Ось лише один приклад, коли покарання було виконано: 3 вересня 1992 року в Саудівській Аравії прилюдно стратили через відрубання голови Садіка Абдул Каріма Малаллаха за віровідступництво та святотатство¹¹⁷.

Одного разу я брав участь у телевізійних дебатах із сером Ікбалом Сакрані, вже згадуваним у першому розділі провідним «поміrkованим» мусульманином Британії. Я попросив його відповісти, чи схвалює він смертну кару за віровідступництво. Сакрані ухилився й викручувався, зрештою не заперечивши й не засудивши її. Весь час він силкувався змінити тему на тій підставі, що це другорядна дрібниця. І це людина, яку британський уряд посвятив у лицарі за сприяння налагодженню добрих «міжконфесійних відносин».

Але не поспішайте пишатися християнством. Зосім недавно, 1922 року, в Британії Джона Вільяма Гота засудили до дев'яти місяців виправних робіт за святотатство, яке полягало в тому, що він порівняв Ісуса з клоуном. Ви не повірите, але святотатство досі фігурує як злочин у чинних законодавчих актах Британії¹¹⁸, а 2005 року одна християнська група подала судовий позов на ВВС, звинувачуючи телекомпанію в святотатстві за показ мюзикла «Джеррі Спрінгер, опера».

Для опису стану справ у Сполучених Штатах останніх років так і напрошується вислів «американський Талібан». Поверхо-

вий пошук у «Google» свідчить, що з десятків веб-сайтів уже почали його використовувати. Крилаті слова, які популяризують на таких веб-сайтах, походять з уст американських релігійних лідерів і набожних політиків, але навіюють страхітливі паралелі з вузьколобим бузувірством, безсердечною жорстокістю та відвертою злостивістю афганських талібів, аятоли Хомейні та ваххабітських лідерів Саудівської Аравії. Особливо багато противних до нестерпності цитат містить веб-сторінка під назвою «Американський Талібан», починаючи з «шедевра» Енн Култер, котра, як переконують мене американські друзі, — не містифікація, вигадана в редакції сатиричної газети «The Opion»: «Ми повинні вторгтися в їхні країни, вбивати їхніх лідерів і наvertати їх до християнства»¹¹⁹. Інші «перли» належать конгресменові Бобу Дорнену: «Вживайте слово "gay" тільки як аббревіатуру фрази "Got Aids Yet?" ("ти вже підхопив СНІД?")»; генералові Вільяму Бойкіну: «Джордж Буш був обраний не більшістю американських виборців; він був призначений Господом»; і ще один, дещо давніший, який утілює уявлення про екологічну політику міністра внутрішніх справ в адміністрації Рональда Рейгана: «Для чого захищати довкілля, якщо ось-ось гряде Друге Пришестя?» Афганські й американські таліби слугують промовистими прикладами того, що стається з людьми, які дослівно та всерйоз тлумачать свої священні книги. Наслухавшись їхніх слів, із жахом усвідомлюєш, яким моторошним було життя в теократіях Старого Заповіту. Кімберлі Блейкер присвятила цілу книгу під назвою «Основи екстремізму: Права християн в Америці» загрози, яку несуть у собі американські таліби (хоч у ній цей термін не використовується).

ВІРА Й ГОМОСЕКСУАЛЬНІСТЬ

В Афганістані під владою Талібану гомосексуальність офіційно каралася стратою. Причому порушників мали страчувати вишуканим методом, заживо ховаючи під стіною, яку обвалювали зверху на жертву. Оскільки цей «злочин» не виходить за межі приватного життя індивідів і здійснюється зі спільної

згоди дорослих осіб, які при цьому не завдають нікому іншому жодної шкоди, маємо ще один хрестоматійний приклад релігійного абсолютизму. І моїй країні в цьому питанні немає чим пишатися. Важко повірити, але гомосексуальність у приватному житті британців трактувалася як кримінальне правопорушення аж до 1967 року. 1954 року британський математик Алан Тюрінг, котрого поруч із Джоном фон Нейманом заслужено вважають батьком ком'ютера, вкоротив собі віку після того, як суд визнав його винним у скоєнні кримінального злочину — гомосексуальної поведінки в приватному житті. Треба сказати, Тюрінга не поховали заживо під стіною, яку обвалював на нього танк. Йому гуманно запропонували вибір між двома покараннями: два роки у в'язниці (уявіть, як би інші в'язні поставилися до нього) або курс лікування гормонами, який фактично означав хімічну кастрацію і спричиняв у нього ріст грудей. Він обрав власний — третій — варіант, з'ївши яблуко, наколоте ціанідом¹²⁰.

Без перебільшення можна сказати, що Тюрінг як головна інтелектуальна сила в зламі німецької шифрувальної машини «Енігма» зробив більший внесок у розгром нацистів, ніж Айзенгавер чи Черчилль. Завдяки йому та його колегам із проекту «Ультра», над яким вони працювали в маєтку Блечлі-Парк, генерали антигітлерівської коаліції були втаємничені в подробиці німецьких військових операцій ще до того, як німецькі генерали починали їх утілювати. Після закінчення війни, коли діяльність Тюрінга вже не було сенсу тримати в таємниці, його слід було посвятити в лицарі та вшановувати як одного з рятівників країни. Натомість цього тихого, заїкуватого й ексцентричного генія морально знищили за «злочин», скоєний у його приватному житті, який узагалі нікого іншого не зачіпав. І знову стикаємося в цій історії з фірмовим знаком релігійного моралізатора — пристрасно перейматися тим, що інші люди роблять (або навіть думають) у своєму *приватному* житті.

Релігійний абсолютизм «американських талібів» визначає їхнє ставлення до гомосексуальності. Вчитайтеся в слова отця Джеррі Фолвела, засновника Університету Свободи: «СНІДом Бог карає не тільки індивідів за гомосексуальність; ним він також карає суспільство за толерантне ставлення до гомосексуалів»¹²¹. Перша річ, яка відразу впадає в очі в таких людях, —

це їхня християнська доброта. Що за виборці термін за терміном перебирають на посаду сенатора таку недалеко в своєму бузвірстві людину, як Джессі Гелмс, республіканця з Північної Кароліни? Людину, яка глумливо заявила: «"New York Times" та "Washington Post" самі кишать гомосексуалами. Майже кожен їх співробітник гей або лесб'янка»¹²². Відповідь, на мою думку, така: цей електорат складається з людей, котрі трактують мораль у вузькоконфесійному сенсі та відчують загрозу з боку будь-кого, хто не поділяє їхньої абсолютистської віри.

Пета Робертсона, засновника Християнської коаліції, я вже згадував. Він всерйоз претендував на висунення кандидатом у президенти США від Республіканської партії 1988 року, залучивши до участі в своїй кампанії понад три мільйони волонтерів та сумірну суму грошей — тривожний рівень підтримки, якщо врахувати, що цій людині належать такі типові заяви: «[Гомосексуали] хочуть, щоб їм дозволили вриватися в церкви, зривати церковні служби, проливати кров, поширювати СНІД та плювати в обличчя священикам». «[Планування сім'ї] — це шлях до розпусти, перелюбства, скотолозтва, гомосексуальності, лесб'янства, — всього того, що засуджує Біблія». Ставлення Робертсона до жінок розчулило б найзаскорузліші серця афганських талібів: «Знаю, жіночкам буде болісно це чути, але якщо ви одружилися, то цим самим визнали над собою владу чоловіка. Христос — голова сім'ї, а чоловік — голова дружини. Так і повинно бути. І крапка».

Гарі Поттер, президент асоціації «Католики за християнську політику», зробив таку заяву: «Коли християнська більшість здобуде владу в цій країні, в ній не лишиться сатанинських церков, буде покладено край вільному поширенню порнографії, припиняться балачки про надання прав гомосексуалам. Після здобуття влади християнами плюралізм буде проголошено аморальним і порочним, а держава відмовлятиме всім у праві чинити пороки». Під «пороком», як видно з цитати, розуміються не вчинки, які тягнуть за собою погані наслідки для інших, а приватні думки та вчинки, які не відповідають приватним уподобанням «християнської більшості».

Пастор Фред Фелпс із баптистської церкви Вестборо — ще один приклад твердолобого проповідника, якому не дають спокою гомосексуали. Коли померла вдова Мартіна Лютера

Кінга, пастор Фред влаштував пікет на її похороні під гаслом: «Бог ненавидить педерастів та їхніх посіпак! А отже, Бог ненавидить Коретту Скотт Кінг і зараз карає її вогнем і сіркою там, де черв ніколи не помирає, де полум'я ніколи не гасне, а дим від її мук возноситься вгору вовіки і прісно»¹²³. Заяви Фреда Фелпса можна просто списати не те, що він псих, і забути про нього, але ж він отримує щедрю, зокрема фінансову, підтримку від людей. Згідно з інформацією з його веб-сайту, починаючи з 1991 року Фелпс організував 22 тисячі демонстрацій проти гомосексуалів (що в середньому означає одну демонстрацію на кожні чотири дні) у США, Канаді, Йорданії та Іраку, зокрема під гаслами на кшталт: «Дякуємо, Боже, що послав на землю СНІД». Особливо милою особливістю його веб-сайту є автоматичний відлік кількості днів, протягом яких конкретний, названий на ім'я покійний гомосексуал уже горить у пеклі.

Ставлення до гомосексуальності промовисто свідчить про те, до якої моралі спонукає людей релігійна віра. Такими самим лакмусовим папірцем для оцінки релігійної моралі може слугувати проблема абортів та святість людського життя.

ВІРА ТА СВЯТІСТЬ ЛЮДСЬКОГО ЖИТТЯ

Людський ембріон — теж форма людського життя. Тому, з погляду релігійного абсолютизму, аборту немає виправдання, адже це повноцінне вбивство. У цьому світлі важко знайти пояснення зауваженому мною банальному факту, що проти відбирання людського життя на ембріональній стадії найзапекліше виступають ті, хто прихильніше за інших ставиться до відбирання життя в дорослих людей. (Заради справедливості зазначу, що це не стосується більшості католиків, хоч вони зчиняють найбільше галасу з приводу абортів.) За типовий приклад сучасної релігійності може правити «наново народжений» Джордж Буш. Він, як і всі вони, рішуче стоїть на варті людського життя — але лише доти, доки йдеться про ембріональне життя (або життя смертельно хворих осіб), не шкоду-

ючи заради цього зусиль аж до перешкоджання медичним дослідженням, які могли б урятувати багато інших життів¹²⁴. Найочевидніша причина засудження смертної кари — закладена в ній неповага до людського життя. Відтоді, як Верховний суд скасував заборону на смертну кару в 1976 році, більше третини всіх страт, що відбулися в п'ятдесяти штатах країни, припали на Техас. За губернаторства Джорджа Буша Техас відправив на той світ шляхом страти більше людей, ніж за будь-якого іншого губернатора в своїй історії: у середньому по одній страті на кожні дев'ять днів. Може, Буш просто виконував свій обов'язок і дотримувався законів штату¹²⁵? Як же тоді пояснити знаменитий репортаж журналіста CNN Такера Карлсона? Карлсон, попри прихильне ставлення до смертної кари, був шокований тим, як Буш знуцально перекривляв засуджену до страти жінку, яка просила губернатора відтермінувати виконання вироку: «*Будь лаасочка*, — проскиглив Буш, закопилівши губи, щоб спародіювати плаксивий вираз обличчя, — *не вбивайте мене*»¹²⁶. Мабуть, ця жінка мала б кращі шанси на співчуття від губернатора, якби нагадала йому, що колись теж була ембріоном. Доля ембріонів чомусь найбільше не дає спокою людям віри. Мати Тереза у промові з нагоди присудження їй Нобелівської премії миру зазначила: «Установленню миру на землі найбільше заважають аборти». *Що?* Як узагалі можна всерйоз сприймати слова жінки з такими упередженими судженнями, а тим паче вважати її гідною Нобелівської премії? Якщо когось захопила святенницька постать матері Терези, щоб дізнатися про її лицемірство почитайте книгу Кристофера Гітченза «У місіонерській позі: Мати Тереза в теорії та на практиці».

Та повернімося до американських талібів. Ось слова Рендела Террі, засновника організації «Операція "Порятунок"», яка займається залякуванням клінік, котрі надають послуги з переривання вагітності: «Коли я або люди моїх переконань керуватимуть цією країною, вам краще тікати з неї, бо ми вас обов'язково знайдемо, притягнемо до суду та стратимо. І я не жартую. Я не заспокоюся, поки всі вони не опиняться на лаві підсудних і не будуть страчені». Террі говорить про лікарів-акушерів, котрі роблять аборти. Християнські джерела таких намірів добре простежуються в його інших заявах:

Хай на вас накотиться хвиля нетерпимості. Хай вас накриє хвиля ненависті. Так, ненависть може бути цілющою... Наша мета — християнська нація. На нас лежить біблійний обов'язок, покладений на нас Господом, — завоювати цю країну. Нам не потрібна рівність. Нам не потрібен плюралізм.

Наша мета проста. Нам потрібна християнська нація, заснована на законі Божому, на десяти заповідях. Без жодних застережень¹²⁷.

Прагнення створити таке суспільство, яке інакше як християнською фашистською державою не назвеш, абсолютно типове для американських талібів. Це майже бездоганне дзеркальне відображення ідеї ісламської фашистської держави, за яку так ревно борються багато людей в інших частинах світу. Ренделл Террі (принаймні досі) не здобув політичної влади. Але жоден аналітик американського політичного життя станом на момент написання цієї книги (2006 рік) не наважується гарантувати, що цього не станеться.

Консеквенціаліст або утилітарист розглядатиме питання абортів під зовсім іншим кутом, намагаючись виміряти масштаби страждань, пов'язаних із таким учинком. Чи страждатиме ембріон? (Очевидно, ні, якщо аборт роблять до того, як у нього сформувалася нервова система; і навіть якщо вона досягла стадії зрілості, його страждання, безперечно, менші, ніж у дорослої корови під час забою). Чи постраждає вагітна жінка або її родина, якщо вона не зробить абортів? Високо ймовірно, що так. І в будь-якому разі, враховуючи, що ембріон ще не має розвиненої нервової системи, хіба не слід право вибору віддати повністю сформованій нервовій системі матері?

Із цих міркувань ще не випливає, що консеквенціалісти завжди схвалюють аборт. У них може виникнути побоювання, що суспільство ступить на слизький шлях (хоч я б до цього аргументу не вдавався): навіть якщо ембріони не страждають, культура, яка толерантно ставиться до відбирання людського життя, ризикує зайти надто далеко. Куди вона може дійти? До дітовбивства? Момент народження виступає природним рубіконом для формулювання правил. Важко знайти іншу, чіткішу межу на більш ранніх стадіях роз-

витку плоду. Тож аргумент про «слизький шлях» спонукає наділяти момент народження більшим значенням, ніж допускають більш послідовні прибічники утилітаризму.

Аргументи проти евтаназії також можуть вказувати на небезпеку слизького шляху. Давайте змодельюємо можливий критичний закид з боку уявного філософа-мораліста: «Якщо дозволити лікарям класти край мукам смертельно хворих пацієнтів, то наступним кроком, про який, як не важко здогадатися, задумается багато хто, буде використання цієї можливості, щоб прибрати бабусю та присвоїти її гроші. Навіть якщо ми, філософи, переросли абсолютизм, суспільству потрібна дисципліна абсолютних правил на кшталт "Не вбивай", бо інакше воно не знатиме, де зупинитися. З цілої низки причин абсолютизм у цьому небездоганному світі за деяких обставин може мати кращі наслідки, ніж наївний консеквенціалізм! Нам, філософам, нелегко буде обґрунтувати, чому не слід їсти тіла небіжчиків, яких ніхто не оплакує, — наприклад, збитих на дорозі волоцюг. Тож, враховуючи небезпеку слизького шляху, абсолютистська заборона проти канібалізму надто цінна, щоб її пом'якшувати».

Аргументи про слизький шлях у певному сенсі можуть стати лазівкою, крізь яку в погляди консеквенціалістів прослизне своєрідна форма непрямого абсолютизму. Зате релігійних противників абортів ніякий слизький шлях не лякає. З їхнього погляду, все дуже просто. Ембріон — це вже «дитина», тож його вбивство рівноцінне вбивству дитини. І крапка. Абсолютистська позиція має багато побічних наслідків. Почнімо з того, що доведеться припинити будь-які дослідження ембріональних стовбурових клітин попри їх колосальний потенціал для медицини, адже під час дослідження ембріональна клітина гине. Нелогічність цієї заборони впливає з того, що суспільство вже прийняло ЕКЗ (екстракорпоральне, або штучне, запліднення), під час якого лікарі стимулюють організм жінки виробляти надлишкові яйцеклітини, щоб запліднювати їх за межами тіла. При цьому вони отримують близько десятка запліднених яйцеклітин, з яких лише дві або три пересаджуються в матку, враховуючи, що з них тільки одна або максимум дві приживуться. Таким чином, під час ЕКЗ вбивство запліднених яєць відбувається на двох стадіях процедури, але

суспільство загалом спокійно до цього ставиться. За чверть століття ЕКЗ стало звичайною процедурою, яка приносить радість у життя бездітних пар.

Проте релігійні абсолютисти не можуть вгамуватися навіть щодо ЕКЗ. У газеті «Guardian» від 3 червня 2005 року з'явилася курйозна стаття під заголовком «Християнські подружжя відгукнулися на заклик врятувати життя зайвим ембріонам після ЕКЗ». У ній розповідається про організацію під назвою «Snowflakes» («Сніжинки»), котра намагається «зберегти життя» зайвим ембріонам, які залишаються в клініках репродуктивної медицини. «Ми відчули поклик Бога дати одному з цих ембріонів, цих дітей, шанс на життя», — пояснила жінка зі штату Вашингтон, у якої четверта дитина з'явилася завдяки цьому «неочікуваному альянсу, який консервативні християни уклали зі світом дітей із пробірки». Почуваючись ніяково щодо цього альянсу, її чоловік звертався за порадою до церковного старійшини, котрий йому підказав: «Якщо хочеш визволити рабів, інколи потрібно домовитися з роботодавцем». Цікаво було б побачити реакцію цих людей, коли вони дізнаються, що більшість зачатих у природний спосіб ембріонів також гинуть без жодного зовнішнього втручання. Мабуть, це своєрідна форма природного «контролю якості».

Деякі одурманені релігією голови не бачать моральної різниці між убивством мікроспокійного згустку клітин, з одного боку, та вбивством дорослого лікаря — з іншого. З цього приводу я вже згадував Ренделла Террі та «Операцію "Порятунок"». Марк Юргенсмаєр у своїй моторошній книзі «Терор в ім'я Бога» розмістив фотографію отця Майкла Брея з його другом отцем Полом Гіллом, які тримають плакат із написом: «Чому не можна покласти край убивству невинних дітей?» На ній — двоє життєрадісних, звичайно вдягнених молодиків, які приязно всміхаються, — пряма протилежність лунастиків із божевільним блиском в очах. Однак вони зі своїми друзями з «Армії Бога» (AOG, «Army of God») започаткували кампанію підпалів клінік переривання вагітності й не приховують свого бажання вбивати лікарів, які роблять аборти. 29 липня 1994 року Пол Гілл, узявши рушницю, вирушив до клініки в місті Пенсакола (штат Флорида), де працював доктор Джон Бріттон. Прямо під клінікою він побачив лікаря

разом із його охоронцем і застрелив обох, після чого добровільно здався поліції, заявивши, що вбив лікаря, аби запобігти майбутнім смертям «невинних дітей».

Майкл Брей послідовно захищає такі вчинки, всіма своїми словами випромінюючи відчуття високої моральної місії*, як я переконався на власні очі, проводячи з ним інтерв'ю в громадському парку міста Колорадо-Спрінгс для документального фільму про релігію. Перш ніж перейти до абортів, я вирішив прозондувати рівень його біблійної моралі, задавши кілька попередніх питань. Зокрема звернув його увагу, що біблійний закон вимагає смертної кари за перелюбство шляхом каменування, очікуючи, що Брей відмахнеться від цієї норми як неприйнятної. Але він здивував мене, палко погодившись, що у встановленому законом порядку перелюбників справді слід було б страчувати. Після цього я зазначив, що Пол Гілл, маючи повну підтримку з боку Брея, не дотримався встановленого законом порядку, вирішивши самочинно здійснити правосуддя і вбити лікаря. Брей вступився за свого колегу-священника, виправдовуючи його дії за допомогою того самого аргументу, який він використав в інтерв'ю з Юргенсмаєром: розмежувавши вбивство-покарання, наприклад, лікаря, який вийшов на пенсію, як помсту за зроблені ним аборти, та вбивство лікаря, який досі веде практику, щоб не дати йому «регулярно вбивати дітей» у майбутньому. Я зауважив, що попри всю щирість особистих переконань Пола Гілла, якщо кожен, керуючись такими переконаннями, буде брати правосуддя в свої руки, а не підпорядковуватись національному законодавству, суспільство швидко скотиться в прірву жахливої анархії. Хіба не було б правильніше, користуючись демократичними механізмами, боротися за зміну законодавства? Брей відповів: «Це не так просто, коли в нас немає законів, які можна б назвати справжніми законами; натомість наші закони вигадують просто так, за власною примхою, як, наприклад, так званий закон про право на аборт, який людям нав'язали судді...» Далі ми посперечалися про американську конституцію та законодавчий процес. Позиція Брея в цих питаннях виявилася

* Борці за права тварин, які погрожують фізичною розправою науковцям, котрі використовують тварин під час медичних досліджень, так само впевнені, що виконують високу моральну місію.

напрочуд схожою на погляди войовничих мусульман, які живуть у Британії і відкрито заявляють, що дотримуються лише ісламського закону, а не демократично прийнятих законів своєї нової батьківщини.

2003 року Пола Гілла стратили за вбивство доктора Бріттона та його охоронця. Перед смертю він заявив, що однаково вчинив би так само заради порятунку ненароджених дітей. Відверто обговорюючи свою смерть під час зустрічі з журналістами, він сказав: «Перекоаний, що штат, страчуючи мене, робить із мене мученика». Проти його страти сформувався нечестивий священний союз, до якого ввійшли радикальні праві борці проти абортів та борці проти смертної кари з лівого політичного крила. Ті й ті закликали губернатора Флориди Джеба Буша «не допустити мучеництва Пола Гілла». Вони справедливо побоювалися, що санкціоноване законом убивство Гілла породить нову хвилю вбивств замість того, щоб відбити охоту від душоубства, в чому й полягає ідея смертної кари. Сам же Гілл постійно посміхався, прямуючи до місця страти зі словами: «Я чекаю великої нагороди на небесах... На мене там чекає слава»¹²⁸, — і закликав інших продовжити його криваву справу. Очікуючи спроб помсти за «мученика» Пола Гілла, поліція вжила надзвичайних заходів безпеки під час його страти, але кільком індивідам, пов'язаним із цією справою, надійшли листи з погрозами та вкладеними в конверт кулями.

Уся ця макабрична історія почалася з простого розходження в розумінні речей. Одні люди, виходячи зі своїх релігійних переконань, вбачають в аборті вбивство й заявляють про готовність убивати інших заради захисту невинних ембріонів, яких вони самі вирішили називати «дітьми». По інший бік барикад опинилися люди, які так само щиро виступають за аборти, виходячи з інших релігійних переконань або взагалі не маючи нічого спільного з релігією, замість якої вони керуються ґрунтовно осмисленими консеквенціалістськими міркуваннями. Вони теж вважають себе ідеалістами, які пропонують якісне медичне обслуговування нужденним пацієнтам, котрі інакше просто скористаються небезпечними для життя послугами некомпетентних підпільних баб-повитух. Кожен із таборів вважає своїх опонентів убивцями або співниками вбивць. І кожна сторона зі свого погляду цілковито щира.

Представник іншої клініки переривання вагітності назвав Пола Гілла небезпечним психопатом. Однак люди на кшталт нього самі не вважають себе небезпечними психопатами; себе вони сприймають як добрих, високоморальних людей, які керуються Богом у серці. Я теж не думаю, що Пол Гілл був психопатом. Він просто був дуже набожним. Небезпечним — так, але не психопатом. Небезпечним через свою набожність. У світлі своїх релігійних переконань Гілл учинив праведно й високоморально, вбивши доктора Бріттона. Його проблемою була не психіка, а власне релігійна віра. Майкл Брей під час нашої зустрічі також не справив на мене враження психопата. У певному сенсі він мені навіть сподобався як чесна й щира людина, яка спокійно та вдумливо говорить, але його голова, на превеликий жаль, опинилася в лабетах отруйного релігійного дурману.

Майже всі запеклі противники абортів — глибоко релігійні люди. Щирі прибічники абортів, серед яких можна знайти як людей, котрі особисто вірять у Бога, так і атеїстів, зазвичай дотримуються нерелігійної, консеквенціалістської моральної філософії, оцінюючи все в світлі запитання, сформульованого Джеремі Бентамом: «Чи можуть вони *страждати*?» Пол Гілл і Майкл Брей не бачили моральної різниці між убивством ембріона та вбивством лікаря за винятком того, що, на їхню думку, ембріони були чистими й невинними «дітьми». А консеквенціалісти враховують усі можливі відмінності. На ранніх стадіях розвитку ембріон має таку саму чутливість (і зовнішній вигляд), як пуголовок. А лікар — це сформована свідомо істота, яка надіється, любить, прагне, боїться, володіє величезним запасом знань, здатна на глибокі емоції і, дуже ймовірно, залишить по собі спустошену втратою вдову та осиротілих дітей, а також літніх батьків, котрі за ним душі не чули.

Пол Гілл завдав справжніх, глибоких і довгочасних ран істотам, чия нервова система здатна відчувати страждання. Лікар, у якого він відібрав життя, таких страждань нікому не завдавав. На початку ембріони, не маючи нервової системи, найпевніше не здатні страждати. Звісно, будь-яке страждання заслуговує на співчуття, але навіть якщо ембріони на пізніших стадіях розвитку, коли вже виникає нервова система, страждають, то їхні страждання однаково за своєю природою ще не є *людськими*. Немає жодних серйозних підстав

гадати, що людські ембріони на будь-якій стадії свого розвитку страждають більше, ніж ембріони корів чи овець на тих самих стадіях розвитку. Натомість є всі підстави гадати, що будь-які ембріони (як у людей, так і в тварин) страждають значно менше, ніж дорослі корови чи вівці під час забою, а особливо під час забою в ритуальних цілях, коли їм, із релігійних міркувань, під час церемоній перерізають горло в стані повної притомності.

Узагалі, страждання виміряти важко¹²⁹, тож про окремі аспекти можна сперечатися без кінця-краю. Але вони анітрохи не змінюють моєї головної тези, яка стосується різниці між світськими консеквенціоналістами та абсолютистськими моральними філософіями з релігійним забарвленням*. Одні переймаються питанням, чи зазнають ембріони страждань, тоді як інші більше цікавляться тим, чи можна ембріони вважати людьми. Релігійні моралісти зазвичай обговорюють питання на кшталт такого: «На якому етапі розвитку ембріон стає особою, тобто повноцінною людиною?» А світські моралісти більше цікавляться питаннями такого роду: «Немає значення, чи ембріон *людський* (що взагалі може це слово означати на рівні крихітного згустку клітин?); важливо те, в якому віці будь-який ембріон будь-якого біологічного виду набуває здатності відчувати *страждання*?»

ОБЛУДНА МАНІПУЛЯЦІЯ БЕТХОВЕНОМ

Зазвичай наступний крок супротивників абортів у словесних баталіях з опонентами має приблизно такий вигляд. Сенс питання не в тому, чи може людський ембріон відчувати страждання, а в тому, який його *потенціал*. Аборт позбавляє його шансу на повноцінне людське життя в майбутньому. Цю ідею реалізовано у відомому риторичному звороті, який від звинувачень у брудній недобросовісності захищає тільки його суцільна безглуздість. Ідеться про підступну маніпуляцію Бетховеном,

* Ці дві альтернативи, звісно, не вичерпують усього спектру таборів. Відносна більшість американських християн не дотримуються абсолютистського ставлення до абортів, виступаючи за можливість вибору. Див., наприклад, сайт Релігійної коаліції за репродуктивний вибір: www.rcc.org.

котра побутує в кількох різних формах. Пітер і Джин Медавар* у книзі «Наука про життя» наведену нижче версію цього маніпулятивного прийому приписують Норману Сент-Джону Стівесу (нині лорду Сент-Джону), члену британського парламенту та відомому світському діячеві-католику. Останній, своєю чергою, запозичив його в Моріса Барінга (1874—1945), наверненого католика й близького сподвижника таких стовпів католицької віри, як Гілберт Кіт Честертон та Гілер Беллок, переформулювавши у вигляді вигаданого діалогу між двома лікарями:

— *Якщо говорити про переривання вагітності, хотілося б почути вашу думку. Батько страждає на сифіліс, а мати — на туберкульоз. Із чотирьох їхніх дітей перша була сліпою, друга померла, третя глухоніма, а четверта також занедужала на туберкульоз. Що б ви зробили в такому випадку?*

— *Перервав би її нову вагітність.*

— *У такому разі ви б убили Бетховена.*

Інтернет нашпигований веб-сайтами проти абортів, які повторюють цю безглузду історію, час від час змінюючи її фактичні деталі відповідно до уподобань чи примх автора. Ось ще одна версія: «Якби ви зустріли вагітну жінку, яка вже народила вісьмох дітей, із яких троє були глухими, двоє — сліпими, одна — розумово відсталою (і все це через її сифіліс), чи порекомендували б ви їй зробити аборт? Якщо так, то ви вбили б Бетховена»¹³⁰. Ця версія легенди понижує статус великого композитора із п'ятої до дев'ятої дитини в сім'ї, збільшує кількість глухих дітей до трьох, а сліпих — до двох, а також приписує сифіліс матері, а не батькові. Більшість із виявлених мною сорока трьох веб-сайтів, які повторювали історію, приписували її не Морісу Барінгу, а якомусь професору Л. Р. Егню з Медичного інституту Каліфорнійського університету в Лос-Анджелесі, котрий буцімто запропонував цю дилему студентам, а в кінці сказав: «Вітаю, ви щойно убили Бетховена». Хай вибачає ласкавий пан Л. Р. Егню, але дозволю собі засумніватися в його існуванні — аж диво бере, як швидко проростають

* Сер Пітер Медавар 1960 року здобув Нобелівську премію з фізіології та медицини.

всі ці міські легенди. Я не зміг з'ясувати, чи належить ця вигадка Барінгу, чи зародилася вона ще до нього.

А сама історія безсумнівно вигадана. І повністю облудна. Насправді, Людвіг ван Бетховен не був ні дев'ятою, ні п'ятою дитиною своїх батьків. Був він найстаршим або, якщо бути до кінця коректним, другим у сім'ї, але старша за нього дитина померла в малому віці, що було звичайною справою в ті часи, не будучи при цьому ні сліпою, ні глухою, ні німою, ні розумово відсталою. Немає жодних свідчень, щоб хоч хтось із його батьків хворів на сифіліс, хоч його мати справді померла від туберкульозу, який у ті часи косив людей наліво й направо.

Фактично, маємо справу з чистісінькою міською легендою, містифікацією, яку навмисно поширюють люди, зацікавлені, щоб у неї вірили інші. Проте справа не вичерпується облудністю цієї історії. Навіть якби вона не містила брехні, базована на ній аргументація дуже слабка. Пітеру й Джин Медавара не довелося навіть докопуватися до витоків цієї історії та перевіряти її відповідність фактам, щоб показати її нікчемність як аргументу: «Логіка цього підступного й нікчемного аргументу глибоко оманлива, адже якщо немає доказів причинного зв'язку між туберкульозом матері та сифілісом батька, з одного боку, та народженням музичного генія, з іншого, то шанси втратити Бетховена в результаті абортів значно менші, ніж у результаті цнотливого утримання від статевих актів»¹³¹. Проти лаконічного й нищівного спростування Медаварами аргументу про Бетховена нічого не скажеш (за сюжетом одного з похмурих оповідань Роальда Дала, таке саме випадкове рішення не робити аборт подарувало світові 1888 року Адольфа Гітлера). Але ж потрібна хоча б децима розуму (або, напевно, свобода від релігійного виховання), щоб дезавувувати підступ. Із сорока трьох веб-сайтів «захисників життя», отриманих мною в результаті пошуку через Google історії про Бетховена, жоден не відзначив нелогічності аргументу. Кожен із них (усе це були, до речі, релігійні сайти) повністю купився на облудну маніпуляцію. А на одному автором історії взагалі зробили Медавара (ще й перекутивши написання його прізвища). Ці люди настільки хотіли вірити в помилку, сумісну з їхньою вірою, що навіть не помітили, що Медавари цитували історію тільки для того, щоб її спростувати.

Як абсолютно слушно зауважили Медавари, з аргументу про нереалізований «людський потенціал» логічно випливає тільки те, що ми позбавляємо потенційну людську душу дару життя щоразу, коли змарнуємо нагоду зайнятися сексом. Тобто з обкуреного погляду «захисників життя», будь-яка відмова здорового й плідного індивіда від сексу рівноцінна вбивству потенційної дитини! Навіть опір гвалтівникові в цьому світі постає як убивство потенційної дитини (до речі, серед «захисників життя» багато таких, які відмовляють у праві на аборт навіть жертвам бруталного зґвалтування). Аргумент про Бетховена, таким чином, побудований на дуже вбогій логіці. Його сюрреальний ідіотизм влучно висміяно в розкішній пісні «Кожен сперматозоїд священний», яку співає Майкл Пелін під супровід хору з сотень дітей у фільмі «Сенс життя», знятому комік-групою «Монті Пайтон» (якщо ви його не бачили, дуже рекомендую). Підступна маніпуляція Бетховеном — типовий приклад логічного сумбуру, в який ми потрапляємо, коли наші голови одурманено релігійним абсолютизмом.

А також зверніть увагу на те, що «захисники життя» аж ніяк не захищають життя. Вони захищають лише *людське* життя. Наділення клітин біологічного виду *Homo sapiens* особливими правами важко узгодити з фактами еволюційного процесу. Правду кажучи, більшість супротивників абортів не вірять в еволюцію, тому їх ця суперечність анітрохи не спантеличить. Однак я все-таки стисло викладу еволюційний аргумент для тих противників абортів, які не закривають очі на науку.

Еволюційний аргумент дуже простий. *Людськість* клітин ембріона не закріплює за ним якогось виняткового морального статусу, повністю відірваного від інших біологічних видів. Такий статус неможливий через наш еволюційно неперервний зв'язок із шимпанзе, більш віддаленими родичами та всіма іншими живими видами на планеті. Щоб відчутти цю неперервність, уявіть на секунду, що до сьогодні уцілів і був виявлений в ізольованій частині Африки один із проміжних видів між нами та шимпанзе, скажімо, австралопітек (*Australopithecus afarensis*). Чи вважати цих істот людьми? Для консеквенціаліста на кшталт мене це питання взагалі не заслуговує на відповідь, бо від неї нічого не залежить. Нам достатньо такої неймовірної честі, як на власні очі побачити нову «Люсі».

Натомість абсолютисти мусять відповісти на нього, щоб застосувати принцип унікального морального статусу людини *на тій підставі, що вона людина*. Якщо ж відповідь виявиться неочевидною, вони, мабуть, влаштують судовий процес на кшталт тих, що відбувалися в Південній Африці під час апартеїду, на якому вирішували, чи «вважати людиною» конкретного індивіда.

І навіть якщо буде запропоновано чітку відповідь у випадку австралопітека, неперервність і поступовість процесу біологічної еволюції підказує нам, що повинна існувати *інша* проміжна ланка, яка лежить ще ближче до «межі», розмиваючи моральний принцип унікальності людини та руйнуючи його абсолютність. Інакше кажучи, в еволюції немає чітких природних вододілів. Люзія вододілу виникає в нас через те, що в нашому випадку проміжні еволюційні ланки вимерли. Можна, певна річ, стверджувати, що ми, люди, гостріше відчуваємо страждання, ніж інші види. Можливо, так і є — і це дає підстави наділити людей особливим статусом. Однак неперервність еволюції говорить про те, що в природі немає *абсолютних* вододілів. Еволюція повністю нівелює те розрізнення, від якого відштовхується абсолютистська мораль. Усвідомлення цього факту, мабуть, сіє тривогу в головах креаціоністів, спонукаючи їх, поруч з іншими мотивами, несамовито опиратися теорії еволюції через страх перед моральними наслідками, котрі, на їхню думку, з неї випливають. У цьому вони помиляються, але, хай там як, дуже дивно, з їхнього боку, вважати, що істина, яка описує реальний світ, зміниться під впливом моральних суджень про те, якою їй слід бути.

ЯК «ПОМІРКОВАНА» ВІРА ЖИВИТЬ ФАНАТИЗМ

Ілюструючи темний бік абсолютизму, я згадував про американських християн, які підривають клініки переривання вагітності, та афганських талібів, чий перелік жорстоких злочинів, особливо проти жінок, для мене надто гнітючий, щоб його наводити. Також можна було згадати Іран під владою аятол і Саудівську Аравію під владою династії Саудів, у якій

жінки не мають права керувати автомобілем і ризикують зіткнутися з неприємностями, якщо виходять із дому без супроводу родича чоловічої статі (котрим, як поблажливо дозволяють закони, може бути маленький хлопчик). Ян Гудвін у книзі «Ціна честі» нищівно викрив становище жінок у Саудівській Аравії та інших теократіях нашого часу. Автор однієї з найжвавіших колонок в лондонській газеті «Independent» Йоганн Гарі якимось опублікував статтю під промовистою назвою: «Найкращий спосіб боротьби з джихадистами — спровокувати повстання мусульманських жінок»¹³².

Не бракує аналогічних прикладів і серед християн. Можна було б згадати американських християн-вознесенців, чий сильний вплив на близькосхідну політику США визначається їхнім біблійним переконанням, що Бог дарував Ізраїлю право на всі палестинські землі¹³³. Деякі християни-вознесенці заходять ще далі, з нетерпінням чекаючи на початок ядерної війни, бо вбачають у ній «Армагеддон», котрий, згідно з їхнім потворним, але насторожливо популярним тлумаченням Книги Об'явлення, наблизить Друге пришествя. Краще тут не скажеш за Сема Гарріса, котрий зробив такий страхітливий коментар у «Посланні до християнської нації»:

Без перебільшення можна сказати, що, якби Нью-Йорк раптом накрила вогненна куля, істотна частка американського населення догледіла б у грибоподібній хмарі над містом промінь надії, який свідчить про те, що ось-ось гряде найкраще, що тільки може відбутися: повернення Христа. Хіба не ріже очі гола правда про те, що переконання такого роду не здатні забезпечити нам спокійного майбутнього в соціальному, економічному, екологічному та геополітичному планах? Уявіть, що станеться, якщо якась впливова сила в американському уряді увірує, що світ наближається до свого славного кінця. Те, що майже половина американського населення вірить у це суто на підставі засвоєних релігійних догм, слід розглядати як надзвичайну ситуацію в моральному й інтелектуальному планах.

Отже, є люди, які через свою релігійну віру випадають за межі того просвіченого консенсусу, який склався на основі

морального духу часу. Вони втілюють темний бік релігійного абсолютизму й часто фігурують під загальною назвою екстремістів. Однак у цьому підрозділі мова піде про те, що навіть м'яка й поміркована форма залученості в релігію створює сприятливий моральний клімат для процвітання екстремізму.

У липні 2005 року Лондон став жертвою скоординованого нападу терористів-смертників, які розмістили три бомби в метро і одну — в автобусі. Хоч цей злочин не йде в порівняння з нападом на Всесвітній торговий центр 2001 року за масштабом та раптовістю (Лондон фактично був приречений на такий розвиток подій відтоді, як Блер добровільно зробив нас, попри нашу неохоту, співниками Буша під час вторгнення в Ірак), проте ці вибухи навели жах на всю Британію. Газети гарячково почали шукати відповідь, що ж змусило чотирьох молодиків підірвати себе, забравши разом із собою життя багатьох невинних людей. Усі вбивці були британськими громадянами, любили крикет, добре поводитися, тобто за всіма ознаками були людьми, в компанії з якими приємно проводити час.

Чому ж ці любителі крикету пішли на такий крок? На відміну від палестинських терористів-смертників, японських камікадзе чи шрі-ланкійських «Тигрів визволення Таміл-Іламу», цим хлопцям, які зробили з себе живі бомби, не випадало розраховувати, що їхні родини купатимуться в славі чи отримають громадську підтримку й позиттєве утримання за їхнє мучеництво. Все було з точністю до навпаки: частині їхніх родичів довелося переховуватися. Один зі смертників своїм безглуздим учинком залишив по собі вагітну вдову з осиротілим малюком на руках. Ці четверо хлопців довели до катастрофи не тільки своє життя та життя своїх жертв, а й життя своїх родин та всієї ісламської громади в Британії, якій тепер доводиться давати раду негативній реакції з боку британського суспільства. Лише релігійна віра наділена достатнім потенціалом, щоб довести до такого крайнього божевілля загалом психічно здорових і пристойних людей. І знову на поміч мені приходять Сем Гарріс, проникливо й вичерпно проаналізувавши приклад лідера Аль-Каїди Осамі бен Ладена (котрий, до речі, до лондонського теракту не причетний). Чому людині спало на думку знищити Всесвітній торговий центр і всіх, хто перебував у ньому? Просто називаючи бен

Ладена «злом», ми ухиляємося від складнішого завдання пошуку задовільної відповіді на це важливе питання.

Відповідь на це питання очевидна, хоча б через те, що її терпляче, аж до вігрази, артикулював для нас сам бен Ладен. Річ у тім, що люди на кшталт бен Ладена справді вірять у те, про що говорять. Вони дослівно вірять в істинність Корану. Чому дев'ятнадцять добре освічених представників середнього класу відмовилися від свого життя заради можливості вбити тисячі своїх сусідів по планеті? Бо вони вірили, що після цього потраплять вігразу в рай. Рідко коли поведінка людей настільки вищепно й задовільно пояснюється. Чому ж ми вагаємося і досі не приймаємо цього пояснення¹³⁴?

Схожу думку, але з приводу лондонських терактів, озвучила у газеті «Herald» (Глазго) за 24 липня 2005 року авторитетна журналістка Мюріел Грей:

На кого тільки не звалюють вину: від парочки очевидних мерзотників Джорджа Буша й Тоні Блера до мусульманських «громад», які проявили злочинну бездіяльність. Проте ще ніколи не було очевидніше, ніж зараз, що існує тільки одна сила, яку слід притягти до відповідальності. Усі ці напасти, безлад, насильство, терор і невігластво спричинені самою релігією. Смішно навіть, що цей самоочевидний факт доводиться обґрунтовувати на тлі лицемірного прикидання уряду й ЗМІ, нібито справа в чомусь іншому.

Західні політики старанно уникають слова на «Р» (релігія), натомість просторікуючи про війну проти «тероризму», наче тероризм — це якийсь містичний дух чи сила, наділена власною волею та свідомістю. Або ж розповідають, що терористів до їхніх учинків спонукає чисте «зло». Але ж ніяке не зло керує їхніми діями. Хоч і погано ми їх знаємо, але добре розуміємо, що в своїх учинках вони, як і християни, котрі вбивають лікарів із клінік переривання вагітності, керуються своїми уявленнями про справедливість, сумлінно виконуючи приписи своєї релігії. Ніякі вони не душевнохворі; вони просто

релігійні ідеалісти, котрі цілком раціональні в рамках своєї системи мислення. І свої діяння вважають добрими не через те, що самі так хибно надумали; не через те, що їх полонив Сатана; а через те, що їм із колиски прищеплювали звичку цілковито й безапеляційно *вірити*. Сем Гарріс наводить приклад палестинського терориста-смертника, котрий провалив свою місію, а потім розповів, що вбивати ізраїльтян його спонукала «любов до мучеництва... Я не збирався ні за що мститись. Я просто хотів стати мучеником». 19 листопада 2001 року в журналі «The New Yorker» з'явилось інтерв'ю, яке провела Насра Хассан зі ще одним смертником, чий терористичний акт зірвався. Це був увічливий молодий палестинець 27-річного віку, якого в статті названо «С». В інтерв'ю настільки поетично описано принади раю, про які розповідають помірковані релігійні лідери та наставники, що хочеться навести розлогу цитату з нього:

— Чим вас приваблює мучеництво? — запитала я.
— Сила духу підносить нас угору, тоді як сила тлінних речей тягне вниз, — почав він. — Той, хто захоплюється мучеництвом, не чутливий до матеріального потягу. Наш керівник запитав: «А що, як операція зазнає невдачі?» Ми відповіли: «У будь-якому разі ми зустрінемо Пророка та його сподвижників, хай буде на це воля Аллаха». Ми купалися у відчутті того, що ось-ось опинимося в царстві вічності. Нас не терзали жодні сумніви. Ми склали обітницю перед Аллахом на Корані — після такої присяги не повинно бути вагань. Цю джихадистську присягу називають «байя ридван» за назвою райського саду, який призначений для Пророка та мучеників. Знаю, що існують багато шляхів джихаду, але цей не просто солодкий, він — найсолодший. Усі вчинки, скоєні мучениками заради Аллаха, завдають їм меншого болю, ніж укус комара!

«С» показав мені відео останнього інструктажу перед початком операції. На зернистому записі було видно його та ще двох молодих хлопців, які вели ритуальний діалог, що складався з питань і відповідей про велич мучеництва... Далі хлопці разом зі своїм керівником опустили на коліна й поклали праву руку на Коран. Керівник промовив: «Ви готові? Уже завтра будете в раю»¹³⁵.

Мені б на місці цього «С» дуже кортіло спитати в керівника операції: «Якщо так, то чому ти не сунеш *свою* шию туди, куди відправляєш нас? Чому б *тобі* не піти на самовбивчу місію і не потрапити навпростець у рай?» Проте нам важко второпати одну річ — повторюся знову, бо ця думка важлива: *ці люди щиро вірять у те, що говорять*. І висновок із цього такий: провину слід покладати на саму релігію, а не на релігійний екстремізм, неначебто він жахливо спотворює шляхетну сутність релігії. Вольтер давним-давно зробив правильний висновок: «Той, хто здатен переконати вас повірити в нісенітницю, так само здатен підбурити вас вчинити звірство». У цьому ж дусі писав Бертран Рассел: «Багато людей радше помруть, ніж подумають. І вони справді помирають».

Поки ми дотримуємося принципу, що релігійну віру слід поважати винятково за те, що це релігійна віра, у нас немає підстав гудити віру Осамі бен Ладена чи терористів-смертників. Цьому є альтернатива, очевидність якої не потребує рекомендацій: відмовитися від принципу автоматичної поваги до релігійної віри. З цих міркувань я роблю все, що в моїх силах, застерігаючи людей від небезпеки віри взагалі, а не тільки якоїсь «екстремістської» віри. Хоч мораль «поміркованої» віри відверто не закликає до крайнощів, але вона прокладає прямий шлях до екстремізму.

Можна заперечити, що в цьому плані немає нічого особливого в релігійні вірі. Патріотична любов до своєї вітчизни чи етнічної групи також здатна пускати паростки екстремізму, чи не так? Можливо, так, як ми знаємо з прикладів японських камікадзе та шрі-ланкійських «Тигрів визволення Таміл-Іламу». Але ніщо не глушить раціональну думку сильніше, ніж релігійна віра, котра зазвичай тріумфує над усіма іншими переконаннями. Припускаю, що своєю силою вона завдячує спокусливій перспективі потойбічного життя та привабливим картинам мученицького раю. А також тому, що через свою природу відохочує людей сумніватися.

Християнство, як і іслам, прищеплює дітям беззастережну віру як чесноту. Не потрібно обґрунтовувати те, у що ти віриш. Достатньо людині заявити, що щось є частиною її *релігійних переконань*, як решта суспільства — одновірці, іншовірці та безбожники — повинні, згідно з усталеним звичаєм, сумірно

схилити голови у беззастережній повазі до цих переконань — і так аж до того дня, коли ці переконання прорвуться нагору якою-небудь жаскою кривавою лазнею на кшталт зруйнування Всесвітнього торгового центру або терактів у Лондоні та Мадриді. Після чого цілий хор церковників та «громадських лідерів» (цікаво, хто їх обирав на цю роль?) один поперед одного починають зрікатися учиненого, пояснюючи, що такий екстремізм спотворює суть «справжньої» віри. Але як можна говорити про спотворення віри, якщо віра, відмовляючись від об'єктивного обґрунтування, не має ніякого доказового стандарту, відносно якого вимірювалося би спотворення?

Десять років тому Ібн Воррек у блискучій книзі «Чому я не мусульманин» висловив схожу думку на основі свого глибокого знання ісламу. Не менш слушно було б назвати його книгу «Міф про поміркований іслам». До речі, під такою назвою в лондонському журналі «Spectator» за 30 липня 2005 року побачила світ стаття іншого науковця — Патріка Сукдео, котрий очолює Інститут вивчення ісламу та християнства. Автор пише: «Переважна більшість мусульман нашого часу у своєму повсякденному житті не вдаються до насильства, бо в Корані намішано всякої всячини, з якої можна обирати те, що заманеться. Якщо хочеш миру, то знайдеш миролюбні рядки. А хочеш війни, то знайдеш войовничі вірші».

Далі Сукдео розповідає, що мусульманські вчені, даючи раду багатьом суперечностям, які трапляються в Корані, розробили принцип анулювання, згідно з яким новіші тексти мають перевагу над старішими. На превеликий жаль, миролюбні фрагменти здебільшого зустрічаються в давніших частинах Корану, що походять із періоду перебування Мухамеда в Мецці. Натомість войовничіші вірші з'являються в тексті пізніше, здебільшого після його втечі до Медини. Як наслідок,

мантра «іслам — це мир» застаріла майже на 1400 років. Іслам був мирним, винятково мирним лише десь перші 13 років свого існування... Для сучасних радикальних мусульман та для середньовічних юристів, які розробили класичний іслам, справедливіше було б сказати: «Іслам — це війна». «Аль-Ґурабаа», одна з найрадикальніших ісламських груп у Британії, після лондонських те-

рактів зробила таку заяву: «Будь-який мусульманин, який заперечує терор як частину ісламу, стає кафіром». Слово «кафір» означає «невірний» (тобто немусульманин) і сприймається мусульманами як глибока образа...

Тепер розумієте, що молодики, які скоїли самогубство, не були маргіналами мусульманської громади в Британії і не дотримувалися якоїсь ексцентричної чи екстремістської версії свого віросповідання, а походили з самісінького ядра цієї громади й керувалися загальноприйнятою версією ісламу?

Якщо узагальнювати (і це узагальнення стосується однаковою мірою як ісламу, так і християнства), то справді згубна річ — привчати дітей до думки, нібито віра сама собою становить чесноту. Віра — це зло саме через те, що вона не вимагає обґрунтування і не терпить жодних аргументів. Привчаючи дітей до того, що беззастережна віра — це чеснота, люди закладають у них готовність стати смертоносною зброєю в руках майбутніх джихадистів або хрестоносців, коли підвернуться деякі інші обставини, котрі насправді не так рідко трапляються. Вакцинована від страху надією на блаженство в мученицькому раю, справжня релігійна голова заслуговує на почесне місце в історії військових технологій — поруч із луком, бойовим конем, танком і касетною бомбою. Якщо дітей привчати до перевірки та осмислення своїх переконань замість поклоніння перед беззастережною вірою, то можна сміливо ставити на те, що терористи-смертники переведуться. Терористи-смертники здійснюють свої злочини, бо щиро вірять у те, чого їх навчили в релігійних школах: що обов'язок перед Богом вище за будь-які інші обов'язки, а мученицька смерть заради нього буде винагороджена райськими блаженствами. І навчають їх *цьому* не тільки радикальні фанатики, а цілком пристойні, тихі, пересічні вчителі релігійних шкіл, розсадивши дітей рядочками в медресе, щоб бачити, як кожен киває своєю невинною маленькою голівкою, мов бездумні папути завчаючи кожне слово зі священної книги. Релігія може бути дуже-дуже небезпечною, тож умисно прищеплювати її у сприйнятливі голови невинних дітей — груба помилка. Саме дитинству, зокрема тому, як релігія зловживає дітьми, буде присвячено наступний розділ.

9

НАРУГА НАД ДІТЬМИ ТА ВТЕЧА ВІД РЕЛІГІЇ

У кожному селі знайдеться яскравий світоч —
шкільний учитель, і той, хто його гасить, — кюре.

Віктор Гюго

Розпочну з жахливої історії, яка сталася в ХІХ столітті в Італії. Не думаю, що щось схоже може відбутися в наш час, але в ній легко впізнаються ті самі установки, які досі поширені серед людей попри зміни в практичних деталях. Ця трагедія з ХІХ століття безжально зриває машкару порядності з сучасного ставлення релігії до дітей.

1858 року Едгардо Мортару, шестирічного хлопчика з єврейської родини, яка мешкала в Болоньї, папська поліція за наказом інквізиції і на цілком законних підставах відібрала в батьків. Мати хлопчика ридала ридма, а батько втратив розум, коли сина виривали з їхніх рук, щоб віддати до катехумену в Римі (закладу для навернення юдеїв і мусульман) і виховувати далі в католицькому дусі. Батькам не дозволяли бачити сина за винятком кількох коротких побачень під прискіпливим наглядом духівництва. Цю історію детально розповів Дейвід Керцер у чудовій книзі «Викрадення Едгардо Мортари».

Випадок з Едгардо нічим не унікальний для тогочасної Італії. Причому церковники завжди відбирали дітей у батьків з однієї-єдиної причини: хтось перед тим устиг таємно охрестити дитину (зазвичай це робила католицька нянька), а інк-

візиція довідалася про здійснення обряду. В осерді католицизма лежить переконання, що, якщо дитину охрещено, хай навіть неофіційно й підпільно, вона назавжди й безповоротно стає християнином. А залишити «християнську дитину» жити з батьками-юдеями — такого християнська душа дозволити не могла. Ось чому церковна влада послідовно та твердо гнула свою дивну лінію, відбираючи дітей у батьків з абсолютною впевненістю в своїй правоті та попри обурення світової громадськості. До речі, повсюдне обурення діями церкви католицька газета «Civiltà Cattolica» списала на міжнародні зв'язки багатих євреїв — це вам нічого не нагадує?

За винятком широкого розголосу, який вона отримала, історія Едгардо Мортари нічим не відрізняється від багатьох інших. За ним доглядала Анна Морісі, неписьменна чотирнадцятирічна католичка. Коли хлопчик захворів, Анна злякалася, що він може померти. Дівчині свого часу вбили в голову навіжену думку, нібито дитина, яка помирає нехрещеною, приречена на вічні муки в пеклі, тож Анна побігла за порадою до сусіда-католика й отримала інструкцію, як здійснити обряд хрещення. Повернувшись до хлопчика, вона покропила його голову водою з відра й промовила: «Хрещу тебе во ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа». Ось і все. З цієї миті Едгардо, згідно із законом, став християнином. Дізнавшись через кілька років про цю подію, священники з інквізиції швидко й рішуче взяли ініціативу в свої руки, не переймаючись сумними наслідками своїх дій.

Важко повірити в те, що обряд, який може мати настільки колосальні наслідки для всієї родини, католицька церква дозволяла (і досі дозволяє) здійснювати будь-кому над будь-ким. Для цього зовсім не обов'язково бути священником. Не потрібно заручатися нічисю згодою — ні дитини, ні батьків, ні будь-кого іншого. Не потрібно нічого підписувати. Не потрібно запрошувати офіційних свідків. Достатньо жменьки води, кількох слів, безпорадної дитини та забобонної няні з промитими релігією мізками. Правду кажучи, вистачить навіть останнього компонента, бо ж дитина замала, щоб зрозуміти й засвідчити, що відбулося. Ось що з цього приводу написала мені одна американська колега, змалечку вихована в католицькому дусі: «Ми хрестили своїх ляльок. Не пригадаю, щоб хтось із нас хрестив наших малих протестантських друзів,

але анітрохи сумніваюся, що таке ставалося тоді та стається зараз. Своїх ляльок ми виховували в католицькому дусі, беручи їх на причастя до церкви й так далі. Нам змалечку промивали голови, як бути добрими католицькими матерями».

Якщо дівчаток у XIX столітті виховували десь так, як авторку цього листа, можна тільки подивуватися, що історій на кшталт випадку з Едгардо Мортара не було більше. Утім, в Італії XIX століття вони траплялися настільки тривожно часто, що напрошується питання: чому євреї, які жили під владою Папської держави, взагалі брали на роботу служників-католиків, знаючи про трагічні наслідки, які це рішення може потягнути за собою? Чому вони не потурбувалися найняти служників з-поміж євреїв? Відповідь на це питання знов-таки не має нічого спільного зі здоровим глуздом, зате нерозривно пов'язана з релігією. Євреям потрібні були служники, яким релігія не забороняє працювати під час шабату. На няню-єврейку справді можна було покластися, що вона своїм необдуманим хрещенням не відправить дитину в духовний будинок для сиріт. Але ж вона не розпалить вогонь і не прибере оселю в суботу. Ось чому в Болоньї ті єврейські родини, які могли дозволити собі прислугу, здебільшого наймали католиків.

У цій книзі я свідомо утримуюся від деталізації жахів, що їх накоїли хрестоносці, конкістадори чи іспанська інквізиція. Жорстоких і злих людей можна знайти в кожному столітті та в кожному віросповіданні. Проте цей випадок з італійською інквізицією та її ставленням до дітей особливо промовисто розкриває суть релігійної свідомості та потенціал злих учинків, яким вона наділена саме *через* свій релігійний характер. По-перше, зверніть увагу на дивну впевненість релігійних умів, нібито кількох крапель води та короткого заклинання цілком достатньо, щоб повністю перевернути життя дитини, і що вони важливіші за згоду батьків, згоду самої дитини, її щастя та психологічний комфорт... і за все, що повсякденний здоровий глузд та людські почуття наділяють значенням. Кардинал Антонеллі чітко виклав цю думку в листі до Лайонела Ротшильда, першого юдея в британському парламенті, у відповідь на протест останнього проти викрадення Едгардо. Заявивши про своє безсилля в ситуації, що склалася, кардинал додав: «При цій слушній нагоді хочу зазначити, що, хоч як сильний поклик

природи, священний обов'язок релігії значно сильніший за нього». Ось воно! Хіба скажеш вичерпніше?

По-друге, вражає те, що священники, кардинали та папа щиро не розуміли, якої жахливої кривди завдають бідолашному Едгардо Мортарі. Важко це збагнути, але вони від щирого серця вірили, що роблять хлопчикові добру послугу, відбираючи його в батьків і виховуючи в християнській вірі. Вони відчували на собі обов'язок *захистити* дитину! Виправдовуючи позицію папи в справі Едгардо, одна католицька газета зі Сполучених Штатів зазначала, що християнська влада не повинна допускати, щоб «християнську дитину виховували юдеї», покликаючись при цьому на принцип свободи віросповідання, який вона тлумачила як «свободу дитини бути християнином і не зазнавати примусового схилання до юдаїзму... Захист цього хлопчика Святим Отцем від лютого фанатизму невірних і бузувірів — найвеличніше моральне видовище, рівного якому світ не бачив уже багато років». Чи можна уявити більш кричуще спотворення значення слів «примусовий», «лютий», «фанатизм» і «бузувірство»? Проте все вказує на те, що апологети католицизму, починаючи з папи, щиро вірили, що зробили добру справу: абсолютно правильну з морального погляду й корисну для майбутнього дитини. Ось такий потенціал у (звичайної, «поміркованої») релігії спотворювати людські судження та нівечити повсякденну людську порядність. Газета «Il Cattolico» щирсердо дивувалася, що так багато людей не усвідомлюють, яку великодушну послугу церква зробила Едгардо Мортарі, врятувавши хлопчика від його юдейської родини:

Варто лиш серйозніше задуматися про те, що відбулося, зокрема згадати про становище юдеїв, у яких немає справжньої церкви, короля і своєї держави, розпорошених по всіх усяогах і скрізь у статусі чужинців, до того ж ганебно затаврованих за вбивство Христа... як відразу усвідомлюєш, яким великим благом папа наділив хлопчика з родини Мортара.

По-третє, привертає увагу безапеляційна *впевненість* релігійних людей, не підперта жодними доказами, що серед усіх віросповідань тільки те, в якому вони народилися, несе в собі

істину, а всі інші або помиляються, або обманюють. Наведена вище цитата яскраво втілює таку впевненість у християнському таборі. І хоч було б несправедливо однаковою мірою звинувачувати обидві сторони конфлікту, зараз саме час зазначити, що батьки Едгардо Мортари могли швидко повернути свого сина додому, якби, дослухавшись до намовлянь церковників, самі погодилися прийняти хрещення. Хлопчика відібрали через кілька нещасних крапель води та десяток беззмістовних слів. Безглуздість релігійної логіки в тому, що батьків від сина відділяли лише кілька додаткових бризок води — це все, що було потрібно, аби знову наблизитися до нього. Для когось із нас відмова батьків Едгардо скропити себе цими бризками свідчить про їхню безпричинну впертість. Інші побачать у цьому принципову позицію, дотримання якої підносить їх до рівня видатних мучеників усіх часів та віросповідань.

«Збадьортеся, містере Рідлі, і будьте чоловіком: сьогодні з Божої ласки ми запалимо таку свічку в Англії, котра, я впевнений, ніколи не згасне»*. Поза сумнівом, існують речі, за які варто померти. Але як могли мученики Рідлі, Летімер і Кренмер допустити, щоб їх спалили через те, що вони не схотіли зректися протестантського вчення тупоконечності заради католицького вчення гостроконечності — зрештою, яка різниця, з якого боку розбивати варене яйце**? Релігійна свідомість — настільки вперта (або послідовна, якщо вам так більше до вподоби) річ, що не дозволила подружжю Мортара вхопитися за можливість, яку відкривав перед ними пустопорожній обряд хрещення. Хіба не можна було схрестити пальці за спиною або нечутно прошепотіти «ні» під час церемонії? Але ж ні, вони не могли собі такого дозволити, бо їх виховано в душі (поміркованої) релігії, тому вони всерйоз сприймали весь цей цирк. Мене в цій історії переймає тільки доля малого, бідолоашного Едгардо, який мимо власної волі народився

* Слова, які нібито сказав англіканський єпископ Г'ю Латімер іншому англіканському церковнику Ніколасу Рідлі перед тим, як їх обох було спалено 1555 року під час католицької реакції. — *Прим. перекл.*

** Автор запозичує в Джонатана Свіфта пародійне порівняння боротьби між протестантами і католиками із боротьбою між приборчниками розбивання вареного яйця з тупого та гострого кінців. Див.: Свіфт Джонатан. Мандри до різних далеких країн світу Лемюеля Гуллівера, спершу лікаря, а потім капітана кількох кораблів / Пер. з англ. Юрій Лісняк. — К.: «Дніпро», 1983. — Частина перша, Розділ IV. — *Прим. перекл.*

у світ, у якому заправляють очманілі від релігії голови, і, опинившись під їхнім перехресним вогнем, фактично осиротів від рук тих, хто думав, що робить йому добро, а насправді завдавав малій дитині жорстокої травми.

По-четверте, продовжуючи раніше порушену тему, хіба можна вважати, що шестирічна дитина здатна свідомо розділяти хоч якісь релігійні переконання — хай юдейські, християнські чи будь-які інші? Інакше кажучи, думка, що хрещення дитини, яка не розуміє, що з нею відбувається, здатне в одну мить перенести її з одного віросповідання до іншого, звучить абсурдно. Але вона не менш абсурдна, ніж автоматичне зарахування дитини від народження до того чи того віросповідання. Справді важливою для Едґардо була не «його» релігія (адже він був замалим для вдумливих релігійних суджень), а любов і турбота батьків і родини, якої його позбавили безшлюбні священники, чия безглузда жорстокість може бути пояснена тільки їхньою нечулістю до почуттів звичайних людей — нечулістю, яка легко з'являється в головах, одурманених релігійною вірою.

І навіть якщо дітей фізично не викрадають, хіба не вчиняють над ними наругу тоді, коли маркують їх як носіїв певних переконань, для розуміння яких вони ще занадто малі? Ця практика побутує і в наш час, майже ні в кого не викликаючи заперечень. Мета цього розділу — поставити її під сумнів.

ФІЗИЧНЕ ТА ПСИХІЧНЕ НАСИЛЬСТВО

У наш час під насильством священика над дитиною прийнято розуміти сексуальні домагання, тож вважаю за потрібне з самого початку уточнити тему та винести проблему сексуальних домагань за дужки обговорення. Інші оглядачі вже відзначали, що в наш час наростає хвиля істерії довкола педофілії, з'являються юрби, готові до розправ на кшталт тих, що відбувалися 1692 року під час полювання на відьом у місті Салем. У липні 2000 року газета «News of the World», яка попри гостру конкуренцію тримає марку найпаскуднішої газети в Британії, провела кампанію «викриття й шельмування», ледь не довівши

накручених до межі активістів до безпосередніх нападів на педофілів. У результаті на будинок одного з педіатрів напала юрба фанатиків, які не розуміли відмінності між педіатром і педофілом¹³⁶. Колективна істерія довкола педофілії досягла епідемічного масштабу, змусивши запанікувати багатьох батьків. Тому сьогоднішні Вільями Брауни, Гекльберрі Фінни, «ластівки» і «амазонки»* позбавлені можливості вільно тинятися на вулиці, що раніше було однією з найзахопливіших розваг для дітей (коли реальна, а не уявна, небезпека стати жертвою розтління була нічим не меншою, ніж зараз).

Заради справедливості зазначу, що свою кампанію «News of the World» розпочала не на рівному місці, а після справді жахливого вбивства на сексуальному ґрунті, жертвою якого стала восьмирічна дівчинка, викрадена в Сассексі. Проте навіть у такому світлі несправедливо було звалювати весь тягар гніву на всіх педофілів, адже на нього заслуговувала лише їх незначна частина, причетна до вбивств. У всіх трьох школах-інтернатах, де я навчався, працювали вчителі, чия приязнь до малих хлопчиків виходила за межі пристойного. Така поведінка заслуговує на осуд. Але якби зараз, через п'ятдесят років, їх почали переслідувати з метою самосуду горласті активісти чи їхні юристи, ставлячи цих людей в один ряд із дітовбивцями, я б сам заступився за них навіть попри домагання, з якими колись довелося зіткнутися з боку одного з них (неприємний випадок, який, утім, не становив жодної небезпеки).

Католицькій церкві, на яку вилилася значна частка бруду, згадали і її минулі грішки. Існує багато причин, з яких я недолюблюю католицьку церкву, але ще більшу відразу в мене викликає несправедливість. Увесь час мене не полишає відчуття, що цю установу несправедливо зашельмували в справі педофілії, особливо в Ірландії та Америці. Закрадається підозра, що оливи до вогню громадського обурення підлили додаткові фактори, зокрема роздратування, яке в людей викликало лицемірство священиків, чия професійна діяльність полягає в формуванні у вірян відчуття провини за скоєні «гріхи». До цього додався гнів з приводу зловживання довірою з боку автори-

* Вільям Браун — персонаж серії дитячих оповідань англійської письменниці Річмол Кроптон. Гекльберрі Фінн — герой дитячих історій Марка Твена. «Ластівки й амазонки» — серія книг для дітей англійського письменника Артура Ренсома. — *Прим. перекл.*

тетної особи, шанувати яку дитину привчають ще з колиски. Враховуючи ці додаткові джерела роздратування, ми тим паче не повинні квапитися з висновками. Не слід забувати про особливу вправність психіки у створенні фальшивих спогадів, особливо коли їх заохочують неперебірливі психотерапевти або корисливі юристи. Психологиня Елізабет Лофтес, не злякавшись недобррозичливості деяких впливових кіл, показала нам, наскільки легко людям вигадувати спогади, які, не маючи жодного підґрунтя, здаються жертві злочину не менш реальними, ніж справжні події, які вона пам'ятає¹³⁷. Цей факт настільки розходиться зі здоровим глуздом, що присяжні запросто можуть повірити щирим, але хибним свідченням очевидців злочину.

В Ірландії навіть без сексуальних скандалів уже легендарною стала жорстокість Конгрегації християнських братів¹³⁸, котра забезпечує освіту значній частці чоловічого населення країни. Те саме можна сказати про часто садистську жорстокість черниць, які заправляють у багатьох ірландських школах для дівчаток. Сумнозвісні «Притулки Магдалини», про які розповідається в фільмі Пітера Малена «Сестри Магдалини», продовжували свою ганебну діяльність до 1996 року. І навіть через сорок років після прощання з такими установами значно простіше отримати компенсацію за сексуальні домагання, ніж за тілесне покарання, тому й не бракує юристів, які активно вишукують клієнтів, котрі без їхнього підбурювання не стали б копірситися в настільки далекому минулому. На всьому цьому давно забутому лапанні в ризниці заробляються непогані гроші, хоч деякі випадки настільки давні, що обвинувачений уже покинув білий світ або не здатний розповісти свою версію історії. Католицька церква по всьому світу виплатила більше одного мільярда доларів компенсації за зловживання свого духівництва¹³⁹. Хочеться навіть поспівчувати їй, але потім згадуєш, звідки ці гроші беруться.

Одного разу після лекції в Дубліні мене запитали, що я маю з приводу випадків сексуального домагання з боку католицьких священників, які перед тим набули широкого розголосу в Ірландії. Я відповів, що, хоч як потворні злочини на сексуальному ґрунті, шкода від них, мабуть, менша за довгочасну психологічну шкоду, якої зазнає дитина, коли її виховують у католицькій вірі. Ця відповідь спала мені на думку прямо в розпалі

нашої дискусії і, на мій подив, викликала жвавi оплески в ірландської аудиторії (котра, треба зізнатися, складалася з дублінських інтелектуалів і, вочевидь, не відображала загальних настроїв у країні). Ця відповідь пригадалася мені пізніше, коли я отримав лист від однієї сорокарічної американки, вихованої в католицькій вірі. Вона розповіла, що в семирічному віці з нею сталися дві неприємні речі. По-перше, вона зазнала сексуальних домагань з боку парафіяльного священника, сівши до нього в автомобіль. І десь у той самий час у пекло потрапила її молодша шкільна подруга, котра трагічно померла, будучи протестанткою. Принаймні в цьому авторку листа запевнили в церкві, яку відвідували її батьки, відповідно до офіційного католицького вчення того часу. Зараз, сприймаючи ці дві наруги над дитиною з боку католицької церкви — одну фізичну, іншу психологічну — з висоти свого дорослого досвіду, вона схилилася до думки, що друга, психологічна, була набагато гіршою. Ось її слова:

Віг того, що мене пробував пестити священник, мені (тоді семирічній) було просто «гидко», але думка про те, що моя подружка горить у пеклі, викликала холодний, бездонний страх. Згадка про чіпляння священника ніколи не заважала мені заснути, але від думки, що люди, яких я люблю, опиняться в пеклі, мені довелося промучитися багато безсонних ночей. Вона постійно навівала мені нічні страхіття.

Звичайно, сексуальні чіпляння, яких авторка листа зазнала в автомобілі священника, значно поступаються, скажімо, болю та приниженню згвалтованого церковного служки. Крім того, кажуть, що останнім часом католицька церква вже не так роздуває тему пекла, як раніше. Проте наведений приклад щонайменше свідчить, що психологічне насильство над дітьми може перевершувати за завданою шкодою насильство фізичне. Розповідають, нібито одного разу видатний кінематографічний геній у мистецтві лякання людей Альфред Гічкок, проїжджаючи Швейцарією, раптом показав на щось пальцем крізь вікно автомобіля і сказав: «Це наймоторошніша картина, яку мені будь-коли доводилося бачити». Біля дороги стояв священник, який розмовляв із малим хлопчиком,

поклавши руку на його плече. Гічкок висунувся з вікна й закричав: «Тікай, малий! Тікай щодуху, якщо хочеш жити!»

«Слова пристають, як горох до стіни». Ця народна мудрість має сенс лише доти, доки ти не *віриш* цим словам. Проте якщо все твоє виховання, все, що ти чув від батьків, учителів і священиків, спонукає тебе *щиро вірити*, повністю і беззастережно, що грішники горітимуть у пеклі (або в якусь огидну догму, наприклад, що жінка повинна бути власністю чоловіка), то цілком можливо, що слова справлять на тебе куди довготриваліший і згубніший вплив, ніж діла. Я переконаний, що зовсім не перебираю міру, використовуючи фразу «наруга над дітьми» для опису того, що вчителі та священики роблять із дітьми, заохочуючи їх вірити в такі речі, як вічні муки в пеклі за невідпущені смертні гріхи.

Під час зйомок уже згадуваного документального фільму «Корінь усього зла?» я провів інтерв'ю з багатьма релігійними лідерами, але пізніше зазнав критики за те, що замість поважних церковних діячів, які користуються широкою народною підтримкою, на кшталт архієпископів*, опитав лише американських екстремістів. Справедливе зауваження, але сумна правда в тому, що в Америці початку ХХІ століття нормою стало те, що *здається* екстремізмом в інших частинах світу. Приміром, серед моїх співрозмовників був пастор Тед Геґард із міста Колорадо-Спрінґс, слова якого сповнили найбільшим жахом британську телеаудиторію. В Америці часів Джорджа Буша «пастор Тед» зовсім не екстреміст, а голова поважної Національної асоціації євангелістів, до складу якої входять тридцять мільйонів членів. За його словами, він щопонеділка удостоюється телефонної розмови з самим президентом Бушем. Якби я хотів показати справжніх екстремістів за сучасними американськими мірками, то звернувся б до «реконструкціоністів», чия «доктрина панування» відкрито вимагає встановлення християнської теократії в США. Один мій американський колега висловив глибоке занепокоєння з приводу цього руху:

* Я надіслав пропозиції архієпископу Кентерберійському, кардиналу архієпископу Вестмінстерському та верховному рабину Британії, але вони її відхили, вочевидь, маючи на це вагомі причини. Єпископ Оксфордський, котрий прийняв запрошення, поведився під час інтерв'ю приязно і без жодної тіні екстремізму, як, мабуть, поводитися б і панове, котрі відхилили пропозицію.

Європейцям слід знати про існування мандрівного цирку, який цілком серйозно пропагує відновлення порядків Старого Заповіту (страсти за гомосексуальність і так далі) та закріплення права обіймати державні посади, ба навіть голосувати на виборах, винятково за християнами. Середній клас у захваті від їхньої риторики. Якщо прибічники світської держави втратять пильність, послідовники «доктрини панування» та реконструкціоністи невдовзі запанують і створять справжню американську теократію.*

Ще одним моїм співрозмовником був пастор Кінен Робертс, котрий представляє той самий штат Колорадо, що й пастор Тед. Пастор Робертс схибився на іншій «фішці», вигадавши так звані «пекельні доми» — установи, куди батьки або християнські школи привозитимуть дітей, щоб до смерті налякати їх картинами того, що може з ними статися після смерті. Під зловтішний регіт диявола, закутаного в багрянний плащ, актори розігруватимуть моторошні сцени покарання за конкретні «гріхи» на кшталт абортів або гомосексуальності. Але це буде лише прелюдія до головної родзинки шоу — самого пекла, картини якого доповнюватимуться реалістичними випарами паленої сірки та нестямним вереском приречених на вічні муки грішників.

Поспостерігавши за їхньою репетицією, у якій диявол аж надміру виправдовував усі традиційні очікування від диявола в душі негідників із мелодрам вікторіанської епохи, я почав бесіду з пастором Робертсом, під час якої була присутня вся його трупа. На думку пастора, найкращий вік для дитини відвідати «пекельний дім» — дванадцять років. Трохи збентежившись, я поцікавився, чи його не хвилює, що після такої

* Спершу я подумав, що історія, викладена за нижченаведеним посиланням, — черговий розіграш від сатиричної газети «The Onion», але, як виявилось, усе це сталося насправді: www.talk2action.org/story/2006/5/29/195855/959. Мова йде про комп'ютерну гру під назвою «Left Behind: Eternal Forces» («Покинутий: Вічні сили»). Пол Захарі Маєрс коротко описав її сюжет на своєму блискучому блозі «Pharyngula»: «Уявіть, що ви — рядовий воєнізованого угруповання, мета якого — встановити в Америці християнську теократію, в якій усі аспекти життя будуть підпорядковані Христу... Вас відправили на завдання — одночасно релігійне і військове: повернути або перебити всіх католиків, юдеїв, мусульман, буддистів, геїв та всіх, хто відстоює відокремлення церкви від держави...» Див.: <https://freethoughtblogs.com/pharyngula/2006/05/30/gta-meet-lbef/>. Огляд гри можна почитати тут: <http://select.nytimes.com/gst/abstract.html?res=F1071FFD3C550C718CDDAA0894DE404482>.

вистави до 12-річної дитини можуть навідуватися нічні страхиття. Пастор, гадаю, цілком щиро відповів:

Я б на їхньому місці поквапився зрозуміти, що пекло — не місце, в якому варто опинитися. І донести цю гумку до них краще в дванадцять років, ніж дозволити прожити гріховне життя, ніколи не знайшовши Господа нашого Ісуса Христа. І навіть якщо до когось із них навідуватимуться нічні страхиття внаслідок перегляду вистави, вважаю, що від цього досвіду вони винесуть значно більшу користь для свого подальшого життя, яка перекриє будь-які страхиття.

Припускаю, якщо ви справді щиро вірите в те, у що вірить пастор Робертс, то теж вважаєте за потрібне залякувати дітей.

Відмахнутися від пастора Робертса як неадекватного екстреміста не вийде. Як і Тед Геґард, у сучасній Америці він втілює суспільну норму. Хоч мене здивує, якщо навіть вони поведуться на уявлення деяких їхніх одновірців про те, що крики мордованих грішників можна почути над кратерами вулканів¹⁴⁰ або що велетенські трубчасті черв'яки-рифтії, які водяться в глибоководних термальних джерелах, підтверджують опис входу до пекла з Євангелія від Марка 9:43—44: «І коли рука твоя спокушає тебе, відітни її: краще тобі ввійти до життя одноруким, ніж з обома руками ввійти до геєни, до огню негасимого, де їхній черв'як не вмирає, і не гасне огонь». Хай там як уявляють пекло всі ці ентузіасти вічних мук, усім їм притаманна пихата й презирлива зловтіха людей, упевнених, що їх обрано для спасіння, яку так чудово висловив перший з-поміж богословів, уже знайомий нам Тома Аквінський у своїй «Сумі теології»: «Щоб святі могли повніше насолодитися своїм блаженством та Божою благодаттю, їм буде дозволено спостерігати за муками грішників у пеклі». Добрий чоловік*.

Страх пекельних мук може глибоко терзати людей, навіть більш раціональних з-поміж них. Ось якого листа я отримав

* Так і напрошується порівняння з безмежною християнською добротою Енн Кулгер: «Не повірю, що хтось із моїх одновірців не сміятиметься досхочу від думки про те, як Докінз горітиме в пеклі».

від явно розумної та чесної жінки після того, як мій документальний фільм про релігію показали по телебаченню:

З п'яти років я відвідувала католицьку школу, де черниці насаджували істину, не гребуючи ні різками, ні палицями, ні ременями. У підлітковому віці я прочитала Дарвіна, і його міркування про еволюцію здалися надзвичайно переконливими для логічної частини мого мозку. Проте протягом усього життя я потерпаю від глибокого конфлікту і тваринного страху перед пекельними муками, який досить часто виходить із-під контролю. Завдяки курсу психотерапії я змогла подолати деякі давніші проблеми, але навіть вона не допомогла мені позбутися цього глибинного страху.

Тому пишу до вас із проханням надіслати мені ім'я та контакти терапевта, якого ви інтерв'ювали цього тижня на телебаченні, адже вона спеціалізується на роботі з такого роду страхами.

Мене настільки зворушила історія цієї жінки, що (придушивши в собі миттєвий спалах нічого жалю, що самим черницям не доведеться скуштувати пекла винятково через те, що його немає) я порадив їй довіритися своєму розуму як великому дару, яким вона, на відміну від менш везучих людей, щедро наділена. Далі я спробував заспокоїти її тим, що надзвичайні жахи, які священики й черниці приписують пеклу, настільки роздуті спеціально для того, щоб компенсувати неправдоподібність існування такого місця. Якби існування пекла було правдоподібним, йому достатньо було б бути помірно неприємним, щоб відлякувати людей. А оскільки його майже напевно немає, то церковникам доводиться з піною на губах розкручувати страхітливості цього місця, щоб хоч якимось фіговим листком прикрити неймовірність його існування та зберегти за ним відлякувальний ефект. Звісно ж, я сконтактував жінку з терапевтом, яким вона цікавилася, — Джилл Міттон, приємною і щирою жінкою, яка дала мені інтерв'ю на камеру. Виховання самої Джилл також пройшло в середовищі більш ніж одіозної секти під назвою «Виняткове братство». Це настільки огидна секта, що з'явився навіть

веб-сайт, повністю присвячений допомозі тим, хто вирвався з її тенет (www.peebs.net).

Джил Міттон змалечку теж залякували пеклом, але в дорослому віці вона знайшла в собі сили зректися християнства, тож тепер консультує і допомагає іншим, хто зазнав такої самої травми в дитинстві: «Згадуючи своє дитинство, я усвідомлюю, що воно проходило в атмосфері страху. І не тільки страху осуду тут і зараз, а й страху перед вічним прокляттям. Для свідомості дитини образи палючого вогню та скреготу зубів дуже реалістичні. Діти сприймають їх у прямому, а не переносному сенсі». Далі я попросив її розповісти, як їй змалечку описували пекло. Її слова викликали не менше зворушення, ніж вираз її обличчя під час довгої паузи, протягом якої вона вагалася з відповіддю: «Як дивно. Стільки років минуло, але в мені... досі здійсмається буря емоцій... коли чую це питання. Пекло — моторошне місце. Це повне відторгнення від Бога. Це остаточний присуд; зі справжнім вогнем, справжніми тортурами, які тривають вічно й без угаву».

Вона розповіла про групу підтримки, яку зараз веде для людей, котрі пережили схоже дитинство, зупинившись докладніше на тому, як важко багатьом із них розпрощатися з минулим: «Процес розриву надзвичайно складний. Ти ж залишаєш за плечима всю мережу своїх соціальних зв'язків, цілу систему, в якій тебе виховали; прощаєшся з переконаннями, яких дотримувався протягом багатьох років. Дуже часто пориваєш із родиною та друзями... Для них ти фактично більше не існуєш». Тут і я вставив слово, розповівши, що мені пишуть у листах люди з Америки, котрі відмовилися від релігії після прочитання моїх книг. Бентежить те, що багато з них не наважуються зізнатися в цьому своїм родинам або зізнаються, але з невтішними наслідками. Ось типовий приклад листа, написаного молодим студентом медичної спеціальності з Америки:

Вігчуваю потребу написати вам емейл, оскільки поділяю ваше ставлення до релігії — ставлення, котре, як вам відомо, в американському суспільстві веде до ізоляції. Я вприс у християнській родині, і хоч мені завжди не подобалася релігія, лише недавно я насмівся зізнатися в цьому близькій людині. Це була моя кохана дівчина, котра...

вжахнулася від цього. Я знав, що зізнання в атеїзмі може налякати, але не думав, що настільки — тепер вона ставиться до мене як до зовсім іншої людини. Вона мені вже більше не довіряє, бо, каже, мораль моя не від Бога. Не впевнений, чи ми взагалі знайдемо спільну мову. Тому тепер не пориваюся ділитися своїми переконаннями з близькими людьми, остерігаючись такої самої неприязної реакції... Відповіді від вас я не вимагаю. Пишу вам, просто сподіваючись знайти співчуття та розуміння моєї втрати. Тільки уявіть, як це: втратити людину, яку кохав і яка кохала тебе, через якусь релігію. Ми бездоганно підходимо одне одному, якби не її нинішня зневага до мене як до безбожного єретика. Це мені нагадало одне з ваших спостережень, що в ім'я релігії люди здатні чинити божевільні речі. Дякую за увагу.

Я відповів бідолашньому хлопцеві, зауваживши, що не тільки його дівчина дізналася щось нове про нього; він також довідався про неї дещо, чого не знав раніше. Чи можна після такого вважати, що вона бездоганно підходить йому? Не впевнений.

Раніше я вже згадував американську комедійну актрису Джулію Свіні та її зворушливо-комічні намагання знайти виправдання релігії та захистити Бога свого дитинства від глибоких сумнівів, якими він обріс із висоти її дорослого досвіду. Врешті-решт її історія завершилася щасливо й сьогодні Джулія слугує чудовим взірцем для наслідування для молодих атеїстів по всьому світу. Розв'язка її історії — напевно, найзворушливіша сцена в її монологічній виставі «Відпустити Бога». Перепробувавши все, що можна, вона зрештою пережила таке прозріння:

...ігучи до свого будинку зі студії, розташованої в задньому дворі, я почула тоненький, пискливий голосок у себе в голові. Може бути, він уже давно говорив у мені, але лише цього разу прозвучав розбірливо. Він нашіптував: «Бога немає».

Я спробувала вдати, нібито не почула. Але він став на тон голоснішим: «Бога немає, Бога немає. Боже мій, Бога немає...»

Мене пересмикнуло. Здавалося, я зіслизаю з човна у морську безодню.

У голові металася гумка: «Але ж я не можу. Я не можу не вірити в Бога. Він потрібен мені. У нас стільки всього спільного за плечима...»

«До того ж я не вмію не вірити в Бога. Просто не вмію — як прокидатися, як проводити день?» Мене хитало...

Тоді я подумала: «Добре, вгамуйся. Давай спробуємо на хвилюк надягнути окуляри невіри. Просто надягнути окуляри, крізь які не видно Бога, щоб кинути оком на світ і відразу зняти їх». Так я надягла ці окуляри й роззирнулася навколо.

На свій сором зізнаюся, що спершу мене запаморочило. Хоч вірте, хоч ні, в голові крутилася думка: «А на чому Земля тримається в небі? Невже ми просто несемося в просторі? Це ж так небезпечно!» Хотілося вискочити і спіймати Землю, яка падала з космосу прямо мені в руки.

Тоді нагодилася рятівна думка: «Ой, так — тяжіння й кутовий момент дозволять нам протриматися на навколосонячній орбіті ще дуже-дуже довго».

Мене глибоко зворушила саме ця сцена під час перегляду вистави в одному з лос-анджелеських театрів. Не менший захват викликав і епізод, коли Джулія розповідала, як батьки відреагували на повідомлення в пресі про її зцілення:

Перший дзвінок від мами переріс у суцільну істерику. «Атеїстка? АТЕЇСТКА?!?!»

Потім зателефонував батько та сказав: «Ти зрадила свою родину, школу, місто». Виглядало так, наче я прогала державну таємницю росіянам. Обоє заявили, що більше зі мною не говоритимуть. А батько додав: «Не хочу навіть, щоб ти з'явилася на моєму похороні». Показавши слухавку, я подумала: «Що ж, спробуй завадити».

У Джулії особливий талант — вона вміє викликати сміх і сльози одночасно:

Думаю, батьки не дуже б засмутилися, скажи я, що більше не вірю в Бога. Але ж бути атеїсткою — зовсім інша річ.

У книзі «Як я втратив віру в віру: від священика до атеїста» Ден Баркер розповідає свою історію поступової еволюції поглядів від ревного священика-фундаменталіста й сумнінного мандрівного проповідника до непохитного й переконаного атеїста, яким він є сьогодні. Цікаво, що Баркер якийсь час продовжував проповідувати християнство в різних місцях уже після того, як на вернувся до атеїзму, бо це було єдине, що він умів робити й чого від нього очікували інші. Він знає багатьох інших американських церковників, які зараз перебувають у такому самому становищі: вони зізналися йому після прочитання його книги. Їх настільки лякає потенційна реакція, що вони бояться зізнатися про свої погляди навіть найближчим родичам. Історія Баркера мала щасливий кінець. Спершу його батьки пережили глибокий і дошкульний шок, але пізніше, дослухавшись до розважливих аргументів сина, самі стали атеїстами.

Серед іншої кореспонденції з Америки виділяються два листи від професорів одного університету, які незалежно один від одного розповіли про ставлення батьків до їхнього атеїзму. В одного мати перебуває в постійній скорботі через страх за його безсмертну душу. Батько іншого заявив, що краще б син ніколи не народжувався, — настільки він переконаний, що син проведе всю вічність у пеклі. Обоє — добре освічені університетські професори, впевнені у своїх знаннях та судженнях, котрі пішли набагато далі за своїх батьків у всіх інтелектуальних справах, а не тільки в релігії. Але уявіть, які випробування чекають на менш загартованих в інтелектуальному плані людей, гірше забезпечених освітою та досвідом ведення дискусій, ніж ці професори або Джулія Свіні, щоб уміти відстоювати свою позицію під напористим тиском родини. Мабуть, саме в такому становищі перебували багато пацієнтів Джилл Міттон.

На початковій стадії нашої телевізійної розмови Джилл описала релігійне виховання як одну з форм психологічного насильства. Пізніше я повернувся до цієї теми: «Ви використали термін "релігійне насильство". Як би ви могли за рівнем травматичності порівняти насильство, пов'язане з нав'язуванням дитині віри в пекло, із... сексуальним насильством?» Ось її відповідь: «Дуже складне питання... Гадаю, між

ними багато схожого, бо в обох випадках ідеться про зловживання довірою; в обох випадках у дитини відбирають право почуватися вільною та бути відкритою, вибудовуючи нормальні відносини зі світом... В обох випадках відбувається приниження гідності та придушення особистості дитини».

НА ЗАХИСТ ДІТЕЙ

Мій колега психолог Ніколас Гемфрі процитував прислів'я «слова пристають, як горох до стіни» на початку своєї добродушної лекції на користь Міжнародної амністії, прочитаної 1997 року в Оксфордському університеті¹⁴¹. Він одразу застеріг, що це прислів'я далеко не завжди справджується, як свідчать історії про гаїтянських послідовників культу вуду, котрі помирили від психосоматичних наслідків переляку через кілька днів після того, як на них насилали згубну «порчу». Після цього він запитав, чи повинна Міжнародна амністія, якій будуть перераховані всі грошові збори від його лекції, боротися проти заяв і публікацій, які завдають моральної шкоди та руйнують репутацію. І сам же сказав своє категоричне «ні» проти цензури такого роду: «Свобода слова — надто цінна, щоб її чіпати». Але в своїх подальших роздумах він ошелешив сам себе, виступивши за одне важливе обмеження своїх ліберальних поглядів: за введення цензури в питаннях, що стосуються дітей:

...у моральному та релігійному вихованні, а особливо в освіті, яку дитина здобуває вдома, де батькам дозволяється (і навіть очікується від них) визначати для своїх дітей зміст понять істини і заблуду, добра і зла. Моя позиція така: діти мають право, закріплене за ними як людьми, не зазнавати психологічного каліцтва під тиском невдалих ідей інших осіб, незалежно від того, хто ці особи. А батьки, з іншого боку, не мають богоданого права вселяти дітям у голову все, що їм особисто заманеться; права, яке б дозволяло обмежувати інтелектуальні обрії дітей, виховувати їх в атмосфері догма-

тизму та забобонів або вимагати від них неухильного дотримання вузькорелігійного світогляду.

Одне слово, діти мають право, щоб їхні голови не псували нісенітницями, тож наш обов'язок як суспільства — захистити їх від цього. Батьків слід обмежувати в їхніх можливостях привчати дітей до віри, скажімо, в дослівну істинність Біблії або в те, що доля визначається розташуванням планет, так само, як ми забороняємо їм вибивати дітям зуби або замикати їх у підвалах.

Певна річ, категоричні заяви такого роду потребують (і знають) багатьох уточнень. Хіба існує одностайна думка щодо того, що слід вважати нісенітницею? Хіба мало перекидався візок ортодоксальної науки, спонукаючи нас до обачності? Може, для науковців астрологія і дослівний зміст Біблії — нісенітниця, але ж є інші, хто вважає з точністю до навпаки. На яких підставах ми маємо забороняти їм доносити власні погляди своїм же дітям? Чи не занадто нахабно вимагати, щоб дітей обов'язково вчили науки?

Я глибоко вдячний своїм батькам за те, що вони вважали значно важливішим навчити дітей як думати, а не що думати. Якщо дітей чесно й достатньою мірою ознайомити з усіма науковими доказами, але вони, підрісши, вирішать, що Біблія містить дослівну істину або що нашим життям керують планети, то це вже їхнє особисте право. Важливий нюанс у тому, що в такому разі вони самі отримують право вирішувати, що думати, а не їхні батьки, скориставшись своєю перевагою, присвоюють собі привілей визначати зміст їхніх поглядів. Цей нюанс набуває ще більшої ваги, якщо врахувати, що для наступного покоління ці діти будуть батьками, а отже, матимуть змогу вселити йому ті вірування, під впливом яких сформувалися самі.

На думку Гемфрі, поки діти малі, вразливі й потребують захисту, справжня моральна опіка над ними полягає в щирому намаганні вгадати, що б вони обрали самі, якби дозволяв вік. Він навів зворушливий приклад маленької дівчинки з народу інків, чиє тіло 500 років пролежало в горах Перу доки не було знайдене 1995 року. Першовідкривачі встановили, що вона стала жертвою ритуального жертвопринесення. За словами Гемфрі, американській телеаудиторії вже показали до-

кументальний фільм про цю «снігову дівчинку». Глядачам пропонували

захопитися духовною непохитністю інкських жерців та пережити разом із дівчинкою почуття, які охоплювали її під час останньої подорожі: гордість та збудження від того, що її обрали для цієї особливої честі стати жертвою для богів. По суті, телепередача транслиувала таку мораль: людське жертвопринесення — теж видатне культурне досягнення. Ось вам іще один перл у короні мультикультуралізму.

У Гемфрі відібрало мову. Та й у мене теж.

Як вони взагалі наважилися таке говорити? Як сміють вони закликати нас — із наших віталень, із-за екранів телевізорів — відчувати духовне піднесення від споглядання акту ритуального вбивства: вбивства беззахисної дитини групою пришелепкуватих, чванливих, забобонних і темних чоловіків? Як можна закликати людей шукати позитив у спогляданні аморального вчинку проти іншої людини?

І знову порядного, ліберального читача можуть почати гризти сумніви. Так, це аморально за нашими мірками і, поза сумнівом, безглуздо, але чи не доречні тут моральні мірки самих інків? Хіба для інків це не був моральний учинок, наділений глибоким сенсом і освячений їхніми віруваннями? Дівчинка, безумовно, щиро поділяла віру свого народу. Хто ми такі, щоб таврувати інкських жерців «убивцями» і судити їх за мірками нашого, а не їхнього часу? А може, дівчинка не тямила себе від щастя, яке їй випало, вірячи, що швидко потрапить до вічного раю у супроводі яскравого бога Сонця? Хоч, може (і це набагато вірогідніше), вона плакала від страху.

Гемфрі і я дотримуємося такої думки: незалежно від того, чи добровільно дівчинка пішла на смерть, є вагомими підстави припускати, що якби вона була свідомо всіх фактів, то не мала б охоти приносити себе в жертву. Уявіть, наприклад, що вона знає будову сонця: що це насправді воднева куля

температурою мільйони градусів Кельвіна, у якій у процесі реакцій ядерного синтезу утворюється гелій, і що воно сформувалося з газової хмари, з якої в результаті стиснення постала вся сонячна система, зокрема й Земля... Мабуть, тоді б вона не поклонялася йому як богу й зовсім по-іншому ставилася б до ідеї принести себе в жертву, щоб умилостивити його.

Інкських жерців не можна засуджувати за незнання цих фактів і, напевно, називати їх пришепелкуватими й чванливими — теж занадто. Проте їх варто вважати відповідальними за те, що нав'язали свої вірування дитині, вік якої не давав їй змоги самостійно вирішити, поклонятися сонцю чи ні. До цього Гемфрі додає критику на адресу авторів документального фільму та нас, його глядачів, за те, що ми знаходимо щось прекрасне у смерті маленької дівчинки — «щось, що збагачує *нашу* колективну культуру». У нашому суспільстві можна знайти багато прикладів цієї самої схильності звеличувати ексцентричні релігійні звичаї різних етнічних груп та виправдовувати притаманну їм жорстокість. Ця схильність раз у раз збуджує болісний внутрішній конфлікт у свідомості порядних людей ліберальних поглядів: з одного боку, страждання і жорстокість неприйнятні для них, але з іншого боку, постмодерністи й культурні релятивісти привчили їх шанувати інші культури не менше, ніж свою. Жіноче обрізання, безперечно, завдає страшного болю і не дозволяє жінкам відчувати задоволення від сексу (в чому, напевно, і полягає його мета), тому одна половина будь-якого порядного ліберала вимагає скасування цієї практики. Проте інша половина «шанує» етнічні культури й відчуває, що нам не слід втручатися, коли «вони» калічать «своїх» дівчат*. Однак річ у тім, що «їхні» дівчата повинні належати *самим собі*, і бажання цих дівчат слід урахувувати. Трохи важче стає, коли дівчина сама хоче бути обрізаною. Але чи *захотіла б* вона, якби дивилася на цю практику очима обізнаної дорослої жінки? Гемфрі показує, що жодна жінка, яка в дитинстві уникла обрізання, з доброї волі не погоджується на цю операцію в дорослому віці.

* Жіноче обрізання в наш час регулярно практикується в Британії. Один чиновник освітньої системи розповів мені, що 2006 року лондонських дівчат відправляли до «дядечка» у Бредфорд на обрізання. Органи влади закривають на це очі, побоюючись, що «грумада» звинуватить їх у расизмі.

Коротко згадавши амішів та їхнє право виховувати «своїх» дітей у «своїх» традиціях, Гемфрі уїдливо розносить захват нашого суспільства

збереженням культурного розмаїття. Ну добре, ви погодитесь, що дітям амішів (або хасидів чи циган) несо- лодко зростати в традиціях їхніх батьків, але ж принай- мні в такий спосіб зберігаються ці захопливі культурні традиції. Хіба не збідніє вся наша цивілізація, якщо вони зникнуть? Так, мабуть, негарно, що заради збереження розмаїття доводиться жертвувати індивідами. Але інакше неможливо: це ціна, яку наше суспільство сплачує за їх збереження. Усе правильно, але не можу втримати- ся, щоб не нагадати: цю ціну сплачуємо не ми, а вони.

Це питання опинилося в центрі уваги громадськості 1972 року, коли Верховний суд США ухвалив рішення в прецедентній справі «штат Вісконсин проти Йодера», в якій розглядалося право батьків не пускати дітей до школи з релігійних переконань. Групи амішів живуть закритими громадами в різних частинах США, розмовляючи зазвичай архаїчним діалектом німецької мови, який називається «пенсільванською голландською», та різною мірою уникаючи таких елементів сучасного життя, як електрика, двигуни внутрішнього згоряння, гудзики тощо. Сучасному оку приємно милуватися цим острівцем старосвітського побуту, характерного для XVII століття. Хіба не варто його зберегти заради збагачення людської культури? А єдиний спосіб зберегти його — дозволити амішам виховувати дітей відповідно до своїх звичаїв, захистивши їхні громади від руйнівного впливу сучасності. Проте напрошується питання: а чи не варто почути голос самих їхніх дітей?

1972 року справа дійшла до Верховного суду, коли кілька батьків-амішів зі штату Вісконсин забрали дітей зі старших класів школи. Здобуття освіти після певного віку суперечило релігійним цінностям амішів, а наукової освіти й поготів. Влада штату Вісконсин подала на батьків позов до суду, стверджуючи, що дітей таким чином позбавляють права на освіту. Пройшовши всі попередні судові інстанції, справа зрештою досягла Верховного суду США, котрий прийняв неодностайну

ухвалу (шість суддів проти одного) на користь батьків¹⁴². Думку більшості озвучив головний суддя Воррен Бергер, пояснивши: «Як свідчить статистика, примусове відвідування школи дітьми амішів до досягнення 16-річного віку тягне за собою дуже серйозну небезпеку руйнування спільноти та релігійної практики амішів у тому вигляді, в якому вони існують зараз; тому їм доводиться або зрікатися своїх вірувань і вливатися в суспільство загалом, або переселятися в інший, толерантніший регіон».

Проти позиції більшості виступив лише суддя Вільям Даглес, котрий у своїй окремії думці зазначив, що варто було б звернутися до самих дітей. Чи хочуть вони відмовитися від подальшої освіти? Чи хочуть узагалі дотримуватися релігії амішів? Ніколас Гемфрі пішов би ще далі: навіть якби дітей запитали й вони віддали перевагу релігії амішів, чи впевнені ми, що вони ухвалили б таке саме рішення, якби здобули освіту й були поінформовані про наявні альтернативи? А щоб їхнє рішення було переконливим, де приклади молодих людей із зовнішнього світу, які добровільно вирішили приєднатися до громад амішів? Суддя Даглес також не зупинився на зазначеному, але пішов дещо в іншому напрямку. Він не побачив вагомих підстав наділяти *релігійні* погляди батьків особливим статусом, який дозволяв би їм відмовляти своїм дітям у здобутті освіти. Якщо релігійні переконання — це підстава для звільнення від виконання закону, то чому світські переконання не заслуговують на таке саме звільнення?

Більшість суддів Верховного суду провела паралель із позитивними цінностями чернечих орденів, існування яких збагачує наше суспільство. Проте, зазначав Гемфрі, між ними й амішами існує кардинальна відмінність. Ченці добровільно приймають постриг та перебираються жити до монастиря. А в дітей амішів ніхто ніколи не питає добровільної згоди стати амішами; вони народжуються в цій культурі й не мають вибору.

Хіба не відчувається якась зневажлива зверхність і негуманність, коли когось (особливо дітей) приносять у жертву на вівтар «культурного розмаїття» та збереження релігійних традицій? Усі інші насолоджуються своїми автомобілями й комп'ютерами, вакцинами й антибіотиками. А ти, чудернаць-

кий маленький народику зі своїми брилями й старомодними штанами, своїми кінними візками, архаїчною говіркою та туалетами на вигрібних ямах, — ти збагачуєш наше життя. Звісно, ми тобі дозволимо тримати дітей при собі, під замком, у твоєму часовому проваллі з XVII століття, бо ж інакше безнадійно втрачимо дещо важливе: одну з цеглинок розкішного розмаїття людських культур. Крихітна частина мене погоджується з цим аргументом, але значно більша відчуває незручність.

СКАНДАЛ В ОСВІТІ

Прем'єр-міністр моєї країни Тоні Блер ухопився за «культурне розмаїття» під час засідання Палати громад, коли депутат парламенту Дженні Тонг дорікнула йому, що з державних коштів фінансується школа на північному сході Англії, в якій (унікальний випадок у Британії!) дітей навчають неприкрашеного біблійного креаціонізму. Пан Блер не знайшов нічого кращого, ніж відповісти, що буде дуже прикро, якщо переймання цією темою завадить нам створити «таку розмаїту шкільну систему, яку ми можемо собі дозволити»¹⁴³. Ішлося про коледж Еманюель у місті Гейтсгед — одну з «міських академій», заснованих з ініціативи уряду Блера, якою він дуже пишається. Сенс ініціативи полягав у тому, що багатих спонсорів закликали зібрати відносно невелику суму грошей (2 мільйони британських фунтів стерлінгів у випадку Еманюеля), після чого решту потрібних коштів виділяв уряд (20 мільйонів у випадку Еманюеля плюс безстрокове покриття поточних витрат і оплати праці). Схема давала спонсорам право впливу на основоположні цінності, які прищеплюватиме заклад, брати участь у призначенні його керівництва, мати голос у питаннях зарахування та відрахування учнів і багато іншого.

Десять відсотків потрібних коштів на користь коледжу виділив сер Пітер Варді, заможний автодилер із похвальним бажанням дати сучасним дітям освіту, якої б він хотів для самого себе, менш привабливий аспект якого полягає в тому, що він при цьому хотів нав'язати дітям ще й свої особисті

релігійні переконання*. На жаль, Варді злигався з клікою вчителів під проводом Найджела Мак-Квойда, які захоплюються ідеями американських фундаменталістів. Мак-Квойд певний час керував коледжем Еманюель, а зараз керує всім консорціумом шкіл Варді. Про рівень його науковості можна судити хоча б із його впевненості, що світ виник не більше десяти тисяч років тому, а також із такої цитати: «Неможливо повірити, поглянувши на складність людського тіла, що все почалося з вибуху, а ми колись були мавпами... Сказавши дітям, що життя безцільне і що вони — лише хімічні мутації, ви не підвищите їхню самооцінку»¹⁴⁴.

Жоден науковець ніколи не заявляв, що дитина — це «хімічна мутація». Використання такої фрази в цьому контексті — безграмотна маячня десь того самого типу, що й наведені в газеті «Guardian» за 18 квітня 2006 року слова «єпископа» Вейна Мелколма, голови Церкви міського християнського життя в Гекні (східний Лондон), котрий «ставить під сумнів наукові докази еволюції». Рівень обізнаності Мелколма з науковими доказами можна оцінити на основі такої його заяви: «У геологічному літописі явно бракує проміжних рівнів розвитку. Якщо жаба перетворилася на мавпу, то в нас уже давно повинно бути багато викопних решток жабомавп».

Мабуть, наука — не сильна сторона пана Мак-Квойда. Тому, заради справедливості, давайте перейдемо до головного науковця його команди — Стівена Лейфілда. 21 вересня 2001 року цей пан прочитав лекцію в коледжі Еманюель на тему «Викладання науки з біблійного погляду». Текст лекції розмістили на одному християнському веб-сайті (www.christian.org.uk). Але вам не вдасться знайти її там. Християнський інститут прибрав її зі свого веб-сайту в той самий день, коли я привернув до неї увагу громадськості своєю статтею в газеті «Daily Telegraph» за 18 березня 2002 року, ґрунтовно та критично розібравши її зміст¹⁴⁵. Проте зі світової павутини не так просто щось стерти назавжди. Швидкість роботи пошукових сайтів почасти забезпечується тим, що вони тримають інформацію в кеші, де вона на певний час

* Пророчими були слова Генрі Луїса Менкена: «Глибоко в серці кожного євангеліста заліг уламок нереалізованого автодилера».

затримується навіть після того, як оригінал видаляють. Британський журналіст Ендрю Браун, головний кореспондент газети «Independent» із релігійних питань, був насторожі й оперативно відобув лекцію Лейфілда з кешу пошуковика Google, розмістивши її, щоб ніхто інший більше не міг видалити, на своєму веб-сайті: <http://www.darwinwars.com/lunatic/liars/layfield.html>. Думаю, ви вже зауважили, що слова, з яких складається посилання на сторінку, Браун підібрав дотепно.

До речі, коли один допитливий читач поцікавився в коледжі Еманюель, чому лекцію видалили з веб-сайту, у відповідь надійшло таке невігадливе пояснення, яке також зберіг для нас Ендрю Браун:

Коледж Еманюель опинився в осерді дискусії про викладання креаціонізму в навчальних закладах. На практиці це означає, що нам надходить величезна кількість зв'язків від засобів масової інформації, що забирає дуже багато часу в директора та його заступників. Усі вони мають чимало інших важливих справ. Щоб полегшити їм життя, ми тимчасово прибравши лекцію Стівена Лейфілда з нашого веб-сайту.

Безперечно, керівництву коледжу ніколи й угору глянути, розриваючись між розмовами з журналістами, щоб пояснити їм свою позицію в питанні викладання креаціонізму школярам. Але який тоді сенс видаляти з веб-сайту текст лекції, який якраз мав допомогти їм жити, адже до нього можна було відправляти журналістів, тим самим економлячи свій час? Та ж ні, вони видалили лекцію свого замдиректора з науки, бо зрозуміли, що в ній є що приховувати. Ось один із перших абзаців лекції:

Вігразу зазначу, що ми відкидаємо гумку, популяризовану (мабуть, ненавмисно) в XVII столітті Френсісом Беконом про те, що існують «дві книги» (тобто Книга природи та Святе Письмо), з яких можна незалежно одна від одної добувати істину. Ми твердо стоїмо на тій простій позиції, що Бог переконливо й непомильно гоніс своє слово на сторінках Святого Письма. І хоч у наш час неговірливої, сп'янілої від телебачення культури це

твердження може згатися непереконливим, старомодним і наївним, ми не сумніваємося, що воно достатньо надійне, щоб закласти на ньому фундамент майбутнього.

Не забувайте щипати себе час від часу, щоб переконатися, що це не сон. Ці слова належать не проповіднику з Алабами, який виступає просто неба на імпровізованій сцені; їх сказав замдиректора з науки навчального закладу, в який британський уряд вливає гроші та яким тішиться і пишається Тоні Блер. 2004 року він як ревний християнин сам перерізав стрічку на церемонії відкриття цього чергового додатку до шкільної флотилії Варді¹⁴⁶. Так, розмаїття потрібно цінувати, але ж не до потьмарення розуму.

Далі Лейфілд по пунктах порівнює науку та Письмо, підсумовуючи в кожному випадку, коли між ними намічається суперечність, що перевагу слід віддавати Письмові. Зауваживши, що в державний навчальний план тепер входить геологія, Лейфілд додає: «Було б особливо відповідально з боку вчителів, яким доручать викладати цей розділ природознавства, ознайомитися зі статтями Віткомба й Морріса, присвяченими геологічним наслідкам Потопу». Так, «Потопу» — того самого, про який ви подумали. Потопу з Ноевим ковчегом. Ноевим ковчегом! І це замість того, щоб розповідати дітям захопливі факти про те, що Африка й Південна Америка колись були одним материком, а потім почали віддалятися з такою самою швидкістю, з якою ростуть нігті на пальцях. Ось вам іще трохи одкровенень від Лейфілда (замдиректора з науки!) про те, що Ноїв потоп відбувся недавно та що ним можна легко пояснити природні об'єкти, які, згідно з реальними даними геології, потребували сотень мільйонів років, щоб з'явитися:

Таким чином, загальносвітовий потоп, описаний у Книзі Буття 6—10, доводиться визнати історичною подією і знайти йому місце в загальній геофізичній парадигмі. Якщо біблійна оповідь надійна й у наведених у ній роговодах (наприклад, Буття 5; 1 Хроніки 1; Матвія 1 та Луки 3) нічого не пропущено, можна вирахувати, що ця глобальна катастрофа відбулася відносно недавно.

Її численні наслідки можна спостерігати всюди. Головні сліди цієї погії — повні скам'янілостей шари осадових гірських порід, величезні роговища вуглеводневого палива (вугілля, нафти й газу) та міфологічні розповіді про великий потоп, які часто зустрічаються у народів з усіх частин світу. Джон Вудморен та інші переконливо показали, що спорудити та утримувати цілий рік ковчег із великою кількістю живих істот на борту, доки не спаде вода, цілком реально.

Насправді читати все це ще сумніше, ніж заяви неуків на кшталт цитованих раніше Найджела Мак-Квойда або єпископа Вейна Мелколма, адже Лейфілд здобув наукову освіту. Ось ще один приголомшливий уривок:

Як зазначалося на початку, християни, маючи на те вагомій підставі, вважають тексти Старого та Нового заповітів надійним посібником про те, у що слід вірити. Проте це не тільки релігійні документи. Вони містять правдивий виклад історії Землі, нехтуючи яким ми дуже ризикуємо.

Від думки про те, що Письмо містить правдивий виклад геологічної історії, здригнеться будь-який поважний богослов. Разом зі своїм другом Річардом Гаррісом (єпископом Оксфордським) я написав спільного листа до Тоні Блера, під яким підписалися також вісім єпископів і дев'ять відомих науковців¹⁴⁷. Цими дев'ятьма науковцями були тодішній президент Королівського наукового товариства (котрий раніше був головним радником Тоні Блера з питань науки), секретарі біологічної та фізичної секцій товариства, королівський астроном (нинішній президент Королівського наукового товариства), директор Музею природознавства та, мабуть, найшанованіша людина в Англії — сер Дейвід Еттенборо. З боку єпископів лист підписали один католицький і сім англійських єпископів, тобто найвидатніші релігійні лідери всієї Англії. У відповідь із секретаріату прем'єр-міністра надійшла недбала й неадекватна відписка, в якій ішлося про високі екзаменаційні показники випускників коледжу та позитивну

оцінку його діяльності офіційним органом контролю якості освіти — OFSTED. Панові Блеру не спало на думку, що якщо інспектори з OFSTED поставили високу оцінку навчальному закладу, замдиректора з науки якого вчить дітей, що всесвіт з'явився пізніше одомашнення собаки, то щось явно не гаразд зі стандартами якості, які застосовує ця інспекція.

Найбільше занепокоєння викликає завершальна частина лекції Стівена Лейфілда під рубрикою «Що слід робити?», в якій він розглядає тактику, до якої можуть вдатися вчителі, котрі прагнуть викладати фундаменталістське християнство на заняттях із природознавства. Зокрема він закликає вчителів наукових дисциплін

при кожній нагоді, коли в підручнику, екзаменаційному питанні або в словах гостя школи прямо згадується чи мається на увазі еволюціоністська парадигма/теорія старої Землі (про те, що вік Землі становить мільйони або навіть мільярди років), ввічливо вказувати на можливість помилковості цієї думки. Завжди, коли з'являється можливість, ми повинні пропонувати альтернативне (і завжди краще) біблійне пояснення тих самих фактів. Ми ще розглянемо по кілька таких прикладів із фізики, хімії та біології.

Решта лекції Лейфілда — просто інструктаж, як вести пропаганду; поради для набожних учителів біології, хімії та фізики, які прагнуть, не виходячи за межі вимог державного навчального плану, ізсередини підірвати базовану на доказах наукову освіту, підміняючи її Святим Письмом.

15 квітня 2006 року Джеймс Ногті, один із найдосвідченіших ведучих на каналі BBC, взяв інтерв'ю у сера Пітера Варді в своїй радіостудії. Розмова була присвячена розслідуванню, яке в той час вела поліція за звинуваннями, які Варді відкидав, у тому, що уряд Блера пропонував заможним особам хабарі у вигляді рицарських і перських титулів в обмін на фінансову підтримку ними відкриття «міських академій». Ногті поцікався в Варді й щодо креаціонізму, але останній категорично заперечив заяви, нібито коледж Еманюель нав'язує дітям молодоземельний креаціонізм. Зате один із випускників ко-

леджу, Пітер Френч, не менш категорично стверджував¹⁴⁸: «Нас учили, що вік Землі 6000 років»*. Хто з них говорить правду? Нам достеменно не відомо, але лекція Стівена Лейфілда дуже недвозначно окреслює його бачення того, як слід викладати наукові дисципліни учням. Невже Варді не читав відвертого маніфесту Лейфілда? Невже він справді не знає поглядів свого замдириктора з науки? Пітер Варді нажив собі статки на продажі вживаних автомобілів. Ви б захотіли після такого купити машину в нього? І чи продали б ви, як Тоні Блер, цій людині школу за 10 % її вартості, взявши при цьому на себе ще й усі поточні витрати на її функціонування? Давайте будемо поблажливими до Блера та припустимо, що він не читав лекцію Лейфілда. Думаю, справ у нього зараз хоч греблю гати, тож ми забагато від нього хочемо.

Директор коледжу Мак-Квойд виступив на захист політики свого закладу, котра нібито базується на неупередженості та широті поглядів. Але його заява звучала зверхньо й самодоволено:

Найвдаліший приклад, який можу запропонувати — моя лекція з філософії для випускного класу. З одного боку сидів Шакіл, який заявив: «Істина міститься в Корані». А Клер, сидячи з іншого боку, парирувала: «Ні, істина в Біблії». І ми почали бесіду, обговорюючи, в чому вони згодні між собою, а в чому розходяться. Зрештою, всі погодилися, що обидві сторони не можуть бути правими одночасно. Тоді я сказав: «Вибачай, Шакіл, але ти помиляєшся, істина — в Біблії». На що він відповів: «Вибачте, містере Мак-Квойд, але це ви помиляєтеся. Істина — в Корані». Далі вони пішли обігати, проговжуючи дискусувати між собою. Ось що ми переслідуюмо. Ми хочемо, щоб діти розуміли, чому вони вірять у те, в що вірять, і як відстояти свою позицію¹⁴⁹.

Яка ідилічна картина! Шакіл і Клер мирно ідуть разом на обід, енергійно доводячи та захищаючи свої несумісні переконання.

* Щоб ви відчували масштаб цієї помилки: це приблизно те саме, що стверджувати, нібито відстань між Нью-Йорком і Сан-Франциско менш ніж 700 метрів.

Але що в цьому ідилічного? Хіба не навіває сум змальована паном Мак-Квойдом картина? На чому, зрештою, базувалися аргументи Шакіла та Клер? Які переконливі факти міг кожен із них навести, щоб дискусія була плідною і конструктивною? Вони просто по черзі заявляли, що її або його священна книга краща за іншу — ось і все. Більшого вони сказати не могли, бо більшого *неможливо* сказати, якщо тебе вчили, що істину слід виводити зі Святого Письма, а не з емпіричних фактів. Тобто освіти ні Клер, ні Шакіл, ні їхні однокласники не здобули. Їх школа підвела під монастир, а директор вчинив над ними наругу, але не над тілом, а над розумом.

І ЗНОВУ ПРОБУДЖУЄМО СВІДОМІСТЬ

А тепер іще одна ідилічна картина. Одного року під Різдво газета «Independent», яку я зазвичай читаю, шукаючи відповідну нагоді фотографію, не знайшла нічого кращого, як надрукувати серцеїдну екуменічну картинку зі шкільної різвяної вистави. На ній трьох біблійних мудреців грали, як тріумфально повідомлялося в підписі, Шадбріт (сикх), Мушараф (мусульманин) та Адель (християнка) — всі чотирирічні діти.

Ідилічна? Гріє серце? Ні, ні те, ні інше; вона гротескна. Як порядна людина може схвалювати, щоб на чотирирічних дітей вішали ярлики відповідно до космологічних та богословських поглядів їхніх батьків? Щоб краще зрозуміти мою думку, уявіть аналогічну фотографію в газеті, але з іншим підписом: «Шадбріт (кейнсіанець), Мушараф (монетарист) й Адель (марксистка), всім по чотири роки». Здогадуєтеся, скільки б (цілком заслужено) посипалося гнівних листів у редакцію? Проте через незрозуміло привілейований статус релігії в нашому суспільстві ніхто навіть не пискнув, як і під час аналогічних випадків у минулому. Лише уявіть, який зчинився би галас, якби підпис до фотографії повідомляв: «Шадбріт (атеїст), Мушараф (агностик) і Адель (світська гуманістка), всім по чотири роки». Підозрюю, почалися б навіть перевірки, чи не слід позбавити батьківських прав людей, які довели

до такого своїх дітей. У Британії немає конституційного відокремлення церкви від держави, тож батькам-атеїстам доводиться пливати за течією, дозволяючи школам прищеплювати їхнім дітям ту релігію, яка панує в їхній місцевості. Веб-сайт The-Brights.net (заснований американськими активістами, які задумали змінити дискредитовану назву «атеїст» на «Bright», що означає «кмітливий», «яскравий» — так само, як свого часу гомосексуалам вдалося закріпити за собою назву «gay», що означає «радісний») скрупульозно підійшов до встановлення правил, за якими діти можуть реєструватися на ньому: «Рішення стати брайтом має ухвалити сама дитина. Якщо дитині сказали, що їй слід або вона повинна стати брайтом, така дитина НЕ може стати брайтом». Чи можете уявити, щоб якась церква або мечеть видала таку безкорисливу постанову? Але чи не слід змусити їх запровадити аналогічне обмежувальне правило на членство? Зізнаюся, що теж зареєструвався у «брайти» почасти для того, щоб побачити, чи можливо цілеспрямованими діями меметично вживити таке слово в мову. Не знаю, хоч дуже хотілося б дізнатися, як відбулося створення і впровадження слова «гей»: у результаті свідомих, цілеспрямованих дій чи спонтанно й випадково¹⁵⁰. На початку кампанія брайтів зіткнулася з серйозними перешкодами: проти неї категорично виступила частина атеїстів, злякавшись, що їх звинуватять у «зарозумілості». Проте рух «Гей-прайд» не страждає такою скромністю, що може бути однією з причин його успіху.

У попередніх розділах я торкався теми «пробудження свідомості», зокрема навівши приклад феміністок, які навчили нас здригатися щоразу, коли чуємо фрази на кшталт «жіноча логіка» або «чоловіча професія». У цьому підрозділі я хочу відкрити очі на іншу проблему. Гадаю, ми всі повинні почуватися незручно, коли малій дитині приписують належність до конкретного віросповідання. Малі діти ще не готові до того, щоб розумітися на походженні всесвіту, життя та моралі. Від самого звучання фрази «дитина-християнин» або «дитина-мусульманин» нам має бути неприємно, як від скреготу нігтів по склу.

Ось репортаж від 3 вересня 2001 року ірландської радіостанції KPFT-FM:

Ольстерські лоялісти спробували завадити католицьким школяркам пройти до жіночої початкової школи Святого Хреста на Аргойн-роуд у північній частині Белфаста. Офіцерам Королівської поліції Ольстера та солдатам британської армії довелося розігнати учасників протесту, які намагалися заблокувати вхід до школи. Щоб діти могли потрапити на заняття, довелося спорудити відгороджувальний паркан. Лоялісти свистіли й вигукували релігійні образи, коли діти, деяким із яких було лише по чотири роки, у супроводі батьків проходили до школи. Коли діти з батьками підходили до центральних воріт, на них летіли пляшки й каміння.

Кожна пристойна людина здригнеться від думки про випробування, пережите нещасними дівчатками з цього репортажу. Я ж хочу пояснити, що так само слід здригатися від того, що дітей називаються «католицькими школярками». (Як я зазначав у першому розділі, «лоялісти» — це улесливий північноірландський евфемізм на позначення протестантів, тоді як «націоналісти» — це евфемізм на позначення католиків. Чомусь люди, які анітрохи не вагаються навішувати дітям ярлики «католики» чи «протестанти», не наважуються використати ті самі релігійні ярлики в значно більш підходящому контексті — коли йдеться про дорослих терористів та оскаженілий натовп).

Наше суспільство, навіть його нерелігійна частина, з якогось дива прийняло абсурдну ідею, що малим дітям можна — і слід — нав'язувати релігійні переконання їхніх батьків, чіпляючи на них релігійні ярлики на кшталт «дитина-католик», «дитина-протестант», «дитина-юдей», «дитина-мусульманин» тощо, хоч не існує інших аналогічних ярликів, як-от «діти-консерватори», «діти-ліберали», «діти-республіканці», «діти-демократи». Будь ласка, благаю вас, зрозумійте це й наступного разу, коли чуєте таку фразу, зчиняйте галас. Бо дитина ще не може бути християнином чи мусульманином, а лише дитиною батьків-християн або дитиною батьків-мусульман. Використання такої термінології, до речі, дозволить відкрити очі на правду й самим дітям. Якщо дитина почує, що вона «дитина батьків-мусульман», то відразу зрозуміє, що релігію можна вибирати (або відкидати), дорісши до відповідного віку.

Корисною річчю для освітньої системи було б уведення порівняльного релігієзнавства в навчальний план. Пам'ятаю, що перші сумніви щодо релігії в мене зародилися приблизно в дев'ятирічному віці, коли я дізнався (але не в школі, а від батьків), що християнська релігія, в середовищі якої я виріс, — лише одне з великої кількості несумісних між собою віросповідань. Апологети релігії добре усвідомлюють цей факт і не знають від нього спокою. Після публікації фотографії з різдвяної шкільної вистави редакція «Independent» не отримала жодного листа зі скаргою на навішування релігійних ярликів дітям. Єдиний критичний лист надійшов від організації під назвою «Кампанія за справжню освіту», речник якої, Нік Сітон, застеріг від крайньої небезпеки багатоконфесійної освіти: «У наші дні дітей учать, що всі релігії мають однакову цінність, тобто що їхня власна віра нічим не краща за інші». Саме так і є. Тож небезпідставно тривожиться цей поважний речник. В іншому місці він обурюювався: «Неправильно виставляти всі віросповідання як рівноцінні. Кожен має право вважати, що його віра краща за інші, хай це індуїсти, юдеї, християни чи мусульмани. Інакше який сенс вірити взагалі?»¹⁵¹

І справді — який? Яке ж це все відверте безглуздя! Ці віросповідання несумісні один з одним. Інакше який був би сенс вважати своє кращим за інші? А отже, більшість із них не можуть бути «кращими за інші». Нехай діти дізнаються про різні релігії, помічають їхню несумісність і роблять свої власні висновки про те, що впливає з цієї несумісності. Що ж стосується «істинності» релігій, то дайте їм підрости й визначитися самим.

РЕЛІГІЙНА ОСВІТА ЯК ЧАСТИНА ЛІТЕРАТУРНОЇ КУЛЬТУРИ

Мушу зізнатися, що навіть мене інколи шокує необізнаність зі змістом Біблії серед людей, котрі здобували освіту через кілька десятиліть після мене. Хоч, може, справа не в десятиліттях. Роберт Гайнд у своїй проникливій книзі «Чому боги

не вмирають» наводить результати опитування, проведеного аж у далекому 1954 року в Сполучених Штатах компанією «Gallup» Три четверті католиків і протестантів не змогли назвати ім'я хоча б одного пророка зі Старого Заповіту. Більше двох третин не знали, хто виголосив Нагірну проповідь. Значна кількість опитаних вважала, що Мойсей був одним із дванадцяти апостолів Ісуса. І це, повторюся, в Сполучених Штатах, значно набожнішій країні ніж решта розвиненого світу.

Біблія короля Якова 1611 року (або так звана «канонічна версія») містить уривки, що самі собою становлять високу літературну цінність, наприклад, Пісня над піснями та піднесена Книга Екклезіяста (котра, за словами обізнаних людей, у старосврейському оригіналі також звучить чудово). Проте найважливіша причина, чому Біблію не слід прибирати з нашої освіти, полягає в її важливій ролі як джерела літературної культури. Те саме стосується легенд і міфів про богів стародавніх Греції та Риму: ми їх вивчаємо, але при цьому ніхто не вимагає, щоб ми в них вірили. Наведу похашцем укладений список висловів та сентенцій, узятих із Біблії або навіяних нею, які часто зустрічаються в літературній та розмовній англійській мові від видатних поетичних шедеврів до заялжених штампів, від народної мудрості до масних фраз:

Хай буде світло! • Плогіться і розмножуйтесь • На свій образ і подобу • Ребро Агама • Плоть і кров моя • Костюм Єви • Дерево пізнання • Заборонений пліг • Працювати в поті чола • Фіговий листок • Вигнання з раю • Печать Каїна • Брат піднявся на брата • Чи я сторож братові своєму? • Мафусаїлів вік • Вавилонське стовпотворіння • Небесна грабина • Всесвітній потоп • Голуб миру • Маслинова гілка • Незрячий у Газі • Прогати за миску сочевиці • Прогати первородство • Вавилонський полон • Кари єгипетські • Неопалима купина • Край, що тече молоком та медом • Обіцяний край • Чекати, як манни небесної • Відпусти мій народ • Золоте теля • Молох • Око за око, зуб за зуб • Ваш гріх знайде вас • Жертовний козел • Притча во язицех • Шібболет • Єрихонські труби • Філістерський • Самсон і Даліла • Давид і Голіаф • Цариця савська •

Мудрий, як Соломон • Соломонове рішення • Посипати голову попелом • Хіба ревуть воли, як ясла повні? • Левіафан • Берегти, як зіницю ока • Страх Божий • Гріхи молодості • Юдоль плачу • Сильні світу цього • Наріжний камінь • Марнота марнот • Повертатися на круги своя • Немає нічого нового під сонцем • Час розкидати каміння і час збирати його • Перекувати мечі на рала • Геєна вогненна • Плач Єремії • Бовван на глиняних ногах • Голос спраглого в пустелі • Спати сном праведника • Хто сіє вітер, той пожне бурю • Согом і Гомора • Не хлібом самим живе людина • Сіль землі • Підстав ґругу щоку • Хома невірний • Мир вам! • Ні на йоту • Не знає ліва рука, що робить права • Хліб насущний • Служити мамоні • Хто шукає, той знаходить • Не розсипайте перли перед свиньми • Вовк в овечій шкурі • Молоде вино в старих бурдюках • Обтрусить порошок із ніг своїх • Упасти на добрий ґрунт • Відділяти кукіль від пшениці • Знамення часу • Хто не зі мною, той проти мене • Нема пророка в своїй країні • Крихти з панського столу • Фарисей • Відділяти овець від козлів • Закопати талант у землю • Субота створена для людини, а не людина для суботи • Вносити свою лепту • Саг Гетсиманський • Нехай омине ця чаша мене • Випити гірку чашу • Поцілунок Юди • Хто візьме меча, від меча і загине • Вмивати руки • Не од світу цього • Терновий вінок • Добрий самарянин • Іти на Голгофу • Нести свій хрест • Не знають, що чинять • Явлення Христа народу • Одним миром мазані • Таємне стане явним • На злобу дня • Гнати крамарів із храму • Лікарю, зіліся сам! • Кому багато дано, з того багато спитають • Бігний, як Лазар • На всі чотири вітри • Убогі духом • Влада темряви • Кожен камінь кричить • Не залишити каменя на камені • Спочатку було слово • Камінь спотикання • Хто не працює, той не їсть • Що посієш, те й пожнеш • Хто стукає, тому відчинять • Ходити вузькою стежкою • Блудний син • Кинути перший камінь • Сам собі закон • Друге прищестя • Грона гніву • Зірка полин • Антихристова печать • За сімома замками • Начер-

*тання звіра • Заблудла вівиця • Упалий ангел • Корінь
усього лихого • Альфа й омега • Армагеддон • Апока-
ліпсис • Quo vadis*

Кожен із перелічених термінів і сталих виразів узято без-
посередньо з Біблії. Тож немає сумніву, що від незнання її
тексту неминуче постраждає наше розуміння сучасної літе-
ратури. І не тільки її урочистих та серйозних творів. Ось по-
простодушному дотепний віршик судді лорда Бовена:

І на праведного капає дощик-каверзник,
І на неправедного лстється вволю.
Але до нитки змокне тільки праведник,
Бо неправедник відібрав його парасолою.

Та ви не отримаєте повного задоволення від нього, якщо
не вловите алюзії на Євангеліє від Матвія 5:45 («Що наказує
сходити сонцю Своему над злими й над добрими, і дощ по-
силає на праведних і на неправедних»). А влучність словечка
Елізи Дулітл із «Моеї прекрасної леді» не збагне той, хто
не знає про печальний кінець Івана Хрестителя:

«Дякую, ласкавий королю, — чемно кажу я. —
Та мені потрібна тільки 'енрі 'ігінза 'олова в каструлі».

Особисто я найвидатнішим англомовним письменником-
гумористом вважаю Пелема Гренвіля Вудгауза, у творах яко-
го, б'юся об заклад, можна знайти алюзії на добру половину
наведених мною біблійних фраз. (Проте навіть пошук у Google
не допоможе виявити їх усі, не вловивши зв'язку між парод-
дійною назвою оповідання «Тітонька й ледар» із віршем
з Книги Приповістей 6:6*.) У доробку Вудгауза багато й інших
біблійних фраз, які не потрапили до мого списку й не стали
широковживаними фразеологізмами або приказками. Вчи-
тайтеся лише в розповідь Берті Вустера, одного з Вудгаузових
персонажів, про те, як він прокинувався з важким похміллям:

* У Книзі Приповістей 6:6 ідеться про мураку й ледаря. Англійські слова «aunt» (тітка) і «ant» (мураха) звучать схоже, але алгоритми інтернет-пошуковиків не дозволяють їм знаходити результати за схожістю звучання. — *Прим. перекл.*

«Мені снилося, нібито якийсь падлюка заганяє кілок мені в скроню — і не такий звичайний, як у Яїл, дружини Хеверона, а розпечений до червоного». Сам Берті надзвичайно пишався своїм єдиним шкільним досягненням — нагородою за відмінне знання Святого Письма.

Як ви розумієте, знання Біблії важливе для розуміння як гумористичної, так і серйозної літератури. У своєму часто цитованому й переконливому дослідженні Назіб Шагін навів понад 1300 посилань на Біблію в творах Шекспіра¹⁵². Багато прикладів також можна знайти в «Звіті про біблійну грамотність», опублікованому в м. Ферфакс, штат Вірджинія (треба зізнатися, виданому на кошти горезвісного Фонду Темплтона), в якому констатується одностайна думка вчителів англійської літератури, що біблійна грамотність важлива для повноцінного опанування їхнього предмета¹⁵³. Поза сумнівом, те саме стосується французької, німецької, російської, італійської, іспанської та інших великих літератур Європи. Очевидно, в арабському та індійському світах так само важливо знати Коран і Бхагавад-Гіту, щоб на повний смак відчути місцеву літературну спадщину. І на завершення списку, ви не оціните Вагнера (чия музика, за одним влучним висловом, краща, ніж звучить), нічого не знаючи про скандинавських богів.

Давайте на цьому й зупинемося. Гадаю, я навів достатньо аргументів, щоб переконати принаймні моїх старших читачів, що атеїстичний світогляд не вимагає вилучення Біблії та інших священних книг з освіти. Так само можна зберігати сентиментальну прив'язаність до культурних та літературних традицій, скажімо, юдаїзму, англіканства чи ісламу, ба навіть брати участь у релігійних ритуалах на кшталт одружень чи похоронів, не ловлячись на гачок вірувань у надприродні сили, які історично супроводжували ці традиції. Можна відмовитися від віри Бога, не розриваючи при цьому зв'язку зі своєю безцінною культурною спадщиною.

10

НЕОДМІННА ПРОГАЛИНА?

Чи можна відчути сильніше хвилювання,
ніж роздивляючись далечезну галактику крізь окуляр
100-дюймового телескопа, тримаючи в руці
скам'янілість, якій 100 мільйонів років, або кам'яне
знаряддя, якому 500 тисяч років, стоячи над неосяжною
часо-просторовою прірвою Великого каньйону
або слухаючи лекцію науковця, котрий безстрашно
зазирнув в очі всесвіту в момент його виникнення?

Ось це і є справжнє, священне знання.

Майкл Шермер

«Ця книга заповнює дуже потрібну прогалину». Ви іронічно усміхаєтеся, бо розумієте обидва протилежні сенси, закладені в цій фразі. Я спершу навіть подумав, що це був свідомий, кимось вигаданий жарт, але, на свій подив, виявив, що видавництва, нічого не запідозривши, використовують її в анотаціях до своїх книг. Ось, наприклад, книга, яка «заповнює дуже потрібну прогалину в літературі про постструктуралістський рух»: <http://www.kcl.ac.uk/kis/schools/hums/french/pgr/tqr.html>. Можна тільки посмакувати той факт, що ця явно безплідна книжка присвячена Мішелю Фуко, Ролану Барту, Юлії Крістевій та іншим іконам високоінтелектуальної франкомовної культури.

Чи заповнює релігія якусь дуже потрібну прогалину? Часто кажуть, що в нашому мозку є вільна ніша, за формою розрахована під Бога, яку потрібно обов'язково заповнити. Тобто що ми психологічно потребуємо Бога — уявного друга, батька, старшого брата, сповідника, повірника — і ця потре-

ба має бути задоволена, незалежно від того, існує Бог чи ні. А чи не може бути так, що Бог захаращує нішу, яку було б значно краще зайняти чимось іншим? Наукою, наприклад? Мистецтвом? Людською дружбою? Гуманізмом? Любов'ю до життя в цьому світі, а не очікуванням на інше в світі потойбічному? Любов'ю до природи або, як назвав її видатний ентомолог Едвард Осборн Вілсон, *біофілією*?

У різний час вважалося, що релігія виконує чотири головні функції для людини: пояснення, наставляння, утішання й надихання. Так історично склалося, що релігія намагалася *пояснити* нам наше існування та природу всесвіту, в якому ми живемо. Цю роль на сьогодні вона повністю втратила на користь науки, про що ми говорили в четвертому розділі. Під *наставлянням* розуміється встановлення моральних правил і зразків належної поведінки — цій темі були присвячені шостий і сьомий розділи. Досі ми оминали увагою тільки утішання й надихання, тож в останньому розділі коротко звернемося до них. Перш ніж узятися за втішання, хочу розглянути характерний для дітей феномен «уявного друга», котрий, на мою думку, споріднений із релігійними віруваннями.

БОНЯ

Гадаю, Крістофер Робін не вірив, що Паць і Вінні-Пух справді розмовляють із ним. А чи вірив він у розмови з Бонею?

Зову його я Боня й ховаю від усіх,
Із Бонею ніколи не сумно нам без них.
Граюся в дитячій чи в ванні із водою —
Боня завжди поруч, він завжди зі мною.
Татко мій розумний, кмітливий чоловік,
Мамунечка найкраща на цілий білий світ,
А няня — просто няня, зову її я Ня,
Ніхто із них не бачить, що в мене є Боня.
Боня не змовкає — він говорити звик.
Буває, щось як скаже, писклявий вийде крик,

А інколи так люто як заричить — страшне!
Як хворе має горло, то просить він мене.
Татко мій розумний, кмітливий чоловік,
Мамунечка все знає про цілий білий світ,
А няня — просто няня, зову її я Ня,
Ніхто із них не знає, що в мене є Боня.
Ми з Бонею гасаєм, як леви, у парку,
Як тигри, залягаєм спіймати дичину;
Як слоненя спокійний, не плаче він ніколи
Хіба як мильна піна у очі йому коле.
Татко мій розумний, татковий чоловік,
Мамуня — як всі мами, якими повний світ,
А няня — просто няня, зову її я Ня,
Усі вони прекрасні, та Боні не рівня.
Не жадібний, та любить цукерки він смачні.
Тому завжди прошу я давати мені дві:
«Ой, Боня теж не проти. Дайте ще одну!»
А потім сам з'їдаю — його зуби бережу.
Погрався би я з татом, та вдень його немає,
Погрався би із мамою, але й вона зникає,
Із нянею сварюся, як треба чистить зуби,
А Боня — завжди Боня, не зникне він нікуди.

*Алан Мілн, «Нам виповнилося шість»**

Цікаво, чи можна феномен уявного друга віднести до ілюзій вищого порядку, відмінних від звичайних рольових образів, яких часто вдають діти? Мій особистий досвід не допоможе відповісти на це запитання. Як і багато батьків, моя мама записувала в спеціальний щоденник моє дитяче белькотіння. Крім простих прикидань (зараз я людина на Місяці... акселератор... вавилонянин), схоже, що я полюбляв прикидання другого порядку (я — сова, яка прикидається водяним колесом), котрі інколи бували рефлексивними (зараз я — маленький хлопчик, який прикидається Річардом). Не пригадаю, щоб я по-справжньому вірив у якусь із цих ролей, як, мабуть, не вірять у них і всі інші діти. Проте в мене не було свого Боні. Якщо вірити спогадам дорослих про дитинство,

* Публікується з дозволу розпорядників літературної спадщини Алана Мілна.

принаймні дехто з них мав уявних друзів, в існування яких щиро вірив, а в декого ці друзі навіть поставали перед очима, ніби наяву, у вигляді чітких, наочних галюцинацій. Припускаю, що феномен Боні, притаманний дітям, може виявитися вдалою моделлю для пояснення теїстичних вірувань у дорослих людей. Не знаю, чи досліджували його психологи під таким кутом зору, але впевнений, що це перспективний напрямок роботи. Супутник і повірник, Боня на все життя — це, безперечно, одна з функцій, яку виконує для людей Бог; і одна з ніш, яка може залишитися вакантною, коли він їх покидає.

Ще одна дитина, цього разу дівчинка, розповіла про «пурпурового чоловічка», який їй ввижався як реальна, видима істота, з'являючись із повітря під звук приглушеного дзенькання. Він часто навідувався до неї, особливо коли вона почувалася самотньою, але з віком візити рідшали. Одного разу, незадовго до того, як вона пішла в дитячий садок, пурпуровий чоловічок з'явився під звук свого звичного дзенькання і повідомив, що більше не приходитиме. Новина засмутила дівчинку, але чоловічок заспокоїв її, що вона вже старша й не потребуватиме його допомоги надалі. Їм доведеться розлучитися, щоб він міг доглядати за іншими дітками. Але наостанок він пообіцяв, що обов'язково з'явиться, тільки-но їй *по-справжньому* знадобиться його поміч. І таки дотримався слова, навідавшись до неї через багато років уві сні, коли дівчинка переживала психологічну кризу, не знаючи, чому присвятити своє життя. Зненацька двері її спальні прочинилися і через них у кімнату вкотився візок, навантажений книгами, який штовхав... пурпуровий чоловічок. Вона витлумачила цей сон як пораду вступати до університету. Дослухавшись до неї, вона ніколи про це не пошкодувала. Від цієї історії мені сльози навертаються на очі. Мабуть, вона впритул наближає мене до розуміння тієї ролі, яку беруть на себе уявні боги в житті людей, втішаючи їх та підтримуючи в тяжку годину такою потрібною порадою. Навіть істота, яка існує винятково в уяві, може здаватися дитині цілком реальною, даючи їй реальний комфорт і добру пораду. У певному сенсі, вона навіть має переваги: уявні друзі (як і уявні боги) завжди мають вдосталь часу й терпіння, щоб повністю присвятити себе тому, хто їх потребує. До того ж вони дешевші й доступніші, ніж психіатри чи психологи.

Чи може бути, що боги в ролі розрадників і порадників еволюціонували з таких собі дитячих «Бонь» в процесі так званого «педоморфозу»? Педоморфоз — це збереження в дорослого організму дитячих ознак. Наприклад, у собак-пекі-несів педоморфні морди: їхні дорослі особини мають вигляд цуценят. В еволюції цей процес добре відомий. Ним, зокрема, прийнято пояснювати формування таких ознак сучасної людини, як наші опуклі лоби та малі щелепи. Еволюціоністи порівнюють дітей із дитинчатами великих мавп, адже, як відомо, дитинчата шимпанзе й горил більш схожі на людей, ніж дорослі особини. Чи могла релігія з'явитися в результаті того, що від покоління до покоління відбувалося поступове відтягування моменту, коли діти прощалися зі своїми «Бонями» — аналогічно до того, як у нас у ході еволюції уповільнювався процес випрямлення лоба та зростання щелепи?

Для повноти аргументу вважаю за потрібне розглянути можливість протилежного процесу, за яким не стародавні боги постали з «Бонь», а «Боні» постали зі стародавніх богів. Такий варіант мені здається значно менш вірогідним. На роздуми про нього мене наштотувнула книга американського психолога Джулієна Джейнса «Виникнення свідомості в процесі руйнування двокамерного розуму», ідеї якої не менш дивні за її назву. Це той тип книг, які виявляються або цілковитим непотребом, або геніальним відкриттям, яке на багато років випереджає науку, — і третього не дано! Схиляюся до першого варіанта, але поки що забігаю наперед.

Джейнс відштовхується від того, що в багатьох людей процес мислення відбувається у вигляді своєрідного діалогу між «собою» та іншим співрозмовником усередині голови. Зараз ми розуміємо, що обидва «голоси» наші, а якщо не розуміємо, то потрапляємо в категорію психічнохворих. Така доля ненадовго випала Івліну Во. Будучи людиною, яка ніколи не перебирає словами, він у розмові з другом пояснив: «Не бачив тебе давно, бо до мене майже нікого не пускали. Не знаю, чи чув ти, що я був здурів». Одужавши, Во написав роман «Випробування Гілберта Пінфолда», в якому описав пережиті ним галюцинації та внутрішні голоси.

Джейнс висловив думку, що десь до 1000 року до н. е. люди загалом не розуміли, що другий голос — голос Гілберта Пін-

фолда — також належить їм. Вони думали, що це до них звертається бог: скажімо, Аполлон, Астарта, Ягве або, що вірогідніше, який-небудь домашній бог, роздаючи поради або накази. Джейнс навіть локалізував голоси богів у протилежній півкулі мозку від тієї, яка контролює усне мовлення. «Руйнування двокамерного» розуму, на думку Джейнса, — важлива історична трансформація. У цей період людям дійшло, що до них говорять не зовнішні голоси, а внутрішні. Джейнс навіть вважає цю історичну подію датою народження людської свідомості.

В одному старосипетському написі про бога-творця Пта всіх інших богів названо варіаціями його «голосу» або «язика». Сучасні переклади не вдовольняються дослівним значенням слова «голос», натомість пропонуючи розглядати інших богів як «об'єктивовані втілення духу [Пта]». Відкидаючи таке вчене тлумачення, Джейнс пропонує серйозно ставитися до дослівного значення фрази. Тобто що боги — це голоси-галюцинації, які люди чули в своїй голові. Далі автор припускає, що боги виникли зі спогадів про покійних правителів, котрі в певному сенсі продовжували впливати на своїх підданців через голоси, які ті чули в своїх головах. Правдоподібна чи ні, праця Джейнса достатньо приваблива, щоб згадати її в книзі про релігію.

Повернімося тепер до гіпотези, яку я виснував із книги Джейнса, про те, що боги й «Боні» — це різні етапи одного процесу, але розташовані в протилежній послідовності до тієї, яка випливає з теорії педоморфозу. Фактично вона зводиться до того, що руйнування двокамерного розуму відбулося не відразу, а поступово, у вигляді відкочування в дитинство моменту усвідомлення нереальності голосів-галюцинацій та примар. У зворотній послідовності повторюючи педоморфоз, боги-галюцинації спершу покинули дорослих людей, а потім відступали все далі й далі в дитинство, доживши до нашого часу лише у вигляді «Боні» та «пурпурового чоловічка». Недоліком цієї гіпотези є те, що вона не пояснює, чому боги й у наш час супроводжують багатьох людей до глибокої старості.

Можливо, доречніше було б не розглядати богів як предтеч «Бонь» або навпаки, а трактувати обидва феномени як побічні наслідки того самого психологічного нахилу. Спільним для них є те, що як Бог, так і Боня дарують утіху та слугують чудовим джерелом альтернативної думки для оцінки ідей. Таким чином,

ми повертаємося до озвученої в п'ятому розділі теорії виникнення релігії яко побічного продукту людської психіки.

ВТІШАННЯ

Настав час розглянути важливу функцію, яку Бог виконує для нас, — утішання, та відповіді на гуманітарний виклик знайти йому заміну в разі, якщо він не існує. Багато людей, які погоджуються, що Бог найпевніше не існує і що його існування не обов'язкове для підтримання моралі, все-таки виправдовують віру в нього своїм, як вони вважають, козирним аргументом: гіпотетичною психологічною або емоційною *потребою* в Бозі. Дехто з них із ноткою агресивності в голосі питає: якщо ви хочете усунути релігію, то що посяде її місце? Що ви запропонуєте людям на смертному ложі, їхнім скорботним родичам, самотнім Елеонор Рігбі, для яких Бог — їхній єдиний друг?

Почати слід із того, що, в принципі, зрозуміло без будь-яких обґрунтувань: здатність релігії втішати людей не робить її істиною. Навіть якщо сильно послабити вимоги; навіть якщо неспростовно продемонструвати, що віра в існування Бога надзвичайно важлива для психологічного та емоційного благополуччя людини; навіть якщо виявиться, що всі атеїсти — безнадійні невротики, яких постійно штовхає до самогубства глибокий екзистенційний страх, — ніщо з цього ні на йоту не наблизить релігію до статусу істини, не додасть і децимі доказів на користь існування Бога. Усі ці заяви можна тлумачити хіба як докази бажаності віри в існування Бога, навіть якщо його немає. Як я вже згадував, Деніел Деннетт у книзі «Зняти прокляття» проводить розрізнення між вірою в Бога та вірою в віру, тобто переконаністю в тому, що вірити потрібно, навіть якщо сама віра хибна: «Вірую, Господи, поможи недовірству моєму!» (Євангеліє від Марка 9:24). Людей закликають *сповідувати* віру, незалежно від того, вірять вони в неї чи ні. Кажуть, повторивши одне й те саме достатньо багато разів, можна переконати себе в його істинності. Припускаю, у всіх нас знайдуться знайомі, котрі прихильно став-

ляться до релігійної віри й захищають її від критиків, хоч при цьому неохоче визнають, що й самі не вірять.

Дізнавшись про таке розрізнення із книги Деннетта, я відтоді неодноразово переконувався в його слушності. Можна без перебільшення сказати, що більшість знайомих мені атеїстів приховують свій атеїзм за фасадом благочестивості. Самі вони не вірять у надприродне, але роблять собі невелику поблажку, залишаючи місце для ірраціональних поглядів. Фактично, вони вірять у віру. Диву даєшся, як багато людей не бачать різниці між твердженнями «Х відповідає істині» та «бажано, щоб люди вірили, що Х відповідає істині». Хоч, може бути, вони не впадають у логічний заблуд, а просто вважають істину менш важливою порівняно з людськими почуттями. Не хочу применшувати значення наших почуттів, але давайте в кожній розмові будемо конкретними: ідеться про почуття чи істину. Те й те має значення, але вони не тотожні.

І в будь-якому разі моє гіпотетичне допущення надмірне й безпідставне. Не знаю жодних емпіричних доказів, які б свідчили, що атеїсти більш схильні почуватися нещасливими, впадати у відчай, страждати від безнадії. Деякі атеїсти щасливі, деякі — нещасливі. І так само серед християн, юдеїв, мусульман, індуїстів та буддистів можна знайти як бідолах, так і щасливців. Можливо, існують якісь статистичні натяки на зв'язок між щастям і вірою (або її відсутністю), але сумніваюся, чи цей зв'язок може бути сильним що в один, що в інший бік. Мене більше цікавить питання, чи існують якісь вагомі *підстави* для депресії у тих, хто живе без Бога. Насамкінець книги я хочу показати, що все якраз навпаки: люди, які не дотримуються віри в надприродне, мають кращі шанси прожити щасливе життя і реалізувати себе. Але спершу доведеться розглянути претензії релігії на роль утіхи для тих, хто страждає.

Утішання, згідно з «Коротким оксфордським словником англійської мови» — це пом'якшення суму або психологічного страждання. Я виділю два типи втішання:

1. *Безпосередньо фізичне втішання.* Мандрівник, якого заскочила ніч у горах, знайде втіху в великому, теплому сенбернарі, а тим паче, якщо до його нашийника буде прив'язана пляшечка коньяку. Заплакана дитина знайде втіху в обіймах

сильних рук дорослого, який її пригорне й прошепоче заспокійливі слова на вухо.

2. *Утіха від відкриття раниш невідомого факту або відкриття нового погляду на відомі факти.* Жінка, чий чоловік загинув на війні, відчує втіху, дізнавшись, що вагітна від нього або що він загинув героїчною смертю. Також ми можемо відчувати втіху, відкривши новий погляд на певну ситуацію. Наприклад, філософ зазначає, що в смерті літньої людини немає нічого особливого. Дитина, якою вона була, «померла» давним давно й не в результаті раптового відходу з життя, а через поступове дорослішання. Кожна з семи шекспірівських стадій життя «відмирає», поступово переходячи в наступну. Із цього погляду, та мить, коли літня людина остаточно покидає білий світ, нічим не відрізняється від повільних «смертей», які вона переживала протягом життя¹⁵⁴. Людина, яку не тішить перспектива своєї смерті, може знайти розраду в такій зміні кута зору на цю подію. А може й не знайти, але в будь-якому разі це приклад знаходження втіхи через самоаналіз. Марк Твен по-іншому обґрунтовував відсутність страху смерті: «Я смерті не боюся. До свого народження я був мертвим мільярди й мільярди років, не відчуваючи від цього жодних незручностей». Твенове глибокодумство не звільняє нас від неминучості смерті, але пропонує подивитися на неї в іншому, більш утішному світлі. Не боявся смерті й Томас Джефферсон, котрий, вочевидь, не вірив ні в яке потойбічне життя. За словами Крістофера Гітченза, «під кінець життя Джефферсон неодноразово писав друзям, що очікує свого кінця без тіні надії чи страху. Фактично, цим він прямо заявив, що не був християнином».

Загартовані інтелектуали, напевно, готові прочитати й різкішу заяву, зроблену Бертраном Расселом в есеї 1925 року «У що я вірю»:

Я вірю в те, що після смерті я згнию і від мене нічого не залишиться. Я немолода людина й люблю життя. Проте в мене викликає вігразу весь цей трепетний страх перед смертю. Щоб бути справжнім, щастя має закінчуватися; ні думка, ні любов не втрачають цінності від того, що вони не вічні. Багато людей гідно сходив-

ли на шибеницю; їхня гідна поведінка покликана показати нам справжнє місце людини в світі. Навіть якщо свіжі подуви вітру, які вриваються крізь прочинені вікна науки, спершу викликають у нас, звиклих до затишного домашнього вогнища традиційних заспокійливих міфів, тремтіння, врешті-решт свіже повітря збадьорює, а безмежний простір, який відкривається перед нашими очима, манить до себе.

Я прочитав есей Рассела в шкільній бібліотеці десь у шістнадцятирічному віці, відчувши від нього приплив натхнення, але відтоді забув про нього. Можливо, я підсвідомо віддавав йому належне, написавши такі слова в книзі «Капелан диявола» (2003):

Цей погляд на життя не тільки величний, хай із безпечного кокона невігластва він видається понурим і непривітним. Якщо підвестися на ноги й сміливо оглянути краєвид, він ще й збадьорить свіжими подувами вітру розуміння. Майже як у Єйтса — «вітрів, що чумакують на зоряних шляхах».

Наскільки релігія ефективніше забезпечує ці два типи втішання, ніж, скажімо, наука? Якщо говорити про перший тип, то цілком може бути, що сильні руки Бога, навіть попри свою уявність, здатні втішити не гірше за обійми друга або сенбернара з пляшечкою коньяку на ошийнику. Проте наукова медицина також може заспокоювати — ще й зазвичай краще, ніж коньяк.

У випадку другого типу дуже легко повірити, що релігія тут надзвичайно помічна. Люди, яких спіткало лихо пережити жахливий землетрус, часто розповідають, що знаходили втіху в думці, що ця біда була частиною незбагненого божественного промислу: вони не сумнівалися, що з часом лихо обернеться добром. Для тих, хто панічно боїться смерті, джерелом розради може стати щира віра в безсмертя душі, якщо, звісно, ці люди впевнені, що не потраплять у пекло або чистилище. Хибна віра нічим не поступається істинній за здатністю втішати — принаймні до моменту викриття її хибності. Те саме стосується і нерелігійних вірувань. Оманливо запевнивши

смертельно хворого пацієнта, що він почав поправлятися, лікар подарує йому таку саму втіху, як і пацієнтові, який справді одужує. А щиросерда віра в життя після смерті ще стійкіша до розчарування, ніж довіра до нечесного лікаря. Обман лікаря стане явним, коли симптоми хвороби знову дадуть про себе знати. Зате віру в потойбічне життя неможливо перевірити й спростувати.

Опитування свідчать, що близько 95 % населення США вірять, що житимуть після смерті. Мені дуже цікаво, яка частка людей серед них справді вірить у це в глибині своєї душі. Якщо вони справді абсолютно щирі, то чому не поводяться, як абат Емплфортського монастиря? Коли кардинал Бейзіл Г'юм повідомив йому, що лежить на смертному одрі, абат захоплено відповів: «Вітаю! Чудова новина. Як же мені хочеться піти з вами»¹⁵⁵. Не викликає сумнівів, що абат справді вірив у життя після смерті. Але ця історія привертає увагу й викликає здивування саме через те, що вона нетипова, а реакція абата неочікувана — щось на кшталт відомої карикатури, на якій зображена повністю гола молода жінка з плакатом «Займайтеся коханням, а не війною», а поруч перехожий вигукує: «Оце, я розумію, справжня щирість!» Чому всі християни та мусульмани не радіють так само, як абат, коли чують про невідворотну смерть друга? Чому коли лікар каже богомільній жінці, що їй лишаються жити лічені місяці, — чому вона не стрибає від радості й не терплячки, нібито щойно виграла безкоштовний відпочинок на Сейшелах? Чому не вигукує: «Не можу дочекатися!»? Чому набожні відвідувачі, оточивши ліжку, не засипають її проханнями передати вісточку раніш усопшим? Щось на кшталт: «Обійми за мене дядька Роберта, коли зустрінеш його...»

Чому весь набожний люд не говорить таких слів у присутності вмирущого? Чи, може, вони насправді не вірять у потойбічний світ, а лише прикидаються? Або вірять, але бояться процесу вмирання. Воно й не дивно, враховуючи, що наш біологічний вид — єдиний, якому закон забороняє піти до лікаря й попросити безболісно вкоротити собі віку. Але якщо так, то чому найбільший галас проти евтаназії й асистованого самогубства зчиняють саме в релігійному таборі? Хіба дух абата Емплфортського монастиря або «відпочинку на Сейшелах» не ближчий саме релігійним особам, які відтак повинні менш

відчайдушно чіплятися за земне життя? Попри все це, коли зустріваш пристрасного супротивника вбивства зі співчуття або непримиренного критика асистованого самогубства, можна впевнено битися об заклад на велику суму, що він виявиться набожною людиною. Про людське око вони заявляють, що будь-яке вбивство — гріх. Але чому раптом це гріх, якщо ти щиро віриш, що наближаєш іншому подорож на небо?

Моє особисте ставлення до асистованого самогубства базується на вже цитованому міркуванні Марка Твена. Бути мертвим для мене — те саме, що бути ненародженим: мертвим я буду точно таким, як був у часи Вільгельма Завойовника, динозаврів або трилобітів. Нема в цьому стані нічого страшного. Але процес помирання, залежно від нашої удачі, може справді виявитися болісним, неприємним і супроводжуватися відчуттями, від яких ми звикли захищати себе за допомогою наркозу, як, наприклад, під час операції з видалення апендиксу. Якщо ваш домашній улюбленець помирає в страшних муках, вас вважатимуть жорстоким катом за відмову покликати ветеринара, щоб уколоти нещасній тварині загальний анестетик, після якого вона вже не прокинеться. Але якщо лікар точно так само змилюється над людиною, яка помирає в муках, то ризикує опинитися на лаві підсудних за вбивство. Помираючи, я б хотів, щоб життя покинуло мене під наркозом — таким самим, як під час видалення апендиксу. Але мені не дозволять такої розкоші, бо я мав нещастя народитися представником виду *Homo sapiens*, а не, скажімо, *Canis familiaris* чи *Felis catus*. Принаймні з таким обмеженням мені доведеться зіткнутися, якщо не виїду в якесь більш просвічене місце на кшталт Швейцарії, Нідерландів або Орегону. Чому цих світлих місць так мало? В основному через сильні позиції релігії.

Мені можуть заперечити, що між видаленням апендикса й позбавлення життя існує вагома різниця. Не зовсім так, особливо якщо смерть неминуча й близька. А також якщо ти щиро віриш у релігійне вчення про загробне життя. Адже в такому разі смерть — лише переїзд з одного місця проживання до іншого. Тож якщо дорога між ними тяжка, її хотілося б долати зі знеболювачем так само, як переносити видалення апендикса під наркозом. Радше ті з нас, хто вважає смерть кінцем, а не переїздом, повинні були б виступати

проти евтаназії чи асистованого самогубства. Проте якраз ми їх підтримуємо*.

У цьому ж контексті, як бути зі спостереженнями знайомі мені медсестри, котра ціле життя керувала будинком для людей похилого віку, куди смерть навідується регулярно? Згідно з її багаторічним досвідом, найбільше бояться смерті саме набожні люди. Її висновкам, певна річ, бракує статистичного підтвердження, але якщо припустити, що вона має рацію, що ж усе-таки відбувається в релігійних головах? Хай що там діється, але воно відверто кидає довгу тінь сумніву на здатність релігії втішати людей перед смертю**. А може, католики просто бояться чистилища? Блаженної пам'яті кардинал Г'юм простився з другом такими словами: «Ну що ж, тоді прощай. Гадаю, зустрінемося в чистилищі». На мою думку, літній кардинал сказав це зі скептичним блиском у своїх добрих очах.

Учення про чистилище дозволяє підняти край зависи над функціонуванням релігійної свідомості. Чистилище — це своєрідний небесний острів Еліс, почекальня Аїду, куди потрапляють душі небіжчиків, чий гріхи не дотягують до покарання пеклом, але їм усе-таки потрібно пройти небесну виправну колонію, щоб, очистившись, перейти до безгрішної зони небес. У часи Середньовіччя церква продавала за гроші так звані «індульгенції». Це означало, що покупцеві скорочували строк утримання в чистилищі. Причому церква з нахабною самовпевненістю видавала сертифікати, в яких вказувалася точна кількість днів, на яку відкупився власник. Мабуть, фразу «брудні гроші» вигадали спеціально для опису статків католицької церкви. З усіх вигаданих нею за її багатовікову історію схем видурювання грошей продаж індульгенцій, напевно, заслуговує на одну з найвищих сходінок в історії світового шахрайства. Це своєрідний середньовічний еквіва-

* Під час одного з досліджень, у якому вивчалася ставлення американських атеїстів до смерті, було отримано такі результати: 50 % респондентів хотіли б, щоб по них були проведені поминки; 99 % підтримали ідею асистованого лікарем самогубства для тих, хто його хоче здійснити, а 75 % самі згодні на таку процедуру; 100 % не хотіли б контактувати з представниками лікарняного персоналу, які пропагують релігію. Див.: <http://nursestoner.com/myresearch.html>.

** Один мій австралійський друг вигадав чудову фразу, яка описує зростання набожності в людей похилого віку. Вимовляти її слід з австралійським акцентом, піднімаючи голос під кінець речення, щоб звучало, як питання: «Зубриш до випускного іспиту?»

лент електронних листів від нігерійських шахраїв, але значно успішніший у грошовому вимірі.

Ще зовсім недавно, 1903 року, у папи Пія X була чітка тарифна сітка, яка конкретно визначала, скільки днів звільнення від чистилища закріплювалося за кожною церковною посадою: кардиналам могли скоротити до 200 днів, архієпископам — 100, єпископам — нещасні 50 днів. Однак на той час індульгенції вже не продавали за гроші. У часи Середньовіччя зменшення терміну в чистилищі можна було купити не тільки за тверду валюту. Приймалися також молитви — як молитви самого раба Божого до його смерті, так і молитви інших людей за нього після його кончини. А молитви можна було купувати знов-таки за гроші. Якщо вам дозволяли статки, можна було навіть укласти угоду, щоб за вас молилися до кінця світу. Так оксфордський коледж, у якому я працював (Новий коледж), був заснований 1379 року (тоді він ще був справді новим) на кошти одного з найбільших філантропів того часу єпископа Вінчестерського Вільяма Вікема. У Середньовіччі єпископ міг стати Білом Гейтсом свого часу, позаяк контролював високошвидкісну стратегічну лінію передачі даних між вірянами й Богом, що дозволяла нагромадити величезні багатства. Вікем керував надзвичайно великою дієцезією, а свої багатства та вплив використав, щоб заснувати дві видатні освітні установи: одну в Вінчестері, а іншу в Оксфорді. Він, без сумніву, цінував освіту, але, за словами офіційної історії Нового коледжу, виданої 1979 року на відзначення 600-річчя його існування, головне початкове завдання коледжу — «відправлення великих служб за упокій душі засновника. Він виділив кошти на утримання каплиці з десятьма капеланами, трьома причетниками та шістнадцятьма півчимами, наказавши, щоб коли коледж опиниться в фінансовій скруті, цих службовців звільнили в останню чергу». Керування Новим коледжем Вікем передав до рук Ради членів коледжу — самовиборного органу, який неперервно існує вже понад шістьсот років. Виходить, він ввірив нам свою душу, найнявши членів Ради молитися за неї.

На сьогодні в коледжі працює один капелан* і жодного причетника, а бурхливий потік заупокійних служб за скорочення

* І це жінка — цікаво, як на це відреагував би Вікем?

терміну Вікема в чистилищі змалів до тоненької цівочки з двох служб на рік. Не занепав тільки хор, який з року в рік продовжує вдосконалювати своє мистецтво. Чесно кажучи, навіть я, як один із членів Ради коледжу, відчуваю докори сумління за невиправдану довіру. Відповідно до уявлень своєї епохи, Вікем вкладав у цю інвестицію приблизно той самий сенс, що й заможні люди нашого часу, які виплачують великі авансові платежі компаніям, котрі гарантують криогенну заморозку їхнього тіла та його захист від землетрусів, громадських заворушень, ядерної війни та інших лих аж до того часу в майбутньому, коли медицина навчиться розморожувати людей і виліковувати хвороби, від яких вони помирали. Виходить, ми, сучасні члени Ради Нового коледжу, знехтували умовами угоди з нашим засновником. Якщо так, то ми не самотні. Сотні середньовічних меценатів, помираючи, передавали великі суми грошей своїм нащадкам, котрі зобов'язувалися молитися за душі небіжчиків у чистилищі. Цікаво було б підрахувати, яка частина середньовічних пам'яток мистецтва й архітектури з'явилася на кошти авансових платежів на користь таких довірчих товариств, котрі мали забезпечити вічний потік заупокійних молитов за небіжчика, але не виправдали покладеної на них довіри.

Найбільше ж у вченні про чистилище мене вражають *докази*, що їх наводять богослови, обґрунтовуючи його існування: вони настільки нікчемні, що благоговійна довіра до них має вигляд іще комічніший. У статті про чистилище в «Католицькій енциклопедії» є розділ «Докази». І ось найважливіший із них. Якби небіжчики напряму потрапляли в рай або пекло на підставі своїх земних діянь, тоді б ми за них не молилися. «Бо для чого молитися за небіжчиків, не вірячи в здатність молитви полегшити жереб тих, на кого ще не зглянувся Господь?» А ми ж молимося за небіжчиків, хіба не так? А отже, чистилище існує, бо інакше молитися не було б сенсу! Що й потрібно було довести. Ось така вона невибаглива система богословського мислення.

Аналогічний безпідставний висновок проштовхують у більшому масштабі ще в одній версії доказу про втішання. Бог повинен існувати, бо без нього життя було б порожнім, безцільним, марним, беззмістовним і жалюгідним животінням. Чи потрібно пояснювати, що цей аргумент прощається з ло-

гікою вже на першому слові? Життя *буває* порожнім. Наші молитви за небіжчиків *можуть бути* даремними. Стаючи на протилежну позицію, ми автоматично визнаємо істинність того висновку, який потрібно було довести. У цьому відверто фіктивному силогізмі висновки стали засновками. Життя без коханої дружини також може бути нестерпним, спустошеним і безцілним для вдівця, але, на жаль, це не поверне її до життя. Хіба не інфантильно припускати, що хтось інший (батьки у випадку дитини або Бог у випадку дорослих) повинен наділяти твоє життя сенсом і створювати в ньому ціль? Це щось на кшталт інфантилізму тих, хто, підвернувши ногу, відразу починає крутитися в пошуках, кого б притягти за це до відповідальності. За мій фізичний і психологічний добробут повинен нести відповідальність хтось інший, тож на нього слід звалювати вину, коли мені боляче. Хіба не нагадує інфантилізм тих, хто «потребує» Бога для душевного спокою? Тобто ми знову повертаємося до Боні.

По-справжньому доросла людина вважає, що її життя настільки наділене сенсом, багате й чудове, наскільки вона сама зробила його таким. І в нас є всі можливості прожити його чудово. І якщо наука здатна принести втіху нематеріального характеру, то вона також здатна дарувати натхнення.

НАТХНЕННЯ

Натхнення лежить у царині особистих смаків та індивідуальних уподобань, тому в цьому підрозділі я буду вимушений перейти від логічних до риторичних методів аргументації. До цього питання я вже звертався раніше, як і багато інших авторів, зокрема Карл Саган у книзі «Блакитна цятка», Едвард Осборн Вілсон у «Біофілії», Майкл Шермер у «Душі науки» та Пол Курц в «Урочистих присягах». На сторінках книги «Розплітаючи веселку» я спробував донести до читачів думку, наскільки нам пощастило, що ми живемо, враховуючи, що переважна більшість людей, котрих могла б створити комбінаторна ДНК-лотерея, не отримали навіть шансу народитися.

Для тих із нас, кому надзвичайно поталанило з'явитися на світ, коротку тривалість нашого життя я спробував зобразити у вигляді тоненької, як лазерний промінь, цятки світла, яка просувається по гігантській шкалі часу. З обох боків наша цятка огорнута пітьмою того, що кануло в небуття, і непроглядною незвіданністю майбуття. Нам неймовірно пощастило опинитися в своїй яскравій цятці. Хоч як мало часу нам відведено під сонцем, хіба марнування хоч секунди з нього або нарікання, що вона минула безглуздо, безплідно або (як поскаржилися б діти) нудно, не наруга над тими ненародженими трильйонами, котрим не перепав навіть шанс побачити цей світ? Багато інших атеїстів висловлюють цю думку ще краще, ніж я: знаючи, що у нас лише одне життя, ми повинні цінувати його ще більше. Це атеїстичне кредо утверджує і звеличує життя, при цьому не дозволяючи нам ховатися за самими ж нами створені ілюзії, видавати бажане за дійсне та жалібно чекати з моря погоди, нібито життя нам щось винне. За словами Емілі Дікінсон,

Те що не вернеться вже знов —
Нас тішить кожную мить*.

Якщо падіння Бога залишить по собі вакантну нішу, то кожен по-своєму знайде, чим її заповнити. Особисто для мене значне місце в ній посідає наукова діяльність, під якою я розумію чесне та систематичне намагання з'ясувати правду про навколишній світ. Людські зусилля зрозуміти всесвіт я розглядаю як динамічний процес побудови моделі. Кожен із нас подумки створює модель світу, в якому перебуває. Мінімальною можна назвати ту модель, яка була потрібна нашим пращурам, щоб вижити в їхньому світі. У певному сенсі це було програмне забезпечення для моделювання світу, яке розроблялося й удосконалювалося в процесі природного добору і яке найкраще підходить для відображення реалій, з якими стикалися наші пращури в африканській савані: тривимірного світу матеріальних об'єктів середнього розміру, які руха-

* Переклад Олега Зуєвського. Див.: Емілі Дікінсон. Лірика. — Київ: «Дніпро», 1991. — С. 248. — Прим. перекл.

ються один відносно одного на порівняно невисоких швидкостях. Нам несподівано пощастило, оскільки наш мозок виявився достатньо потужним для створення повніших моделей світу, які виходили за межі скромних утилітарних можливостей, актуальних для виживання наших пращурів. Мистецтво й наука — два дітища, які завдячують своїм існуванням цій удачі. Дозвольте наостанок навести ще один приклад, який демонструє здатність науки задовольняти нашу допитливість та потребу в душевному комфорті.

НАД УСІМА ПАРАНДЖАМИ ПАРАНДЖА

Одне з найсумніших видовищ, яке доводиться спостерігати на вулицях сучасних міст — постать жінки, з ніг до голови загорнутої у безформну чорну тканину та змушеної дивитися на світ крізь вузький просвіт для очей. Однак паранджа — не тільки засіб пригноблення жінок, придушення їхньої свободи та краси; не тільки символ кричущої жорстокості чоловіків та трагізму бездумної покірності жінок. Хочу використати образ вузького просвіту в сітці, яка прикриває обличчя, щоб донести значно ширшу думку.

Наші очі здатні бачити світ крізь вузький просвіт на електромагнітному спектрі. Видиме нашому оку світло — лише тонка смужка яскравості на довжелезному спектрі, який тягнеться від довгих радіохвиль до коротких гамма-променів. Важко навіть помислити та передати на словах, наскільки вузька ця смужка. Уявіть гігантську чорну паранджу зі звичайним просвітом для очей, висота якого, як правило, становить близько 2,5 сантиметра. Якщо чорна тканина над просвітом відповідає короткохвильовій частині невидимого спектру, а чорна тканина під просвітом — довгохвильовій його частині, то наскільки довгою повинна бути паранджа, щоб співвідноситися з 2,5-сантиметровим просвітом так само, як видима ділянка електромагнітного спектра з його невидимою частиною? Дуже важко передати це співвідношення в легкозрозумілих для людини поняттях, не вдаючись до логарифмічної шкали, — ось

із якими колосальними довжинами ми маємо справу. В останньому розділі книги такого роду не місце, щоб починати розмову про логарифми, але повірте мені, що це була б над усіма паранджами паранджа. 2,5-сантиметровий просвіт видимого світла нікчемний у порівнянні з кілометрами й кілометрами чорної тканини, яка втілює невидиму частину спектру від радіохвиль на подолі спідниці до гамма-променів на маківці голови. Наука розширює для нас видимий просвіт, який стає завдяки їй настільки широким, що обтяжливе чорне вбрання саме падає додолу, даруючи нашим органам чуття неземну й захопливу свободу.

За допомогою оптичних телескопів, побудованих зі скляних лінз та дзеркал, ми обстежуємо небеса, спостерігаючи в них за зорями, що випромінюють хвилі у вузькому діапазоні довжин, який ми називаємо видимим світлом. Зате є інші телескопи, які «бачать» рентгенівські хвилі та гамма-промені, даючи нам змогу споглядати розкішну альтернативну картину нічного неба. Для протилежного кінця спектра в нас є фотоапарати з відповідними фільтрами, які дозволяють побачити ультрафіолетове світло та зробити фотографії квіток із небаченими візерунками, «призначеними» для очей комах, але невидимих нашому незброєному оку. Очі комах загалом бачать у тому самому діапазоні хвиль, що й наші, але трохи зсунутому вгору паранджі: сліпі на червоний колір, вони зате можуть зазирнути трохи далі в ультрафіолет, ніж ми, і побачити «ультрафіолетовий сад»*.

Метафорою вузького просвіту, який розширюється до масштабів широченного вікна, можна описати й інші царини науки. Ми живемо десь біля центру розгалуженого в усіх напрямках музею фізичних величин, сприймаючи світ за допомогою органів чуття й нервової системи, здатних осягати й розуміти лише невеликий діапазон об'єктів середнього розміру, які рухаються в середньому діапазоні швидкостей. Ми чуємося, як удома, коли нас оточують об'єкти розміром від кількох кілометрів (вигляд із вершини гори) десь до десятої частини міліметра (вістря голки). За межами цього діапазону безсила навіть наша уява, тому доводиться звертатися

* «Ультрафіолетовий сад» — так називається одна з моїх п'яти різдвяних лекцій, прочитаних у Королівському інституті, які на ВВС транслювалися під загальною назвою «Зростаючи у всесвіті». Повний цикл із п'яти лекцій можна переглянути на веб-сайті Фонду Річарда Докінза: www.richarddawkins.net.

за допомогою до інструментів і математичних обчислень, користуватися якими ми, на щастя, здатні навчитися. Діапазон розмірів, відстаней і швидкостей, з якими комфортно почувається наша уява, становить крихітну ділянку на гігантському спектрі можливого від мікроскопічних масштабів квантового світу до колосальних розмірів ейнштейнівської космології.

Наша уява надто убого оснащена, щоб давати раду відстаням, які виходять за межі вузького діапазону, освоєного нами в предковичні часи. Електрон ми уявляємо як крихітну кулю, яка кружляє навколо більшого скупчення кульок, що відповідають протонам і нейтронам. Але ж насправді все зовсім не так. Електрони не схожі на крихітні кульки. Вони не схожі ні на що, що ми знаємо. Ба навіть не ясно, чи слово «схожий» взагалі варто застосовувати, коли ми впритул підпливаємо до крайнього горизонту реальності. Людській уяві ще бракує інструментів, щоб заглибитися в сусідній світ квантової реальності. Її поведінка зовсім не схожа на те, що ми в процесі своєї еволюції привчилися очікувати від матерії. Так само ми не здатні інтуїтивно розуміти поведінку об'єктів, швидкість руху яких наближається до швидкості світла. Здоровий глузд тут нам не порадник, бо він еволюційно сформувався в світі, в якому ніщо не переміщувалося настільки швидко, ніщо не було настільки крихітним або гігантським.

У знаменитому есеї «Можливі світи» видатний біолог Джон Голдейн написав: «Я особисто підозрюю, що всесвіт не просто химерніший, ніж ми уявляємо, а химерніший, ніж ми здатні уявити... Підозрюю, як у небі, так і на землі знайдеться значно більше цікавого, ніж може приснитися будь-якому вченому мужу». До речі, мені здається слушною думка, що вислів Гамлета, на який натякає Голдейн, зазвичай вимовляють неправильно. Наголос у ньому слід робити на слові «вашій»:

Гораціо, на світі більше тайн,
Ніж *вашій* вченості хоч би приснилось*.

Ці два рядки часто цитують, вбачаючи в образі Гораціо уособлення всіх недалеких раціоналістів і скептиків. Однак

* Переклад Леоніда Гребінки. Див.: Вільям Шекспір. Твори в шести томах. Т. 5. — К.: Дніпро, 1986. — С. 31. — *Прим. перекл.*

деякі дослідники акцент роблять на слові «вченість», майже забуваючи про займенник «ваша»: «...ніж вашій *вченості* хоч би приснилось». Відмінність досить тонка й для нас не принципова хіба за винятком того, що в другій інтерпретації Голдейнове слово «будь-який» було б наддишковим.

Людина, якій я присвятив цю книжку, заробляла на життя, виставляючи дивовижний світ науки в комічному світлі. Ось ще один уривок із його імпровізованої промови, виголошеної 1998 року в Кембриджі, яку я вже цитував: «Той факт, що ми живемо на дні глибокої гравітаційної ями, на поверхні огорнутої газом планети, яка на відстані 150 мільйонів кілометрів обертається навколо ядерної вогняної кулі, і вважаємо це *нормальним*, яскраво демонструє нам, наскільки упереджене наше сприйняття реальності». Якщо інші письменники-фантасти використовували дивакуватість науки, щоб викликати в читачів відчуття таємничості, то Дуглас Адамс за допомогою цього прийому викликав у нас сміх (ті, хто читав «Путівник по Галактиці для космотуристів», можуть згадати хоча б «двигун на нескінченній неймовірності»). Сміх, мабуть, — найвідповідніша реакція на дивовижні парадокси сучасної фізики. Бо якщо не сміятися, то залишиться тільки заплакати — принаймні так мені здається.

Квантова механіка як найвитонченіше досягнення наукового прогресу ХХ століття дозволяє робити напрочуд успішні передбачення в реальному світі. Щоб продемонструвати точність її прогнозів, Річард Фейнман порівняв їх із передбаченням відстані, що дорівнює ширині Північної Америки, з точністю до товщини людської волосини. Прогностичні успіхи квантової теорії означають, що вона до певної міри відповідає істині; істині в тому самому сенсі, в якому ми вважаємо істинними навіть найбільш приземлені факти, що відповідають здоровому глузду. Проте для отримання цих передбачень, квантовій теорії доводиться виходити з настільки дивних і таємничих засновків, що навіть сам Фейнман, не стримавшись, заявив (існують різні версії цієї фрази, але я скористаюся тією з них, яка мені здається найвлучнішою): «Якщо ви думаєте, що розумієте квантову теорію,.. то ви її точно не розумієте»*.

* Схожу заяву приписують Нільсу Бору: «Якщо когось не приголомшила квантова теорія, то він її просто не зрозумів».

Ця теорія настільки чудернацька, що фізикам доводиться хапатися то за одну, то за іншу її парадоксальну «інтерпретацію». І слово «хапатися» тут не випадкове. У книзі «Тканина реальності» Дейвід Дойч хапається за одну з інтерпретацій квантової теорії, яка передбачає існування величезної кількості всесвітів, мабуть, через те, що її найслабше місце — всього-на-всього її безглузда *марнотратність*. Згідно з нею, в реальності існує незліченна (і дедалі більша) кількість паралельних всесвітів, які ніяк не можуть спостерігати одне одного за винятком швидкоплинних митей під час квантово-механічних експериментів. У деяких із них я вже помер. Ще в невеликій кількості ви маєте зелені вуса. І так далі.

Не меншою чудернацькістю відзначається і її альтернатива — «копенгагенська інтерпретація», відмітна ознака якої — не марнотратність, а приголомшлива парадоксальність. Ервін Шредінгер вигадав жартівливу історію про kota, яка описує цю інтерпретацію. Kota закрито в коробці з механізмом, який уб'є його, якщо відбудеться певна квантова подія. Не відкривши кришки, ми не можемо дізнатися, живий кіт чи мертвий. Однак здоровий глузд підказує нам, що кіт може бути тільки живим або тільки мертвим. Копенгагенська інтерпретація ж усупереч здоровому глузду твердить, що до відкриття кришки все, що існує там, — тільки ймовірність. Тільки-но ми її відкриваємо, відбувається колапс хвильової функції і для нас залишається тільки одна подія: кіт мертвий або кіт живий. Але поки кришку не відкрито, він не живий і не мертвий.

«Багатосвітова» інтерпретація квантової теорії пояснить цей експеримент так: в одних всесвітах кіт залишиться живим, а в інших — мертвим. Ні одна інтерпретація, ні інша не задовільні з погляду нашого здорового глузду та інтуїції. Проте наших фізиків-мачо це анітрохи не обходить. Для них важливо тільки те, що математика спрацьовує, а отримані прогнози підтверджуються експериментально. Більшість із нас не наважиться йти за ними далі, бо нам *потрібні* які-небудь наочні приклади, аби розуміти, що ж там «насправді» відбувається. До речі, Шредінгер запропонував свій уявний експеримент із котом якраз для того, щоб продемонструвати абсурдність копенгагенської інтерпретації.

Біолог Льюїс Волперт переконаний, що чудернацькість сучасної фізики — лише вершина айсберга. Узагалі наука, на відміну від технології, схильна знущатися зі здорового глузду¹⁵⁶. Ось непоганий приклад: кожного разу, коли ви випиваєте склянку води, у ваше тіло з досить високою ймовірністю може потрапити хоча б одна молекула, яка побувала в сечовому міхурі Олівера Кромвеля. І це лише ази теорії ймовірності. Кількість молекул у склянці води набагато більша за кількість склянок, на які можна розділити всю воду, яка є в світі. Тому випиваючи склянку, ми споживаємо досить велику частку молекул води, які існують у нашому світі. Але що там той Кромвель чи сечовий міхур, якщо ви щойно вдихнули атом азоту, який колись видихнув ігуанодон, який стояв третім ліворуч від того високого саговника. Хіба не чудово жити в світі, в якому не тільки можливі такі збіги, а ще й вам дарована здатність розуміти, як і чому вони відбуваються? Мало того, ви ще й можете донести своє розуміння до широкої аудиторії, причому не як вашу особисту думку чи переконання, а як обґрунтоване твердження, переконавшись у надійності доказів якого, вона визнає його слушність. Мабуть, саме це мав на увазі Карл Саґан, пояснюючи, чому взявся за написання книги «Світ, повний демонів: Наука як свіча в пільмі»: «Для мене не пояснювати науку людям — ненормально. Коли ти закоханий, то хочеш розповісти про це всьому світу. Ця книга — моя особиста розповідь-зізнання про любов на все життя, яка спалахнула між мною і наукою».

Виникнення складних форм життя у процесі еволюції, навіть саме їх існування у всесвіті, яким керують фізичні закони, — уже тільки це варте подиву; або було б варте подиву, якби подив не був емоційною реакцією, що може виникнути тільки в мозку, сформованому цим самим дивовижним процесом. Адже, з погляду антропного принципу, нашому існуванню дивуватися не слід. Утім, переконаний, що зі мною погодиться більшість людей, що все-таки факт нашого існування приголомшливо дивовижний.

Тільки подумайте. Лише на одній планеті — можливо, єдиній у всьому всесвіті, — молекули, з яких зазвичай не утворюється нічого серйознішого за шмат каменю, зібралися в згусток матерії завбільшки з ту саму каменюку, але з настільки склад-

нющою будовою, що він здатен бігати, стрибати, плавати, літати, бачити, чути, ловити та з'їдати інші аналогічні рухомі згустки складної матерії; деякі з них здатні думати й відчувати, ба навіть закохуватися в інші згустки складності. Зараз ми розуміємо суть процесу, який створив усю цю дивовижну, хоч іще до 1859 року губилися в здогадах. До цієї дати він здавався нам неймовірно дивним. А тепер, завдяки Дарвіну, він просто дивовижний. Ухопившись за просвіт паранджі, Дарвін почав розривати її, дозволивши ринути всередину потоку нових, запаморочливих знань, які викликали небачене доти піднесення людського духу, зрівнятися з яким може хіба Коперникове відкриття того, що Земля не перебуває в центрі всесвіту.

«Поясни мені, — запитав якимось свого друга видатний філософ ХХ століття Людвіг Вітгенштайн, — чому всі вважають, що людині було природніше припустити, нібито сонце обертається навколо Землі, а не Земля навколо сонця?» Той відповів: «Тому що все *виглядає* так, неначе Сонце обертається навколо Землі». На що Вітгенштайн відповів: «А як тоді все мало виглядати, якби Земля оберталася навколо сонця?» Інколи я цитую цю розмову під час лекцій, щоб розсмішити аудиторію. Натомість після неї залягає німа тиша.

У рамках того обмеженого світу, в якому еволюціонував наш мозок, рух малих об'єктів більш імовірний, ніж рух великих, тому останні сприймалися як тло, відносно якого рухалися перші. У процесі обертання планети об'єкти, які завдяки своїй фізичній близькості здавалися великими: гори, дерева, будинки, ґрунт під ногами, — рухалися синхронно між собою та зі спостерігачем відносно таких небесних тіл, як сонце та зірки. Тому мозок, сформований нашим еволюційним досвідом, приписував рух саме їм, а не горам і деревам на задньому плані.

Зараз я хотів би заглибитися в щойно сформульовану думку про те, що сприйняття нами світу та наша здатність інтуїтивно схоплювати одні ідеї на противагу іншим визначаються походженням нашого мозку, котрий *формувався еволюційно*. Фактично, мозок — це бортовий комп'ютер, який еволюційно відточувався так, щоб допомагати нам виживати в світі (далі називатиму його Серединним світом), у якому об'єкти, важливі для нашого виживання, не дуже великі й не дуже малі; в якому речі залишаються на місці або рухаються повільно

порівняно зі швидкістю світла; в якому дуже мало ймовірні події можна просто вважати неймовірними. Просвіт нашої інтелектуальної паранджі був вузьким, бо наші пращури не *потребували* ширшого, щоб вижити у своєму світі.

Наука, всупереч усьому нашому здоровому глузду з його еволюційним багажем досвіду, вчить нас, що тверді тіла на кшталт кристалів та каменів майже повністю складаються з порожнього простору. Зазвичай їх будову ілюструють, проводячи аналогію між ядром атома та мухою в центрі спортивного стадіону. У такому разі ядро сусіднього атома лежатиме за межами стадіону. Таким чином, навіть найтвердіший, найміцніший і найщільніший камінь «насправді» майже повністю складається з порожнього простору, в який зрідка вкраплюються крихітні частинки, розділені такими колосальними відстанями, порівняно з якими самі вони здаються нікчемними. То чому ж камінь на вигляд і дотик твердий, міцний і непроникний?

Навіть не намагатимуся вгадати, як би Вітгенштайн відповів на це запитання. У мене як еволюційного біолога є своя відповідь. Наш мозок розвивався, щоб допомагати нашим тілам орієнтуватися в світі, об'єкти в якому сумірні з розміром нашого тіла. Еволюція не вимагала від нас орієнтації в світі атомів. А якби вимагала, тоді б, напевно, наш мозок навчився сприймати весь цей порожній простір у молекулярній будові каменю. Камінь здається твердим і непроникним на дотик, бо наші пальці справді не можуть заглибитися в нього. Його непроникність пояснюється не розміром і відстанню між частинками, з яких складається матерія каменю, а силовими полями, з якими пов'язані ці розпорошені частинки «твердої» матерії. Мозку було зручно *сконструювати* поняття твердості й непроникності, бо вони допомагали нашим тілам ефективно прокладати шлях світом, об'єкти якого (які ми називаємо «твердими») не можуть одночасно займати один і той самий простір.

До слова, невеликий гумористичний перепочинок — із книги Джона Ронсона «Чоловіки, які витріщалися на кіз»:

Ось одна правдива історія, яка сталася влітку 1983 року. Генерал-майор Альберт Стаблбайн III сидів за своїм робочим столом у Арлінгтоні (штат Вірджинія), пильно вдивляючись у стіну, обвішану численними нагородами,

які детально розповідали про його довгий і вигадний шлях військового. Зараз він керує розвідкою Сполучених Штатів, маючи 16 тисяч солдатів у підпорядкуванні... Його очі не бачать нагород, а націлені на саму стіну. Він повинен зробити з нею щось, про що навіть лясно подумати. Усі його думки зосереджені на виборі, який зараз слід зробити. Він може залишитися в своєму кабінеті або перейти в сусідній — такий вибір стоїть перед ним. І генерал зважився: він іде в сусідній... Він підводиться з крісла, обходить стіл і набирає крок. «З чого зрештою, — налаштовує він себе, — складається атом? Із простору!» Генерал прискорює крок. «З чого переважно складається моє тіло? — продовжує. — З атомів!» Він майже вже біжить підтюпцем. «А з чого переважно складається стіна? — питає себе. — З атомів! Усе, що від мене вимагається — об'єднати порожнину з порожниною». ...Далі генерал Стаблбайн врізається носом у стіну кабінету. «Прокляття!» — зривається подумки. Генералу Стаблбайну ніяк не вдається пройти крізь стіну — і це його неабияк дратує. Що не так із ним? Чому йому цього досі не вдалося? Може, в його голові просто забагато службових клопотів, які не дають змоги належним чином сконцентруватися? Він анітрохи не сумнівається, що здатність проходити крізь тверді об'єкти в майбутньому стане звичайним прийомом у роботі розвідників. А коли це станеться, хіба наївно думати, що вігтак настане кінець усім війнам? Бо ж хто захоче тягатися з армією вояків, які здатні проходити крізь стіни?

На веб-сайті організації, якою зараз, вийшовши у відставку, керує разом зі своєю дружиною генерал Стаблбайн, його влучно охарактеризовано як «мислителя, який не вкладається в звичайні рамки».

Людам, які вирости в Серединному світі, не потрібно докладати особливих зусиль, щоб збагнути істини на кшталт такої: «Якщо генерал-майор рухається зі звичайною швидкістю, з якою генерал-майори та інші об'єкти Серединного світу здатні переміщуватися, та врізається в інший твердий об'єкт Серединного світу на кшталт стіни, його подальше

просування вперед із боєм для нього припиняється». Натомість наш мозок не пристосований уявляти, що відбувається з нейтрино, яке пролітає крізь стіну, користуючись величезними шпаринами, з яких вона переважно складається. Так само нам забракне уяви здогадатися, що відбувається з об'єктами, швидкість руху яких наближається до швидкості світла.

Людська інтуїція, сформована й вишколена в умовах Серединного світу, без спеціальної підготовки не здатна навіть повірити у висновок Галілео Галілея про те, що за відсутності опору повітря гарматне ядро та пір'їна одночасно долетять до землі, якщо їх разом впустити з нахиленої вежі. Недовіра ця зумовлена тим, що в Серединному світі немає місць, де б не було опору повітря. Якби ми еволюціювали у вакуумі, то навпаки *очікували б*, що ядро й пір'їна досягнуть землі одночасно. Проте ми еволюціювали як мешканці Серединного світу, що й накладає обмеження на можливості нашої уяви. За винятком осіб з особливим хистом або дуже доброю освітою, вузький просвіт нашої паранджі дозволяє абсолютній більшості людей бачити лише Серединний світ.

У певному вузькому сенсі нам як тваринам потрібно виживати не тільки на рівні Серединного світу, а й у мікросвіті атомів та електронів. Ті самі нервові імпульси, завдяки яким ми мислимо й уявляємо, залежать від процесів, що відбуваються в Мікроскопічному світі. Проте ґрунтовне знання цього світу не допомогло б нашим диким пращурам у розв'язанні їхніх проблем чи ухваленні повсякденних рішень. Інша справа, якби ми були бактеріями, яким постійно доводиться прокладати шлях крізь хаос теплового руху молекул. Однак ми, жителі Серединного світу, занадто громіздкі й масивні, щоб помічати броунівський рух. За цим самим принципом наше життя проходить піддиктат сили тяжіння, зате ми майже повністю нехтуємо значно слабшою силою поверхневого натягу. Натомість крихітна комаха по-іншому розставить пріоритети, бо для її виживання поверхневий натяг аж ніяк не слабкий і не другорядний.

Стів Гренд у книзі «Створення: життя і як його започаткувати» нищівно критикує нашу одержимість матерією. Ми схильні думати, що тільки тверді, матеріальні «речі» можна вважати «справжніми» речами. Електромагнітні «хвилі» у вакуумі здаються нам «несправжніми». Люди вікторіанської

доби вважали навіть, що ці хвилі повинні поширюватися «в» якомусь матеріальному середовищі, але, не маючи доказів його існування, просто вигадали його, назвавши люмінофорним ефіром. Однак поняттям «справжньої» матерії ми користуємося тільки через те, що наші пращури пристосовувалися до виживання в Серединному світі, в якому воно було корисним.

З іншого боку, навіть нам, мешканцям Серединного світу, цілком очевидно, що водяний вир або повітряний вихор — так само «справжні», як і камінь, хоч матерія, яка їх утворює, постійно змінюється. На одній пустельній рівнині Танзанії в тіні священного вулкана масаїв Ол-Доїньйо-Ленгаї лежить велика дюна, утворена з попелу під час виверження 1969 року. Під дією вітру вона набула форми півмісяця, але найзахопливіше те, що вона *пересувається* всім своїм тілом. Такі дюни називаються барханамі. Ця дюна рухається пустелею в західному напрямі зі швидкістю близько 17 метрів за рік. При цьому вона зберігає форму півмісяця і завжди переміщується в напрямку, на який вказують її ріжки. Вітер жене піщинки вгору пологим схилом, а потім, досягнувши гребня, вони стрімко котяться вниз значно стрімкішим внутрішнім схилом півмісяця.

Проте навіть бархан значно більше схожий на «річ», ніж на хвилю. Коли ми *бачимо*, як хвиля рухається горизонтально по поверхні води, насправді окремі її молекули переміщуються в вертикальному напрямку. Схожа історія зі звуковими хвилями: хоч вони дістаються від мовця до слухача, молекули повітря цей шлях не долають, бо інакше це буде не звук, а вітер. Стів Гренд звертає увагу, що навіть ми з вами більш схожі на хвилі, ніж на незмінні «речі». Він пропонує читачам згадати

погії свого дитинства. Щось, про що збереглися дуже яскраві спогади, які легко відроджуються в уяві у вигляді візуальних образів, дотикальних відчуттів або навіть запаху, неначе погія відбувається тут і зараз. Адже ви справді були там, коли вона відбулася. Бо як інакше вона могла закарбуватися у вашій пам'яті? Але ось вам неприємна несподіванка: ви там не були. Жоден з атомів, які утворюють ваше тіло зараз, не перебував там і тоді, коли сталася згадувана вами погія... Матерія перетікає з місця на місце, на якусь мить збираючись

в унікальну комбінацію, якою в цей час є ви. Таким чином, ви можете бути чим завгодно, але ви однозначно не є матерією, з якої складається. Якщо у вас госі не стало волосся дибки, то перечитайте цей абзац іще раз, бо в ньому йдеться про серйозні речі.

Тож «справді» — не те слово, яке можна вживати зі щирою впевненістю в правоті. Якби в нейтрино був мозок, сформований у процесі еволюції його предків такого самого розміру, то він би вважав, що камінь «насправді» складається переважно з порожнечі. Людський мозок сформувався в процесі еволюції наших пращурів, які мали середній розмір тіла, а отже, не могли проходити крізь камінь, тому наше «справді» — це «справді», в якому камінь твердий, а не порожній. Що є «справжнім» для кожної тварини визначає її мозок, керуючись принципом максимізації її шансів на виживання. А оскільки різні біологічні види живуть у своїх особливих світах, то не слід дивуватися з приголомшливого розмаїття «справжніх» реалій.

Те, що до нас докочується з реального світу, не є самим цим реальним світом у всій його красі та потворності, а його *моделю*, яку наповнюють інформацією та уточнюють наші органи чуття. Ця модель вибудовується так, щоб допомагати нам орієнтуватися в реальному світі, тому її особливості залежать від того, що за тварина її використовує. Для летючої тварини потрібна не така модель, як для тварини, яка ходить, повзає або плаває. Хижакам потрібна не така модель, як тваринам-травоїдам, хоч їхні світи неминуче перетинаються. Мавпам потрібно, щоб у мозку було програмне забезпечення, здатне моделювати тривимірні лабіринти з гілок і стовбурів. Натомість водяному клопу не потрібні програми для обробки тривимірних зображень, позаяк він живе на поверхні ставка у «Пласкому Краї» Едвіна Ебота. Програмна начинка мозку крота, призначена для побудови моделі світу, має бути пристосована до його підземного способу життя. Голий землекоп користується приблизно таким самим програмним забезпеченням для створення моделі світу, що й кріт, тоді як білка, дарма що разом із землекопом належить до гризунів, мусить обробляти дані про світ за допомогою програм, схожих на мавпячі.

У «Сліпому годинникареві» та інших працях я висловлював здогад, що кажани можуть «бачити» кольори за допомогою вух. Модель світу, яку вони використовують, щоб пересуватися в тривимірному світі та ловити комах, повинна бути схожою на модель, за допомогою якої майже такі самі завдання виконує ластівка. Той факт, що кажан використовує ехолокацію, щоб наповнювати даними параметри своєї моделі, тоді як ластівка використовує світло, — лише окрема, другорядна деталь. Я припускаю, що кажани також ділять сприйняті їхніми органами чуття ехосигнали на категорії на кшталт «червоного» або «синього», щоб для себе фіксувати якісь корисні аспекти цих сигналів, наприклад, акустичну текстуру поверхонь, від яких вони відбилися, — так само, як ластівки використовують аналогічні категорії сенсорного походження, щоб маркувати довгі та короткі світлові хвилі. Моя теза звучить так: модель світу визначається тим, яким буде її *застосування*, а не конкретними органами чуття, які використовуються для збору інформації про зовнішній світ. А приклад кажанів наштовхує на такий висновок: на відміну від окремих змінних, які постійно наповнюються даними з органів чуття, загальна форма ментальної моделі світу — така сама адаптація до способу життя тварини, як і крила, ноги чи хвіст.

У вже цитованій статті про «можливі світи» Джон Голдейн дещо схоже писав про тварин, які пізнають світ за допомогою нюху. Він вказував, що собаки розрізняють дві дуже схожі леткі жирні кислоти — каприлову й капронову — настільки чутливо, що здатні вловити різницю, якщо їх розбавити іншою речовиною в співвідношенні 1:1 000 000. Вся різниця між кислотами в тому, що вуглецевий ланцюжок каприлової на два атоми довший, ніж у капронової. Голдейн припускає, що собака могла б розташувати кислоти «в порядку їхньої молекулярної ваги за допомогою свого нюху так само, як людина може впорядкувати за зростанням довжини струни піаніно, знаючи тільки їхнє звучання».

Існує ще одна жирна кислота — капринова — ідентична двом попереднім за винятком того, що її головний ланцюжок ще на два атоми вуглецю довший. Собаці, яка ніколи не стикала з нею раніше, мабуть, так само не важко уявити її запах, як нам легко уявити, як звучатиме нота, якщо зіграти її

на тон вище, хоч раніше цього звуку ми ніколи не чули. Досить слушно припустити, що собака (або носоріг) сприймають поєднання запахів як музичний акорд (деякі акорди, звісно, ріжуть вухо). Але навряд чи як мелодії, бо в мелодії звучання кожної ноти повинне різко починатися й різко закінчуватися, до того ж у чітко відведений для неї час, що неможливо у випадку запахів. Або ж, можна сказати, що собаки й носороги мають кольоровий нюх. Аргументи тут ті самі, що й у випадку кажанів.

Тобто те, що ми називаємо кольорами, — лише ярлики, які використовує наш мозок для позначення важливих для організму варіацій ознак у зовнішньому світі. Відтінки, які ми сприймаємо (або, як називають їх філософи, «квалії») не мають жодного обов'язкового зв'язку зі світловими хвилями конкретної довжини. Це не більше, ніж наші власні позначки, призначені для внутрішнього використання, за допомогою яких мозок, вибудовуючи модель зовнішньої реальності, проводить розрізнення між важливими для організму станами зовнішніх об'єктів. У нашому випадку (або у випадку птаха) такі позначки прикладаються до світлових хвиль різної довжини. Кажани, як припустив я, прикладають їх до різних акустичних властивостей або текстури відбивної поверхні, наприклад, червоний у них означає блискучу поверхню, блакитний — оксамитову, зелений — зернисту. Чому б собакам і носорогам не застосовувати їх до запахів? Можливість уявити чужий нам світ кажана або носорога, водомірки або крота, бактерії або жука-короїда — один із привілеїв, який дарує нам наука, зриваючи з нас чорні ризи паранджі й відкриваючи перед нашим зором небачені раніше краєвиди чарівної реальності.

Метафору Серединного світу, тобто явищ середнього масштабу, які дозволяє побачити вузький просвіт нашої паранджі, можна застосувати й до інших шкал або спектрів. Так само можна побудувати шкалу ймовірностей, на якій також буде тільки вузька смужка, за межі якої наша інтуїція та уява не здатні вийти. На одному кінці цієї шкали лежатимуть потенційні події, які вважаються неможливими. Тут будуть чудеса — вкрай малоймовірні події. Статуя Богоматері може помахати нам рукою. Атоми, з яких складається твердий матеріал, з якого вона виготовлена, постійно вібрують у різних напрямках. Оскільки їх дуже багато й між ними немає до-

мовленості щодо напрямку руху, рука статуї для нас, жителів Серединного світу, здається нерухомою. Проте її вертляві атоми потенційно *можуть* внаслідок *випадкового збігу* одночасно гоїднутися в одному напрямку, а потім ще, і ще, і ще... Тоді рука заворушилася б і ми побачили б, що вона нам махає. Таке може статися, але ймовірність цієї події настільки мізерна, що навіть якби ви почали записувати її в числовому вигляді в момент народження всесвіту, то й досі продовжували б виводити нулі. Здатність обрахувати ймовірність такої події, а отже, виразити в кількісному вигляді майже неможливе, замість того, щоб від безсилля складати руки — ось ще один приклад розкріпачення людського духу, досягнутого завдяки науці.

Еволюція в Серединному світі не навчила нас оперувати надзвичайно малоймовірними подіями. Проте в безмежжі астрономічного простору та геологічного часу події, що здаються неможливими в Серединному світі, виявляються неминучими. Наука навстіж відчиняє вікно, крізь яке ми звикли розглядати шкалу ймовірностей. Тепер ми вільні за допомогою обчислень і розуму навідуватися на ті її ділянки, які колись лежали за межею збагненого або населялися драконами. У четвертому розділі ми вже встигли визирнути крізь навстіж прочинене вікно, обмірковуючи ймовірність зародження життя в контексті того, що навіть у край неймовірна хімічна подія повинна статися, якщо дати їй достатньо планет і часу; що може існувати цілий спектр можливих всесвітів, кожен зі своїм особливим набором законів і констант; і що антропний принцип вимагає, аби ми перебували на одній із дециці сприятливих для життя планет.

Як розуміти Голдейнову фразу про те, що всесвіт «хімерніший, ніж ми здатні уявити»? Хімерніший, ніж ми здатні *в принципі* уявити? Чи просто хімерніший, ніж ми готові уявити з огляду на обмеження, накладені на наш мозок еволюційним досвідом змушнення в Серединному світі? Чи можемо ми шляхом навчання і практики вирватися з обмежень Серединного світу, скинути геть чорну паранджу та досягти інтуїтивного, окрім суто математичного, розуміння світу надмалого, надвеликого й надшвидкого? Щиро кажучи, відповіді я не знаю, але я в захваті від того, що мені випало жити в часи, коли людство розсовує межі розуміння. Мало того, зрештою може з'ясуватися, що ніяких меж для розуміння насправді немає.

ДОДАТОК

Короткий список організацій, які надають підтримку людям, котрі хочуть утекти від релігії

Оновлювана версія цього списку буде розміщена на веб-сайті Фонду підтримки розуму та науки Річарда Докінза: www.richarddawkins.net. Мушу вибачитися, що наведений нижче список обмежується переважно англomовним світом.

США

American Atheists

PO Box 5733, Parsippany, NJ 07054-6733

Voicemail: 1-908-276-7300

Fax: 1-908-276-7402

Email: info@atheists.org

www.atheists.org

American Humanist Association

1777 T Street, NW, Washington, DC 20009-7125

Telephone: (202) 238-9088

Toll-free: 1-800-837-3792

Fax: (202) 238-9003

www.americanhumanist.org

Atheist Alliance International

PO Box 26867, Los Angeles, CA 90026

Toll-free: 1-866-HERETIC

Email: info@atheistalliance.org

www.atheistalliance.org

The Brights

PO Box 163418, Sacramento, CA 95816

Email: the-brights@the-brights.net

www.the-brights.net

Center for Inquiry Transnational

Council for Secular Humanism

Campus Freethought Alliance

Center for Inquiry — On Campus

African Americans for Humanism

3965 Rensch Road, Amherst, NY 14228

Telephone: (716) 636-4869

Fax: (716) 636-1733

Email: info@secularhumanism.org
www.centerforinquiry.net
www.secularhumanism.org
www.campusfreethought.org
www.secularhumanism.org/index.php?section=aah&page=index

Freedom From Religion Foundation
PO Box 750, Madison, WI 53701
Telephone: (608) 256-5800
Email: info@ffrf.org
www.ffrf.org

Freethought Society of Greater Philadelphia
PO Box 242, Pocopson, PA 19366-0242
Telephone: (610) 793-2737
Fax: (610) 793-2569
Email: fsgp@freethought.org
www.fsgp.org/

Institute for Humanist Studies
48 Howard St, Albany, NY 12207
Telephone: (518) 432-7820
Fax: (518) 432-7821
www.humaniststudies.org

International Humanist and Ethical Union — USA
Appignani Bioethics Center
PO Box 4104, Grand Central Station, New York, NY 10162
Telephone: (212) 687-3324
Fax: (212) 661-4188

Internet Infidels
PO Box 142, Colorado Springs, CO 80901-0142
Fax: (877) 501-5113
www.infidels.org

James Randi Educational Foundation
201 S.E. 12th St (E. Davie Blvd), Fort Lauderdale, FL 33316-1815
Telephone: (954) 467-1112
Fax: (954) 467-1660
Email: jref@randi.org
www.randi.org

Secular Coalition for America
PO Box 53330, Washington, DC 20009-9997

Telephone: (202) 299-1091
www.secular.org
Secular Student Alliance
PO Box 3246, Columbus, OH 43210
Toll-free Voicemail / Fax: 1-877-842-9474
Email: ssa@secularstudents.org
www.secularstudents.org
The Skeptics Society
PO Box 338, Altadena, CA 91001
Telephone: (626) 794-3119
Fax: (626) 794-1301
Email: editorial@skeptic.com
www.skeptic.com
Society for Humanistic Judaism
28611 W. 12 Mile Rd, Farmington Hills, MI 48334
Telephone: (248) 478-7610
Fax: (248) 478-3159
Email: info@shj.org
www.shj.org

Британія
British Humanist Association
1 Gower Street, London WC1E 6HD
Telephone: 020 7079 3580
Fax: 020 7079 3588
Email: info@humanism.org.uk
www.humanism.org.uk
International Humanist and Ethical Union — UK
1 Gower Street, London WC1E 6HD
Telephone: 020 7631 3170
Fax: 020 7631 3171
www.iheu.org/
National Secular Society
25 Red Lion Square, London WC1R 4RL
Tel: 020 7404 3126
Fax: 0870 762 8971
www.secularism.org.uk/
New Humanist
1 Gower Street, London WC1E 6HD
Telephone: 020 7436 1151

Fax: 020 7079 3588
Email: info@newhumanist.org.uk
www.newhumanist.org.uk
Rationalist Press Association
1 Gower Street, London WC1E 6HD
Telephone: 020 7436 1151
Fax: 020 7079 3588

Email: info@rationalist.org.uk
www.rationalist.org.uk/
South Place Ethical Society (UK)
Conway Hall, Red Lion Square, London WC1R 4RL
Telephone: 020 7242 8037/4
Fax: 020 7242 8036
Email: library@ethicalsoc.org.uk
www.ethicalsoc.org.uk

Канада

Humanist Association of Canada
PO Box 8752, Station T, Ottawa, Ontario, K1G 3J1
Telephone: 877-HUMANS-1
Fax: (613) 739-4801
Email: HAC@Humanists.ca
<http://hac.humanists.net/>

Австралія

Australian Skeptics
PO Box 268, Roseville, NSW 2069
Telephone: 02 9417 2071
Email: skeptics@bdsn.com.au
www.skeptics.com.au
Council of Australian Humanist Societies
GPO Box 1555, Melbourne, Victoria 3001.
Telephone: 613 5974 4096
Email: AMcPhate@bigpond.net.au
<http://home.vicnet.net.au/~humanist/resources/cahs.html>

Нова Зеландія

New Zealand Skeptics
NZCSICOP Inc.
PO Box 29-492, Christchurch
Email: skeptics@spis.co.nz
<http://skeptics.org.nz>

Humanist Society of New Zealand
PO Box 3372, Wellington
Email: jeffhunt90@yahoo.co.nz
www.humanist.org.nz/

Індія

Rationalist International
PO Box 9110, New Delhi 110091
Telephone: + 91-11-556 990 12
Email: info@rationalistinternational.net
www.rationalistinternational.net/

Мусульманські організації

Apostates of Islam
www.apostatesofislam.com/index.htm
Dr Homa Darabi Foundation
(Захист прав жінок і дітей в ісламському середовищі)
PO Box 11049, Truckee, CA 96162, USA
Telephone (530) 582 4197
Fax (530) 582 0156
Email: homa@homa.org
www.homa.org/
FaithFreedom.org
www.faithfreedom.org/index.htm
Institute for the Secularization of Islamic Society
Email: info@SecularIslam.org
www.secularislam.org/Default.htm

ЦИТОВАНА Й РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

- Adams, D. (2003). *The Salmon of Doubt*. London: Pan.
- Alexander, R. D. and Tinkle, D. W., eds (1981). *Natural Selection and Social Behavior*. New York: Chiron Press.
- Anon. (1985). *Life — How Did It Get Here? By Evolution or by Creation?* New York: Watchtower Bible and Tract Society.
- Ashton, J. F., ed. (1999). *In Six Days: Why 50 Scientists Choose to Believe in Creation*. Sydney: New Holland.
- Atkins, P. W. (1992). *Creation Revisited*. Oxford: W. H. Freeman.
- Atran, S. (2002). *In Gods We Trust*. Oxford: Oxford University Press.
- Attenborough, D. (1960). *Quest in Paradise*. London: Lutterworth.
- Aunger, R. (2002). *The Electric Meme: A New Theory of How We Think*. New York: Free Press.
- Baggini, J. (2003). *Atheism: A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Barber, N. (1988). *Lords of the Golden Horn*. London: Arrow.
- Barker, D. (1992). *Losing Faith in Faith*. Madison, WI: Freedom From Religion Foundation.
- Barker, E. (1984). *The Making of a Moonie: Brainwashing or Choice?* Oxford: Blackwell.
- Barrow, J. D. and Tipler, F. J. (1988). *The Anthropic Cosmological Principle*. New York: Oxford University Press.
- Baynes, N. H., ed. (1942). *The Speeches of Adolf Hitler*, vol. 1. Oxford: Oxford University Press.
- Behe, M. J. (1996). *Darwin's Black Box*. New York: Simon & Schuster.
- Beit-Hallahmi, B. and Argyle, M. (1997). *The Psychology of Religious Behaviour, Belief and Experience*. London: Routledge.
- Berlinerblau, J. (2005). *The Secular Bible: Why Nonbelievers Must Take Religion Seriously*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Blackmore, S. (1999). *The Meme Machine*. Oxford: Oxford University Press.
- Blaker, K., ed. (2003). *The Fundamentals of Extremism: The Christian Right in America*. Plymouth, MI: New Boston.
- Bouquet, A. C. (1956). *Comparative Religion*. Harmondsworth: Penguin.
- Boyd, R. and Richerson, P. J. (1985). *Culture and the Evolutionary Process*. Chicago: University of Chicago Press.

- Boyer, P. (2001). *Religion Explained*. London: Heinemann.
- Brodie, R. (1996). *Virus of the Mind: The New Science of the Meme*. Seattle: Integral Press.
- Buckman, R. (2000). *Can We Be Good without God?* Toronto: Viking.
- Bullock, A. (1991). *Hitler and Stalin*. London: HarperCollins.
- Bullock, A. (2005). *Hitler: A Study in Tyranny*. London: Penguin.
- Buss, D. M., ed. (2005). *The Handbook of Evolutionary Psychology*. Hoboken, NJ: Wiley.
- Cairns-Smith, A. G. (1985). *Seven Clues to the Origin of Life*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Comins, N. F. (1993). *What if the Moon Didn't Exist?* New York: HarperCollins.
- Coulter, A. (2006). *Godless: The Church of Liberation*. New York: Crown Forum.
- Darwin, C. (1859). *On the Origin of Species by Means of Natural Selection*. London: John Murray. [Див. укр. видання: Дарвін Чарльз. Походження видів. — Київ—Харків: Державне видавництво сільськогосподарської літератури УРСР, 1949. — 444 с.]
- Dawkins, M. Stamp (1980). *Animal Suffering*. London: Chapman & Hall.
- Dawkins, R. (1976). *The Selfish Gene*. Oxford: Oxford University Press. [Див. укр. видання: Докінз Річард. Егоїстичний ген. — Х.: «КСД», 2017. — 540 с.]
- Dawkins, R. (1982). *The Extended Phenotype*. Oxford: W. H. Freeman.
- Dawkins, R. (1986). *The Blind Watchmaker*. Harlow: Longman.
- Dawkins, R. (1995). *River Out of Eden*. London: Weidenfeld & Nicolson.
- Dawkins, R. (1996). *Climbing Mount Improbable*. New York: Norton.
- Dawkins, R. (1998). *Unweaving the Rainbow*. London: Penguin.
- Dawkins, R. (2003). *A Devil's Chaplain: Selected Essays*. London: Weidenfeld & Nicolson.
- Dennett, D. (1995). *Darwin's Dangerous Idea*. New York: Simon & Schuster.
- Dennett, D. C. (1987). *The Intentional Stance*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Dennett, D. C. (2003). *Freedom Evolves*. London: Viking.
- Dennett, D. C. (2006). *Breaking the Spell: Religion as a Natural Phenomenon*. London: Viking.
- Deutsch, D. (1997). *The Fabric of Reality*. London: Allen Lane.
- Distin, K. (2005). *The Selfish Meme: A Critical Reassessment*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dostoevsky, F. (1994). *The Karamazov Brothers*. Oxford: Oxford University Press.

- Ehrman, B. D. (2003a). *Lost Christianities: The Battles for Scripture and the Faiths We Never Knew*. Oxford: Oxford University Press.
- Ehrman, B. D. (2003b). *Lost Scriptures: Books that Did Not Make It into the New Testament*. Oxford: Oxford University Press.
- Ehrman, B. D. (2006). *Whose Word Is It?* London: Continuum.
- Fisher, H. (2004). *Why We Love: The Nature and Chemistry of Romantic Love*. New York: Holt.
- Forrest, B. and Gross, P. R. (2004). *Creationism's Trojan Horse: The Wedge of Intelligent Design*. Oxford: Oxford University Press.
- Frazer, J. G. (1994). *The Golden Bough*. London: Chancellor Press.
- Freeman, C. (2002). *The Closing of the Western Mind*. London: Heine-
mann.
- Galouye, D. F. (1964). *Counterfeit World*. London: Gollancz.
- Glover, J. (2006). *Choosing Children*. Oxford: Oxford University Press.
- Goodenough, U. (1998). *The Sacred Depths of Nature*. New York: Oxford
University Press.
- Goodwin, J. (1994). *Price of Honour: Muslim Women Lift the Veil of Silence on the Islamic World*. London: Little, Brown.
- Gould, S. J. (1999). *Rocks of Ages: Science and Religion in the Fullness of Life*. New York: Ballantine.
- Grafen, A. and Ridley, M., eds (2006). *Richard Dawkins: How a Scientist Changed the Way We Think*. Oxford: Oxford University Press.
- Grand, S. (2000). *Creation: Life and How to Make It*. London: Weidenfeld & Nicolson.
- Grayling, A. C. (2003). *What Is Good? The Search for the Best Way to Live*. London: Weidenfeld & Nicolson.
- Gregory, R. L. (1997). *Eye and Brain*. Princeton: Princeton University Press.
- Halbatal, M. and Margalit, A. (1992). *Idolatry*. Cambridge, MA: Harvard
University Press.
- Harris, S. (2004). *The End of Faith: Religion, Terror and the Future of Reason*. New York: Norton.
- Harris, S. (2006). *Letter to a Christian Nation*. New York: Knopf.
- Haught, J. A. (1996). *2000 Years of Disbelief: Famous People with the Courage to Doubt*. Buffalo, NY: Prometheus.
- Hauser, M. (2006). *Moral Minds: How Nature Designed our Universal Sense of Right and Wrong*. New York: Ecco.
- Hawking, S. (1988). *A Brief History of Time*. London: Bantam. [Див. укр. видання: Гокінг Стівен. Коротка історія часу. — К.: «К.І.С.», 2015. — 201 с.].

- Henderson, B. (2006). *The Gospel of the Flying Spaghetti Monster*. New York: Villard.
- Hinde, R. A. (1999). *Why Gods Persist: A Scientific Approach to Religion*. London: Routledge.
- Hinde, R. A. (2002). *Why Good Is Good: The Sources of Morality*. London: Routledge.
- Hitchens, C. (1995). *The Missionary Position: Mother Teresa in Theory and Practice*. London: Verso.
- Hitchens, C. (2005). *Thomas Jefferson: Author of America*. New York: HarperCollins.
- Hodges, A. (1983). *Alan Turing: The Enigma*. New York: Simon & Schuster.
- Holloway, R. (1999). *Godless Morality: Keeping Religion out of Ethics*. Edinburgh: Canongate.
- Holloway, R. (2001). *Doubts and Loves: What is Left of Christianity*. Edinburgh: Canongate.
- Humphrey, N. (2002). *The Mind Made Flesh: Frontiers of Psychology and Evolution*. Oxford: Oxford University Press.
- Huxley, A. (2003). *The Perennial Philosophy*. New York: Harper.
- Huxley, A. (2004). *Point Counter Point*. London: Vintage.
- Huxley, T. H. (1871). *Lay Sermons, Addresses and Reviews*. New York: Appleton.
- Huxley, T. H. (1931). *Lectures and Essays*. London: Watts.
- Jacoby, S. (2004). *Freethinkers: A History of American Secularism*. New York: Holt.
- Jammer, M. (2002). *Einstein and Religion*. Princeton: Princeton University Press.
- Jaynes, J. (1976). *The Origin of Consciousness in the Breakdown of the Bicameral Mind*. Boston: Houghton Mifflin.
- Juergensmeyer, M. (2000). *Terror in the Mind of God: The Global Rise of Religious Violence*. Berkeley: University of California Press.
- Kennedy, L. (1999). *All in the Mind: A Farewell to God*. London: Hodder & Stoughton.
- Kertzer, D. I. (1998). *The Kidnapping of Edgardo Mortara*. New York: Vintage.
- Kilduff, M. and Javers, R. (1978). *The Suicide Cult*. New York: Bantam.
- Kurtz, P., ed. (2003). *Science and Religion: Are They Compatible?* Amherst, NY: Prometheus.
- Kurtz, P. (2004). *Affirmations: Joyful and Creative Exuberance*. Amherst, NY: Prometheus.

- Kurtz, P. and Madigan, T. J., eds (1994). *Challenges to the Enlightenment: In Defense of Reason and Science*. Amherst, NY: Prometheus.
- Lane, B. (1996). *Killer Cults*. London: Headline.
- Lane Fox, R. (1992). *The Unauthorized Version*. London: Penguin.
- Levitt, N. (1999) *Prometheus Bedeviled*. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press.
- Loftus, E. and Ketcham, K. (1994). *The Myth of Repressed Memory: False Memories and Allegations of Sexual Abuse*. New York: St Martin's.
- McGrath, A. (2004). *Dawkins' God: Genes, Memes and the Meaning of Life*. Oxford: Blackwell.
- Mackie, J. L. (1985). *The Miracle of Theism*. Oxford: Clarendon Press.
- Medawar, P. B. (1982). *Pluto's Republic*. Oxford: Oxford University Press.
- Medawar, P. B. and Medawar, J. S. (1977). *The Life Science: Current Ideas of Biology*. London: Wildwood House.
- Miller, Kenneth (1999). *Finding Darwin's God*. New York: HarperCollins.
- Mills, D. (2006). *Atheist Universe: The Thinking Person's Answer to Christian Fundamentalism*. Berkeley: Ulysses Books.
- Mitford, N. and Waugh, E. (2001). *The Letters of Nancy Mitford and Evelyn Waugh*. New York: Houghton Mifflin.
- Mooney, C. (2005). *The Republican War on Science*. Cambridge, MA: Basic Books.
- Perica, V. (2002). *Balkan Idols: Religion and Nationalism in Yugoslav States*. New York: Oxford University Press.
- Phillips, K. (2006). *American Theocracy*. New York: Viking.
- Pinker, S. (1997). *How the Mind Works*. London: Allen Lane.
- Pinker, S. (2002). *The Blank Slate: The Modern Denial of Human Nature*. London: Allen Lane.
- Plimer, I. (1994). *Telling Lies for God: Reason vs Creationism*. Milsons Point, NSW: Random House.
- Polkinghorne, J. (1994). *Science and Christian Belief: Theological Reflections of a Bottom-Up Thinker*. London: SPCK.
- Rees, M. (1999). *Just Six Numbers*. London: Weidenfeld & Nicolson.
- Rees, M. (2001). *Our Cosmic Habitat*. London: Weidenfeld & Nicolson.
- Reeves, T. C. (1996). *The Empty Church: The Suicide of Liberal Christianity*. New York: Simon & Schuster.
- Richerson, P. J. and Boyd, R. (2005). *Not by Genes Alone: How Culture Transformed Human Evolution*. Chicago: University of Chicago Press.
- Ridley, Mark (2000). *Mendel's Demon: Gene Justice and the Complexity of Life*. London: Weidenfeld & Nicolson.

- Ridley, Matt (1997). *The Origins of Virtue*. London: Penguin.
- Ronson, J. (2005). *The Men Who Stare at Goats*. New York: Simon & Schuster.
- Ruse, M. (1982). *Darwinism Defended: A Guide to the Evolution Controversies*. Reading, MA: Addison-Wesley.
- Russell, B. (1957). *Why I Am Not a Christian*. London: Routledge.
- Russell, B. (1993). *The Quotable Bertrand Russell*. Amherst, NY: Prometheus.
- Russell, B. (1997a). *The Collected Papers of Bertrand Russell, vol. 2: Last Philosophical Testament, 1943—1968*. London: Routledge.
- Russell, B. (1997b). *Collected Papers, vol. 11*, ed. J. C. Slater and P. Köllner. London: Routledge.
- Russell, B. (1997c). *Religion and Science*. Oxford: Oxford University Press.
- Ruthven, M. (1989). *The Divine Supermarket: Travels in Search of the Soul of America*. London: Chatto & Windus.
- Sagan, C. (1995). *Pale Blue Dot*. London: Headline.
- Sagan, C. (1996). *The Demon-Haunted World: Science as a Candle in the Dark*. London: Headline.
- Scott, E. C. (2004). *Evolution vs. Creationism: An Introduction*. Westport, CT: Greenwood.
- Shennan, S. (2002). *Genes, Memes and Human History*. London: Thames & Hudson.
- Shermer, M. (1997). *Why People Believe Weird Things: Pseudoscience, Superstition and Other Confusions of Our Time*. New York: W. H. Freeman.
- Shermer, M. (1999). *How We Believe: The Search for God in an Age of Science*. New York: W. H. Freeman.
- Shermer, M. (2004). *The Science of Good and Evil: Why People Cheat, Gossip, Care, Share, and Follow the Golden Rule*. New York: Holt.
- Shermer, M. (2005). *Science Friction: Where the Known Meets the Unknown*. New York: Holt.
- Shermer, M. (2006). *The Soul of Science*. Los Angeles: Skeptics Society.
- Silver, L. M. (2006). *Challenging Nature: The Clash of Science and Spirituality at the New Frontiers of Life*. New York: HarperCollins.
- Singer, P. (1990). *Animal Liberation*. London: Jonathan Cape.
- Singer, P. (1994). *Ethics*. Oxford: Oxford University Press.
- Smith, K. (1995). *Ken's Guide to the Bible*. New York: Blast Books.
- Smolin, L. (1997). *The Life of the Cosmos*. London: Weidenfeld & Nicolson.
- Smythies, J. (2006). *Bitter Fruit*. Charleston, SC: Booksurge.
- Spong, J. S. (2005). *The Sins of Scripture*. San Francisco: Harper.
- Stannard, R. (1993). *Doing Away with God? Creation and the Big Bang*. London: Pickering.

Steer, R. (2003). *Letter to an Influential Atheist*. Carlisle: Authentic Lifestyle Press.

Stenger, V. J. (2003). *Has Science Found God? The Latest Results in the Search for Purpose in the Universe*. New York: Prometheus.

Susskind, L. (2006). *The Cosmic Landscape: String Theory and the Illusion of Intelligent Design*. New York: Little, Brown.

Swinburne, R. (1996). *Is There a God?* Oxford: Oxford University Press.

Swinburne, R. (2004). *The Existence of God*. Oxford: Oxford University Press.

Taverne, R. (2005). *The March of Unreason: Science, Democracy and the New Fundamentalism*. Oxford: Oxford University Press.

Tiger, L. (1979). *Optimism: The Biology of Hope*. New York: Simon & Schuster.

Toland, J. (1991). *Adolf Hitler: The Definitive Biography*. New York: Anchor.

Trivers, R. L. (1985). *Social Evolution*. Menlo Park, CA: Benjamin/Cummings.

Unwin, S. (2003). *The Probability of God: A Simple Calculation that Proves the Ultimate Truth*. New York: Crown Forum.

Vermes, G. (2000). *The Changing Faces of Jesus*. London: Allen Lane.

Ward, K. (1996). *God, Chance and Necessity*. Oxford: Oneworld.

Warrag, I. (1995). *Why I Am Not a Muslim*. New York: Prometheus.

Weinberg, S. (1993). *Dreams of a Final Theory*. London: Vintage.

Wells, G. A. (1986). *Did Jesus Exist?* London: Pemberton.

Wheen, F. (2004). *How Mumbo-Jumbo Conquered the World: A Short History of Modern Delusions*. London: Fourth Estate.

Williams, W., ed. (1998). *The Values of Science: Oxford Amnesty Lectures 1997*. Boulder, CO: Westview.

Wilson, A. N. (1993). *Jesus*. London: Flamingo.

Wilson, A. N. (1999). *God's Funeral*. London: John Murray.

Wilson, D. S. (2002). *Darwin's Cathedral: Evolution, Religion and the Nature of Society*. Chicago: University of Chicago Press.

Wilson, E. O. (1984). *Biophilia*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Winston, R. (2005). *The Story of God*. London: Transworld/BBC.

Wolpert, L. (1992). *The Unnatural Nature of Science*. London: Faber & Faber.

Wolpert, L. (2006). *Six Impossible Things Before Breakfast: The Evolutionary Origins of Belief*. London: Faber & Faber.

Young, M. and Edis, T., eds (2006). *Why Intelligent Design Fails: A Scientific Critique of the New Creationism*. New Brunswick: Rutgers University Press.

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК

- «1984» (роман Джорджа Орвелла)
300, 302
- «2000 років невір'я» (книга Джеймса
Гота)
- XIX століття 12, 99, 105—107, 159,
167—169, 215, 278
- «**A**merican Heart Journal» 70
- «**C**amp Quest» 60
- «Centro Espirita Beneficiente Uniao
do Vegetal» 29
- «Civiltà Cattolica» (газета) 327
- «**D**aily Telegraph» (газета) 350
- «**E**dge» (веб-сайт) 163
- «**F**ree Inquiry» (журнал) 101
- «Freethought Today» (журнал)
223
- «**G**uardian» (газета) 310, 350
- H**ADD (гіперактивний механізм
виявлення цілеспрямованих
суб'єктів) 195
- «**I**l Cattolico» (газета) 329
- «Independent» (газета) 29, 261
- «**J**yllands-Posten» (газета) 32, 33
- «**K**PFT-FM», ірландська радіостанція
357
- L**GМ (маленькі зелені чоловічки),
сигнал 79
- «Los Angeles Times» (газета) 31
- «**M**ensa Magazine» (журнал) 111
- «**N**ature» (журнал) 108, 109, 230
- «New Statesman» (журнал) 30
- «New York Times» (газета) 267, 305
- «News of the World» (газета)
- «Newsday» (газета) 267
- NOMA (недотичні царини) 61—68,
73—77
- «**O**bserver» (газета) 294
- OFSTED 354
- «**O**nion» (газета) 303
- S**ETI (пошук позаземного розуму) 77,
79—81, 148
- «Spectator» (журнал) 324
- «**T**he New Yorker» (журнал) 322
- «**W**ashington Post» (газета) 305
- «**"A"** означає Андромеда» (роман
Фреда Гойла) 80
- Аарон 256—257
- аборигени Австралії 174
- аборти 67, 246, 250, 306
- абсолютизм 246, 300, 301, 304
- Август, імператор 100
- Августин, святий 141, 264
- авіалайнера метафора 118
- Авімелех, правитель Герара 254
- Авраам 42—44, 254—256
- австралопітек 317
- агностицизм 10, 48, 53—61, 77—79,
123
- Адам і Єва 264
- Адамс, Джон 46, 49, 104

- Адамс, Дуглас 27, 112
- «Адольф Гітлер: Вичерпна біографія»
(книга Джона Толенда) 289
- Аквінський, Тома 82, 84, 86, 116
- Александр, Сесіл 37
- Ален, Вуді 125
- Аллах 37, 45, 198, 224, 322
- Альбертс, Брюс 109
- альтруїзм 180, 227, 229—232
- «Американська теократія» (книга
Кевіна Філіпса) 301
- аміші 347, 348
- Анвін, Стівен 113—117
- англіканська церква 47, 48
- Ансельм Кентерберійський 86
- Антонеллі, кардинал 328
- Антрім, графи 275
- антропний принцип:
- у космічному масштабі 144, 151
 - у планетарному масштабі 144
- аріанська ересь 39
- «Армія Бога» (організація) 310
- астрономи 21, 62—64
- атеїзм:
- гордість за нього 12
 - й існування Бога 54
 - і батьки-засновники США 45
 - і ворожість до релігії 46, 52
 - і пробудження свідомості 123, 357
 - і ставлення до смерті 372
 - кількість атеїстів 108
 - навернення до нього 122
 - ставлення до нього Джорджа
Буша 50
 - у Гітлера й Сталіна 164
- «Атеїстичний всесвіт» (книга Дейвіда
Мілса) 50
- Афганістан 11, 301
- Ахілл і черепаха 88
- Ба**даві, Закі 33
- Баджині, Джуліан 20
- Бакмен, Роберт 219, 225
- Бакнер, Ед 46
- бактерії:
- джугитиковий двигун 129, 136, 138
 - TTSS 140, 141
- Баллок, Алан 287
- Бангінг, Мадлен 76
- Барінг, Моріс 315
- Баркер, Ден 342
- Баррет, Джастін 195
- Барроу, Джон 114
- Барт, Боб 73
- Бархан 391
- батьки-засновники США 45, 46, 48
- Бгагавад-Гіта 363
- безсилля власного доказ 137
- Бейт-Галамі, Бенджамін 108
- Белл, Пол 111
- Беллок, Гілер 315
- бен Ладен, Осам 321, 323
- Бенсон, Герберт 70
- Бентам, Джереми 246, 313
- Бергер, Воррен 348
- Берлінерблау, Жак 102
- Бернелл, Джоселін Белл 79
- Бетджемен, Джон 18, 47
- Бетей, Чарльз 71
- Бетховен, Людвіг ван 314—317
- Бетховеном облудна маніпуляція 314
- див. також: Новий Заповіт 102, 105,
168, 363; Старий Заповіт 23, 27, 36,
44, 104, 249
- Біблія 36, 64, 102, 104, 248—252
- Бігі, Майкл 138
- білі плями (прогалини), їх культ
133—138
- біль 143, 171, 178, 179, 226
- «Біографія всесвіту» (книга Лі
Смоліна) 156
- «Біофілія» (книга Едварда Вілсона)
379
- Бірс, Емброуз 67

- «Благовіщення» (картина Рафаеля) 92
 «Блакитна цятка» (книга Карла Саґана) 19, 379
 Блейкер, Кімберлі 303
 Блекмор, Сьюзен 206
 Блер, Тоні 320, 321, 349, 352
 Блечлі-Парк 304
 Блум, Пол 190, 191
 Бовен, Чарльз 362
 «Бог, випадковість і неодмінність» (книга Кіта Ворда) 161
 «Бог Докінза: Гени, меми і походження життя» (книга Алістера Мак-Ґрата) 61
 «Бог, якого не було» (фільм Браяна Флемінґа) 222
 «Божа ділянка» в мозку 178
 Бойд, Роберт 209
 Бойкін, Вільям 303
 Бонгеффер, Дітріх 113
 Бонді, Герман 295
 Боня 365—369
 Бор, Нільс 384
 брайтів кампанія 357
 Братик Кролик 76
 Браун, Ден 104
 Браун, Ендрю 351
 Брахма 39, 224
 Браян, Вільям Дженінґс 298
 Браяна коледж 298
 Брей, Майкл 311
 брехня 245, 290
 Бріттон, Джон 310
 Броді, Річард 209
 Брокмен, Джон 14, 163
 Брюс, Лені 264
 Буас, Паскаль 42, 188
 буддизм 213,
 Буке, Алан Коутс 283
 Буноель, Луїс 247
 «Буреверхи» (роман Емілі Бронте) 92
 буревісник малий 93
 Буття, книга 249, 252, 254, 352
 Буш, Джеб 312
 Буш, Джордж (молодший) 94
 Буш, Джордж (старший) 50
- «**В** богів ми віруємо» (книга Скотта Етрена) 42
 Ваал 37, 60, 113
 Ваґнер, Річард 363
 Вайз, Курт 298, 299
 Вайлд, Оскар 203
 Вайнберг, Стівен 19, 262
 Вайт, Гілберт 20
 вампірові кажани 228
 Вануату 217
 Варді, Пітер 349, 350, 354
 ваххабізм 262, 303
 Вашингтон, Джордж 46
 Веблен, Торстейн 230
 Вейс, Генрі 55
 «Велике стискання» 156
 «великий зсув голосних» 201
 Веллз, Джордж Альберт 104
 Веллс, Герберт 283
 Венера 41
 Вентер, Крейґ 107
 Вермеш, Геза 220, 264, 266
 Верховний суд США 347, 348
 видіння 93, 97, 98, 178
 «Визволення тварин» (книга Пітера Сінґера) 286
 викопні рештки 124
 «Викрадення Едгардо Мортари» (книга) 326
 «Виникнення свідомості в процесі руйнування двокамерного розуму» (книга Джуліана Джейнса) 368
 «Виняткове братство» (секта) 338
 «Випробування Гілберта Пінфолда» (роман Івліна Во) 368
 Відал, Гор 43
 «Відповіді про Буття» (веб-сайт) 108—109

- «Відпустити Бога» (вистава Джулії Свіні) 340
- Вікрасасінге, Чандра 119
- Вілсон, Дейвід 179
- Вілсон, Едвард Осборн 365, 379
- Вілсон, Едрю Норман 100, 103
- «Вільнодумці: Історія американського секуляризму» (книга Сьюзен Джейкобі) 44
- Вільям Вікем 377, 378
- Вільямсон, Г'ю Росс 53
- віра 112, 175, 197, 213, 296, 297, 300, 303, 306
- віровідступництво 302
- «Вірус для розуму» (книга Річарда Броді) 209
- віруси, ментальні 198, 200
- Вітгем, Ларі 108—110
- Вітгенштайн, Людвіг 387
- Віткомб, Джон 352
- Віфлеєм 100, 101
- Во, Івлін 36, 368
- Во, Оберон 168
- вовк сумчастий 281
- вода 139, 145, 146
- Водень 152, 153
- Воллес, Альфред Рассел 124, 125
- «Володарі Золотого Рогу» (книга Ноеля Барбера) 287
- Волперт, Льюїс 198, 199, 386
- Вольтер 25, 45, 323
- Ворд, Кіт 161, 162
- Ворд, Лала 16, 105
- Воррек, Ібн 16, 38, 103
- Вотс, Ісаак 272
- Вотсон, Джеймс 107
- всезнання 83
- Всесвітній торговий центр 9, 320, 324
- всесилля 83
- втішання
- безпосередньо фізичне 371
- від відкриття раниш невідомого факту 372
- його теорія 370—373
- Вудгауз, Пелем Гренвіль 362
- вуду, культ 343
- Г'юм, Бейзіл 374
- Г'юм, Дейвід 89, 98
- Гайдн, Йозеф 93
- Гайнд, Роберт 359
- Гакслі, Джулієн 161
- Гакслі, Олдос 90, 91
- Гакслі, Томас Генрі 55, 56, 61, 79, 280, 281, 285
- Галілей, Галілео 390
- Галлея комета 145
- Галюцинації 95, 97, 98
- Гарі, Йоганн 319
- Гарріс, Річард 353
- Гарріс, Сем 94, 242, 243, 265, 293
- Гартунг, Джон 267, 268
- Гаузер, Марк 225, 235
- Гегард, Тед («пастор Тед») 335
- Гелмс, Джессі 305
- Гемілтон, Вільям Дональд 227
- Гемфрі, Ніколас 343
- ген, егоїстичний 197, 209, 226
- гени 174, 180, 203—205, 210
- «Гени, меми та історія людства» (книга Стівена Шеннена) 209
- генів дрейф 201
- генів угруповання 210
- «Геном людини», проєкт 107
- геологічні наслідки потопу 352
- Гесс, Рудольф 288
- Гілл, Пол 310—312
- гіпотеза про Бога:
- і доказ неймовірності 117, 118, 120
- і проблема добра
- її надлишковість 52
- її невідповідність науковій перевірці 73

- її формулювання 37, 44
 - Гітлер, Адольф 74, 115, 164, 244, 260, 282—287
 - Гітченз, Крістофер 48
 - Гічкок, Альфред 334, 335
 - Гойл, Фред 80, 119
 - Гокінг, Стівен 20, 21, 26, 403
 - Голдейн, Джон 136, 383
 - Головей, Річард 249
 - гомосексуальність 31, 250, 260, 303—306, 336
 - Горген, Джон 162
 - Гот, Джеймс 105
 - «Готовий до вознесіння» (веб-сайт) 267
 - Григорій Чудотворець 39
 - гріх 258, 263, 264—266, 375
 - «Гріхи Святого Письма» (книга Джона Шелбі Спонга) 249
 - Гюго, Віктор 326
- Г**
- Галує, Деніел 81
 - Гальгон, Френсіс 68
 - Ганді, Могандас 52, 263, 285
 - Гауніло 89
 - Гебельс, Йозеф 292
 - Гейлор, Ен 428
 - Гел-Ман, Марі 157
 - Герінг, Герман 288
 - Гершвін, Джордж 301
 - Гескінг, Даглес 89
 - Гіллулі, Роберт 101
 - Глен, Норвел 275
 - Голдвотер, Баррі 45
 - Гольджі апарат 297, 299
 - Гот, Джон Вільям 302
 - Грегори, Річард 425
 - Грей, Мюріел 321
 - Грейвс, Роберт 265
 - Грейлінг, Ентоні 245
 - Грем, Біллі 102
 - Гренд, Стів 390
 - Грір, Жермен 33
 - Гросс, Пол 222
 - Гудвін, Ян 319
 - Гудено, Урсула 15, 20
 - Гулд, Стівен Джей 61
- Д**
- Давид, цар 100—102
 - Дайсон, Фрімен 155, 163
 - Дал, Роальд 316
 - Данія, і проблема карикатур на пророка Мухамеда 32—36
 - Дарвін, Джордж 106
 - Дарвін, Чарльз
 - «Походження видів» 18, 130
 - дарвіністське питання 171
 - еволюційний імператив 171
 - його кар'єра 20
 - нападки на нього 168, 224
 - природний добір 10, 81, 150
 - про теорію походження видів шляхом модифікації 130
 - розвінчання ним доказу про наявність задуму 118—125
 - дарвінізм 13, 74, 119, 120, 122, 143, 149
 - Дарроу, Кларенс 59
 - де ла Бедуаєр, Квентін 53
 - Дейвіс, Пол 26, 78
 - деїзм 25, 48, 49
 - «Демон Менделя» (книга Марка Рідлі) 150
 - Деннетт, Деніел:
 - його класифікація «трактувань» 192
 - і «віра у віру» 22
 - креаціонізм як «теорія перетікання користі від більшого до меншого» 123
 - про віру 22
 - про крани й небесні гаки 81, 169
 - про природу 22
 - про релігійні ритуали 173
 - про релігію 22
 - про теорію еволюції 123
 - деонтологія 246

- Десять заповідей 248, 257, 261, 277, 278
- Джейкобі, Сьюзен 44
- Джейнс, Джуліен 368
- Джеммер, Макс 23
- «Джері Спрінгер, опера» (мюзикл) 302
- Джефферсон, Томас:
- його погляди на народження Ісуса 104
 - його погляди на смерть 372
 - його релігійні погляди 48, 49
 - його ставлення до Бога 36
 - підтримка ним Томаса Пейна 44
- Джонсон, Філіп 13, 14
- Джоунс III, Джон 139
- «Диво теїзму» (книга Джона Леслі Мекі) 89
- Діва Марія 41, 94, 96, 98, 198
- Дідро, Дені 25, 90, 91
- Дікінсон, Емілі 380
- Дістін, Кейт 209
- діти:
- інтенційне трактування в них 192—195
 - їх захист 329
 - їх легковірність 188, 200
 - їх освіта 343
 - їх усиновлення 234
 - їх уявні друзі 220, 365
 - навішування їм релігійних ярликів 356
 - наруга й насильство над ними 326, 331, 334, 335
- ДНК 66, 146, 147, 204
- добір груповий 174, 179
- добір природний:
- генетичний 214
 - дитячий погляд на нього 186
 - і випадковість 202
 - і реплікатори 174, 204, 205
 - спонукання ним до альтруїзму 231, 232
 - як «кран» 166, 167
 - як пробуджувач свідомості 123
- доброта 84, 112, 116, 226, 233, 140,
- Добсон, Джеймс 188
- Довні, Маргарет 16
- Дойч, Дейвід 385
- докази емпіричні 40, 61, 296
- докази існування Бога:
- «докази» від Томи Аквінського 82, 116
 - баєсівські 113
 - доказ власного безсилля 137
 - доказ краси 91
 - доказ найвищої міри 84
 - доказ особистого «досвіду» 93
 - доказ про наявність задуму 85
 - докази Святого Письма 99
 - знаменитих релігійних науковців 105
 - космологічні 83
 - онтологічний 86
 - ставка Паскаля 111
- докембрій, викопний кролик із 136
- «доктрина панування» 335
- Дон, Джон 234
- Дорнен, Боб 303
- Достоевський, Федір 240
- Драмонд, Бульдог 279
- Дрейка рівняння 78, 79
- дрозди-говорунки 230, 231
- дронти 281
- дуалізм 190—194
- Дуглас, Стівен 280
- «Дуже короткий вступ до атеїзму» (книга Джуліана Баджині) 20
- Дулігтл, доктор 20
- «Думка Бога» (книга Пола Дейвіса) 26
- дух часу, моральний 276, 279, 281, 282
- «Душа науки» (книга Майкла Шермера) 379
- Е**бот, Едвін 392
- еволюція:

- і її механізми 106
- і наявність задуму в природі 85
- її неперервність 318
- її процес 81
- формування органів у її процесі 139—141
- «Еволюція проти креаціонізму» (книга Юджени Скотт) 74
- Евтаназія 308, 374
- «Егоїстичний ген» (книга Річарда Докінза) 123, 209, 226
- «Егоїстичний мем» (книга Кейт Дістін) 209
- Егню, Л. Р. 315
- Ейлер, Леонард 90
- Ейнштейн, Альберт:
 - його маска 95
 - його релігійні погляди 23
 - і його прибічники 22
 - про персоніфікованого Бога 22, 23
- ЕКЗ (екстракорпоральне запліднення) 309, 310
- «Електричний мем» (книга Роберта Онгера) 209
- електрони 159, 160
- Еманюель, коледж у м. Гейтсгед 350
- ембріони, людські 246, 306—312
- Емерсон, Ральф Волдо 36
- Емплфортського монастиря абат 347
- Енгель, Гергард 289
- «Енігма», шифрувальна машина 304
- Ендж'єр, Наталі 50
- Енсті, Ф. 190
- Ермен, Барт 102
- Еткінс, Пітер 72
- Етрен, Скотт 42, 188
- Еттенборо, Дейвід 126, 216—218, 353
- еукаріотичні клітини 150, 151
- Свангелія 99—103
- євреї:
 - арабські антисемітські карикатури 35
 - відданість їхніх дітей юдаїзму 270—271
 - і Голокост 72
 - і Ейнштейн 22—25
 - і християнський антисемітизм 24—25
 - історія викрадення Мортари 326—328
 - їх релігійна ендогамність 275, 276
 - їхнє лобі в США 50
 - політика Гітлера щодо них 289—291
- Є**лизавета II, королева 219
- Єрихонська битва
- жертвопринесення, людське 255, 344, 354
- «**Ж**иття Браяна» (фільм) 215
- життя, його виникнення 146—151
- «Життя — як воно тут з'явилося?» (книга) 126
- «Жіноча стаття» (роман) 279
- «**З**астільні розмови» (книга про Гітлера) 290, 291
- Захаві, Амоц 230, 231
- «захисників життя» кампанія 316, 317
- «Звіт про біблійну грамотність» 363
- Земля, її орбіта 145
- Зенон 88
- зіпсований телефон (гра) 99, 208
- зірки 55, 78—80, 145, 152, 157, 387
- зло, його існування 244
- «Знову про креаціонізм» (книга Пітера Еткінза) 125
- «Зняти прокляття» (книга Дена Деннетта) 370
- зозуля 232, 233
- «Золота гілка» (книга Джеймса Фрейзера) 42, 200
- золоте теля 256

Золотоволоски зона 145—147, 153
зчеплення 210

Іван Павло II, папа римський 41, 74

Івана, Євангеліс від 100

Ізмаїл 254

Ізраїль:

- його конфлікт із Палестиною 9
- ставлення школярів до вчинків Ісуса Навина 268—270

ілюзії оптичні 95

«Імовірність Бога» (книга Стівена Анвіна) 113

імунна система 142—144

Індія, її поділ 52

індуїсти 52, 273, 359

індульгенції 376, 377

інквізиція 326—328

інки, їхня релігія 344, 345

інтелект (IQ) і релігійність 110

інтенційне трактування 192—195

Ірак:

- вторгнення в нього 29, 94, 320
- етнічна чистка в ньому 29

Іран, під владою аятол 318

Ірландія Північна:

- міжконфесійний конфлікт 29
- назви протидіючих сторін 29
- релігійна культура 273
- сегрегована освіта 274

Ірландія, її освітня система 274

Ірод, цар 100, 101

Ісак 254, 255

іслам:

- його започаткування 43, 301
- і вплив священних книг 323—325
- і данські карикатури на пророка Мухамеда 32—34
- і закон про міжконфесійні шлюби 301

«Ісус» (книга Ендрю Нормана Вілсона) 100

Ісус Навин 259, 260, 268—271

Ісус, оповідь про його народження 100—103

Ісус:

- відкуплення ним гріхів 265
- його божественний статус 39, 99
- його етичні уявлення 263
- його народження 100—102, 168
- його чудеса 81, 103
- і опис про нього в євангеліях 104
- і проблема його батька 66

Їфтах 255, 256

Йосип 100, 102

Кажани 149, 228

Калігула 283, 287

камікадзе 320, 323

Камінер, Венді 12

«Кампанія за справжню освіту» 359

Кант, Іммануїл 237, 238, 245

«Капелан диявола» (книга Річарда Докінза) 295

каприлова кислота 393

карго-культи 215—219

Карзай, Хамід 302

Карлін, Джордж 294

Карлсон, Такер 307

Карр, Пітер 48, 49

Картер, Брендон 144

Катерина II 90

«Католики за християнську політику» 305

«Католицька енциклопедія» 38

католицька церква 67, 289, 291, 315, 327, 332—334, 376

Катріна, ураган 250

квантова теорія 63, 384, 385

Квіріній, намісник Сирії 100, 101

Келемен, Дебора 191

Кельвін, Вільям Томсон, лорд 106

- «кембрійський вибух» 135
- «Кенів путівник по Біблії» (книга) 271
- Кенні, Ентоні 198
- Кернс-Сміт, Александер Грем 137
- Керцер, Дейвід 326
- китайські джонки:
- їх малюнки 206—207
 - їх оригамі 206—208
- Кінг, Коретта Скотт 306
- Кінг, Мартін Лютер 263, 285, 305
- «Кінець віри» (книга Семюела Гарріса) 94
- Кларк, Артур 80, 216
- «Код да Вінчі» (роман Дена Брауна) 104
- Койн, Джеррі 143
- Коллінз, Френсіс 107
- кольори 193
- Кон, Марек 171
- Конгрегація християнських братів 333
- конкістадори 328
- Конніф, Річард 226
- консеквенціалізм 246
- конструкційне трактування 192
- Конт, Огюст 55
- «Контакт» (книга Карла Саґана) 80
- «Контрапункт» (роман Олдоса Гакслі) 90
- конфуціанство 44
- «копенгагенська інтерпретація» 385
- Коран 43, 321, 322, 324
- «Корінь усього зла?» (фільм на «Четвертому каналі») 9, 15, 335
- Корнвел, Елізабет 15
- Королівське товариство 21, 110, 295, 353
- «Коротка історія часу» (книга Стівена Гокінґа) 20
- «Короткий оксфордський словник англійської мови» 371
- космологічний доказ 83
- Костянтин, імператор 39, 43
- «Коханець леді Чатерлей» (роман Дейвіда Лоренса) 282
- кошик Венери (морська губка) 126
- «крани» 169
- креаціонізм:
- вроджена схильність до нього 191
 - доказ неймовірності 129
 - і культ білих плям 133, 135, 137
 - ідея «неспрошуваної складності» 130
- крейдове вимирання 56
- Кренмер, Томас 330
- крило 122, 129—131
- крихотні котлети 84
- Крік, Френсіс 107
- Култер, Енн 303
- «Культура та еволюційний процес» (книга Роберта Бойда і Пітера Річерсона) 209
- Курц, Пол 379
- Кюрі, Марія і П'єр 106
- Ла**плас, П'єр-Сімон 52
- Ларсон, Едвард 108—110
- Левита, книга 64, 260
- Левонтін, Річард 173
- Ледмен, Кеті 177
- Лейн Фокс, Робін 100
- Лейфілд, Стівен 350—352
- Леннон, Джон 9, 10
- Леслі, Джон 89
- Летімер, Г'ю 330
- Летюче Локшинне Чудовисько 60, 62
- лікарі 69, 176
- Лінкольн, Авраам 280
- Лір, Едвард 84
- Лоренс, Реймонд 72
- «Лосось сумніву» (книга Дутласа Адамса) 123
- Лот 251—254
- Лофтес, Елізабет 333
- Лофтінг, Г'ю 20

Луки, Євангеліє від 100, 101
Льюїс, Клайв Стейплз 99
любов, ірраціональна 196
люлька голландця (рослина) 127
Лютер, Мартін 202, 203, 214, 289

«Мавпячий процес» 298
магія, гомеопатична 200
Маєрс, Пол Захарі 336
Маймонід, Мойсей 268, 270
Мак-Грат, Алістер 61,
Мак-Квойд, Найджел 350, 353
Максвелл, Джеймс 106
Малаллах, Садік Абдул Карім 302
Маліген, Джеффри 218
Малколм, Норман 89
Марія — див.: Діва Марія
Маркс, Карл 291
Масі, Августин Ашик «Кінгрі» 301
Матвія, Євангеліє від 100, 101, 290,
362
Медавар, Джин 315, 316
Медавар, Пітер 165, 315, 316
Медісон, Джеймс 49
Мекі, Джон Леслі 89
Мелколм, Вейн 350, 353
меми 61, 174, 203—210
«Мемомашина» (книга Сьюзен
Блекмор) 206, 209
мемплекси 210—214
Меңдель, Грегор 107
Менкен, Генрі Луїс 242
метелики нічні 182—184
мистецтво 93, 207
Михея пророцтво 100, 101
Мідіяніти 257, 258
Міжнародна амністія 34
Мікеланджело 92
Мілл, Джеймс 246
Мілл, Джон Стюарт 13,
Міллер, Кеннет 140
Міллс, Дейвід 50, 51, 91

«Мінливі лики Ісуса» (книга Гези
Вермеша) 264
Міттон, Джилл 338
мови еволюція 201, 202
мозок:
— «божа ділянка» в ньому 178
— його еволюція 177
Мойсей 81, 256—261, 360
молитва 25, 67—73, 86, 160, 292, 377
Мона Ліза 95
монотеїзм 38, 39, 43
монреальської поліції страйк 241
мораль 132, 164, 185, 187, 220, 238, 148,
252, 276, 232
«Моральна психіка» (книга Марка
Гаузера) 225
моральні дилеми 235—329
Морісі, Анна 327
мормонство 42
Мортара, Едгардо 326—330
мотиви бути добрим 239
Моцарт, Вольфганг Амадей 92, 93
«Моя боротьба» (книга Адольфа
Гітлера) 288
«Мрії про остаточну теорію» (Стівен
Вайнберг) 19
«Музичні диски на безлюдному
острові» (радіопередача на BBC) 92
мультивсесвіту теорія, 155—158, 170
Мура закон 286
Мухамед:
— і заснування ісламу 301
— карикатури з ним 32—35
мучеництво 180, 320, 322
Мюлер, Ендрю 33, 59

Намбас 218
Наполеон 52, 94, 291
насильство:
— психічне 331, 334
— фізичне 334
натхнення 103, 373, 379

- «Наука добра і зла» (книга Майкла Шермера) 225
- «Наука про життя» (книга Пітер і Джин Медаварів) 315
- «Наука та християнська віра» (книга Джона Полкінгорна) 161
- наутилулус 131
- Національна академія наук 108—111
- Національний центр наукової освіти 74
- «Наша космічна домівка» (книга Мартіна Ріса) 62
- «Не геном єдиним» (книга Пітера Річерсона і Роберта Бойда) 209
- «небесні гаки» 81
- Невігластво 28, 49, 127, 133, 141, 321
- Нейман, Джон фон 304
- «Неканонічна версія» (книга Робіна Лейна Фокса) 102
- Некера куб 95
- Неру, Джавахарлал 52
- нескінчений ланцюжок питань 82—84
- неспрощувана складність 125, 129, 130
- Ніксон, Джеймс 31
- Нобелівська премія 19, 109, 262, 307
- Новий Заповіт 102—105
- Новий коледж 377, 378
- Новий Орлеан 250
- Ногті, Джеймс 354
- Ной 249—251
- Ньюгарт, Боб 69, 71
- Ньютон, Ісаак 105
- О**'Кейсі, Шон 248
- Об'явлення, книга 271, 319
- обрізання жіноче 346
- Овенз, Карен 83
- Овенс, Джессі 285
- Одін 37, 41, 60
- одноріг 60, 63
- «Оксфордський путівник з філософії» 116
- око 183
- око за око (стратегія) 229
- «Олов'яні чоловічки» (роман Майкла Фрейна) 194
- Онґер, Роберт 209
- «Операція "Порятунок"» (організація) 307
- «Оптимізм: Біологія надії» (книга Лайонела Тайгера) 199
- Орвелл, Джордж 302
- оригамі 206—208
- освіта:
- духовна 288
 - й аміші 348
 - і нав'язування думки, що віра — це чеснота 300
 - креаціоністська 108, 109
 - сегрегована 273
- «Основи екстремізму» (книга Кімберлі Блейкер) 303
- П**авича хвіст 172
- Павло із Тарса 43
- Пакистан:
- і кара за святотатство 301
 - і скандал із данськими карикатурами 32, 33
- пантеїзм 26
- Папуа-Нова Гвінея, її корінні народи 175
- Парфіт, Дерек 430
- Паскаль, Блез 111, 262
- Паскаля ставка 111—113, 213
- патріотизм 246, 247
- пацифізм 28, 112
- педоморфоз 368, 369
- педофілія 331, 332
- Пейлі, Вільям 85
- Пейн, Томас 44
- «пекельні дома» 336
- Пекло 34, 72, 223, 225, 241
- Пелін, Майкл 317

- Пен і Теллер 137
первородний гріх 263, 264, 266
пермське вимирання 56
Персінгер, Майкл 178
першорухі 82, 166
Пій X, папа римський 377
Пій XII, папа римський 291
Пікок, Артур 161
Пінкер, Стівен 177
Пірсіг, Роберт 14
Пірсон, Фредерік 204
планети, їх кількість 78, 79
«Плаский Край» (роман Едвіна
Ебота) 392
плацебо ефект 176, 177
Повторення Закону, книга 64, 260
позірність розумного задуму 169
покірність 186, 381
політеїзм 37—41, 160
Полкінгорн, Джон 158, 161
«Помінялися тілами» (роман Ф. Енсті)
190, 191
Послання до християнської нації»
(книга Сема Гарріса) 265
постійний принциповий агностицизм
(ППА) 54, 55, 58, 65
потлачу ефект 230
Поттер, Гарі 305
«Походження видів» (книга Чарльза
Дарвіна) 18, 130
«Походження чеснот» (книга Метта
Рідлі) 230
«Пошуки в раю» (книга Дейвіда
Еттенборо) 215
«Пояснення релігії» (книга Паскаля
Буає) 42
привиди (примари) 96—98
«Природниче богослов'я» (книга
Вільяма Пейлі) 85
«Притулки Магдалини» 333
причина:
— безпричинна 83
— першорухі 82, 166
«Про євреїв та їхню брехню» (книга
Мартина Лютера) 289
Провидіння 116, 288, 292
«Просто шість чисел» (книга Мартіна
Ріса) 152
психологія, еволюційна 190
Пуатьє, Сідні 285
Пуллман, Філіп 138
пульсари 79, 80
«Путівник по Галактиці для космоту-
ристів» (роман Дугласа Адамса) 384
- Р**абство 278
Рамсфелд, Дональд 238, 282
Раскін, Джон 124
расове питання 279, 280
Рассел, Бертран 58—62, 77, 87, 105,
112, 323, 372, 373
Рафаель 92
Рахман, Абдул 301, 302
Рейган, Рональд 303
реклама 9, 172
реконструкціоністи 335
Релігійна коаліція за репродуктивний
вибір 314
релігія:
— безпосередній вигоди від неї 175
— й еволюційний імператив 171
— і груповий добір 179
— і теорія мемів 204, 209, 258
— її користь для виживання 173
— карго-культи 215—220
— психологічна налаштованість
на неї 190
— як побічний продукт чогось
іншого 182—184
Ренфру, Колін 179
реплікатори 174, 204, 205
репутація 229, 230
реципрокність 229, 231
риба-чистильник 230

- Рідлі, Марк 150
 Рідлі, Метт 133, 230
 Рідлі, Ніколас 330
 різдвяні лекції в Королівському інституті 382
 Ріс, Мартін 21, 62, 63, 152, 155, 167
 Річерсон, Пітер 209
 РНК 146
 Робертс, Кінен 336, 337
 Робертс, Орал 38
 Робертсон, Пет 250
 Робінсон, Джекі 285
 Робсон, Поль 285
 «Розплітаючи веселку» (книга Річарда Докінза) 225, 379
 розумний задум 68, 76, 88, 119, 125—128, 132—135
 «Розширений фенотип» (книга Річарда Докінза) 174
 «Ромео і Джульєтта» (п'єса Вільяма Шекспіра) 234
 Ронсон, Джон 388
 Російська православна церква 287
 Ротшильд, Ерік 142
 Ротшильд, Лайонел 328
 Роулз, Джон 278
 Рузвельт, Франклін 74
 Рус, Майкл 74—76
 Рушді, Салман 30, 33, 274
- Саган, Карл** 19, 26, 53, 77, 80, 379, 386
 саєнтологія 214
 Сакрані, Ікбал 33—34
 Салловей, Френк 110
 самарянин добрий 226, 233
 самогубство:
 — асироване 375, 376
 — терористів-смертників 320
 самоомана 199
 Сара 254
 Саскінд, Леонард 124, 155
 Сатана 14, 91, 93, 97, 117
- Саткліф, Пітер 94
 Саудівська Аравія:
 — ваххабізм 303
 — становище жінки в ній 278
 Свінберн, Річард 65, 71, 72, 158
 Свіні, Джулія 263
 «Світ, повний демонів» (книга Карла Сагана) 386
 «Світ-підробка» (роман Деніела Галує) 81
 світло, видиме 381, 382
 святотатство 301, 302
 «Світська Біблія» (книга Жака Берлінерблау) 102
 «Священні закутки природи» (книга Урсули Гудено) 20
 секвоя 127
 сексуальна поведінка 175
 секуляризм 44, 45, 48, 50, 52
 Сенєка 291
 «Сенс життя» (фільм) 317
 Серединний світ 387, 389—391, 394
 симбіоз 228
 синедріон 268
 система секреції III типу (TTSS) 105
 Сікстинська капела 92, 93
 «Сім ключів до розгадки походження життя» (книга Александра Кернса-Сміта) 137
 Сінгер, Пітер 286
 Сітон, Нік 359
 Скарборо, Рік 31
 «Скелі непорушні» (книга Стівена Джея Гудла) 62
 Скіллінг, Джеф 226
 Скотт, Юджені 74
 Скоупс, Джон 298
 слизький шлях, аргумент про 308, 309
 «Сліпий годинникар» (книга Річарда Докінза) 123, 393
 смертна кара 64, 301

- смерть:
- життя після неї 225, 372
 - ставлення до неї 376
- Сміт, Джозеф 215
- Сміт, Кен 271
- Смітіс, Джон 197
- «Сміхотливий газ» (роман Пелгема Вудгауза) 191
- Смолін, Лі 156
- СНІД 303—306
- «Сніжинки» (організація) 310
- собаки 354, 368, 393
- «Собор Дарвіна» (книга Дейвіда Вілсона) 179
- Содом і Гомора 251, 361
- «Соціальна еволюція» (книга Роберта Тріверса) 199
- спектр імовірностей 57, 58
- Спіноза, Бенедикт 25
- спокута 263, 265
- Сполучені Штати Америки 46, 52, 107, 255, 279, 285, 302, 329
- Спонг, Джон Шелбі 249
- Спорідненість 229, 231, 232
- Стаблбайн III, генерал 388, 389
- Сталін, Йосип 75, 115, 164, 286—288, 292, 293
- Старий Заповіт 23, 36, 44, 100, 249, 252, 256, 258, 262—264, 266, 301, 303, 360
- «Створення: життя і як його започаткувати» (книга Стіва Гренда) 390
- «Створення світу» (ораторія Гайдна) 93
- Стенард, Рассел 69, 158, 294, 295
- Стенджер, Віктор 125
- Стерельні, Кім 174, 175
- Стеррет, Майкл 109, 110
- Стівес, Норман Сент-Джон 315
- стовбурових клітин дослідження 309
- страждання 49, 71, 117, 245, 308
- «Страсті за Матвієм» (ораторія Йоганна Баха) 92
- Суддів, книга 252, 253, 255
- Суқдео, Патрік 324
- «Сходження на пік Неймовірний» (книга Річарда Докінза) 129
- Т**
- Тайгер, Лайонел 199
- Талібан 10, 259, 302, 303
- Тамарін, Джордж 268—270
- Танна (острів) 217
- Твен, Марк 332, 372, 374
- теїзм 25, 67, 160
- телеологія 191
- «Темні матерії» (романи Філіпа Пуллмана) 138
- темпи мутації 205
- Темплтонівська премія 26, 88, 105, 163
- Теннісон, лорд Альфред 185
- теократія, американська християнська 301, 335
- теорема Баеса 114, 115
- теракти в Лондоні (липень 2005 року) 320
- теракти в Мадриді 324
- Тереза Авільська 198
- Тереза, мати 307
- «Терор в ім'я Бога» (книга Марка Юргенсмаєра) 310
- терористи 75, 320—322, 325
- Террі, Ренделл 308, 310
- Тейр де Шарден, П'єр 165
- «Тигри визволення Таміл-Іламу» 320
- тимчасовий практичний агностицизм (ТПА) 54, 58
- Тіплер, Френк 144
- «Тканина реальності» (книга Дейвіда Дойча) 385
- Товариство вільнодумства Великої Філадельфії 51
- Товариство сторожової вежі та біблійних трактатів 126—128
- Толенд, Джон 289

«Томас Джефферсон: Творець Америки» (книга Крістофера Гітченза) 48
Томсон, Дж. Андерсон 154
Тонг Дженні 349
трактування 192—195
Тріверс, Роберт 199, 227
Трійця 39, 40, 164, 213
«Троянський кінь креаціонізму» (книга Барбари Форест і Пола Гросса) 222
Тюрінг, Алан

«У місіонерській позі» (книга Крістофера Гітченза) 307
«У пошуках Дарвінового Бога» (книга Кеннета Міллера) 140
Університет Свободи 304
«Урочисті присяги» (книга Пола Курца) 379
утилітаризм 172, 246, 309
уявні друзі 364—367

Фарадей, Майкл 106
фараон 254
Фатима, видіння у ній 98
Фаульгабер, Міхаель 292
Фейнман, Річард 384
Фелпс, Фред 305
фемінізм 42, 122
фізичне трактування 192
Філіп, принц 219
Філіпс, Кевін 301
Фішер, Гелен 196
Флемінг, Браян 222
Флінн, Том 15, 101
Флу, Ентоні 88
Фолвел, Джеррі 304
Фонд за свободу від релігії 223
Фонд підтримки розуму та науки Річарда Докінза 16, 396
Фонд Темплтона 26, 68, 70, 73, 162

Форест, Барбара 222
форум католицької спільноти 40
Фрам, Джон 217
Франклін, Бенджамін 49
Фраунгофер, Йозеф 55
Фрейзер, Джайлз 47
Фрейзер, Джеймс 42, 200
Фрейн, Майкл 194
Френч, Пітер 355,
Фріш, Карл 193
фундаменталізм 296, 297, 300

Хассан, Насра 322
хибна віра 370
Хіросіма 72
«Холістичне детективне агентство Дірка Джентлі» (роман Дугласа Адамса) 112
Хомейні, аятола 303
Хоми, Євангеліє від 103, 104
Хрестові походи 9, 14, 50
хрещення 327, 328, 330
християни:
— «американський Талібан» 302
— вознесенці 319
— євангельські 250
— його вірування 188, 213
— його зародження 43, 220
— і релігійна освіта 359
християнство:
— і судові позови у США 302
— їх листування з автором книги 222
— напади на них у Нігерії 33
— перехід у нього 301
— під владою Гітлера 291—293
— фундаменталістське 102
— фундаменталістські 102
Християнська коаліція 305
Християнський інститут 350
Хусейн, Саддам 260, 287

«Цар Ісус» (роман Роберта Грейвса) 265
Церква міського християнського життя 350
«Ціна честі» (книга Яна Гудвіна) 319

Чайник небесний 58—62, 77
частинки 158—160, 388
Черчилль, Вінстон 74, 304
Черчилль, Рендолф 36
Честертон, Гілберт Кіт 315
«Чи знайшла наука Бога?» (книга Віктора Стенджера) 125
«Чи існував Ісус?» (книга Джорджа Альберта Веллза) 104
«Чи існує Бог?» (книга Річарда Свінберна) 65, 158
«Чи можна бути добрим без Бога?» (книга Роберта Бакмена) 219, 225
«Чи побудемося ми Бога?» (книга Рассела Стенарда) 294
Чингісхан 283
Чисел, книга 257, 258, 261
«Чистий аркуш» (книга Стівена Пінкера) 241
чистилище 376—378
«Чоловіки, які витріщалися на кіз» (книга Джона Ронсона) 388
«Чому боги не вмирають» (книга Роберта Гайнда) 188
«Чому добро добре» (книга Роберта Гайнда) 225
«Чому ми закохуємося» (книга Гелен Фішер) 196
«Чому я не мусульманин» (книга Ібн Воррека) 324
«Чорна банда» (роман) 279
чорні діри 157
чудеса 66, 67, 72, 98, 101, 104, 115, 168, 169

Шагін, Назіб 363

Шаньйон, Наполеон 180

Шейх, Юнус 301
Шекспір, Вільям 92, 93, 256, 363
Шеннен, Стівен 209
Шерман, Роберт 50
Шермер, Майкл 225, 240
Шин, Фултон 26
«Шість неймовірностей до снідання» (книга Льюїса Волперта) 198
шлюб 198, 274—276
Шоу, Джордж Бернард 176
Шредінгер, Ервін 385
Шуберт, Франц 92, 93
Шулевіч, Джудіт 76
щедрість 71, 112

Югославія, колишня 29

Юда Іскаріот 265
юдаїзм 21, 43, 256, 272, 329, 363
Юнг, Карл Густав 57
Юпітер, планета 78, 145
Юргенсмаєр, Марк 310, 311

Ягве (Бог Старого Заповіту):

- його задрісність 36, 259
- його існування 60
- його могутність 83, 160
- його огидний характер 36
- його ставлення до людей 36, 83
- пристрасть до нього 198
- як вірець для наслідування 261

ядерний синтез 346
ядро атома 388
«Як ми віримо» (книга Майкла Шермера) 178
«Як працює свідомість» (книга Стівена Пінкера) 177
«Як я втратив віру в віру» (книга Дена Баркера) 342

ПРИМІТКИ

- 1 Wendy Kaminer, 'The last taboo: why America needs atheism', *New Republic*, 14 Oct. 1996;
<http://www.positiveatheism.org/writ/kaminer.htm>.
- 2 З особистого листування із Зої Гокінз, Беатою Адамс і Полом Джоном Смітом.
- 3 Документальний фільм, для якого знімалося інтерв'ю, вийшов у супроводі книги (Winston 2005).
- 4 Dennett (2006).
- 5 Повний текст виступу можна знайти в: Adams (2003) під назвою «Чи існує штучний Бог?».
- 6 Perica (2002). Див. також: http://www.historycooperative.org/journals/ahr/108.5/br_151.html.
- 7 'Dolly and the cloth heads', у кн.: Dawkins (2003).
- 8 <http://scotus.ap.org/scotus/04-1084p.zo.pdf>.
- 9 R. Dawkins, 'The irrationality of faith', *New Statesman* (London), 31 March 1989.
- 10 *Columbus Dispatch*, 19 Aug. 2005.
- 11 *Los Angeles Times*, 10 April 2006.
- 12 <http://gatewaypundit.blogspot.com/2006/02/islamic-society-ofden-mark-used-fake.html>.
- 13 http://news.bbc.co.uk/2/hi/south_asia/4686536.stm; <http://www.neandernews.com/?cat=6>.
- 14 *Independent*, 5 Feb. 2006.
- 15 Andrew Mueller, 'An argument with Sir Iqbal', *Independent on Sunday*, 2 April 2006, Sunday Review section, 12—16.
- 16 Mitford and Waugh (2001).
- 17 <http://www.newadvent.org/cathen/06608b.htm>.
- 18 <http://www.catholic-forum.com/saints/indexsnt.htm?NF=1>.
- 19 *Congressional Record*, 16 Sept. 1981.
- 20 http://www.stephenjaygould.org/ctrl/buckner_tripoli.html.
- 21 Giles Fraser, 'Resurgent religion has done away with the country vicar', *Guardian*, 13 April 2006.
- 22 Robert I. Sherman, in *Free Inquiry* 8: 4, Fall 1988, 16.
- 23 N. Angier, 'Confessions of a lonely atheist', *New York Times Magazine*, 14 Jan. 2001: <http://www.geocities.com/mindstuff/Angier.html>.
- 24 <http://www.fsgp.org/adsn.html>.
- 25 Про особливо дикий випадок, коли чоловіка вбили просто за те, що він атеїст, розповідається в газеті Товариства вільнодумства Великої Філадельфії за березень-квітень 2006 року. Перейдіть за посиланням: http://www.fsgp.org/newsletters/newsletter_2006_0304.pdf і прокручіть вниз, поки не побачите заголовок «The murder of Larry Hooper».

- 26 [http://www.hinduonnet.com/thehindu/mag/2001/11/18/stories/ 2001 111800070400.htm](http://www.hinduonnet.com/thehindu/mag/2001/11/18/stories/2001111800070400.htm).
- 27 Quentin de la Bédoyère, *Catholic Herald*, 3 Feb. 2006.
- 28 Carl Sagan, 'The burden of skepticism', *Skeptical Inquirer* 12, Fall 1987.
- 29 Цю історію я згадував у: Dawkins (1998).
- 30 Т. Н. Huxley, 'Agnosticism' (1889), перевидано як: Huxley (1931). Із повним текстом «Агностицизму» також можна ознайомитися за посиланням: http://www.infidels.org/library/historical/thomas_huxley/huxley_wace/part_02.html.
- 31 Russell, 'Is there a God?' (1952), перевидано як: Russell (1997b).
- 32 Andrew Mueller, 'An argument with Sir Iqbal', *Independent on Sunday*, 2 April 2006, Sunday Review section, 12—16.
- 33 *New York Times*, 29 Aug. 2005. Див. також: Henderson (2006).
- 34 Henderson (2006).
- 35 <http://www.lulu.com/content/267888>.
- 36 H. Benson et al., 'Study of the therapeutic effects of intercessory prayer (STEP) in cardiac bypass patients', *American Heart Journal* 151: 4, 2006, 934—942.
- 37 Richard Swinburne, in *Science and Theology News*, 7 April 2006, <http://www.stnews.org/Commentary-2772.htm>.
- 38 *New York Times*, 11 April 2006.
- 39 У судових процесах та книгах, як, наприклад, Ruse (1982). Його стаття в журналі «Playboy» побачила світ у квітневому випуску за 2006 рік.
- 40 Відповідь Джеррі Койна на статтю Руса з'явилася в серпневому випуску «Playboy» за 2006 рік.
- 41 Madeleine Bunting, *Guardian*, 27 March 2006.
- 42 Відповідь Дена Деннетта була опублікована в «Guardian» за 4 квітня 2006 року.
- 43 http://scienceblogs.com/pharyngula/2006/03/the_dawkinsdennett_boogeyman.php;
http://scienceblogs.com/pharyngula/2006/02/our_double_standard.php;
http://scienceblogs.com/pharyngula/2006/02/the_rusedennett_feud.php.
- 44 <http://vo.obspm.fr/exoplanetes/encyclo/encycl.html>.
- 45 Dennett (1995).
- 46 <http://www.iep.utm.edu/o/ont-arg.htm>. Гескінгове «доведення» можна знайти за адресою:
<http://www.uq.edu.au/~pdwgrey/pubs/gasking.html>.
- 47 Темі ілюзій присвячена серія книг Річарда Грегорі, зокрема: Gregory, 1997.
- 48 Мою спробу її пояснення можна почитати на с. 268—269 у книзі: Dawkins, 1998.
- 49 <http://www.sofc.org/Spirituality/s-of-fatima.htm>.
- 50 Tom Flynn, 'Matthew vs. Luke', *Free Inquiry* 25: 1, 2004, 34—45; Robert Gillooly, 'Shedding light on the light of the world', *Free Inquiry* 25: 1, 2004, 27—30.
- 51 Erhman (2006). Див. також: Ehrman (2003a, b).
- 52 Beit-Hallahmi and Argyle (1997)
- 53 E. J. Larson and L. Witham, 'Leading scientists still reject God', *Nature* 394, 1998, 313

- 54 На сторінці <http://www.leaderu.com/ftissues/ft9610/reeves.html> професор історії Вісконсинського університету Томас Рівз пропонує цікавий історичний аналіз розвитку американської релігійності на основі своєї книги: Reeves, 1996.
- 55 <http://www.answersingenesis.org/docs/3506.asp>.
- 56 R. Elisabeth Cornwell and Michael Stirrat, рукопис статті, 2006.
- 57 P. Bell, 'Would you believe it?', *Mensa Magazine*, Feb. 2002, 12—13.
- 58 Із вичерпним оглядом походження, використання та цитування цієї метафори, який із креаціоністського погляду здійснив Герт Кортоф, можна ознайомитися за посиланням: <http://home.wxs.nl/~gkorthof/kortho46a.htm>.
- 59 Adams (2002), р. 99. Мій «Плач за Дугласом», написаний наступного дня після його смерті, надрукували як епілог до «Лосося сумніву». Також він ввійшов у збірку «Капелан диявола», де вміщено і мою хвалебну промову на адресу Дугласа, виголошену під час вшанування його пам'яті в церкві Святого Мартіна-на-полях.
- 60 Інтерв'ю в *Der Spiegel*, 26 Dec. 2005.
- 61 Susskind (2006: 17).
- 62 Behe (1996).
- 63 <http://www.millerandlevine.com/km/evol/design2/article.html>.
- 64 Розповідь про Доверський судовий процес, зокрема наведені цитати, базується на: A. Bottaro, M. A. Inlay and N. J. Matzke, 'Immunology in the spotlight at the Dover "Intelligent Design" trial', *Nature Immunology* 7, 2006, 433—435.
- 65 J. Coyne, 'God in the details: the biochemical challenge to evolution', *Nature* 383, 1996, 227—228. Нашу спільну з Джеррі Койном статтю «Одна сторона може помилятися» надрукували в газеті «Guardian» за 1 вересня 2005 року: <http://www.guardian.co.uk/life/feature/story/0,13026,1559743,00.html>. Слова «красномовного блогера» взято з: http://www.religionisbullshit.net/blog/2005_09_01_archive.php.
- 66 Dawkins (1995).
- 67 Пізніше Картер визнав, що його краще було б назвати «принципом пізнаності», а не «антропним принципом», проте останній термін уже закріпився: B. Carter, 'The anthropic principle and its implications for biological evolution', *Philosophical Transactions of the Royal Society of London A*, 310, 1983, 347—363. Цьому принципу присвячено цілу книгу: Barrow and Tipler (1988).
- 68 Comins (1993).
- 69 Детальніше цей аргумент я виклав у «Сліпому годинникареві» (Dawkins, 1986).
- 70 Слова Марі Гел-Мана наводить Джон Брокмен на веб-сайті «Edge»: http://www.edge.org/3rd_culture/bios/smolin.html.
- 71 Ward (1996: 99); Polkinghorne (1994: 55).
- 72 J. Horgan, 'The Templeton Foundation: a skeptic's take', *Chronicle of Higher Education*, 7 April 2006. Див. також: http://www.edge.org/3rd_culture/horgan06/horgan06_index.html.
- 73 Пітер Медавар у рецензії на «Феномен людини», передрукованій у: Medawar (1982: 242).
- 74 Dennett (1995: 155).

- 75 Цит. за: Dawkins (1982: 30).
- 76 К. Sterelny, 'The perverse primate', у кн.: Grafen and Ridley (2006: 213—223).
- 77 N. A. Chagnon, 'Terminological kinship, genealogical relatedness and village fissioning among the Yanomamö Indians', у книзі: Alexander and Tinkle (1981: ch. 28).
- 78 С. Darwin, *The Descent of Man* (New York: Appleton, 1871), vol. 1, 156.
- 79 Цит. за: Blaker (2003: 7).
- 80 Див., наприклад: Buss (2005).
- 81 Deborah Keleman, 'Are children "intuitive theists"?', *Psychological Science* 15: 5, 2004, 295—301.
- 82 Dennett (1987).
- 83 *Guardian*, 31 Jan. 2006.
- 84 Smythies (2006).
- 85 <http://jmm.aaa.net.au/articles/14223.htm>.
- 86 Сам фільм (дуже цікавий, до речі) можна переглянути на веб-сайті: <http://www.thegodmovie.com/index.php>.
- 87 М. Hauser and P. Singer, 'Morality without religion', *Free Inquiry* 26: 1, 2006, 18—19.
- 88 Dostoevsky (1994: bk 2, ch. 6, p. 87).
- 89 Hinde (2002). Див. також: Singer (1994), Grayling (2003), Glover (2006).
- 90 Lane Fox (1992); Berlinerblau (2005).
- 91 Holloway (1999, 2005). Заяву Річарда Голловея про «одужання від християнства» взято з рецензії на книжку в газеті «Guardian» за 15 лютого 2003 року: <http://books.guardian.co.uk/reviews/scienceandnature/0,6121,894941,00.html>. Шотландська журналістка Мюріел Грей опублікувала чудовий репортаж про мою єдинбурзьку дискусію з єпископом Голловесом на шпальтах газети «Herald» (Глазго): <http://www.sundayherald.com/44517>.
- 92 Моторошну добірку проповідей американських церковників, у яких ураган Катріна пояснювали людськими «гріхами», див. на веб-сайті: <http://universist.org/neworleans.htm>.
- 93 Попередження Пета Робертсона було наведене в репортажі ВВС: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/americas/4427144.stm>.
- 94 R. Dawkins, 'Atheists for Jesus', *Free Inquiry* 25: 1, 2005, 9—10.
- 95 Джулія Свіні також влучила в самісіньке яблучко своїм коментарем про буддизм. Так само, як дехто вважає християнство добрішою та м'якішою релігією, ніж іслам, буддизм часто підносять на п'єдестал як найдобрішу релігію серед усіх. Проте буддистське вчення про пониження душі в статусі за гріхи попереднього життя досить огидне. Передаю слова Джулії Свіні: «Під час поїздки в Таїланд я відвідала жінку, яка доглядала за хлопчиком із жахливими каліцтвами. "Як добре з вашого боку взяти на себе піклування про цього бідолашного хлопчика", — звернулася я до жінки-опікунки. На що вона відповіла: "Не називайте його бідолашним. Він скоїв щось жахливе в своєму попередньому житті, через що й народився таким"».

- 96 Грунтовний аналіз методів, до яких вдаються секти, див. у: Barker, 1984. Більше про сучасні культи можна дізнатися з розвідок журналістів: Lane, 1996; Kilduff and Javers, 1978.
- 97 Paul Vallely and Andrew Buncombe, 'History of Christianity: Gospel according to Judas', *Independent*, 7 April 2006.
- 98 Vermes (2000).
- 99 Стаття Гартунга вперше побачила світ на сторінках журналу «Skeptic» (*Skeptic* 3: 4, 1995), проте зараз її простіше знайти за посиланням: <http://www.lrainc.com/swtaboo/taboos/ltn01.html>.
- 100 Smith (1995).
- 101 *Guardian*, 12 March 2002: <http://books.guardian.co.uk/departments/politicsphilosophyandsociety/story/0,,664342,00.html>.
- 102 N. D. Glenn, 'Interreligious marriage in the United States: patterns and recent trends', *Journal of Marriage and the Family* 44: 3, 1982, 555—566.
- 103 <http://www.ebonmusings.org/atheism/new10c.html>.
- 104 Huxley (1871).
- 105 <http://www.classic-literature.co.uk/american-authors/19th-century/abraham-lincoln/the-writings-of-abrahamlincoln-04/>.
- 106 Bullock (1991).
- 107 Bullock (2005).
- 108 <http://www.ffrf.org/fttoday/1997/march97/holocaust.html>. У цій статті Річарда Сміта, вперше опублікованій у газеті «Freethought Today» за березень 1997 року, наведено велику кількість дотичних до нашої теми висловлювань Гітлера та інших нацистів із зазначенням джерел, із яких їх узято. За винятком окремо застережених випадків, усі наведені цитати я взяв із цієї статті.
- 109 http://homepages.paradise.net.nz/mischedj/ca_hitler.html.
- 110 Bullock (2005: 96).
- 111 Промова Гітлера, виголошена 12 квітня 1922 року. Див.: Waynes (1942: 19—20).
- 112 Bullock (2005: 43).
- 113 Цю і наступну цитати взято зі статті Ен Ніколь Гейлор про релігійність Гітлера: <http://www.ffrf.org/fttoday/back/hitler.html>.
- 114 http://www.contra-mundum.org/schirmacher/NS_Religion.pdf.
- 115 З есею «Де правда?», підрозділ 1.2 у книзі: Dawkins (2003).
- 116 Обидві цитати Вайза я взяв із його статті в збірці «За шість днів» (1999), у якій зібрано есеї молодоземельних креаціоністів (Ashton 1999).
- 117 Warraq (1995: 175).
- 118 Про ув'язнення Джона Вільяма Гота за те, що він назвав Ісуса клоуном, розповідається в «Індипедії», виданій 29 квітня 2006 року газетою «Independent». Про спробу притягнення до суду ВВС за святотатство розповідається у новинах цієї телерадіокомпанії за 10 січня 2005 року: http://news.bbc.co.uk/1/hi/entertainment/tv_and_radio/4161109.stm.
- 119 http://adulthoodthought.ucsd.edu/Culture_War/The_American_Taliban.html.

- 120 Hodges (1983).
- 121 Цю та решту цитат, наведених у поточному підрозділі, взято з уже згаданого веб-сайту, присвяченого американським талібам: http://adultthought.ucsd.edu/Culture_War/The_American_Taliban.html.
- 122 http://adultthought.ucsd.edu/Culture_War/The_American_Taliban.html.
- 123 З офіційного веб-сайту баптистської церкви Вестборо пастора Феліса: http://www.godhatesfags.com/fliers/jan2006/20060131_coretta-scott-king-funeral.pdf.
- 124 Див.: Mooney (2005). А також: Silver (2006). На жаль, остання книга з'явилася, коли я вже останній раз вичитував макет книги «Люзія Бога», тому не можу розглянути її настільки детально, як хотілося б.
- 125 Цікавий аналіз причин, із яких Техас вирізняється на тлі інших штатів у цьому аспекті, див.: <http://www.pbs.org/wgbh/pages/frontline/shows/execution/readings/texas.html>.
- 126 http://en.wikipedia.org/wiki/Karla_Faye_Tucker.
- 127 Усі слова Ренделла Террі наведено за тим самим веб-сайтом, присвяченим американським талібам: http://adultthought.ucsd.edu/Culture_War/The_American_Taliban.html.
- 128 Див. репортаж на каналі «Fox News»: <http://www.foxnews.com/story/0,2933,96286,00.html>.
- 129 M. Stamp Dawkins (1980).
- 130 <http://www.warroom.com/ethical.htm>.
- 131 Medawar and Medawar (1977).
- 132 Зі статтею Йоганна Гарі, вперше опублікованою газетою «Independent» за 15 липня 2005 року, можна ознайомитися за посиланням: <http://www.johannhari.com/archive/article.php?id=640>.
- 133 Village Voice, 18 May 2004: http://www.villagevoice.com/news/0420_perlstein,53582,1.html.
- 134 Harris (2004: 29).
- 135 Nasra Hassan, 'An arsenal of believers', *New Yorker*, 19 Nov. 2001. Див. також: http://www.bintjbeil.com/articles/en/011119_hassan.html.
- 136 Згідно з репортажем BBC: <http://news.bbc.co.uk/1/hi/wales/901723.stm>.
- 137 Loftus and Ketcham (1994).
- 138 Див. статтю Джона Вотерза в газеті «Irish Times»: <http://oneinfour.org/news/news2003/roots/>
- 139 Associated Press, 10 June 2005: <http://www.rickross.com/reference/clergy/clergy426.html>.
- 140 <http://www.av1611.org/hell.html>.
- 141 N. Humphrey, 'What shall we tell the children?', у книзі: Williams (1998); а також передрук у: Humphrey (2002).
- 142 <http://www.law.umkc.edu/faculty/projects/frtrial/conlaw/yoder.html>.
- 143 *Guardian*, 15 Jan. 2005: <http://www.guardian.co.uk/weekend/story/0,,1389500,00.html>.

144 *Times Educational Supplement*, 15 July 2005.

145 <http://www.telegraph.co.uk/opinion/main.jhtml?xml=/opinion/2002/03/18/do1801.xml>.

146 *Guardian*, 15 Jan. 2005: <http://www.guardian.co.uk/weekend/story/0,,1389500,00.html>.

147 Наведу текст нашого листа, чернетковий варіант якого склав єпископ Оксфордський:

«Шановний пане Прем'єр-Міністр!

Звертаємося до Вас як група науковців і єпископів, щоб висловити стурбованість із приводу викладання наукових дисциплін у міському технічному коледжі Еманюель, що в місті Гейтсгед. Теорія еволюції — це наукова теорія з великим пізнавальним потенціалом, яка дозволяє пояснити широке коло явищ у цілій низці галузей науки. За допомогою емпіричних доказів її можна уточнювати, підтверджувати й навіть докорінно переглядати. Усупереч заяві представника коледжу, це зовсім не “предмет віри” на кшталт біблійної оповіді про створення світу, яка має зовсім іншу функцію та мету.

Проблема не обмежується змістом навчального процесу в коледжі Еманюель. Виникає занепокоєння з приводу змісту та методів викладання у запланованих конфесійних школах нового покоління. Ми переконані, що потрібно уважно стежити за навчальним планом таких закладів, зокрема міського технічного коледжу Еманюель, щоб забезпечити належну повагу та розмежування навчальних дисциплін наукового та релігійного характеру.

Щиро Ваші...»

148 *British Humanist Association News*, March—April 2006.

149 *Observer*, 22 July 2004: <http://observer.guardian.co.uk/magazine/story/0,11913,1258506,00.html>.

150 Оксфордський словник англійської мови виводить термін «гей» з американського тюремного жаргону й першу його згадку датує 1935 роком. Ще 1955 року Пітер Вайлด์блад у знаменитій книзі «Проти закону» вважав за потрібне пояснити, що «гей» — це «американський евфемізм на позначення гомосексуала».

151 <http://uepengland.com/forum/index.php?showtopic=184&mode=linear>.

152 Шагін видав три книги, в яких окремо зібрав посилання на Біблію в комедіях, трагедіях та історичних п'єсах. Загальна кількість (1300 посилань) фігурує в: <http://www.shakespearefellowship.org/virtualclassroom/StritmatterShaheenRev.htm>.

153 <http://www.bibleliteracy.org/Secure/Documents/BibleLiteracyReport2005.pdf>.

154 Наскільки пам'ятаю, цей аргумент належить оксфордському філософу Дереку Парфіту. Я докладно не вивчав його походження, оскільки лише побіжно згадую його як приклад філософського втішання.

155 Згідно з репортажем BBC: http://news.bbc.co.uk/1/hi/special_report/1999/06/99/cardinal_hume_funeral/376263.stm.

156 Wolpert (1992).

Науково-популярне видання

ДОКІНЗ Річард
Ілюзія Бога

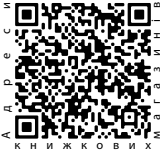
Керівник проекту *С. І. Мозгова*
Відповідальний за випуск *О. В. Приходченко*
Художній редактор *А. В. Ачкасова*
Технічний редактор *В. Г. Євлахов*
Коректор *Н. Я. Рагченко*

Підписано до друку 30.07.2018. Формат 60x90/16.
Друк офсетний. Гарнітура «Baltica». Ум. друк. арк. 27.
Наклад 4000 пр. Зам. № .

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»
Св. № ДК65 від 26.05.2000
61140, Харків-140, просп. Гагаріна, 20а
E-mail: cop@bookclub.ua

Віддруковано з готових діапозитивів на ПП «ЮНІСОФТ»
Свідоцтво ДК №3461 від 14.04.2009 р. www.unisoft.ua
61036, м. Харків, вул. Морозова, 13Б

UNISOFT

- за телефонами довідкової служби
(050) 113-93-93 (МТС); (093)170-03-93 (life);
(067) 332-93-93 (Київстар); (057) 783-88-88

- на сайті Клубу: www.bookclub.ua
- у мережі фірмових магазинів
див. адреси на сайті Клубу або за QR-кодом

Надсилається безоплатний каталог

Запрошуємо до співпраці авторів
e-mail: publish@ksd.ua

**Запрошуємо до співпраці художників,
перекладачів, редакторів**
e-mail: editor@ksd.ua

**Для гуртових
клієнтів**

Харків

тел./факс +38(057)703-44-57
e-mail: trade@ksd.ua

Київ

тел./факс +38(067)575-27-55
e-mail: kyiv@ksd.ua

Докінз Р.

Д63 Ілюзія Бога / Річард Докінз ; пер. з англ. Т. Цимбала. — Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2018. — 432 с.

ISBN 978-617-12-5698-9 (PDF)

УДК 575